

Павло Горностай

Психологія колективних травм

монографія

ДЕТИ

**Національна академія педагогічних наук України
Інститут соціальної та політичної психології**

Павло Горностай

**Психологія
колективних травм**

Монографія

**Кропивницький
ІМЕКС-ЛТД
2023**

УДК 316.4.051.6:316.48:316.485.26
Г69

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 13/23 від 30.11.2023 р.*

Рецензенти:

*Любов Найдьонова – член.-кор. НАПН України, доктор психологічних наук
Віталій Климчук – доктор психологічних наук
Андрій Маслюк – доктор психологічних наук*

Горностай, Павло

Г69 Психологія колективних травм: монографія / Павло Горностай ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2023. – 336 с.

ISBN 978-966-189-703-7

Монографія присвячена психологічному аналізу проблеми колективних травм, насамперед – в таких галузях як соціальна, політична та історична психологія. В книзі наведені принципи оцінки тяжкості колективних травм, закономірності їх генезису та міжпоколінної передачі, особливості захисної поведінки групи в реагуванні на колективну травму, засоби долання травмивного досвіду та зцілення від його наслідків. Дається аналіз тоталітарних політичних ідеологій та практик, агресивної міжгрупової взаємодії, інформаційно-пропагандистської агресії та інших чинників, що спричиняють колективні травми та їх циклічну повторюваність в історії. Під кутом зору колективних травм розглядається проблема здоров'я і нездоров'я суспільства та можливості його оздоровлення. Особлива увага приділена історичним і сучасним колективним травмам України (зокрема – травми російсько-української війни), їх перебігу, взаємозв'язку та перспективам подолання.

Для психологів, психотерапевтів, соціологів, політологів, істориків, педагогів, аспірантів і студентів відповідних спеціальностей, громадських і політичних діячів, а також для всіх, хто цікавиться проблематикою колективних травм.

УДК 316.4.051.6:316.48:316.485.26

ISBN 978-966-189-703-7

© Інститут соціальної та політичної
психології НАПН України, 2023
© П. П. Горностай, 2023

Зміст

Передмова	5
Вступ: історія від «непереможених»	7

Розділ 1. Колективна травма як проблема суспільних наук 9

1.1. Міждисциплінарний характер проблематики колективних травм	9
1.2. Теорії, концепції та моделі травмівної соціальної взаємодії	13
1.3. Категоріальний апарат колективних травм: обґрунтування та системний аналіз	21
1.4. Принципи тяжкості колективної травми та її наслідків	26
1.5. Інформаційна травма та інформаційна війна	33
1.6. Епоха постправди та проблема інформаційної безпеки	44

Розділ 2. Колективні травми як феномени групової психіки в парадигмі політичної психології 50

2.1. Концепції групового несвідомого як теоретична основа психології колективних травм	51
2.2. Соціальна динаміка травмованої групи як паралельний процес ...	56
2.3. Колективні травми, групова ідентичність і менталітет	61
2.4. Історична пам'ять, історичні травми та історико-політична міфологія	71
2.5. Міжгрупові конфлікти та війни культур	83
2.6. Тоталітарні ідеології з точки зору патосоціології та соціальної патопсихології	94
2.7. Феномен путінізму як гібридної ідеології та політики	103
2.8. Колективна провина та колективна відповідальність	112

Розділ 3. Колективні травми в парадигмі історичної психології ...124

3.1. Колективні травми в історії людства, їх види та особливості	124
3.2. Колективні травми несумісні з життям	138
3.3. Історичні травми України	144
3.4. Травма Голодомору (1932–1933): подвійний геноцид	154
3.5. Революція гідності та російсько-українська війна (2013–202?) як системна колективна травма	161

3.6. Колективні травми, спричинені репресивною або смертельною дискримінацією груп	175
3.7. Агресори, жертви, співучасники, рятувальники та спостерігачі у міжгруповій взаємодії	182
3.8. Роль історичних особистостей в соціальній динаміці колективних травм	193
Розділ 4. Генезис колективних травм	204
4.1. Перебіг колективної травматизації	204
4.2. Захисна поведінка групи в умовах травматизації	210
4.3. Міжпоколінна передача травмивного досвіду: феноменологія та закономірності	218
4.4. Соціально-психологічні механізми трансгресії і трансгенерації травм	223
4.5. Циклічний характер історичних травм	230
Розділ 5. Долання наслідків колективних травм	241
5.1. Синдром хворого суспільства та проблема його оздоровлення ...	241
5.2. Суспільні практики зцілення колективної травматизації: історичний огляд	251
5.3. Методи психологічної допомоги жертвам колективних травм	259
5.4. Стратегії долання травм та посттравматичне суспільство	270
Висновки: від посттравматичних суспільств до безтравматичної цивілізації	284
Список цитованої та рекомендованої літератури	289
Показчик імен	320
Предметний показчик	325
Summary	332
Contents	334

*Світлій пам'яті мого діда
Сидора Філимоновича Горностая,
який помер внаслідок Голодомору,
і мого рідного сина
Максима Павловича Горностая,
якого в мене забрала російсько-українська війна,
а також всіх моїх співвітчизників,
які стали жертвами колективних травм*

Передмова

Мої сходинки занурення в тему колективних травм почалися ще в ранньому дитинстві, коли я слухав розповіді про страшний голод, який пережив мій народ майже за чверть століття до мого народження. Це були сходинки вниз, в глибини групового несвідомого, в безодню страждань мільйонів людей, серед яких були і мій тато, якому тоді було 10 років, і мама, якій ледь виповнилося 8. Батьки уникали розповідей на цю тему, тими крихтами інформації ділилися переважно мої тіточки, старші сестри батька. Згадували і мого діда, який помер від виразки шлунку, критично загостреної від сильного голодування. Слова «голодомор» я тоді не чув, говорили «голод», або «голодовка». Повідомляли страхітливі деталі, які моя дитяча психіка ледь витримувала, проте – без натяку на причини голоду, на те, хто і як відбирав останнє зерно. Про це – цілковите табу. Просто – так сталося, наче якесь стихійне лихо.

Повернення до теми колективних травм відбулось уже через багато років. Перше знайомство з методом соціодрами і з тим, як вона працює з проблемами міжгрупової взаємодії великих груп людей відбулося на майстер-класі Фрідель Гайслер з Німеччини у вересні 2003 року в Ростові-на-Дону. Пізніше її стаття про роботу з наслідками терористичного акту в Золінгені з'явилася у випуску журналу, присвяченому соціодрамі.

Участь у Помаранчевій революції в 2004 році з новою силою привернула мій інтерес до методу соціодрами як засобу долати конфлікти між великими групами людей. Моя перша аматорська спроба застосувати соціодраматичні прийоми в групі психодрами описана в статті «Соціодрама на Майдані: Чотири кольори української політики». Тоді виникла ідея присвятити методу політичної соціодрами окремий випуск нашого журналу «Психодрама і сучасна психотерапія» (№ 4, 2004), який став першою збіркою на цю тему в пострадянському інформаційному просторі. В ньому, зокрема, були опубліковані статті Пітера Келлерманна (Ізраїль) і Розі Кукієр (Бразилія).

Завдяки моєму знайомству з Пітером відбувся семінар в Києві в червні 2005 року, в рамках якого він прочитав цікаву лекцію на тему колективних

травм і провів захоплюючу соціодраму за мотивами української історії. Багато вражень залишила його поїздка в Славутич і зустріч з колективом енергетиків, які обслуговують Чорнобильську АЕС. Келлерман проявив неабиякий інтерес до аварії на ЧАЕС як колективної травми України.

У вересні 2005 року на конференції Європейського інституту психодрами у Кракові я познайомився з Яковом Наором з Ізраїлю, результатом чого стали дві його статті в журналі про роботу з нащадками жертв Голокосту і семінар в Києві у травні 2007 року, присвячений роботі з травмою.

В листопаді 2011 року в Київ з соціодраматичним семінаром приїжджав Фред Дорн з Німеччини, який привіз в Україну книжку «Соціодрама у світі, що змінюється», колективної праці кращих соціодраматистів світу, за редакцією Рона Вінера, Діани Еддерлі і Кеті Кірк. Вже під час повномасштабної фази російсько-української війни, з грудня 2022 року я мав задоволення познайомитись з Роном і Діаною, працюючи в онлайн семінарі з соціодрами для українських психодраматистів, який вони проводили. Це допомагало нам переживати новітню колективну травму війни і спонукало до роздумів про життя і смерть, про суспільство і світ, про єдність і суперечності.

Найстрашніше для мене трапилось на другому році великої війни, коли на сході України загинув мій син, доброволець, лейтенант Національної гвардії, який поїхав захищати нашу рідну землю від ворога. Я опинився в самому вирі колективної травми, яку переживав мій народ, поринувши у коло нестерпних переживань і болю. Таким чином, тема колективних травм виявилась для мене по-справжньому вистражданою, пропущеною не лише через мій розум, а й через серце і душу. Цю працю я писав з надією, що вона допоможе хоча б трохи зменшити кількість колективних травм і страждань у світі.

На завершення хочеться висловити вдячність всім тим, без кого ця книга не була б такою, якою вона є зараз. Насамперед – колективу Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, його керівництву в особі директора Миколи Миколайовича Слюсаревського, членам відділу психології малих груп та міжгрупових відносин за комфортні умови для досліджень і творчої роботи. Я вдячний рецензентам рукопису книги Любові Антонівні Найдьоновій, Віталію Олександровичу Климчуку та Андрію Миколайовичу Маслоку за ретельну роботу по рецензуванню та цінний зворотній зв'язок. А також всім моїм вчителям, колегам, учням і друзям, тренерам і учасникам психодраматичних і соціодраматичних семінарів, спілкування з якими принесло не тільки насолоду спільних роздумів і переживань, а й багато цінних ідей, творчих знахідок, плідних задумів.

Павло Горностаї, м. Київ, листопад 2023 р.

Вступ: історія від «непереможених»

Історія майже завжди пишеться переможцями та завойовниками і висловлює їхній погляд. Або, принаймні, версії переможців отримують перевагу і не здають позицій.

Джавахарлал Неру

Якщо погодитись з тезою, що *історію пишуть переможці*, то слід визнати, що значна частина переможців і завойовників – це агресори, загарбники та винищувачі. Історія лише в їхній трактовці є щонайменше несправедливою стосовно поневолених, загарбаних і травмованих соціальних груп, тих, хто віддавав перевагу мирному життю, жорстко зруйнованому агресором.

Психологія колективних травм – це спроба *автентичної психоісторії* очима переможених, скривджених, поневолюваних і знищуваних, а не лише тих, хто перемагав, інколи ціною колективних злочинів, які видавались за яскраві перемоги та досягнення. Це *історична правда* тих, хто сплатив найстрашнішу ціну в процесі поступу людства до прогресу, добробуту та процвітання. Це на політичній їхніми сльозами та кров'ю землі проросли всі цінності сучасної цивілізації, якими ми зараз із задоволенням користуємося. Тому висловлення величезної поваги до цих трагічних сторінок історії – це найменше, що ми можемо зробити для їх увічнення в історичній пам'яті.

В античні часи говорили, що навіть боги не можуть змінювати минуле. Але виявилось, що минуле під силу «змінювати» «історикам», які переписували історію на догоду правителям. Одне з завдань книги – відновлення автентичної української *історичної пам'яті*, в якій є безліч прогалин, натомість – занадто багато результатів антиукраїнського міфотворення. Є велика потреба очистити її від міфологізованого фальсифікату «російської пропаганди», за допомогою якого щонайменше останні три століття намагались підмінити реальну історію для утвердження імперської моделі «русского міра».

Колективні травми, на жаль, є суттєвою частиною історичного досвіду кожного народу. Вони є істотними чинниками не лише соціальної динаміки великих груп людей, а й джерелом формування національного характеру, часто стаючи змістом життя спільноти. В залежності від обраної стратегії додання травми спостерігаються конструктивні чи деструктивні тенденції соціальної динаміки. Це проявляються в агресивній чи миролюбній міжгруповій взаємодії, що відбувається у активних чи пасивних формах.

Вивчення закономірностей поширення та перебігу колективних травм, їх передачі між поколіннями та особливостей зцілення може дати цінний матеріал не лише для допомоги їх опрацювання людьми та спільнотами, але й для

профілактики їх виникнення та повторення. Це робить дану наукову тему дуже актуальною та злободенною, особливо в наш час, коли український народ переживає одну з найтяжчих у своїй історії травму війни.

Методологічну структуру (framework) дослідження складають концепція принципів тяжкості колективного травмування і модель, що позиціонує відношення соціальної групи до колективної травми і базується на дихотоміях: *активність–пасивність* і *миролюбність–агресивність*. Це дозволяє дослідити багато аспектів поведінки соціальних груп, пов'язаних з колективними травмами. Оскільки політична та історична психології є основними парадигмами, на яких базується дослідження, його результат може бути охарактеризований як *політико-історико-психологічна теорія колективних травм*.

В монографії обґрунтовується місце категорії «колективна травми» в системі категорій соціальної психології, з'ясовується суть відмінностей між поняттями «травмована група» і «група травмованих людей», що власне дає право розглядати колективну травму як самостійний соціально-психологічний феномен. Велика увага приділяється висвітленню недостатньо вивчених раніше питань: механізмів утворення колективних травм, соціально-психологічних особливостей груп, що виступають у міжгруповій взаємодії в ролях «жертв» і «агресорів», характеру їх травмування та поведінки, закономірностей інформаційної травматизації, циклічної повторюваності історичних травм, проблем здоров'я та нездоров'я суспільства, травмівних чинників тоталітарних ідеологій, патопсихології політичних лідерів та багато інших.

Матеріал монографії викладено так, що кожний розділ (певною мірою і параграф) висвітлює окрему тему чи проблемне питання, що дає змогу читати окремі частини книги, незалежно від інших. Для прив'язки різних частин є внутрішні посилання на інші параграфи та детальний предметний покажчик. Наукова термінологія переважно використовується так, як це прийнято у вітчизняній соціальній психології. Для нових термінів є їх визначення та обґрунтування. В монографії багато термінів стосуються ідеології Росії як держави, з якою пов'язано багато колективних травм України. Щоб уникнути двочитання понять «руський» та «російський», ми користувались російськими словами але в українській транслітерації, наприклад, «русскій мір». Термін «руський» використовувався для понять, що стосуються історії Русі, що не має стосунку до Росії. Для термінів, запозичених з іноземних джерел, ми інколи наводили їх оригінальне значення в дужках.

В монографії є багато дискусійних, спірних моментів, оскільки тема є відносно новою і недостатньо розробленою для вітчизняної науки. Автор відкритий для критики і буде вдячний за критичні зауваження та побажання, які будуть враховані в подальшій роботі над цією дуже важливою темою.

Розділ 1. Колективна травма як проблема суспільних наук

Геноцид починається з убивства однієї людини – не за те, що вона зробила, а через те, хто вона є.

Кофі Аннан

Кожна соціальна група постійно перебуває в ситуації різноманітних змін, спричинених новими завданнями, які постають перед нею, і дією інших чинників (як зовнішніх, так і внутрішніх). Вони впливають на динамічну рівновагу, але в більшості випадків це не виходить за рамки нормального функціонування, навіть, якщо група мусить витратити зайві ресурси для розв'язання цих проблем (як психологічні, так і матеріальні). Про *колективну травму* ми говоримо, якщо нормальне життя групи порушується. Це буває, коли вона стикається з ситуацією, несумісною з її цілями, що руйнує звичну групову взаємодію. Нові завдання, які має вирішувати група, виявляються непомірно складними, внаслідок чого окремі важливі цілі групи стають недосяжними. Чинники впливу на групу виходять за межі звичних рівнів настільки далеко, що це деформує або руйнує систему групових цінностей.

1.1. Міждисциплінарний характер проблематики колективних травм

Тема колективних травм набула особливої актуальності після Другої світової війни, хоча сам термін як наукове поняття почав використовуватись пізніше. Однією зі складових травми війни була трагедія єврейського народу, відома під назвою Голокост. Вона привернула до себе увагу не лише істориків, юристів, соціологів, а й психологів та психотерапевтів. Вивченню Голокосту присвячено чи не найбільше робіт з цієї проблематики. Завдяки цьому термін «*геноцид*» був впроваджений в міжнародне право і розпочато дослідження колективних травм як важливої проблеми психології, соціології та психотерапії. Вивчався безпосередній вплив цієї колективної травми на тих, хто вижив, на їх найближче оточення, членів сімей та нащадків в різних поколіннях. Був накопичений емпіричний та статистичний матеріал. Вивчені закономірності порівнювались з іншими прикладами колективних травм, були знайдені спільні та особливі риси, виявлені закономірності та механізми.

В своєму дослідженні ми спираємось на дані різних наук: філософії, психології, психотерапії, соціології, історії, політології, культурології, культурної антропології, права та багато інших галузей знань. Ідеологічною основою є філософія *метамодернізму* (van den Akker et al. 2017), яка дає гідний виклик

обмеженням постмодернізму, який майже вичерпав свої ресурси, і може допомогти формуванню новітнього погляду на природу колективних травм.

Історія є однією з найбільш політизованих галузей знань, а колективні травми є чи не найбільш проблемними в царині політики. Саме тому історичні дослідження в цій темі традиційно знаходяться на передньому краї ідеологічної боротьби та інформаційної війни навколо всіх видів фальсифікації та спотворення реальності. Найгостріші баталії точаться навколо однієї з найбільших трагедій 20-го століття – Голокосту, які фактично є продовженням політики геноциду. Цій та іншим проблемам присвячена книга Домініка ЛаКапри *«Репрезентація Голокосту: історія, теорія, травма»*, де автор намагається реабілітувати значення колективної травми проти ревізійоністської історіографії як спроби применшити значення Голокосту (LaCapra, 1996). Цю традицію підтримує Кеті Карут в книзі *«Незатребуваний досвід: травма, розповідь та історія»*, в якій історичний дискурс підкріплюється даними психоаналізу, зокрема – теорією травми Зигмунда Фрейда (Caruth, 1996).

В українській науковій літературі інтерес до теми колективних травм почав з'являтися за часів незалежності, але особливо зріс після початку російсько-української війни в 2014 році. Українські історики, що досліджують цю проблематику, розглядають її в контексті *історичної пам'яті*, пов'язуючи з концепціями історичної травми, культурної травми. Це стосується, насамперед праць, де наукові пошуки спираються на психологічні та соціологічні дослідження (Кісь, 2010; Огієнко, 2011; Рева, 2019; Усатенко, 2018).

Тематика колективних травм піднімається в літературознавстві та культурології. Книга Тамари Гундорової *«Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми»* присвячена постколоніальним аспектам сучасної української культури. Авторка розглядає поняття «транзитної культури», яка є одним із феноменів постколоніальної культури і явищем посттоталітарної культурної пам'яті. На її думку, транзитна культура є посттравматичною і має виконувати саме терапевтичну функцію (Гундорова, 2012).

Вадим Василенко вважає літературознавчі, соціокультурні дослідження колективних травм актуальним напрямом сучасної гуманітаристики. Він наголошує на важливості перенесення негативних спогадів у наратив, що дає суб'єктам травматичного досвіду можливість (ре)конструювати свою ідентичність. Натомість, мовчання, тобто витіснене, не вимовлене та невимовне, унеможливають опрацювання травми (Василенко, 2015; 2018).

Проблематика колективних травм отримала легітимізацію в царині юридичних наук. Піонером в цьому напрямі був польсько-американський науковець-правник Рафал Лемкін, який ввів поняття «геноцид» в правничий термінологічний апарат, обґрунтував його застосування в міжнародному праві та в провідних юридичних документах ООН, Гаазької конвенції та інших міжнародних інстанцій, які займаються попередженням міжнародних кримінальних злочинів та реагуванням на них (Lemkin, 1946).

Лемкін був першим із фахівців міжнародного права, хто визначив злочини сталінського комуністичного режиму проти українців як геноцид. В ньому він вбачав чотири складові: 1) нищення української інтелігенції – мозку чи розуму нації; 2) ліквідація Української Православної Автокефальної Церкви – «душі України»; 3) Голодомор українського селянства – зберігача української культури, мови, традиції тощо; 4) заселення України іноетнічними елементами для радикальної зміни складу населення (Лемкін, 2009).

Кримінологічному дослідженню колективних травм в українській історії присвячена стаття Юрія Орлова, в якій охарактеризовані природа і типи колективних травм, виявлені, описані та пояснені основні їх властивості, встановлена фактологічна база українського травматичного контексту з переліком найбільших історичних травм останнього століття (Орлов, 2020).

В колі наук, задіяних у вивченні проблематики колективних травм давно точиться дискусія щодо доцільності використання поняття травма в гуманітарних дослідженнях. Звучить критика з боку клініцистів до представників соціальних наук, де вважається застосування психопатологічних концепцій до суспільства методологічно необґрунтованим, називаючи його помилкою парадигми (див, напр., Kansteiner, Weinböck, 2010).

Не применшуючи значення клінічних досліджень проблематики колективних травм, особливо, коли йдеться про психотерапевтичну допомогу постраждалим та їх нащадкам, хочеться підкреслити особливу роль соціально-психологічних чинників утворення колективних травм та детермінацію їх тяжкості, які не можна ігнорувати. Людина є суспільною істотою, але її «суспільність» проявляється значно сильніше, ніж ми про це здогадуємось. Недооцінювати суспільний контекст на всіх групових рівнях, особливо – при дослідженні травм, спричинених соціальною взаємодією, є щонайменше некоректним. Аргументи на користь соціальних теорій травми наводяться в книзі за редакцією Андреаса Гамбургера та співредакторів, де обґрунтовується правомірність концепції «соціальної травми» (Hamburger et al., 2021).

Комплексність закладена в самій природі явища колективної травми. Як писав Домінік ЛаКапра «жоден жанр чи дисципліна не „володіють“ травмою як проблемою або не можуть забезпечити для неї чіткі межі» (LaCapra, 2001, с. 69). Аналогічну думку висловлює Рафаель Перес Бакеро:

«Травма не належить ні до психології, ні до історії, ні до культурології, ні до теорії літератури. Травма є точкою збору, яка утворює „концептуальний вузол“, який привертає інтерес дисциплін, предмети яких зацікавлені проявами травматичних спогадів. Крім того, вчені в галузі філософії історії та концептуальної історії зосереджуються на цих останніх напрямках у гуманітарних і соціальних науках» (Вагнер, 2021, с. 371).

Ми підтримуємо міждисциплінарний дискурс проблематики колективних травм, якого не уникнути при всебічному дослідженні цього явища. В книзі

ми торкнемося всіх найважливіших аспектів даної теми, а також дотичних питань, без яких розуміння природи колективних травм буде неповним.

Зміст і суть поняття травми. Для розуміння всіх аспектів феномену «колективної травми» слід, насамперед, з'ясувати суть первинного розуміння родового поняття «травма» з міждисциплінарної точки зору.

Травма як руйнування. Будь-яка травма – це руйнування певних структур, або така їх зміна, при якій вони не можуть бути одразу відновленими після припинення травмивної дії. Для цього необхідні додаткові відновлювані процеси, яких не має бути при нормальному нетравматичному розвитку. В одних ситуаціях відновлення відбувається відносно спонтанно (регенерація), в других для цього необхідно задіяти зовнішні фактори (терапія), в третіх – повне відновлення неможливе, проте навіть за таких обставин необхідно перевести систему з гострого нестабільного стану в стабілізований, з мінімізацією негативних наслідків травматизації (наприклад, травми, що призводять до інвалідності). Деякі травми стають причиною крайньої форми зміни – смерті (травми, несумісні з життям).

Травмою ми називаємо лише такі зміни, які не передбачені нормальним розвитком. Так, процеси трансформації в організмі матері, що супроводжують пологи (перерізання пуповини, видалення плаценти і навколоплідного міхура тощо) ми не називаємо травмою. Однак цей процес може протікати з травмами матері та новонародженого (розриви та інші механічні ушкодження, зміни в мозку дитини внаслідок асфіксії тощо). Кесарів розтин – це також неприродна ситуація, це нанесення хірургічної травми, яка потребує відповідної терапії, проте – це здебільшого контрольований процес.

Якщо суть будь-якої травми це руйнування, то психологічна травма має розглядатись як руйнування певних психологічних структур людини, що стосуються, насамперед, досвіду, емоційної сфери, системи відношень. По аналогії, колективна травма – це руйнування соціально-психологічних утворень та систем групи чи соціуму. Його можна розглядати в *просторовому* та *часовому* вимірах. В просторовому вимірі – це, серед іншого, руйнування групових меж (внутрішніх і зовнішніх) та структури групи. В часовому – це, насамперед, руйнування наступності групової (історичної) пам'яті між етапами розвитку групи та/або між поколіннями. Колективна травма завдає незворотних змін, або руйнує такі соціально-психологічні утворення: цінності, ідентичності, смисли, культуру, історію (пам'ять) та багато інших.

Травма як досвід. Травма може розглядатись як специфічна ситуація досвіду (історії), який, на відміну від «нормального» досвіду дуже емоційно насичений (переважно негативними колективними переживаннями, які потребують адекватного виходу, часто не знаходячи його). Досвід, пов'язаний

з колективною травмою, як правило, оточений захисними механізмами. Травмівна інформація, яка міститься в цій частині досвіду, перебуває в нестабільному стані, що передбачає або зменшення травмівних переживань шляхом витіснення їх в область групового несвідомого, або їх трансформації шляхом ритуалізації, окультурювання, міфологізації, чи засобами психотерапії та соціальної реабілітації. Досвід травми пов'язаний з історичною пам'яттю, яка може повністю базуватись на травмі, що є проблемним для групи.

Травма як криза і як ресурс. Травма може розглядатись як ненормативна криза, що стає поворотним пунктом розвитку особистості або групи. Постає необхідність відновлення зруйнованих травмою ресурсів, або створення нових ресурсів, які стають чинниками майбутніх етапів розвитку. Внаслідок травматизації нові етапи, як правило, якісно і кількісно відрізняються від попередніх. Вихід з кризи, спричиненої травмою, може відбуватись за різними стратегічними напрямками. Якщо групі не вдається відновити ресурси і зберегти всі групові цінності, то може відбутись частковий соціальний регрес, травма переходить до хронічного стану, закріплюється в культурі, призводить до певних форм соціальної інвалідності. Якщо вдається повернутися до попереднього статус кво, відновити або адекватно компенсувати цінності і ресурси, то відбувається соціальна реадaptaція.

Але вихід з травми може призводити до якісно нових форм соціального прогресу. Інколи сама травма може виступати джерелом віднайдення зруйнованих ресурсів. Віталій Климчук, Тетяна Титаренко та інші досліджують явище «*посттравматичне зростання*» (Климчук, 2020; Титаренко, 2019, 2020; Calhoun, Tedeschi, 2006). Воно полягає в позитивному погляді на людину, яка пережила травму, в актуалізації ресурсів її долання. В ситуації травматизації та в процесі виходу з травми в суспільстві може відбуватись відтворення та соціальне конструювання нових смислів (Hirschberger, 2018). Не всяка травма спонукає до зростання. Травма геноциду, як правило, не призводить до нього безпосередньо, внаслідок своєї тяжкості та незворотності (коли в буквальному сенсі знищуються людські ресурси, які неможливо відновити). Для зростання тут потрібні спеціальні реабілітаційні заходи.

1.2. Теорії, концепції та моделі травмівної соціальної взаємодії

Попри яскраво виражений міждисциплінарний характер проблематики колективних травм, переважна кількість публікацій відноситься до прикладних досліджень і стосуються практичних аспектів допомоги постраждалим та їх нащадкам, характеристик певних суспільних груп, що найбільше зазнавали травматизації, а також специфічних видів колективних травм. Серед них не

так багато робіт присвячених загально-теоретичному розумінню природи колективних травм як суспільного явища.

Однією з таких робіт, що охоплює і високий рівень теоретичного узагальнення, і важливі прикладні здобутки, є колективна праця за редакцією Андреаса Гамбургера, Камелії Ханчевої та Вамика Волкана *«Соціальна травма – міждисциплінарний підручник»*, де обґрунтовується методологічний зв'язок між клінічною та соціальною теоріями травми, комплексність та міждисциплінарний характер травми, описуються різні психотерапевтичні підходи до лікування постраждалих і їх нащадків та інші важливі аспекти. В книзі описані чотири теорії соціальної травми (Hamburger et al., 2021).

Психологія колективних травм – відносно молодий напрям досліджень, проте вже можна говорити про наявність цікавих теорій, які задають орієнтири і методологічну рамку як для клініцистів, що працюють з цільовими групами пацієнтів, так і для представників соціальних наук, які шукають методи подолання численних суспільних проблем, що виступають причиною колективного травмування. В цьому параграфі ми даємо спробу певної класифікації теоретичних підходів до дослідження колективних травм.

Психоаналітичний підхід. Психоаналітичне тлумачення психічної травми можна застосувати до культури, великих соціальних груп та глобальних суспільних процесів. Погляди засновника психоаналізу Зигмунда Фрейда на природу колективних травм найбільш ґрунтовно викладені в його останній роботі *«Людина Мойсей та монотеїстична релігія»* (Фрейд, 1992), в якій він розвиває положення своїх праць *«Тотем і табу»* та *«Невдоволення культурою»*. Рафаель Бакеро так охарактеризував основну суть цих положень:

«Фрейд поширив діагностику травматичного неврозу з психоаналізу на історію та з індивідів на суспільства. Що ще важливіше, він закріпив теоретичні основи, на яких пізніше буде обговорюватись колективна травма» (Ваquerо, 2021, с. 370). «Для Фрейда деякі з ритуальних практик, які призвели до єврейського монотеїзму, є нічим іншим, як дивовижними проявами раннього травматичного досвіду, враження від якого відображалися в несвідомих слідах пам'яті. Отже, необхідно звернути увагу на природу досвіду, який повернув тривалість, що лежить в основі суб'єктивності, і породив нав'язливі спогади, як для індивідів, так і для колективів» (там же, с. 372).

Одним з положень вчення Зигмунда Фрейда є концепція інстинкту смерті (Танатос), який існує поряд з прагненням до життя, яким є еротичний потяг (Ерос). Він живе в кожній живій істоті і намагається повернути життя в стан неживої матерії. У листі Альберту Ейнштейну «Чому війна?» він писав:

«Інстинкт смерті стає інстинктом деструктивності, коли він спрямований назовні, на об'єкти – за допомогою спеціальних органів. Жива істота, так би мовити, зберігає своє власне життя, руйнуючи чуже. <...> ...спрямування інстинктивних сил деструктивності на зовнішній світ розвантажує живу істоту і повинно бути для

неї благотворним. Це служить біологічним виправданням всіх тих потворних і небезпечних прагнень, які нам необхідно переборювати» (Фрейд, 1992, с. 265–266).

Описане Фройдом стосувалося переважно *регресивних груп*. Вільфред Біон також пов'язував патологізовані процеси в групі з регресією, коли «група базових передумов» використовує захисну поведінку, щоб уникнути контакту з неприйнятною реальністю (Bion, 1961). Про регресивні суспільства писав Отто Кернберг, аналізуючи небезпечні групові процеси з примітивними об'єктивними відносинами, що призводять до насильства і, зрештою – до колективних травм. Для таких суспільств і їх лідерів він використав термін «*злаякісний нарцизм*» (Kernberg, 1998; 2020). Мані-Кьюрл у статті «Психологічний аналіз причин війни» писав про «*національну параною*», аналізуючи групові страхи переслідування та оточення, породжені проекцією ворожості. Маніакальним захистом від цих страхів є специфічна ейфорія лихоманки війни, яка інфікує суспільство і спричиняє воєнну агресію (Money-Kyrle, 1978, с. 131–137).

Міждисциплінарна теорія примирення. До концепцій, що поєднують психоаналітичні та соціологічні парадигми, можна віднести соціальну теорію травми Джеффри Прагера, в якій розглядається типологія соціальних травм, міжпоколінна передача травми та інші проблеми (Prager, 2011; 2015).

Конструктивістський підхід. Тут об'єднано теорії та концепції, які відповідають традиції соціального конструктивізму та культурної соціології.

Соціальна теорія культурної травми (Джеффри Александер, Рон Есрман, Піотр Штопка, Ніл Смелсер, Бернхард Гізен, Елізабет Бріз, Джузеппе Шортіно). В даній теорії культурна травма розглядається як соціальний конструкт. Слід розмежовувати соціальні конструктивістські та реалістичні уявлення про травму. Реалістична точка зору розглядає шокуючий випадок як травматичний сам по собі. Але, за Есрманом, сильний інцидент, який руйнує основи повсякденного життя, є необхідним, але недостатнім чинником для запуску процесів інтерпретації та репрезентації. Тому конструктивістська позиція передбачає посередницьку роль інтерпретації та наративу, завдяки яким травми за висловом Смелсера є «створеними, а не народженими». Іншими словами, культурна травма виникає як наслідок певних змін в суспільній свідомості та культурі. Александер розглядає культурну травму як символічний образ події, в створенні якого важливу роль відіграє конструювання смислів.

В той же час, не можна ігнорувати об'єктивні умови, тому, на думку Штопки, травмою слід вважати і соціальні зміни, в яких поєднані об'єктивні та суб'єктивні чинники, тобто травма одночасно є і об'єктивною подією, і результатом інтерпретації. Для пояснення генезису культурних травм в даній теорії використовується історично-порівняльний підхід. Теорія культурної травми надає практичні інструменти для відновлення пошкодженого «соціаль-

ного тіла» та вирішення інших прикладних завдань (Alexander, 2012; Alexander et al., 2004; Eyerman, 2002; 2004; 2013; 2019; Eyerman et al., 2011; Eyerman and Sciortino, 2019; Sztompka, 2000).

В ряді робіт поняття *культурної травми* отримує свій подальший розвиток як в теоретичному, так і прикладному ключі (Salzman, Halloran, 2004; Огієнко, 2011; Суший, 2014; Gudaitė, Stein, 2014; Браточкин, 2015; Александрова, 2016; Zhukova, 2016; Бороденко, 2017; Baquero, 2021; Subica, Link, 2022 та інші).

«Смислова» концепція колективної травми (Гілард Хірчбергер). Колективна травма розглядається як справжній досвід із реальними наслідками для наступних поколінь. У концепції ставиться завдання пов'язати систему колективних травм з системою смислів, які дозволяють соціальним групам перевизначати, хто вони і куди вони прямують. Однією з основних цілей є розуміння та сприяння вирішенню конфлікту та примиренню. Цей процес починається з колективної травми, трансформується у колективну пам'ять, яка включає систему смислів. Автор розводить смисли, які є значущими для жертви, і смисли агресора, що полягають в загрозі втрати ідентичності, яка долається шляхом заперечення історії, мінімізації почуття провини. Важливим рішенням є визнання відповідальності винуватцями (Hirschberger, 2018)

До конструктивістського підходу можна віднести і концепцію Ольги Кочубейник (2023), присвячену темі соціального конструювання надзвичайних ситуацій, серед яких розглядається така колективна травма, як геноцид.

Трансгенераційний підхід. В рамках даного підходу об'єднані концепції, що базуються на закономірностях міжпоколінної передачі травматичного і проблемного досвіду індивіда та членів малих і великих соціальних груп.

Концепція синдрому сімейних повторень (Анна Шутценбергер). Дана концепція спирається на теорію сімейних систем, концепцію незримой сімейної лояльності Івана Бозормені-Надя (Boszormenyi-Nagy, Spark, 1984), психоаналітичні уявлення щодо сімейно-родового несвідомого та інші теоретичні підходи. Концепція є основою практики трансгенераційної психогенеалогічної концептуальної терапії, що використовує техніку геносоціограми.

Основна ідея концепції полягає в тому, що всі люди є ланками сімейно-родової системи, з якою вони пов'язані безліччю неусвідомлюваних зв'язків. Всі події в цій системі (а також глобальні історичні події, такі, як колективні травми) так чи інакше позначаються на індивідуальному житті її членів: життєвих подіях, здоров'ї, виборах, травмах. Деякі події в історії роду, особливо – травматичні, трагічні, незавершені, пов'язані з таємницями мають тенденцію символічно повторюватись в нових поколіннях і в долях нових учасників, які немовби сплачують борги своїх прашурів. Це отримало назву «синдром сімейних повторень», одним з механізмів якого є «синдром річниці», коли повто-

рення «магічним» чином пов'язані з трагічними датами або з віком тих, з ким відбувається неусвідомлена ідентифікація. Щоб розірвати порочні цикли повторень, треба усвідомити ці зв'язки, проаналізувавши їх за допомогою геносоціограми (Шутценбергер, 2005; Schützenberger, 2007).

Масова психологічна теорія «обраної травми» (Вамік Волкан). Обрана травма як ключове поняття є важливою складовою ідентичності етнічної, національної чи релігійної групи, поряд з такими утвореннями, як образ «Ми», обрана слава, символи, що оживають, та іншими. Обрана травма – це ментальна репрезентація події, що стосується минулих поколінь, під час якої велика група зазнала серйозних втрат або пережила безпорадність і приниження в конфлікті з іншою групою, зазвичай сусідньою. Ментальні репрезентації поділяються усіма членами великої групи, яка здійснює неусвідомлюваний «вибір» додати їх до своєї власної ідентичності. Як правило, минуле покоління було нездатне оплакати втрати після переживання травмивної події. Тому ментальні репрезентації є «депозитом» у формування саморепрезентацій у дітей, ніби вони зможуть оплакувати втрату замість батьків або скасувати приниження. Якщо діти не можуть впоратися з цим, ментальна репрезентація події передається наступним поколінням, при цьому змінюючи свою функцію, частково звільняючись від історичної правди. Таким чином обрана травма може жити протягом століть.

За певних умов обрана травма може реактивуватися. Відбувається часовий колапс, коли минуле і теперішнє об'єднуються разом, і велика група «оживляє» історичну травму в нових умовах з новим ворогом, який може бути символічно «винним» у давній трагедії групи. Це може спричинити прийняття лідерами великої групи ірраціональних і садистських чи мазохістських рішень, а саму групу робити готовою до відповідних вчинків. Це може призводити до міжгрупової жорстокості, геноциду, тероризму та інших тяжких наслідків (Volkan, 1997; 2001; 2008; 2013; 2018; Volkan et al., 2002).

Детальніше про міжпоколінну передачу колективних травм див. § 4.3.

Підхід на основі історичної пам'яті. Тут описані концепції, що базуються на категорії колективної (історичної, культурної) пам'яті.

Концепція культурної пам'яті (Ян та Алейда Ассман). Основна ідея концепції полягає в тому, що національна пам'ять травмованої великої групи (це стосується, насамперед, постколоніальних і посткомуністичних націй) містить не героїчну історію, а історію несправедливості та насильства, що визначає їх національну ідентичність. Ключовими поняттями в цій системі є травми, впливові трагічні події та історичні рани. Оскільки вплив травм перевищує здатність її опрацювати, відбувається її передача між поколіннями. Це може здійснюватися трьома способами: у формі ідентифікації, що стосується

жертв; в етичний спосіб, який стосується колишніх злочинців; і у формі емпатії, що стосуються свідків. Передача пам'яті про Голокост (як і про інші травми) із покоління в покоління – це процес, обумовлений історичною приналежністю та політичною культурою. Подія історичної травми не повинна стати лише історією, а має зберегти якість пам'яті, яку потрібно передати наступним поколінням (Assmann, A. 2010; 2016; Assmann, J. 1995).

Історико-нарративна концепція (Йорн Рюзен). Травма розглядається як криза, що руйнує систему відліку історичного становлення сенсу і перешкоджає її реконструкції в іншу систему, з такими ж функціями. Є три типи криз: *нормальна, критична і катастрофічна*, яка знищує можливість історичної свідомості впоратися з непередбаченістю. Соціальна травма є саме катастрофічною кризою, найрадикальнішим прикладом якої є Голокост.

Історична усвідомленість синтезує досвід минулого та очікування майбутнього, збільшуючи темпоральне розширення пам'яті в безперервність між поколіннями. Травматичний досвід порушує темпоральний порядок, його неможливо інтегрувати в контекст інтерпретації, яка орієнтує людську дію в термінах культури. Формування життєвого сенсу через травми означає відчуження, навіть фальсифікацію досвіду з наміром примиритися з ним.

Звичайною культурною стратегією подолання тривожних наслідків травматичного досвіду є його *історизація*, типовими стратегії якої є: анонімізація, категоризація, нормалізація, моралізація, телеологізація, історико-теоретична рефлексія. Всі вони виконують захисну функцію. Автор пропонує їм розумну альтернативу у вигляді стратегії *вторинної травматизації* – нового виду *історичного нарративу*, що базується на принципах формування історичного сенсу через інтерпретацію подій (Rüsen, 2001; 2014; 2019).

Теорія самоорганізованої критичності та проблема прогнозування колективних травм. Для дослідження соціальної динаміки соціологи часто використовують напрацювання з інших наукових дисциплін, зокрема – з царини точних наук. Ці результати, які базуються на математичному моделюванні динаміки складних систем, останнім часом набувають популярності. Вони можуть бути досить корисними у вивченні соціальних процесів. В даному контексті представляють інтерес такі теорії як синергетика (Haken, 1977), теорія хаосу (Kiel, Elliott, 2001), теорія фракталів (Mandelbrot, 2004) теорія нелінійної динаміки (Brock, 2001). Серед цих наукових розробок варто виділити *теорію самоорганізованої критичності*, розроблену Пером Баком у 1988 році (Bak, 1996). В цій теорії аналізуються можливості повної зміни моделі поведінки системи (зокрема – соціальної) при проходженні точки біфуркації, що означає унеможливлення попереднього розвитку і потребує нових шляхів подальшого існування. Цю модель можна використати для опису динаміки колективних травм, які є такими точками біфуркації.

Результати, що описуються в цих теоріях, можна з досить високим рівнем апроксимації екстраполювати на соціальні системи та процеси. Деякі висновки, які випливають з цих теорій та концепцій, є тривожними і не досить оптимістичними, підтверджуючи факт живучості конфліктної міжгрупової взаємодії, що призводить до травматизації груп. Вони не лише підтверджують факт тривалості колективних травм і травмівної взаємодії між великими групами, яку ми спостерігаємо протягом всієї історії цивілізації, а й певним чином прогнозують неминучість глобальних конфліктів, якими є великі війни.

Один з висновків цих теорій полягає в неможливості виділити надійні чинники, які здатні провокувати великі глобальні конфлікти. В цьому полягає складність прогнозування цих процесів, а отже – важкість їм запобігти. Цими чинниками можуть бути на перший погляд незначущі події, але з великими наслідками, що є одним з положень теорії «чорного лебедя» (Талеб, 2017). Вона перегукується і з концепцією «ефекту метелика», який є складовою теорії хаосу (Lorenz, E. N., 1963; Kiel, Elliott, 2001).

Приблизно на перетині другого і третього тисячоліть вчені з Австралії, США та Росії, незалежно один від одного, математично змоделивали хід еволюції, проаналізувавши темпи появи та розвитку основних досягнень людської цивілізації. Результати виглядали несподіваними – математичною кривою, що апроксимує розвиток, виявилась не експонента (як гадали раніше), а гіпербола, що в певний момент стрімко злітає вгору, і поступовість розвитку фактично припиняється. Отже – в певний момент (за оцінками він припадає на середину 21-го століття) розвиток людської цивілізації досягне точки *сингулярності*, що означатиме глобальний фазовий перехід еволюції.

Імовірними сценаріями можуть бути або «кінець історії людства» (наприклад – загибель внаслідок термоядерної війни чи глобальної екологічної катастрофи), або початок абсолютно нового етапу розвитку, якісно іншого рівня еволюції. В якості нових цивілізаційних форм розглядаються варіанти виникнення цивілізації на основі синтезу природного та штучного інтелекту, або панування штучного розуму, здатного до самоорганізації та самостійної еволюції. Зараз ці припущення виглядають безглуздими. Подібні сюжети можна зустріти в науково-фантастичних творах (яскравий приклад – фільм-трилогія «Матриця»). Проте – подібні сценарії дедалі частіше цікавлять серйозних теоретиків, що публікуються в солідних наукових виданнях.

Ці висновки підтверджуються і більш пізніми дослідженнями. В 2016 році у Нью-Йорку на черговому Нобелівському симпозіумі відбулася дискусія між Стівеном Пінкером і Нассімом Талебом, автором теорії «чорного лебедя». Пінкер стверджував, що почалася епоха «довгого миру», з неухильним падінням рівня насильства, зниженням числа жертв у війнах. Натомість Талеб спростував теорію Пінкера, математично обґрунтовуючи протилежний висновок про неминучість великої війни.

Подібні результати опубліковані в роботі, присвяченій аналізу світових конфліктів за останні 600 років (Martelloni, et al., 2018). Один з висновків, зроблений авторами, полягає в тому, що соціальні конфлікти відбуваються неминуче, з невідворотною регулярністю. Більші конфлікти зустрічаються рідше, але менші конфлікти трапляються частіше. Суспільство, як будь-яка інша складна соціальна система, живе *«на кромці хаосу»* в стані самоорганізованої критичності, а війни є природним і найбільш ефективним механізмом зменшення ентропії системи з максимальною швидкістю. Після великої війни людство, з одного боку, оплакує жертви і знаходиться в траурі, але з іншого – як не дивно, з полегшенням зітхає, тому що різко зменшується напруженість на світовому рівні, і ймовірність соціальних конфліктів стрімко падає.

Дві події останніх років яскраво підтверджують висловлені міркування. Ще п'ять років назад ніхто не міг передбачити таку грандіозну пандемію, яка була спричинена вірусом Covid-19, і велику війну в центрі Європи. Ці подій несли в собі ризик підтвердження не тільки концепції про неминучість великих війн, а й гіпотези про «кінець історії людства». Пандемія Covid-19 і російсько-українська війна стали глобальними викликами цивілізації, що збільшують ймовірність наближення до стану сингулярності.

Коли почалася пандемія Covid-19, то деякі вчені висловили думку, що вона послана долею замість великої війни, яка мала б відбутися з високою імовірністю на сучасному етапі людської еволюції. Цю подію дійсно можна вважати рівнозначною світовій війні, але з іншими наслідками, можливо – кращими, ніж трагедія війни.

Проте історія підкинула людству ще жорстокіше випробування – велику війну, яку розв'язала Росія на території України. Ця подія буквально повернула всі уявлення людства не тільки про систему колективної безпеки, а й про основні принципи світобудови, які себе на той момент повністю дискредитували і потребували докорінних змін. Так чи інакше – імовірність розгортання війни в значно більших масштабах була дуже високою. Чи знизила пандемія Covid-19 ризик переходу російсько-української війни у Третю світову (а тим більше – у глобальну термоядерну катастрофу) достеменно стверджувати важко, адже історію неможливо переграти в інших варіантах.

Парадокс в тому, що великі війни, глобальні міжгрупові конфлікти і катастрофічні пандемії зменшують соціальну ентропію на глобальному рівні, а колективні травми, які є обов'язковим наслідком цих подій, руйнують (тобто також зменшують) порядок, фактично цю ентропію збільшуючи, але на більш локальних рівнях. Ці на перший погляд протилежні тенденції існують одночасно і становлять суть сучасної соціальної динаміки.

Описані доволі песимістичні висновки мають на жаль численні історичні підтвердження, хоча, можливо, суспільством керують набагато складніші закономірності, що мають виводити за рамки зазначених моделей. Можливо,

існує щось на кшталт інстинкту самозбереження групи (і людства в цілому), або інші запобіжники, про механізми яких ми поки що не здогадуємось. Так, на мою думку, альтернативним прикладом самоорганізації в критичній ситуації є події весни 2014 року в Україні, коли в надзвичайно критичний момент (падіння старої влади і фактичне безвладдя, анексія території і початок воєнної агресії проти України) абсолютно спонтанно відбулася надзвичайно висока самоорганізація людей в особі добровольчого та волонтерського рухів. Вони не були санкціоновані жодними організованими структурами (ні державними, ні політичними, ні суспільними).

Тут самоорганізація сприяла зупинці великого кровопролиття, а не навпаки. Ситуація ще потужніше повторилася 24 лютого 2022 року. На відміну від концепції «самоорганізованої критичності», ці події можна назвати *«критичною самоорганізацією»*, яка поки що не піддається математичному моделюванню. Пізніше високий рівень самоорганізації продемонстрували європейська і світова демократичні спільноти, реагуючи на виклики війни.

Так чи інакше – існує проблема, пов'язана з тенденцією живучості колективних травм, і величезна кількість питань, пов'язаних з даною темою.

1.3. Категоріальний апарат колективних травм: обґрунтування та системний аналіз

Якби одного чудового ранку ми виявили, що відтепер усі люди – однієї нації, однієї віри та однієї раси, то ще до обіду ми б винайшли нові упередження.

Джордж Ейкен

Тематика колективних травм охоплює велике коло теоретичних, експериментальних і прикладних розробок, що спираються на розгалужений категоріальний апарат. Центральною категорією є поняття *колективної травми* як складного системного соціального явища, яке потребує цілої низки соціально-психологічних, психотерапевтичних, юридичних та інших заходів. Вона характеризується високим рівнем складності та тяжкості її проявів і наслідків, а також значною кількістю чинників та інших психологічних реалій, які з нею пов'язані. Існує великий запит на допомогу, що має охоплювати не лише особисту травматизацію членів травмованої групи, а й потреби різноманітних соціальних груп і суспільства в цілому.

Колективна травма – це психічна травма, отримана великою групою людей (чи її представниками) внаслідок якоїсь події, що далеко виходить за межі нормальних умов функціонування групи. Ними можуть бути соціальні, техногенні чи екологічної катастрофи, злочинні дії політичних чи інших

соціальних суб'єктів з тяжкими наслідками. Ми детально зупинимось на цих подіях в третьому розділі книги. Проте, колективна травма – це не просто масова травма (тобто, травма, що стосується багатьох людей), а складне системне явище, що позначається на групі в цілому, змінюючи її природу. Насамперед змінюється соціальна динаміка групи. Вона є найбільш чутливою до травмування, її можна вважати індикатором колективної травми. Вперше поняття колективної травми зустрічається в книзі Кая Еріксона (Erikson, 1978), де він аналізував психологічні наслідки катастрофи прориву дамби на річці Баффало-Крік у Західній Вірджинії у 1972 році, яка призвела до загибелі 125 людей і масових руйнувань. Еріксон описує травму як втрату у людей почуття спільності з громадою, прив'язаності до місця проживання.

Поняття колективної травми спирається на родові поняття *психологічної травми*, яка може мати клінічні і неклінічні прояви. Серед останніх можна виділити руйнування базових уявлень людини про себе та світ. За певних умов такі наслідки можуть бути колективно пережитими великими групами людей, що власне і характеризує колективну травму.

Відмінною рисою колективної травми є не число травмованих, а те, що крім безпосередніх учасників вона зачіпає людей, прямо не причетних до травматичних подій, навіть тих, кого особисто не торкнулася трагедія, іноді охоплюючи все суспільство. Іншими словами – колективна травма не обмежена в просторі. Ще одна її особливість – розтягнутість у часі, коли травма немов би відривається від безпосередньої події, закріплюючись в історичній пам'яті, часто проходячи через декілька поколінь.

Симптоми колективної травми у окремих людей дуже схожі з симптомами індивідуальної психічної травми. Особливість полягає в соціальній динаміці травми. Для колективної травми характерна представленість симптомів не лише в тих, хто брав участь у травматичній події, а й в тих, хто знаходився поза травмою (в просторі і часі), в тому числі і в наступних поколіннях.

Жертвами колективної травми стають не лише окремі люди, навіть якщо їх багато, а суспільні групи в цілому, як соціальні суб'єкти переживання травми. Колективні травми можуть охоплювати групи будь-якого розміру, від найбільш вразливих суспільних підгруп (етнічних спільнот, релігійних конфесій, соціокультурних меншин) до глобальних груп (націй, суспільств і цивілізацій). Носіями наслідків травми в різній мірі є всі представники травмованої групи (а також їхні нащадки), які певним чином емоційно в неї включені, хоча і не завжди переживають це на свідомому рівні.

Система понять, що описують категорію колективної травми. Поряд з базовою категорією існують поняття *соціальна травма*, (соцієтальна травма, суспільна травма) (Alexander, 2012; Bjornsson et al., 2020; Bloom, 2006; Igreja, Baines, 2019; Pedović, Hedrih, 2019; Suedfeld, 1997; Ятченко, Олійник,

2021). Ці поняття підкреслює соціальний характер колективної травми, на відміну від клінічних трактувань. Інколи воно використовується для опису травм, пов'язаних з соціальними групами, громадськими зібраннями тощо.

Історична травма – це така колективна травма, що розглядається в історичному контексті як важлива подія історії великої групи. Історична травма часто стосується такого соціального суб'єкта, як покоління, що передбачає певний історичний відрізок часу. Її прояви можуть розглядатись як приклад міжпоколінної травми. Першою поняття історичної травми використала у 1980-х роках Марія Брейв Хеарт, яка досліджувала травми колонізації, переселення та асиміляції індіанського племені лакота – корінного американського народу (Brave Heart, 1999; 2000; 2003). Детальніше про історичні травми та їх зв'язок з історичною пам'яттю йтиметься в § 2.4.

Міжпоколінна (трансгенераційна, інтергенераційна) травма – це травма, яка передається з першого покоління тих, хто пережив травмування, до другого та наступних поколінь нащадків, через складні механізми посттравматичного стресового розладу (Bezo, 2017; Bombay et al., 2009; Goodman, 2013; Johnson, 2022; Kellermann, 2013; König, Reimann, 2018). Детальніше про міжпоколінні травми йтиметься в § 4.3.

Культурна (культуральна) травма – це значущі соціальні події, що спричиняють зміни умов культурного життя, соціальних традицій, суспільної структури (Eyerman, 2002; Alexander, 2012; Sztompka, 2000; Alexander та ін., 2004). Вона визначається зсувами в соціальному середовищі, що змінюють умови життя та правила гри. Ознакою травми є високий рівень недовіри в суспільстві, песимістичний погляд на майбутнє, ностальгія за минулим, емоційна переоцінка історії, політична апатія. Термін культурна травма запропонував Пйотр Штомпка (Sztompka, 2000). Культурна травма може бути однією з фундаментальних причин невідповідності стану здоров'я корінного населення та культурних меншин (Subica, Link, 2022).

Національна травма – це колективна травма, наслідки якої поширюються на членів таких колективних груп, як нація, етнос, країна чи інша чітко визначена велика група людей. Переживання трагічного досвіду може колективно руйнувати або загрожувати національній ідентичності, почуттям приналежності, які поділяє нація в цілому, представленими традиційною культурою, мовою та політикою (Elovitz, 2008; Neal, 2005; Saito, 2006; Shamai, 2016).

Расова травма – це колективна травма, спричинена впливом політики расизму та расової дискримінації на психічне і фізичне здоров'я людини та соціальної групи, насамперед – представників даної дискримінованої раси (Fanon, 1952; Anderson, Stevenson, 2019; Comas-Díaz, 2016; Jernigan, Daniel, 2011; DeGruy, 2005). Для дослідження клінічної картини расової травми ви-

користовується термін «*травматичний стрес на основі раси*» (race-based traumatic stress) (Carter, 2007; Carter, Muchow, 2017).

Інформаційна травма, різновидом якої є *медіатравма* – це особливий вид індивідуальної чи колективної психічної травми, яка спричиняється переважно інформаційними чинниками (Горностай, 2020). Детальніше про такі види травм, їх особливості та значення йтиметься в § 1.5.

Масова травма – це поняття, синонімічно близьке до поняття колективна травма, але тут акцент робиться не на соціально-психологічних, а на епідеміологічних аспектах. Цей термін часто використовується для характеристики травм пандемії або катастрофічних подій, що супроводжуються масовим травмуванням людей.

Психологічні реальності, пов'язані з травмою. Серед психологічних реалій, які зачіпає травма, насамперед, слід виділити поняття *цінності*. По-перше, його можна вважати родовим стосовно цілого ряду інших понять, а отже – воно має системний рівень. По-друге, зміни в царині цінностей супроводжують кожную колективну травму, а саме: переоцінка цінностей; знецінення або, навпаки – їх актуалізація; руйнування одних і поява нових цінностей; зміна якості (смыслу, структури, спрямованості) цінностей тощо. Повна втрата групових цінностей внаслідок травматизації рівнозначна зникненню даної групи взагалі як соціального суб'єкта і об'єкта. Це буває при отриманні групою травми, несумісної з життям (див. § 3.2). Вона може відбуватися у формі асиміляції, коли група повністю «розчиняється» в іншій групі.

Колективна травма так чи інакше зачіпає *групові межі* (внутрішні та зовнішні), які зазнають деформації, порушуються, стають напівпрозорими, руйнуються. В ряді випадків – вони посилюються, інколи – до рівня нездоланних кордонів, стають формою захисту, як психологічного, так і фізичного (відома «лінія Маннергейма» у Фінляндії після Першої світової війни). Часто змінюється баланс між внутрішніми та зовнішніми межами, внутрішні можуть підсилюватись настільки, що стають зовнішніми, коли велика група розпадається на декілька менших. Межі можуть бути не лише просторово-територіальними, а й змістовими, проходити між різними смислами, ідентичностями та іншими груповими цінностями. Зміна конфігурації таких меж може збільшувати суспільну поляризацію, посилювати соціальне напруження, спричиняти внутрішньо-групові конфлікти.

Групі можуть бути притаманні різні *групові емоції та переживання*. Емоційне життя включає соціально-психологічний клімат у групах, суспільні настрої, емоційну взаємодію між груповими суб'єктами, переживанням почуття справедливості (для великих груп – історичної справедливості). Так, можна говорити про групові почуття образи, провини та сорому (про це детальніше

йтиметься в § 2.8). Переживання відіграє важливу роль під час колективного травмування і в процесі проходження групи через травму. Так, серед чинників групових травм, що виникають внаслідок міжгрупової взаємодії, лежить переживання групової гордості та нарцисизму групи, що вчиняє агресію. В процесі зіцлення надзвичайне значення має переживання скорботи, жалю, горювання, завдяки яким відбувається ритуалізація травми, перетворення її на нетравмівний історичний наратив – реалізація *принципу переживання* (§ 1.4).

Однією з форм поведінки групи в умовах колективної травми є захисна поведінка, а *групові захисні механізми* можна розглядати як типи реагування групи на травму, що містить також і емоційний компонент. Групові захисні механізми є важливими чинниками закріплення травмивного досвіду в колективній пам'яті (Горностай, 2019). Про це детальніше йтиметься в § 4.2.

Чинниками міжгрупової агресії часто виступають *міжгрупові упередження* – ряд хибних стереотипних переконань стосовно інших груп, які можуть містити такі уявлення про інших, які «дозволяють» агресію, «виправдовують» насильство. Це проявляється у формі *ксенофобії*, прихованої агресії. Крайньою формою таких стереотипів є *образ ворога* – уявлення про іншу групу, як про ворожу, загрозову і одночасно певною мірою *дегуманізовану*, а її представників – *деперсоніфікованими* (позбавленими нормальних людських рис).

В багатьох працях розглядається поняття *насильства* (violence), як основного чинника колективного травмування у міжгрупових конфліктах (Hinton, Hinton, 2014; Tuller, 2020). Для підкреслення ролі агресії політичних режимів використовується поняття *політичне насильство* (Elcheroth, Spini, 2011; Kazlauskas et al., 2017), пов'язане з ідеями тоталітаризму, імперіалізму, фашизму та інших форм політичної диктатури.

Великі соціальні групи, які при цьому зазнають травмування, опиняються в ролі *жертви* насильства. Членам таких груп часто притаманні особливі риси психології жертви, можна говорити про *віктимність* (victimhood), як відчуття жертви, усвідомлення себе жертвою, ідентифікацію себе, як жертви, навіть про певну віктимну ментальність (Adonis, 2016; Bar-Tal et al., 2009; Schori-Eyal et al., 2014; Thoene et al., 2020; Wohl, Van Bavel, 2011).

Метою психологічної допомоги постраждалим від колективного травмування є зіцлення, *відновлення* (recovery), яке стосується як окремих індивідів, так і соціальних груп, які мають відновити свої цінності та автентичність (Comas-Díaz, 2016; Igreja, Baines, 2019; Salzman, Halloran, 2004).

Об'єктом допомоги при колективних травмах є *ті, що вижили* (survivors) та їх нащадки, а *виживання* (survival) це спосіб зберегти себе і групу в умовах травмування (Bezo, Maggi, 2015a; Guthery, 2016; Kahn, Denov, 2022; Kizilhan, Wenzel, 2020; Solkoff, 1981). Часто протидії травмуванню допомагає *психологічна стійкість* (psychological resilience) (Kazlauskas et al., 2017; Garcia, Rimé, 2019; Mažulytė-Rašytinė, 2017; Reimann, König, 2017; Denham, 2008), яка сприяє стійкості проти руйнування психіки і збереженню ментального здоров'я.

В дослідженні колективних травм важливою проблемою є застосування кількісних та інших емпіричних методів, діагностичних шкал, вимірювання параметрів травматизації. Серед таких робіт слід виділити створення *«Шкали історичних втрат»* і *«Шкали симптомів, пов'язаних з історичними втратами»* для вивчення історичної травми серед американських індіанців (Whitbeck et al., 2004; Walls, Whitbeck, 2012), *«Шкали симптомів травматичного стресу на основі раси»* для оцінки травм темношкірих американців (Carter, Muchow, 2017), напівструктурованої *«Анкети третього покоління»* для дослідження впливу Голокосту на третє покоління тих, хто вижив (Kahane-Nissenbaum, 2011) та розробку *«Генограми трансгенераційної травми та стійкості»* для консультування щодо травми (Goodman, 2013).

1.4. Принципи тяжкості колективної травми та її наслідків

Колективні травми бувають різних типів залежно від причин їх виникнення, умов перебігу, характеру наслідків. Типовою причиною травми є колективна агресія, як пряма, так і прихована, як фізична, так і психологічна (інформаційна, ідеологічна). Найбільшу травмівну силу має смерть людей, особливо – масова, при трагічних обставинах. Важливі історичні приклади колективних травм зі спробою класифікації ми опишемо в третьому розділі книги. Спільною характеристикою всіх травм може бути ступінь тяжкості травматизації, яка може бути оцінена за певними критеріями.

Проаналізувавши більше ніж півтори сотні колективних травм різних видів і типів, які траплялися з глобальними соціальними суб'єктами в різні історичні періоди, ми виділили чотири групи чинників, що визначають тяжкість спричинених травмами наслідків. Третій і частково четвертий чинники травматизації будуть використані в моделі реагування групи на колективну травму в § 2.3, побудованій на дихотоміях *«активність–пасивність»* і *«агресивність–миролюбність»*. Отже вони можуть розглядатись як виміри даної моделі. Чинники тяжкості колективної травматизації можуть бути представленими у вигляді наступних чотирьох принципів.

1. Принцип значущості. Травмівним чинником є значущість події, що спричинила колективну травму. Сюди входить: величина трагедії, масштаб події, кількість загинувших та постраждалих, сила страждань жертв, значущість загальної особи (якщо трагічно гине знакова суспільна фігура). Дія даного принципу підсилюється, якщо працює механізм інформаційного зараження. Значущість події сприяє інформаційному поширенню і навпаки – інформаційний вибух сам стає чинником значущості. Тобто, значущість визначається в тому числі і величиною суспільного резонансу, спричиненого подією.

Інформаційна складова може мати і зворотний ефект, коли інформація поширюється неофіційними каналами (інколи на рівні групового несвідомого), від чого вона стає тільки підступнішою. В радянські часи поширеною практикою було замовчування суспільних подій, які могли поставити під сумнів комуністичну пропаганду, наприклад, інформаційна блокада Голодомору 1933 року, закриття реальних обставин Чорнобильської катастрофи 1986 року, заниження радянських втрат у Другій світовій війні. Зрештою, це не принизило значущості цих подій і не завадило тяжкості спричинених ними колективних травм. Навпаки, заборона інколи навіть сприяла підвищенню значущості за принципом «забороненого плода».

Значущість не завжди пропорційна кількості загиблих, тобто, йдеться не про абстрактні цифри втрат, а про значущість цих втрат, відображену у колективній свідомості даної групи. *Принцип значущості* передбачає також значущість змін в соціальній групі, спричинених колективною травмою. Вектор дії цього принципу має подвійне спрямування: позитивне і негативне. Позитивне полягає в тому, що значущість дій спротиву, протидії травмівній агресії, відновлення після травми сприяє зменшенню травматизації.

2. Принцип справедливості. Згідно з цим принципом сила травматизації оцінюється по шкалі *справедливість–несправедливість*. Чим вищий рівень несправедливості (порушеної справедливості) під час травматизації, чим вища ступінь невинності загиблих і навпаки – рівень безкарності агресора, тим більшим буде травмування. Рівень несправедливості може визначатись умовною дистанцією між уявленням про норму справедливості у групі, що зазнає травмування (це не обов'язково жертва), і дійсним рівнем зlodіяння. Навпаки, справедливість дій групи, що переживає травму, знижує (компенсує) її травмованість. Можливість справедливого покарання винних у злочинах, що спричинили колективні травми, підвищує справедливість і також знижує рівень травмованості групи.

Цей принцип також має два вектори – спрямовані на дії агресора і на поведінку жертви. Так, агресивний напад однієї держави на іншу поєднує несправедливість дій агресора (що підвищує травмованість, як жертви, так і агресора) і справедливість спротиву жертви (що знижує травмованість, за умови виконання *принципу активності*). Тяжкість травмування визначається балансом між даними тенденціями. За таких міркувань, геноцид є прикладом великого (чи не найбільшого) рівня травмування, оскільки дуже високим є рівень несправедливості загибелі невинних людей при неможливості чинити справедливий спротив. Прикладом масового, тривалого і некомпенсованого порушення справедливості може бути травми рабства. Це також стосується і травми апартеїду (Південна Африка). Але цього не можна стверджувати про колективну травму від стихійного лиха, яке «не вибирає», хто може виявитись жертвою, отже – тут даний принцип не спрацьовує.

З позицій *принципу справедливості*, знищення терористів під час операції звільнення заручників вбачається більш справедливим, ніж загибель заручників, оскільки терористи є злочинцями, яких необхідно покарати (зрештою, вони самі поставили себе поза законом), а заручники є невинними жертвами. Велике значення має факт, хто є агресором – представники «своїх» чи «ворожої» групи. Травма отримана від «свого» набагато болючіша, ніж від ворога, оскільки це несправедливо, така травма не просто наносить шкоду, а й часто «ламає» картину світу жертви. А від ворогів ми і не очікуємо іншого, їх дії логічні, ми інколи навіть схильні виправдовувати їх. З цієї причини знищення заручників під час їх звільнення є фактично подвійною травмою. Прикладами є теракти на Дубровці (Москва) в 2002 році і в Беслані (Північна Осетія) у 2004 році, в яких загинули сотні заручників. Участь «своїх» у відборі зерна під час Голодомору в Україні також була додатковим чинником травматизації.

Принцип справедливості спрацьовує також тоді, коли йдеться про виправданість принесених жертв: виправдані жертви менш травмівні, ніж марні. Наприклад, під час атаки на американську базу Перл-Харбор в 1940 році загинуло 2403 американських воїнів, а під час висадки союзних військ в Нормандії в 1944 році загинуло майже вдвоє більше – 4413 воїнів союзників. Проте, на відміну від першої, другу подію взагалі не вважають колективною травмою. Хоча, звичайно, в першому випадку крім кількості загиблих діють і інші чинники травмування, яких не можна ігнорувати.

3. Принцип активності. Згідно з цим принципом сила травматизації оцінюється по шкалі *активність–пасивність*. Травмування тим сильніше, чим пасивнішою є жертва і чим менше можливості протистояти травмівній силі (суб'єкту). Вимушена пасивність і менша здатність чинити опір робить травму від дій агресора сильнішою. Згідно цього принципу найбільш травмівними є ситуації, коли жертви повністю позбавлені можливості бодай якось протидіяти травмі, наприклад, в'язні концтаборів, яких знищують у газових камерах, або блокування селянам всіх можливостей порятунку під час терору голодом. Найбільш травмівним чинником є *відчуття безсилля*, неможливість вплинути на ситуацію. Загибель воїнів на полі бою під час активного наступу і звільнення захоплених території є набагато меншою травмою для суспільства, ніж загибель від авіабомби мирних мешканців, які сховалися в підвалі від обстрілів. Водночас, поодинокі випадки спротиву (наприклад, повстання в концтаборі) зменшували силу травми, навіть якщо гинули люди.

Зменшенню травмування допомагають будь-які форми активності. Наприклад, під час війни активність суспільства не обмежується діями на фронті. Все суспільство активізується у волонтерському русі і допомозі волонтерам і армії, а також в активізації будь-якої діяльності, що допомагає функціону-

вати і виживати країні в надскладних умовах. Це є потужним засобом краще пережити травму війни і зберегти ментальне здоров'я нації.

Що стосується суто воєнної ситуації, то активні дії (наступ, знищення суперника, звільнення територій) також знижує травмування і полегшує переживання бойових травм. Навпаки, брак активності, пасивність (вимушений відступ, оточення, полон, неможливість дати адекватну відсіч ворогу тощо) підвищує психологічний травматизм бійців з подальшим ризиком ПТСР. Ці міркування справедливі як для армії захисників, так і для агресора.

4. Принцип переживання. Травмівним чинником є обмеження або неможливість колективних переживань з приводу трагічних подій: блокування, заборона вільного вираження емоцій та почуттів, замовчування, суспільне табу на конкретні їх прояви. Це стосується постраждалих, що залишилися живими, їх оточення, нащадків, суспільства в цілому. Навпаки – суспільна атмосфера, в якій можливі всі різноманітні переживання і відсутні будь-які заборони на них, є потужним зцілюючим чинником, який полегшує травмування і послаблює майбутні негативні наслідки колективної травми. Емоційне відреагування є одним з ключових психотерапевтичних механізмів, який використовується практично в усіх напрямках психотерапії. Не є винятком і процес зцілення колективних травм та їх наслідків (в тому числі і віддалених).

В процесі переживання колективної травми всі почуття та емоції є корисними і доцільними. Їх може бути дуже багато, і це цілком природньо. На перших етапах важливим є вираження гніву та захисна агресія, що є адекватною відповіддю на травмівні події. Поряд з ними мають проявлятися почуття суму, скорботи за загиблими та інші переживання, пов'язані з оплакуванням втрат і горюванням. Ключове значення тут має плач, який є універсальною формою катарсису і найкращим чином йому сприяє. Плач – це переживання не лише горя і смутку. Можна плакати від радості, від щастя, від гордості, співпереживаючи іншим, проявляючи симпатію.

Не менше значення мають емоції і почуття протилежної частини емоційного спектру – гумор і сміх. Гумор є одним з різновидів захисних механізмів. Сміх може бути сублімацією ненависті, він здоровіший за природою і набагато краще, ніж ненависть сприяє збереженню ментального здоров'я. Здатність сміятися у великій групі свідчить про те, що вона має ресурси протистояти травматизації. Неможливо уявити гумор у випадку травми геноциду (наприклад, під час Голодомору). Тому ця травма мала такий нищівний вплив на колективну психіку. Натомість, в доланні травми війни сміх, гумор, сарказм, сатира мають надзвичайно велике значення. Це не лише спосіб подолання патогенних емоцій страху і засіб зцілення, а й потужна зброя в інформаційній війні. Відомо, яку позитивну роль відіграла політична карикатура у Другій світовій війні та в сучасній російсько-українській війні. Тут також спрацю-

вував *принцип значущості*, коли завдяки карикатурі знижувалась значущість дій агресора, який фактично «опускався» до рівня об'єкта глузування, а не жахливої фігури, яку варто боятися.

Емоційне відреагування в усьому спектрі можливих проявів має бути з самого початку і особливо – після завершення травмивних подій. Переживання на індивідуальному рівні тут недостатньо. Для повноцінного зцілення колективної травми мають відбутися процеси окультурювання і ритуалізації травми, наприклад, створення меморіалів, опису у творах мистецтва, відзначення річниць тощо. Вони обов'язково мають включати колективні переживання та опосередковане зцілення на рівні групової психіки. Якщо це не відбувається, травма виходить за межі одного покоління. Повноцінна реалізація *принципу переживання* у віддаленій перспективі може виступати критерієм «опрацьованості–неопрацьованості» колективної травми.

Якщо спробувати оцінити різні приклади історичних травм України за ступенем травматизації, то можна отримати наступні дані (див. рис. 1):

Подія	Чинники травматизації			
	1) принцип значущості	2) принцип справедливості	3) принцип активності	4) принцип переживання
Друга світова війна	Дуже високий (–)	Амбівалентний (+ –)	Високий (+)	Високий (+)
Екологічні катастрофи	Різні варіанти (–)	Нейтральний	Різні варіанти (– +)	Високий (+)
Чорнобильська катастрофа	Високий (–)	Середній (–)	Амбівалентний (+ –)	Високий (–)
Колективізація, розкуркулювання	Високий (–)	Високий (–)	Амбівалентний (– +)	Високий (–)
Репресії 1930–40-х років	Дуже високий (–)	Високий (–)	Високий (–)	Високий (+)
Голокост	Дуже високий (–)	Дуже високий (–)	Дуже високий (–)	Високий (+)
Голодомор 1932–1933 років	Дуже високий (–)	Дуже високий (–)	Дуже високий (–)	Дуже високий (–)
Російсько-українська війна	Дуже високий (–)	Амбівалентний (– +)	Дуже високий (+)	Дуже високий (+)

Рис. 1. Порівняння колективних травм за рівнями травматизації

«–» – чинники, що посилюють травматизацію;

«+» – чинники, що послаблюють або компенсують травматизацію.

Травма Голодомору у порівнянні з травмою Голокосту, являє собою набагато більш травмівну ситуацію, особливо в тому, що стосується віддаленого періоду. Йдеться, насамперед, про заборону переживати цю трагедію травмованим народом (порушення *принципу переживання*). Якщо ж з Голокостом зіставити геноцид українців під час російсько-української війни, то порівняння буде не на користь Голокосту через надзвичайно високу активність спротиву війні і геноциду, незрівнянного з вимушеною пасивністю жертв Голокосту (реалізація *принципу активності*).

Одна з наймасштабніших травм – це Друга світова війна, яка коштувала людству десятки мільйонів загиблих. Це дуже складна і широка колективна травма, яка має великі індивідуальні відмінності в різних регіонах і країнах, які брали в ній участь. Ми зупинимось лише на участі у війні радянського суспільства (оскільки Україна була невід'ємною частиною СРСР) після нападу Німеччини у 1941 році. Перші роки участі СРСР у війні (1939–1941) слід розглядати окремо в контексті колективної травми агресора.

Радянському суспільству війна нанесла величезні втрати (найбільші серед всіх учасників Другої світової війни). Але лише за першим чинником є негативне значення, за всіма іншими маємо позитив. *Принцип значущості* посилюється тим, що жертви часто були невинувато великі, військове керівництво не жаліло рядових бійців, завалюючи трупами укріплення ворога. Але, за другим чинником, несправедливість нападу компенсувалась абсолютною справедливістю для тих, хто захищав свою землю. В моральному плані ми були у більш вигіршній позиції, ніж німецькі завойовники. Зрештою, *принцип справедливості* був остаточно реалізований, коли нацистські злочинці понесли справедливе покарання. *Принцип активності* реалізувався в тому, що це була активна боротьба, активний опір загарбникам, була здатність протистояти агресії. І, нарешті, за *принципом переживання*, були здійснені ритуалізація та окультурення: зняті кінофільми, поставлені пам'ятники, написані романи і поеми, було святкування річниць, вшанування пам'яті загиблих. Все це мало позитивне значення для суспільної свідомості. Тому, незважаючи на величезну силу травми, вона не мала такого руйнівного впливу на нащадків, як інші історичні травми України.

Якщо взяти інші травми, то ситуація буде інакшою (див. рис. 1). До речі, чим більш амбівалентне ставлення до події, тим складніше розставити акценти, і ця суперечність уходить в групове несвідоме і не вирішується. Це видно на прикладі травми колективізації, в якій брали участь антагоністичні політичні сили. Не відбулося «заліковування» колективної травми і після громадянської війни. Отримала сатисфакцію лише одна частина суспільства, яка представляє переможців (прихильників радянської влади, Червоної армії). А переможена частина суспільства її не отримала, і цей негатив пішов у глибину, хоча це об'єктивно також потребувало відрегування.

Ще один приклад – протистояння Червоної армії і Української повстанської армії (УПА). Ці суперечності не були до останнього часу з’ясовані, а отже, будучи невіршеними, вони витіснялися з групової свідомості і негативно впливали на суспільне життя. Так, імовірно, протистояння в українському суспільстві, які загострювались під час революцій у новітній історії України, мали корені в цих історичних колізіях.

Найсильнішою колективною травмою України був Голодомор, і по всіх чотирьох групах чинників ми маємо величезні мінуси. Тут і великий масштаб трагедії, і різюча несправедливість, і блокування всілякої активності, і фактична заборона переживання цієї трагедії. Детальніше на цих та інших особливостях травми геноциду Голодомору ми зупинимось в § 3.4.

Принцип справедливості є дуже важливим, можливо – найважливішим з усіх чинників для досягнення мети колективного зцілення від травматизації. Тому така справа, як Нюрнберзький трибунал, здійснений в законних рамках, була дуже корисною саме для зцілення від травми Другої світової війни. Важливо не стільки покарати винних, скільки назвати відповідальних, оцінити з позицій справедливості–несправедливості різні речі і цінності.

Звичайно, шукати зараз задля справедливості живих винуватців Голодомору 1932–1933 років, а тим більше – судити їх, неможливо і немає сенсу. Але назвати відповідальними конкретних політичних суб’єктів треба навіть і зараз, бо це не було зроблено досі. Після Голодомору не було досягнуто *принципу справедливості*, оскільки не був засуджений на міжнародному рівні режим, винуватий в цьому акті геноциду. Почуття несправедливості продовжувало жити десь в глибині, в підсвідомості. Можливо, через це українцям була притаманна роль жертви більше, ніж представникам інших народів. Роль, від якої ми зараз несамовито звільняємось з кров’ю і біллю, долаючи чергову травму своєї трагічної історії. Як не дивно, але новітня колективна травма України, якою є російсько-українська війна, розконсервувала заблоковану історичну пам’ять про Голодомор, і сприяла більшому визнанню цього геноциду на міжнародному рівні.

З *принципом справедливості* напряду пов’язана важливість міжнародного трибуналу над воєнними злочинцями, що розв’язали російсько-українську війну. Це розуміє все українське суспільство з перших днів повномасштабної фази війни. Але цього не можна було стверджувати щодо Європи, в якій весною 2022 року був чіткий запит на мир, але бракувало запиту на справедливість (принаймні, він не був домінуючим). Мало того, досить помітною була неявна готовність прийняти «необхідну несправедливість», яка могла трапитись у випадку швидкої поразки України в російсько-українській війні.

Такий сценарій, на жаль, був можливий, хоча він був би кричущим порушенням *принципу справедливості*. Через нього було б неможливо позбутися наслідків травмування не лише України, а й європейській спільноті, хоча в

ній, це розуміння визрівало дуже довго. Лише коли європейці ставали свідками все більших і жакливіших злочинів російських агресорів, приходило розуміння, що просто досягти миру – це недостатньо. Натомість, в Україні прагнення до справедливого покарання агресора одразу стало одним з домінуючих суспільних настроїв. В колективній психіці України сформувалось переконання, що це необхідна умова завершення конфлікту і зцілення від травмування не лише останньої війни, а й багатьох попередніх численних історичних травм України.

Покарання воєнних злочинців має здійснюватися виключно в правовому полі, але інколи і цього буває замало. Прикладом може служити приниження Німеччини після Першої світової війни, яке хоч і відбувалось в правовому полі (Версальський договір і судові рішення щодо репарацій Німеччини на користь Франції та інших країн), проте не призвело до повної реалізації *принципу справедливості*. Принаймні, його не відчувала група, яка вважалась агресором, але перетворилася на жертву і пережила нову травму. Приниження і подібні йому емоції закривають шлях до можливого визнання провини і каяття, а отже – сприяють появі реваншизму. Ці помилки зіграли не останню роль в створенні трагічних передумов Другої світової війни.

Ще гірше, коли подібні проблеми намагаються вирішити поза правовим полем. Прагнення суспільства до справедливості може стати причиною ескалації конфліктів і зводитися до помсти винним у колективних травмах. Ці речі дуже неоднозначні, особливо в так званих симетричних конфліктах, де важко абсолютно чітко визначити, хто агресор, а хто жертва, які інколи міняються ролями. Кожна сторона такого конфлікту вважає себе правою і більш постраждалою, а протилежну – більш винною, а отже прагне справедливості, але у власному суб'єктивному розумінні. Війну легко розпочати, але дуже важко закінчити. Таких ситуацій в світі зараз є дуже багато.

1.5. Інформаційна травма та інформаційна війна

Першою жертвою війни стає правда.

Хайрам Джонсон

Найприкріше, що в інформаційній війні завжди програє той, хто говорить правду. Він обмежений правдою, тоді як брехун може нести що завгодно.

Роберт Шеклі

Якщо ми говоримо про травми війни як про її закономірний результат, то логічно інформаційну травму вважати результатом інформаційної війни. Інформаційна травматизація є одним з основних наслідків холодної війни, в

основі якої лежить не збройне, а, переважно, інформаційне протистояння. Тим не менш, при значній кількості досліджень на тему інформаційних війн, проблематика інформаційних травм, принаймні її клінічні та патопсихологічні аспекти, привертала незаслужено мало уваги дослідників.

Історія інформаційних війн налічує не одне тисячоліття, вони завжди були психологічним двигуном всіх гарячих війн. На сучасному етапі історії ця проблема піднялася на якісно новий рівень в зв'язку зі стрімким збільшенням низки проблем, притаманним інформаційному суспільству, а також з цивілізаційною кризою, яку переживає людство. Надзвичайного поширення набула пропаганда, посилена новітніми цифровими технологіями, яка використовується політичними суб'єктами та їх політтехнологами для досягнення «брудних» політичних цілей.

Інформаційною домінантою в цих процесах стала злочинна політика режиму Російської Федерації, пов'язана з використанням всіх форм інформаційної війни та інформаційного тероризму, яка фактично перетворилась на війну проти основних підвалин демократичного устрою людства.

Тема інформаційних воєн дедалі часто стає предметом наукового аналізу. Вона охоплює три основні сфери: а) кібервійни; б) використання інформаційно-цифрових технологій; 3) пропаганда. Ці питання висвітлюються в працях соціальних психологів, фахівців інформаційних технологій, політтехнологів. Георгій Почепцов (2015), досліджує методологію інформаційних війн в різних сферах життєдіяльності: в політиці, бізнесі, економіці, соціальному житті. Всеволод Зеленін (2015) аналізує сучасні методи та психотехнології впливу на колективну психіку, зокрема – метод нейролінгвістичного програмування, для досягнення маніпулятивних політичних цілей.

Одним з основних інструментів інформаційної війни є дезінформація, або брехня. Є цікаві роботи, в яких йдеться про закономірності психології брехні та її використання в політиці, медіа, міжособистісній комунікації та інших сферах. Пол Екман (Ekman, 1985) дослідив соціальні аспекти брехні і розробив методи її розпізнавання, аналізуючи міміку, нюанси мовлення та інші прояви поведінки людини в різних ситуаціях, в тому числі і стосовно політики. Олексій Барішполець запропонував типологію брехні з 15-ти типів, для нас важливими є такі: за ціллю; за мірою поширення; за наслідками; за сферами застосування; за способами маніпулювання інформацією; за результативністю; за масштабністю шкоди. Зокрема, за способами маніпулювання інформацією автор виділяє такі прийоми брехні (Барішполець 2013, с. 347):

«Замовчування „непотрібної” інформації.

Селекція (з масиву інформації вибирається лише вигідна для обманщика).

Перекручування (свідоме випинання лише тих аспектів явища, які посилюють ефект сказаного).

Спотворення (перебільшення та/чи применшення окремих сюжетів, порушення пропорцій між частинами змісту).

“Перевертання”, *переінакичування* (з чорного на біле, з хворої голови на здорову).

Конструювання (монтаж блоків правдивої та хибної інформації)».

Інформаційну травму можна розглядати і як окремий вид травми, спричиненої інформаційним впливом, і як компонент будь-якої колективної травми, що буде обґрунтоване далі. Психологія колективних інформаційних травм є дуже важливою темою, особливо – коли йдеться про конфліктну взаємодію та комунікацію між великими групами людей. Механізми інформаційної травматизації лежать в основі закономірностей виникнення колективних травм, їх міжпоколінної передачі. Без їх розуміння неможливо виробити засоби інформаційної дезінтоксикації, розробити інструментарій ефективної профілактики та опрацювання цих проблем.

В нашому суспільстві це стане вкрай актуальним у повоєнний час після повернення окупованих українських територій, особливо тих, де населення травмоване багаторічним перебуванням під інформаційним ураженням і потребує тривалої реабілітації. Важливою ланкою цієї роботи буде подолання суперечностей в соціумі через обопільну стигматизацію сторін.

Інформаційна травматизація має багато проявів і наслідків. Особливістю інформаційних травм є специфічні порушення психічної діяльності, які виникають в результаті стихійного або навмисно організованого інформаційного впливу, наприклад, тривалої дії на людину односпрямованої емоційно-значущої інформації. Причинами інформаційних травм найчастіше є навмисне застосування інформаційної зброї – пропаганди, інформаційної агресії, різних технологій маніпулювання свідомістю тощо. При інформаційному ураженні найбільш чутливою є емоційна сфера, яка виступає каталізатором змін, пов'язаних з процесами сприймання та переробки інформації людиною. В результаті відбувається спотворення картини світу, зміна світогляду, переконань та уявлень про дійсність, створення штучних реальностей.

Соціальними наслідками інформаційної травматизації є зростання агресії в суспільстві, групова напруженість, суспільні конфлікти, соціальна фрустрація, страх майбутнього, нетерпимість до інших, «образ ворога», «чорнобіле» мислення. В людей може різко знижуватись критичність мислення та сприймання інформації, відбуваються різні форми емоційного зараження, що інколи набувають ознак епідемій, поведінка людей стає подібною психології натовпу, про які писав Гюстав Лебон (1896). Психологічний стан людини може описуватись в термінах «інформаційне ураження», «інформаційна інтоксикація», «інформаційний шок», «інформаційна контузія». Група використовує специфічні колективні захисні механізми (див. § 4.2) як засіб захисту психіки від інформаційної травматизації, які можуть бути конструктивними, неконструктивними і навіть деструктивними.

Медіатравми. Різні випадки інформаційних травм часто пов'язані з засобами масової інформації та комунікації, є навіть спеціальний термін «*медіатравма*», тобто – інформаційна травма, спричинена засобами медіа, які містять небезпечний для психіки контент про жахливі події, наприклад, пов'язані з війною. Найчастіше медіатравми є наслідком ворожої пропаганди. Дана проблематика обговорювалася в 2017 році на науковій конференції «*Медіатравма в умовах інформаційної війни: психологічний та педагогічний аспекти*». Зокрема, було запропоновано імпліцитну типологію медіатравм з урахуванням медіаактивності особистості (Вознесенська, 2017), типологію вторинної травматизації за ступенем інтенсивності, спричиненою в тому числі і медіа (Плетка, 2017) та інші проблеми впливу медіатехнологій на ментальне здоров'я та суспільний добробут.

Поняття інформаційної травми більш загальне, ніж медіатравма, оскільки канали поширення інформації значно ширші, ніж сфера медіа. Однак, медіапропаганда може спровокувати реальну соціальну катастрофу, якою є, наприклад, геноцид. А він, в свою чергу, перетворюється на масову колективну травму завдяки механізму уже вторинного інформаційного ураження.

Переконливим прикладом колективної травми, спричиненої медіазасобами, є історія геноциду в Руанді в 1994 році, який протягом трьох місяців забрав життя за різними оцінками від 500 тисяч до 1 мільйона людей. У розпалюванні національної ненависті та закликів до знищення етнічної меншини особливу роль зіграло місцеве пропагандистське ЗМІ – «*Вільне радіо і телебачення тисячі пагорбів*». В даній ситуації об'єктивно, з математичною точністю вдалося довести, що інформаційна зброя напряму здатна вбивати людей. Гарвардський економіст Девід Янагізава-Дротт завдяки комп'ютерному моделюванню поверхні місцевості, вкритої численними пагорбами, встановив, що в районах, недоступних для хвиль радіостанції, кількість засуджених за вбивства виявилася на 62–69 % меншою, ніж там, де відбувалося мовлення (Yanagizawa-Drott, 2014). Цифри досить красномовно свідчать про відповідальність медіа за смерть сотень тисяч людей.

Інформаційна травма як результат залякування. Існують різноманітні інформаційні чинники, що призводять до травматизації. Насамперед, це інформація, яка за своїм змістом є джерелом страху і безпосередньо використовується для залякування (тобто – інформаційного травмування): жахлива, загрозлива, непередбачувана. Цілеспрямована експлуатація цієї емоції часто є основною ціллю у випадках міжгрупових конфліктів і може розглядатись як засіб інформаційної війни з метою деморалізації військ суперника, щоб істотно знизити їх боєздатність. Травмівною є інформація про зовнішню загрозу або демонстрація загрози зовнішньої сили. Ці прийоми використовувались з давніх-давен в усіх гарячих війнах. В історії відомі випадки, коли

публічно виставляли голови загиблих ворогів, не знімали трупи з шибениць, хрестів розп'яття, паль з насадженими страченими, коли пускали по річках плоти з трупами, щоб багато людей могли побачити і жажнутися.

З цією ж метою залякування здійснюються і терористичні акти, організовується масова загибель людей. В сучасних умовах для підсилення ефекту використовують медіа, зокрема – Інтернет. Яскравим прикладом може служити оприлюднення в мережі відео тисяч випадків страт людей, в тому числі і здійснені особливо жорстокими способами (розстріли, відтігати голови, спалювання живцем тощо), які виконували бойовики терористичної організації «Ісламська Держава». В російсько-українській війні до подібних методів вдаються бойовики ПВК «Вагнер» та інші злочинці, які воюють проти України.

«Велика брехня». До інформаційної травми може призводити публічна дезінформація, неправдива чи викривлена інформація, або навмисно спотворене ставлення до реальних фактів дійсності. Такі технології виступають інструментом і засобом пропаганди, хоча тут травмівна дія часто не пряма (як у випадку залякування), а опосередкована. Найбільш інтенсивна і тривала пропагандистська дезінформація застосовується в умовах інформаційної війни. Найпомітніший ефект буває при відсутності (недоступності або ігноруванні) інших джерел інформації. Відомо багато технологій пропаганди, проте ми не маємо на меті дослідження пропаганди як такої. Наша задача – аналіз травмівної дії пропагандистської дезінформації.

Повна дезінформація (явна брехня) є одним з основних джерел інформаційної травми. Вплив тривалої дезінформації у великій кількості часто називають «ефектом Геббельса», по імені людини, яка широко застосовувала це на посту міністра пропаганди Третього Рейху. Але насправді авторство належить творцю ідеології націонал-соціалізму Адольфу Гітлеру, який в своїй книзі *«Моя боротьба»* (“Meine Kampf”) описав цей пропагандистський прийом під назвою *«велика брехня»* (Hitler, 1925). Завдяки цьому тотальна дезінформація починає сприйматися, як правда, оскільки психіка людини нездатна протидіяти їй через її велику тривалість і надмірну кількість.

Основною метою брехні, як і будь-яких інших механізмів пропаганди є зміна свідомості людини і перетворення її на маріонетку тих, хто розробляє і регулює цей інформаційний потік. Інформаційне травмування є вторинною метою пропаганди. Воно буде тим сильнішим, чим більше людська психіка намагається чинити опір потоку брехні, а людина, не в змозі протидіяти, вимушена в ньому залишатись. В цьому випадку когнітивний дисонанс як форма ураження від токсинів брехні, може досягати дистресового рівня.

Отже, найбільш травмівною є не всяка брехня, яка за допомогою технологій маніпулювання інформацією починає сприйматись, як правда, а та, яка максимально руйнує прийнятну картину світу споживача цієї інформації.

Людина відчуває, що під тиском брехні починає спотворюватись навколишня соціальна дійсність. Вона отруюється токсинами брехні, навіть добре розуміючи і розпізнаючи брехливість інформації. Більше того: чим брехливішою виглядає інформація, тим вона є більш травмівною для людини, бо руйнується не лише картина світу, а й основні уявлення про правду, рушаються моральні основи світобудови. Травмівною також є брехня, спрямована на руйнування репутації людини або групи, що фактично є формою наклепу. У людини складається враження, що зникає правда, і світ перетворюється на вороже непередбачуване середовище. І навпаки, чим більше подобається людині брехлива інформація, тим меншу травмівну силу вона має.

Дію брехні можна порівняти з отруєнням хімічними токсинами (наприклад, алкоголем), коли організм людини, неготовий до його прийняття (або при передозуванні), призводить до тяжкого отруєння. Якщо організмом легко витримує великі дози алкоголю без видимих наслідків, то первинних ознак отруєння не буде. Але в цьому разі є великий ризик отримати алкоголізм (хронічне отруєння). По аналогії з цим, якщо психіка людини не опирається дезінформації, то ознак інформаційної інтоксикації не буде. Вона буде схильна споживати дезінформацію, якщо та їй подобається, і може компенсувати свої комплекси, тішити самооцінку, підігрівати нездорові нахили або пристрасті. Але така людина стає своєрідним «алкоголіком» чи «наркоманом», і її психіка для покращення самопочуття з часом буде потребувати все більших доз інформаційного «допінгу».

Сучасна історія дала приклад пропаганди кремлівського режиму, який за рівнем дезінформації давно перевищив досвід нацистської Німеччини. Її дія інформаційно травмує все людство. Токсичність цієї брехні отруює майже в прямому розумінні слова. Можна часто зустріти твердження, що від продукції російської пропаганди нормальну людину починає буквально нудити. Тотальна брехня стала нормою всієї російської політики. Не лише витвори пропагандистів, а й практично всі публічні виступи президента, постпреда Росії в ООН, міністра закордонних справ, будь-якого іншого російського високопосадовця перенасичені брехнею, а реакція на них схожа на симптоми хімічного отруєння і є інформаційною травмою.

Якщо людину при споживанні дезінформації не «нудить», це може означати, що вона інформаційно отруєна вже давно. Як алкоголік, в якого токсини алкоголю вже стали частиною його метаболізму поряд з корисними речовинами, і організм перестав реагувати на те, що його вбиває. Навпаки, відмова від цього допінгу може призвести до симптомів «отруєння правдою» і стати початком психологічної кризи. Можна провести аналогію з містянином, який все життя дихав смогом, і, опинившись в чистій атмосфері, отримує кисневе отруєння. А це лише найлегші прояви.

Ситуацію після руйнування пропагандистської картини світу, яка базувалася на брехні, можна порівняти з *абстинентним синдромом* (або синдромом відміни) після припинення вживання спиртного алкоголем або позбавлення наркомана своєї звичної дози. Іншими словами – ми будемо мати справу з тяжким інформаційним «алкогольним похміллям» або з інформаційною «наркотичною ломкою». Отже, після падіння диктаторського режиму, який будувався на пропагандистській дезінформації, можна очікувати нової інформаційної травми, особливо у максимально інформаційно уражених.

Подвійні стандарти і «театр абсурду». Один з найпідступніших і непередбачуваних чинників інформаційної травматизації пов'язаний з тривалим перебуванням в соціумі, де відсутнє правове реагування на порушення прав людини, групи, суспільства. В умовах тотальної соціальної несправедливості у суспільстві поширюється нещирість і «подвійні стандарти», коли всі все розуміють, але треба робити вигляд, що це не так (інколи під тиском силового апарату держави). Такий соціум переживає колективний когнітивний дисонанс, відбувається «розщеплення» групової психіки. Тут інформаційна травма спричиняється тривалим сприйманням спотвореної дійсності, яку можна назвати *«театром абсурду»*. Окрема людина відчуває цілковите безсилля проти цього свавілля. Тут можна також бачити прояви відкритого Мартіном Селігманом *синдрому вивченої безпорадності* (Seligman, 1972).

Це досить специфічний чинник інформаційної травматизації, який не дуже помітний, і практично не досліджений під кутом зору колективних травм. Сприймання несправедливої дійсності, особливо – довготривале, впливає на колективну психіку найбільш «підступним» чином. Такому суспільству притаманні соціальна депресія, політичний нігілізм, зрештою – це призводить до соціопатології соціуму з великою кількістю наслідків, що з цього випливають. При такому стані здатні «воскресати» старі історичні травми, які не були вилікованими, і суспільство потрапляє в їх «потенційну яму», не в змозі стати на шлях прогресивних змін.

Можна навести інші приклади даного виду інформаційного травмування. Так, додатковим чинником колективної травми російсько-української війни є подвійні стандарти у правилах її ведення та сприйманні, коли те, що дозволяє собі агресор, є несумірним з тим, в чому звинувачує жертву. Так, росіяни «не бачать» жахливих воєнних злочинів, кричущих порушень прав людини і правил ведення війни зі свого боку, а справедливий опір українців подають як «тероризм» і закликають покарати їх за це. Реальні нацисти називають нацистами тих, хто захищається від агресії, і цим виправдовують геноцид та інші жахіття. Подібною риторикою перенасичені всі російські пропагандистські канали, важливою метою яких є нанесення нам якомога більшої

моральної і психологічної шкоди. Це дійсно завдає чималої інформаційно-психологічної травматизації тим, хто і без того травмований війною.

З тієї ж причини травматичним для українського суспільства є факт тривалого знаходження Російської Федерації в Раді Безпеки ООН з правом вето після скоєння нею найстрашніших воєнних злочинів. Ця країна стала найбільшою загрозою для глобальної безпеки в 21-му столітті, фактично – державою-терористом. При цьому вона має можливість блокувати будь-які рішення Радбезу, спрямовані на засудження власної агресії. Абсурдність ситуації посилюється тим, що місце в ООН і в Радбезі було отримано Росією в 1991 році з грубим порушенням процедури.

Інколи психологічну атмосферу «театру абсурду» створюють штучно, з метою «зламати» психіку людини. Це широко використовується російськими військовими в допитах українських військовополонених, це стало звичною практикою тиску на психіку людей у фільтраційних таборах, та й взагалі – в поводженні з населенням на окупованих територіях. Поширеним прийомом обробки психіки і технологією інформаційного травмування є *газлайтинг* – маніпулювання суперником за допомогою суперечностей і неадекватності у сприйманні дійсності, яке здатне руйнувати психіку людини і призводити до псевдосимптомів психічного розладу, що породжує в неї сумніви у власній психічній адекватності.

Подібні ефекти з елементами «театру абсурду» мали місце і в новітній історії України, хоча тут вони відбувалися в умовах відносної демократії без помітної загрози силового тиску, притаманного тоталітарним суспільствам. Один з найвагоміших чинників полягав у відсутності покарань за тяжкі політичні злочини протягом всіх років незалежності України: тотальну корупцію, яка стала не винятком, а правилом політики; фальсифікацію виборів Президента України (2004); криваві події під час Євромайдану (2014); здача національних інтересів України, що сприяло тимчасовій втраті територіальної цілісності, інші злочинні дії, в тому числі – здійснені політиками вищого рангу.

Цими подіями фактично були узаконені «подвійні стандарти» у ставленні до сучасних реалій: коли на словах декларується патріотизм, а на практиці – приймаються політичні рішення, що ставлять під загрозу національну безпеку; коли імітується боротьба з корупцією, а насправді вона дедалі посилюється як домінуюча складова національної економіки; коли робиться вигляд, що триває правосуддя, яке насправді повністю відсутнє. «Театр абсурду» прослідковувався і в так званому «мінському процесі», коли протягом 2014–2021 років в умовах реальної війни робилися спроби (а точніше – їх видимість) «врегулювати» ситуацію чисто дипломатичними засобами, хоча всім було зрозуміло, що це неможливо. Влада тривалий час грала з соціумом в

психологічні ігри, що стало важливою характеристикою українського суспільства напередодні російського вторгнення 24 лютого 2022 року.

Ці проблеми стали серйозним викликом українському суспільству в 1-й половині 2022 року, коли вирішувалось питання надання Україні статусу кандидата в члени Євросоюзу. Як приклад можна назвати суперечність між новим стилем керівництва країною у воєнний час, який неминуче мав бути застосований, і рудиментами старого стилю управління і призначенням на ключові посади в державі, який формувався десятиліттями. Ці проблеми актуалізуються у повоєнний час, коли доведеться рішуче здолати всі пережитки радянського устрою, щоб відновити зруйновану війною країну.

«Паралельні реальності», або «інформаційний Франкенштейн». Найбільш досконала пропаганда базується не на прямій дезінформації, а на спотворенні правди, напівправді. Вона є більш витонченою, але більш небезпечною формою впливу на свідомість, ніж явна брехня. Єврейське прислів'я свідчить: *«Половина правди – це велика брехня»*, тобто – це більше, ніж просто брехня. Висновок про подібну маніпуляцію правдою бачимо і в такому вислові: *«1/2 правди + 1/2 правди = брехня»* (автор мені, на жаль, не відомий). Дійсно, дві половинки яблука – це повне яблуко, а дві напівправди – це не повна правда, а повна брехня.

Ця формула чудово відбиває суть створення «високоякісної брехні», що діє безвідмовно, займаючи в головах людей міцне місце у системі їхніх переконань. Вона набагато ефективніша за явні фальшивки, її сила якраз у тому, що вона не є пустою вигадкою, а вміло конструюється з окремих положень, які самі по собі не є брехливими. В цьому можна переконатись, перевіряючи окремі факти, що дуже легко зробити в епоху Інтернету. Вони є легко впізнаваними ключами прив'язки цієї брехні до «правди».

У романі Мері Шеллі *«Франкенштейн, або Сучасний Прометей»*, його герою геніальному вченому Віктору Франкенштейну вдалося з фрагментів реальних людських тіл створити подібну людині істоту величезного зросту та неймовірної сили. Чудовисько згодом перестає підкорятися і мстить своєму творцеві за свій жахливий вигляд. Воно вбиває членів родини Франкенштейна і, зрештою, призводить до загибелі його самого (Шеллі, 2022).

Якщо скористатись метафорою «інформаційного Франкенштейна», то щось подібне можна бачити в сучасних технологіях кремлівської пропаганди, в основу яких покладено конструювання інформаційного продукту з реальних «фрагментів правди» (кусочків фактів). На озброєння взято також вплив подвійних стандартів, «театру абсурду» і «великої брехні», про які ми говорили вище, та багато інших елементів. Це дозволяє створити не просто витончену і досконалу пропагандистську систему, а цілу паралельну реальність, у якій живуть, як в окремому всесвіті, десятки мільйонів людей.

У цьому не було б нічого нового (адже паралельні реальності створювалися і в минулому, причому – задовго до появи телебачення та Інтернету), якби не одна обставина. Ця нова реальність досягла небаченої досі сили та почала жити фактично самостійним життям. Як чудовисько перестало підкорятися Франкенштейну, так ця жахлива реальність стала невідконтрольною своєму архітектору – Путіну. Схоже, цей пропагандистський монстр зрештою також його знищить, як і в творі про Франкенштейна.

Тут не можна не згадати пророчу антиутопію Джорджа Орвелла *«1984 рік»*, де автор геніально передбачив створення штучної дійсності, яка витісняє сприймання реальності завдяки тоталітарному апарату насильства над свідомістю людини (Орвелл, 2021). По імені автора подібні ефекти можна назвати *«синдром Орвелла»*. Їх мета – майже цілковита підміна понять, тиск на свідомість людини, насильне «переселення» її в реальності, створені засобами пропаганди, і тривале сприймання цієї дійсності. Це не може не руйнувати психіку, отже тут можна говорити про специфічний вид інформаційної травми, яка призводить не просто до травмування, а й до стійких (і, можливо, незворотних) деформацій людської свідомості.

Така масова травматизація характерна для суспільств, де вся ідеологія побудована на пропаганді. Прикладом є комуністичні, псевдо-комуністичні і деякі посткомуністичні режими: СРСР, КНДР, КНР (принаймні, в епоху «культурної революції»). Яскравим прикладом є інформаційно травмоване населення ОРДЛО, яке знаходилося під окупацією з 2014 року і фактично жило в паралельній реальності реанімованої «радянської дійсності». Найяскравішим зразком, безумовно, є сучасна Російська Федерація, де спотворення реальності досягло небаченої досі висоти. Подібний вид дезінформації у величезних масштабах використовувався всією кремлівською пропагандою під час російсько-української війни, починаючи з гібридної фази 2014 року, і особливо під час повномасштабного вторгнення з 24 лютого 2022 року.

Путінським інформаційним політтехнологам вдалось створити небачену досі паралельну реальність, що базується на величезній за своїми масштабами брехні. Цей витвір «сучасного Франкенштейна» не просто перевершив всі фантазії Орвелла, це феномен, якому раніше не було аналогу в світі. Це система абсолютно перевернутих цінностей, це паралельний антисвіт чи задзеркалля майже в прямому розумінні слова. В ньому правда і брехня в політиці помінялися місцями практично в абсолютному вигляді, коли брехня називається правдою, а правда – брехнею.

Яскравою ілюстрацією є так званий «Закон про фейки», прийнятий в РФ в березні 2022 року. В ньому правда стала називатись «наклепами» і «дискредитацією», а брехня – «правдою». Згідно практики застосування цього закону (саме практики, а не тексту документу) правда про реальності війни

Росії називається «дискредитацією армії РФ», а брехня про вигадані злочини української армії і «мирне» поводження російської – правдивим висвітленням подій. Підтримуються заклики ще жорстокіше знищувати українців, в тому числі і дітей, що мало б підпадати під кримінальну відповідальність за пропаганду насильства. В прийнятій РФ офіційній картині світу удари ЗСУ по військовим об'єктам називається «терактом». А знищення армією РФ цивільної інфраструктури, культурних об'єктів чи мирних мешканців – це «нормальне» ведення війни, така собі помста за «теракт». Використання ботів у коментарях, що підтримують варварські методи у російсько-українській війні – це ще одна із психотехнологій інформаційної війни.

Подібна відмінність в праві на власну агресію і відмова в праві на активну відповідь на неї є проявом зверхності однієї нації над іншою, що фактично є ознакою нацизму, що буде обґрунтовано далі. Перелічені приклади безумовно є додатковою інформаційною травмою для українців, поряд з безпосередньою травматизацією жахливими подіями війни.

Замовчування або блокування інформації. Досить сильним чинником інформаційної травматизації є блокування інформації, заборона та замовчування важливих для соціуму тем. Інформація і обізнаність завжди були важливими чинниками в усіх сферах. *«Хто володіє інформацією, той володіє світом»*, як стверджував Вінстон Черчилль. Внаслідок цього інформація завжди використовувалася як зброя. А дефіцит зброї так само стає причиною травмування, як і застосування її суперником. Чинником, що посилює травматизацію, є ситуація подвійності, коли людина не володіє інформацією і водночас знає, що ця інформація існує, і хтось може нею успішно користуватися (в тому числі і проти цієї людини). Додатковим підсилювачем є система заборон на володіння інформацією, коли людина позбавляється права на її отримання, що суперечить не тільки правам людини, але і міркуванням доцільності.

Замовчування (приховування) правди вже саме по собі є травматичним (Schild, Dalenberg, 2016). Суспільний страх, поширення тривоги, соціальна депресія часто стають результатом дефіциту інформації в соціумі. Найбільш підступною є заборона важливої (принципової, ключової) інформації, що супроводжується страхом за її порушення. Яскравим прикладом замовчування, що доходило до рівня тотальної заборони, був Голодомор в Україні 1932–1933 років, коли навіть згадки про цю подію знаходилася під жорстким табу. Дана ситуація фактично стала повторною травматизацією і справжнім психологічним (інформаційним) геноцидом, спрямованим на знищення історичної пам'яті народу (це буде детальніше проаналізовано в § 3.4).

Показовий зразок інформаційної травматизації можна бачити на прикладі інформаційних умов на тимчасово окупованих територіях під час росій-

сько-української війни. З одного боку там створювався штучний дефіцит правдивої інформації, інформаційна блокада. Жителям відключали канали українського телебачення та радіо, обмежувався мобільний зв'язок, в школах забороняли українські програми і силоміць нав'язували російські.

З іншого боку – формувалася атмосфера пропагандистської дезінформації, що здійснювала тиск на психіку, провокуючи штучний когнітивний дисонанс. Масово поширювалася найрізноманітніша фейкова інформація щодо ситуації на фронті, ставлення української влади до жителів окупованої території, штучно створювалися ілюзії негативних перспектив у разі повернення української влади. Формування пропагандистського оточення і ворожої картини світу, в яких змушені знаходитись жителі тривалий час, створювали атмосферу страху, недовіри, терору.

Таким же чином відбувалось подвійне травмування психіки українських військовополонених, яких повністю позбавляли правдивої інформації про реальний стан справ у світі та в країні. Натомість цей інформаційний вакуум заповнювався ворожою дезінформацією. Ці два чинники підсилювали один одного, і були досить сильною інформаційною зброєю в руках окупантів.

1.6. Епоха постправди та проблема інформаційної безпеки

В часи загальної брехні говорити правду – це екстремізм.

Джордж Орвелл

Постправда є прямим наслідком початку війни. Вона завжди, впродовж усієї історії людства виходила на головний екран щоразу, коли розпочиналася чергова війна. Цього разу спусковим гачком стала агресія Росії проти України та решти Заходу, розпочата у 2014 році.

Дмитро Кулеба

Результатом сучасної інформаційної війни, як говорилося вище, є створення таких інформаційних паралельних реальностей, які по силі впливу на психіку мало відрізняються від об'єктивної дійсності, а інколи і переважають її. Помітним наслідком є те, що ця паралельна реальність набула високого рівня автономії та почала жити самостійним життям. Її вже не можна трансформувати назад, згорнути, навіть зробити локальною, а тим більше – облагородити, виправдати, знешкодити. Токсичність дезінформації, яка лежить в її основі, перевищила всі можливі межі і досягла рівня, співставного зі зброєю масового ураження, а за деякими оцінками і значно перевершила його, охоплюючи сотні мільйонів жертв.

Сучасній людині комфортно знаходитись в постійному інформаційному полі, навіть, якщо вона не споживає в даний момент ніякої інформаційної продукції. Це може перетворюватись на особливу психологічну аддикцію – *новинну залежність*. При легких формах (які фактично стали сучасною нормою) не обов'язково весь час дивитись новини чи зависати в соціальних мережах. Важливо просто відчувати інформаційне поле навколо себе, знати, що будь-якої миті можна швидко зазирнути в Інтернет, чи написати коментар на подію, яка вразила. Якщо людину ізолювати від цього інформаційного поля, виникає відчутний дискомфорт.

Це стало особливо помітно під час російської агресії в Україні, коли внаслідок ракетних обстрілів виникли перебої з електропостачанням і тривалі відключення людей від всіх засобів інформації. Можна зробити висновок, що сучасна людина (навіть у порівнянні з попереднім поколінням) має підвищену готовність до інформаційного впливу. Це є додатковим чинником поширеності інформаційного травмування і можливості перетворювати інформацію на потужну зброю масового знищення.

Сприйнятливість психіки до інформаційного навіювання. Психіка людини дуже сприйнятлива до різних форм психологічних впливів, про що говорили багато фахівців. Так, Володимир Бехтерев писав:

«Взагалі відомо, що збуджений натовп здатний на вкрай нелюдські вчинки завдяки саме тому, що на місце здорової логіки постає автоматизм та імпульсивність як прямі наслідки навіювання. <...> Таким чином, залежно від характеру навіювання натовп, доступний за своїм рівнем моральним ідеалам християнського вчення і в той же час зберігши в собі ще залишки дикої грубості звичаїв, здатний виявляти піднесені і шляхетні прагнення або, навпаки, негідні та грубі інстинкти» (Бехтерев, 1903).

В основі потреби в пізнанні лежить вроджений *орієнтувальний рефлекс*. Інформація є життєво необхідною для людини в усіх найважливіших сферах життя. Але психіка є суб'єктивною за своєю природою. Людина не здатна відрізнити інформацію при безпосередньому сприйманні подій навколишнього світу від інформації про ці події, пропущеної через медіа-технології.

Навіть штучно створений «інформаційний продукт», який не має жодного відношення до дійсності, може сприйматись людиною, як цілком правдивий. Реальна об'єктивна інформація, яку безпосередньо спостерігає людина, може також спотворюватись через стереотипи, упередження, особливості світогляду, особисті уподобання, навіть ситуативний емоційний стан. Крім того, якщо сприймаються лише окремі аспекти явища, то образ об'єкта може істотно відрізнятись, в залежності від того, що саме є доступним для спостереження. Це створює практично необмежені можливості для маніпулювання свідомістю та поведінкою людей.

В історії свого розвитку психіка людини не мала справу з сучасними інформаційними технологіями і з таким рівнем пропагандистської брехні, а отже не виробила ніяких способів протидії недостовірній інформації. Точно так, організм людини не виробив імунітету проти шкідливого впливу, якщо в процесі еволюції не мав досвіду таких загроз, наприклад, людина нездатна відчутти смертельну дозу опромінення.

Це стало причиною того, що людина виявилася повністю безсилою проти інформаційної агресії, не встигнувши створити психологічних інструментів протидії. В сучасному світі інформаційна зброя стала однією з найбільших загроз міжнародній безпеці. Щоб протидіяти цьому необхідно подбати про вироблення *«інформаційного імунітету»* (Суська, 2008) як засобу профілактики від інформаційного ураження.

Подібні метаморфози з правдою підірвали довіру не лише до потенційної дезінформації, а й до будь-якої інформації взагалі. Виникла навіть думка про принципову неможливість верифікації інформації, що взагалі девальвує такі поняття, як «правда», «істина». Поняття «інформації» позбавляється ознак істинності і переводиться в розряд звичайного інформаційного продукту, який може набувати будь-яких функцій, в залежності від цілей його замовника та/або виробника. З'явилася ціла *теорія «постправди»*, внаслідок чого сучасну дійсність часто називають епохою постправди, наголошуючи, що це не просто дезінформація, а феномен, що існує в глобальному дискурсивному просторі, а її філософія стала інструментом медіа, політики, освіти (Злишков, 2018; Cosentino, 2020; Harsin, 2015; Kalpokas, 2018). Дмитро Кулеба писав:

«Постправда – це спалах. Якщо війна затягується і кожен в ній починає дійсно вірити у своє та обґрунтовувати власну віру не емоційно, а логічно, тоді постправда для кожного генерує свою правду. Так „правда“ в однині перетворюється на „правди“ в множині. Це триває доти, доки одна з правд не здобуде перевагу й не стане мейнстрімом» (Кулеба, 2019, с. 96).

Георгій Почепцов визначає постправду як системну зброю пропаганди:

«Пропаганда і постправда напрочуд близькі. Це гілки одного дерева. Різниця лежить тільки в одному – спотворення, яке використовується, є випадковим, чи системним. Пропаганда це система неправди, постправда може бути природним розумінням ситуації саме так окремою людиною» (Почепцов, 2019).

Складається враження про «зникнення правди» як такої, хоча насправді тут справа лише в розмиванні критеріїв оцінки її достовірності в суспільній психіці. Інформаційна революція призвела до кризи «вироблення інформації». Відбувся розрив між темпами технічного прогресу в галузі інформаційних технологій і комунікацій та різким відставанням від нього необхідного гуманітарного осмислення. Практично всі цивілізаційні інститути людства, в тому

числі і провідні наукові школи, виявилися неготовими до подолання нової кризи інформаційного суспільства. Поки що маніпуляція психікою людей робить можливими такі злочини людства, якими є війни, геноцид і тероризм. Яскравими прикладами масованого інформаційного впливу на суспільну психологію, що призвели до тяжких наслідків, є тоталітарні ідеології та політичні режими 20–21-го століть, про що детальніше йтиметься в §§ 2.6–2.7.

Рівні інформаційної безпеки. До недавніх пір інформаційна безпека розглядалась переважно під кутом зору збереження таємниці у важливих сферах життя (державна, військова, комерційно-промислова тощо).

Ми розглядаємо три рівня інформаційної безпеки.

Перший рівень стосується кібербезпеки – спеціалізованої технічної служби захисту інформації від різних форм кібершпигунства та кібератак (вірусних, хакерських, DDoS-атак тощо). Кіберагресія ставить за мету вивести з ладу, паралізувати системи, які забезпечують роботу ключових органів влади, військових об'єктів тощо. Засоби кібербезпеки спрямовані на протидію кіберагресії та захист важливих систем і мереж, необхідних для роботи держави та її інституцій, важливої або секретної інформації, збереження баз даних (особливо – критично важливих), фінансової системи тощо.

Другий рівень стосується маніпулювання свідомістю з використанням сучасних цифрових технологій, впливу на соціологію та інші дії, спрямовані не на окремих індивідів, а на великі групи людей, переважно – користувачів соціальних мереж. Дана проблема гостро постала в останній час, зокрема – у зв'язку британським референдумом про вихід з Євросоюзу 2016 року (відомим як «Brexit») та виборами президента США у 2016 році. Є дані про те, що масові комунікації, зокрема – соціальні мережі, завдяки сучасним інформаційним технологіям можуть стати інструментом маніпуляції масовою психологією, здатним непрямо впливати, наприклад, на плебісцити (Почепцов, 2017).

Існують спеціальні технології, наприклад «*Великі дані*» (Big Data), які можуть опрацьовувати величезні масиви структурованих і неструктурованих даних з метою знаходження закономірностей у великих системах, формування прогнозів можливих змін тощо. Ці результати можна використовувати для впливу на цільові групи користувачів, підбираючи відповідний вміст в доступних для них сегментах інформаційних мереж. Цими діями можна, наприклад, впливати на вибір людей в різних ситуаціях: від купівлі «брендових» товарів до політичних вподобань у волевиявленні.

Отже, постає проблема захисту людини від подібної тонкої маніпуляцій, оскільки в деяких випадках це може мати катастрофічні наслідки.

Третій рівень інформаційної безпеки стосується інформаційно-пропагандистської війни. Саме він найбільше пов'язаний з проблематикою колективних травм. Але тут варто з прикрістю констатувати, що в цій галузі не розроблені важливі основоположні принципи, і цей вид безпеки знаходиться на критично низькому рівні. Не існує надійних юридичних та політичних механізмів перешкодження інформаційній війні.

Наприклад, є чітка персональна відповідальність людини за наклеп, який вважається кримінальним злочином в кодексах більшості країн. Але наклепницька дезінформація проти іншої держави або її представників (а це – важлива складова інформаційної війни) не тягне за собою ніякої юридичної відповідальності на міжнародному рівні. Навіть, якщо це здійснюється у величезних масштабах, і наслідки є жахливими. В цивілізованому світі досі не розроблені правила, щоб така дезінформація прирівнювалась до злочину і підпадала під юрисдикцію міжнародних кримінальних судів. З пропагандою насильства і смерті ситуація трохи краща, але практика покарання за неї це – скоріше виняток, ніж правило.

Цей рівень інформаційної безпеки є складовою *юридичної безпеки* взагалі, де такі ж величезні прогалини. Не розроблено (або не працюють) юридичні механізми забезпечення мирного співіснування держав, що унеможливлювали б такі злочини, як геноцид, війни та тероризм. Треба докладати неймовірних зусиль, щоб створити міжнародний трибунал для засудження найжахливіших злочинів, бо таких готових інструментів не існує. Через це набагато важче приборкати агресора, терориста, винного в геноциді, ніж цьому агресору чинити свої злочини. Немає відповідальності за порушення міжнародних угод (на кшталт Будапештського меморандуму), а тим паче не існує механізмів, що дозволили б анулювати такі угоди і ліквідувати наслідки їх порушення. Такі механізми необхідні не лише для міжнародної безпеки, а й для її виживання тих політичних суб'єктів, які стали жертвами подібних порушень.

Навіть дві світові війни 20-го століття не стали достатньою підставою для розроблення таких юридичних, дипломатичних і воєнно-політичних механізмів. А створені структури (ООН, НАТО, ОБСЄ) виявилися нездатними протистояти викликам сучасної доби. Як результат – проблеми, пов'язані зі світовими війнами і ризиком масового кровопролиття «перекочували» в 21-ше століття, і поки що не видно чіткої перспективи їх ефективного вирішення. Відмінність сучасної ситуації в тому, що зараз розроблена набагато страшніша зброя масового знищення, ніж все, що існувало раніше. Створені набагато потужніші інформаційні технології, здатні перетворювати мільйони людей в маріонеток тоталітарних режимів та їх вождів. Це піднімає на якісно новий, небачений раніше рівень вимоги до інформаційної безпеки для світу, оскільки її порушення може мати особливо тяжкі наслідки.

Отже – треба не чекати появи нових прецедентів, а створити постійно діючі інструменти, які здатні блокувати інформаційно-психологічні чинники цих злочинів. Відповідальність за поширення в міжнародному інформаційному просторі дезінформації, що стосується держав і суспільств, має бути така ж суворая, як і відповідальність за поширення в світі ядерної зброї. Принаймні, наслідки цілком співставні. У випадку дезінформації вони навіть загрозливіші, оскільки поширення ядерної зброї без її застосування несе лише потенційну загрозу, а поширення дезінформації діє одразу, причому може не лише завдати психологічної шкоди, а й спричинити смерть величезної кількості людей. *Право людини на правдиву інформацію і захист від руйнівного впливу пропаганди має прирівнюватись до права на життя.*

Також мають бути розроблені технології допомоги у випадку вже існуючого пропагандистського ураження. Основою такої контрпропаганди має бути руйнування та спростування (інформаційна дезінтоксикація) основних дезінформаційних концептів («реперних точок»), на яких тримаються пропагандистські конструкції. Дані процедури слід закріпити на законодавчому рівні. Це призведе до руйнування всієї системи координат паралельного світу, створеного недоброякісною пропагандою.

В історії вже були прецеденти засудження за воєнні злочини пропагандистів, що сприяли розпалюванню ворожнечі та геноциду. В 1946 році Нюрнберзьким трибуналом був засуджений до страти Юліус Штрайхер головний редактор газети *«Штурмовик»*. Протягом 2000–2009 років Міжнародним трибуналом щодо Руанди були засуджені керівники та працівники радіостанції *«Вільне радіо і телебачення тисячі пагорбів»* Фердинанд Нахімана, Жан-Боско Бараягвіза, Валері Бемерікі, Жорж Руджіу та головний редактор журналу *«Кангура»* Хасан Нгезе (трое з них – до довічного ув'язнення).

Для повноцінної інформаційної безпеки треба, щоб існували постійно діючі інструменти протидії пропаганді, які б не потребували складних процедур створення вже після скоєння злочину. Не менш важливо розробити юридичні та соціально-психологічні механізми, що унеможливлюють зловживання владою керівниками вищого рівня. Про це детальніше йтиметься в § 3.8.

Епоха постправди має піти у небуття. Натомість має бути сформована ціннісна філософія ставлення до правди та інформації, яка не залишатиме місця для викривленої паралельної реальності «інформаційного антисвіту».

Розділ 2. Колективні травми як феномени групової психіки в парадигмі політичної психології

Якщо ми хочемо розібратися в психологічних хитросплетіннях явища колективних травм, ми не зможемо оминати увагою уявлення про групу як про складний соціально-психологічний організм, якому притаманні системні соціально-психологічні процеси.

Ми маємо справу не лише з поведінкою соціальних груп, а й з тим, що Микола Слюсаревський (2018) назвав *психікою соціальних груп* в контексті яких феноменологія колективних травм займає помітне місце. Існує також поняття «соціетальної психіки», яке досліджується в концепції фрактальної психології (Донченко, Романенко, 2001; Донченко, 2005; 2006).

Перші уявлення про системи, пов'язані з колективним розумом можна знайти ще у вченні про *ноосферу* (Володимир Вернадський, Едуар Ле Руа, П'єр Тейяр де Шарден), але це поняття не є психологічним, воно скоріше пов'язане з екологією, культурологією та культурною антропологією. Натомість, саме в цих галузях ми так чи інакше знаходимо витоки концепції *колективного несвідомого* Карла Юнга.

По аналогії з індивідуальною психікою групову (колективну) психіку ми також поділяємо на свідому і несвідому підсистеми (Горностай, 2018). Одним з базових понять колективної психіки слід вважати *групову* чи *колективну свідомість* (Combs, Krippner, 2008), а також похідні від нього поняття соціальна свідомість (Moscovici, 1998; Schlitz et al. 2010), культурна свідомість (James, 1983), національна свідомість тощо.

Другим базовим поняттям є *групове (соціальне) несвідоме*. Його конкретними формами є вже згадуване колективне несвідоме, сімейно-родове несвідоме тощо. В контексті нашої теми видається цікавим поняття *політичного несвідомого*, запропоноване Фредриком Джеймсоном (Jameson, 1981). На думку автора, політичне несвідоме вміщує в себе придушену реальність класової боротьби, яка втім може бути доступною шляхом інтерпретації, а також за допомогою наративів політизованої історії.

Є всі підстави вважати прояви колективної травматизації феноменами групової (чи колективної) психіки. Вони більшою мірою не усвідомлюються, особливо – коли йдеться про травми, з якими група не здатна впоратись достатньо ефективно, а її прояви та наслідки активно витісняються. Отже, проблематику колективних травм доцільно досліджувати в соціально-психологічному контексті проблем групової психіки (групової свідомості і групового несвідомого, важливою складовою якої вони є. Колективні травми тісно пов'язані з іншими груповими психологічними явищами, які досліджуються в соціально-психологічній літературі.

2.1. Концепції групового несвідомого як теоретична основа психології колективних травм

Психологія індивідуального несвідомого досліджена в багатьох психологічних і психотерапевтичних підходах, насамперед – аналітичного спрямування. Роботи Зигмунда Фрейда були піонерськими в дослідженнях цих феноменів. У психологічній науці також вже є достатньо прийнятим поняття *групового несвідомого* (Foulkes, 1974; Harvey Stout, 2002; Singh, 2005; Wells, 1992). Воно не є тотожним поняттю колективного несвідомого, запропонованого Карлом Юнгом, оскільки тут йдеться про групи будь-якого розміру, а ідеї Юнга про архетипи колективного несвідомого стосуються максимально великих (глобальних) груп людей. Але, з іншого боку, архетипи представлені в індивідуальному несвідомому людини на найглибшому рівні. Між індивідуальним і глобальним полюсами континуума групового несвідомого можна спостерігати неусвідомлювані психологічні явища, які відбуваються у практично всіх видах малих, середніх, великих і глобальних груп.

Хоча феномени групового несвідомого характерні для груп всіх видів і форм, найбільше помітно ці процеси проявляються в розвинених групах з сильними зв'язками та взаємозалежностями. Наприклад, сім'я або рід є такими соціальними спільнотами, де неусвідомлювані зв'язки між їхніми членами дуже істотні; тому ці прояви групового несвідомого там найбільш виражені і досить добре вивчені.

У соціальній психології та соціології для характеристики таких розвинених груп із значимими психологічними зв'язками використається поняття «*група-як-ціле*», що характеризує групу як одиницю і суб'єкт соціальної взаємодії, як предмет і об'єкт досліджень, як систему, що являє собою щось більше, ніж сума її складових елементів. Як стверджував Алок Сінг, це в найбільшій мірі характеризує групи двох типів: *синергетичні групи* та *натовпи* (Singh, 2005). Однак вони сильно відрізняються одна від одної: наприклад, якщо для представників перших типів груп властива індивідуалізація (за термінологією Карла Юнга), то для других – деіндивідуалізація.

Особливим видом груп є *соціальні мережі*. Одним з перших використав поняття «мережа» стосовно психологічних потоків, які виходять за межі груп і спільнот, Якоб Морено (Moreno, 1953, с. 440–450). Сучасні соціальні Інтернет-мережі – це своєрідна форма вивільнення інформації з групового несвідомого в групову (соціальну) свідомість. При цьому групова свідомість часто нездатна впоратись з «демонами» глобального групового несвідомого.

Провідні концепції і підходи. Групові неусвідомлювані процеси у великих групах, зокрема – у таких, як натовп, досліджували Гюстав Лебон (1896), Сципйон Сігеле (Sighele, 1891), Зигмунд Фрейд (2022), Володимир Бехтерев

(1921), Серж Московичі (Moscovici, 1981), Еріх Фромм (Фромм, 1995; Fromm, 2009), Вільгельм Райх (Reich, 1933) та інші. Згідно з цими даними, людина в натовпі втрачає власну особистість, знеособлюється, розчиняється в несвідомому групи. Відбувається не тільки емоційне зараження, а й взаємний вплив проявів індивідуального несвідомого, наприклад – інстинктів, що може робити групу агресивною, злочинною (Сігеле, 2011), здатною на поведінку, неможливу для окремого індивіда поза групою. Ці ефекти є чинниками групової агресії і поширеності колективних травм у суспільствах, а також одним з механізмів поведінки групи-агресора.

Карл Юнг один з перших виокремив групові неусвідомлювані феномени в самостійний науковий концепт, дослідивши *колективне несвідоме*, основним елементом якого є *архетипи*. За Юнгом архетипи та інші форми колективного несвідомого є вродженими і спільними для великих груп (певною мірою – для всього людства). Одним з витоків його концепції є міфологія та міфологізована героїка різних суспільств і цивілізацій, що важливе для нас як складова спільних практик зцілення від наслідків колективних травм.

В психології досліджувались і інші форми групової неусвідомлюваної психічної феноменології. Еріх Фромм ввів поняття *соціального несвідомого* для пояснення процесів, що відбуваються в суспільстві, особливо, якщо соціальне життя в ньому визначається ідеологіями, які унеможливають критичну оцінку власного суспільства з позицій загальнолюдських цінностей (Fromm, 2009, с. 98). Фромм дає таке визначення цьому поняттю:

«Під „соціальним несвідомим” я розумію ті сфери витіснення, які спільні для більшості членів суспільства; ці зазвичай витіснені елементи є змістом, який дане суспільство не може дозволити своїм членам усвідомлювати, якщо суспільство з його специфічними протиріччями хоче успішно управляти» (Fromm, 2009, с. 70).

Для опису міжпоколінної передачі колективних травм інколи використовуються поняття *«історичне несвідоме»* (Matoba, 2022).

Феномени, близькі до описуваних понять, розглядалися в концепції Якоба Морено, зокрема – явища *«спів-несвідомого»* і *«теле»*. Спів-несвідоме – це форма несвідомого, що виступає сполучною ланкою між людьми, це спільне несвідоме людей, що знаходяться в певних відношеннях або стосунках між собою (Морено, 1977, с. vii). Воно проявляється в сім'ї, в терапевтичній групі, наприклад, при взаємодії між дублером і протагоністом в психодрамі. На думку Морено, спів-несвідоме є відмінним від індивідуальних неусвідомлюваних (витіснених) спогадів (за Зигмундом Фройдом) і від архетипів колективного несвідомого (за Карлом Юнгом).

Одним з проявів спів-несвідомого є феномен «теле», що проявляється як специфічний емоційний зв'язок між індивідами в формі симпатії чи антипатії (насамперед – всередині «соціального атома» людини), а також включає

перенос і емпатію (Moreno, 1953, с. 311–318). Теле-відносини, описані Морено, є свідченням на користь неусвідомлюваної взаємодії, яка не зводиться до прямої комунікації. Одним з досягнень концепції Морено є метод соціодрами, який працює з груповими стереотипами та упередженнями, тобто – з феноменами групового (соціального) несвідомого, і є ефективним інструментом опрацювання проблем міжгрупових конфліктів і колективних травм.

Всі описані поняття і феномени пов'язані з різними формами обміну інформацією. Крім явної комунікації, яка функціонує переважно у сфері групової свідомості, існує неявний обмін, коли інформація потрапляє в психіку окремої людини (а також малих і великих груп) без видимої інформаційної взаємодії. В різних концепціях і підходах такий обмін описується поняттями соціальне несвідоме, політичне несвідоме, спів-несвідоме, «теле» та близькими їм поняттями. Їх можна об'єднати за допомогою більш загальної категорії *групового несвідомого*, враховуючи спорідненість цих понять між собою, і використати її як один з теоретичних базисів концепції колективних травм.

Як стверджує Джеймс Харві Стаут, групове несвідоме є аналогом феномену колективного несвідомого, тільки віднесеним до менших груп і систем:

«Є підкатегорії колективного несвідомого. У той час як колективне несвідоме розділене всім творінням, є „групове несвідоме” для кожної групи людей (наприклад, сім'ї, культури, субкультури, етнічної групи, релігії тощо). <...> Ми можемо розглянути це „групове несвідоме” у спільних міфах, символах, легендах, героях, поведінках, переконаннях, припущеннях, побоюваннях та інших прихованих почуттях групи; ці речі є сукупністю думок, образів, енергетичних відчуттів та дій» (Harvey Stout, 2002).

Поняття «групового несвідомого» як наукова категорія було обґрунтоване в роботах засновників групового психоаналізу Вільфреда Біона (Bion, 2004), С. Г. Фоулкса (Foulkes, 1974) та інших. Вони досліджували групові неусвідомлювані феномени у психоаналітичній групі, які є обов'язковою складовою групових процесів. На думку Фоулкса існує *соціальне* або *міжособистісне несвідоме*, котре передуює появі індивідуальної свідомості, і яке може бути ретельно досліджене у квазілабораторній ситуації аналітичної групи. Про це досить чітко висловились Анжела Молнош:

«Кожного разу, коли зустрічаються два або більше індивідуумів, виникає загальне несвідоме поле, якому вони належать і про яке за визначенням вони не знають. Це „поле” найкраще назвати „груповим несвідомим”» (Molnos, 1998).

Групове несвідоме можна спостерігати у групах будь-яких розмірів і конфігурацій, починаючи з діади, у якій, за словами Паулі Хайманн «несвідоме лікаря розуміє несвідоме його пацієнта» (цит. за: Ван Вік, 2001).

Конкретні феномени і прояви. Групове несвідоме проявляється в різноманітних формах і видах. Наприклад, у сімейній психології та психотерапії на феноменологічному рівні розглядаються *сімейні міфи, забобони, стереотипи, сімейні таємниці, родові травми* та інші його прояви. Сама ідея системної сімейної психотерапії полягає в допущенні, що сім'я (і рід у цілому) є цілісною системою, де функціонують колективні психічні процеси, в тому числі й неусвідомлювані.

З позицій системного сімейного підходу система роду є своєрідною голограмою, в якій відбита інформація, що стосується цілої системи, насамперед – несвідома. Кожна людина (представник роду), як шматочок цієї голограми, є носієм не тільки своєї індивідуальної історії, але й історії роду в цілому, що може проявлятися в найнеймовірніших формах, описаних, наприклад, під узагальненою назвою «*синдром предків*» (Шутценбергер, 2005). Одним з проявів цього синдрому є синдром річниці, який спирається на концепцію *незримой сімейної лояльності* Івана Бозормені-Надя (Boszormenyi-Nagy, Spark, 1984).

На ідеях групової (сімейно-родової) психіки будується і метод системних сімейних розміщень, в якому в штучних «лабораторних» умовах вдається відтворити систему несвідомої родової інформації і навіть впливати на неї психотерапевтичними засобами (Hellinger, 1994). Відчуття і переживання заступників у системних розміщеннях, що відображають інформацію про представників роду, яких вони заміщують, є яскравим прикладом підтвердження цих міркувань. Даний метод спирається на поняття «*поле*», або «*знаюче поле*» (Ulsamer, 2005), які можна вважати аналогом поняття групового несвідомого. Існують навіть спроби підвести природничо-наукову (фізичну) базу під ці явища з використанням понять *морфічних* або *морфогенетичних полів*, базуючись на концепції морфічного резонансу (Sheldrake, 1988). Проте вони не є достатньо науково обґрунтованими.

Серед різноманітних форм прояву групового несвідомого, слід виділити *групову ідентичність*, що є умовою існування групи як соціального суб'єкта. *Групові стереотипи та упередження* є такою колективною інформацією, що впливає на думки, оцінки, сприйняття членами групи інших людей, аут-груп і дійсності в цілому. Групові стереотипи підтримуються груповою ідентичністю та лояльністю до групи. З іншого боку вони породжують когнітивну асиметрію та інші перекручування в сприйнятті представників аут-груп аж до «образу ворога», що є джерелом міжгрупової колективної травматизації.

Важливими формами групової психіки є *групові міфи, групові захисні механізми, групові настановлення*. Під груповими настановленнями ми розуміємо готовність групи до певного типу або способу сприйняття, реагування, діяння. Групові настановлення варто відрізняти від соціальних настановлень (аттитюдів), що визначають соціальну поведінку індивіда, як члена групи.

Групові настановлення – це ставлення групи-як-цілого до інших великих і малих груп і до світу в цілому, це регулятор групових процесів. Вони визначають ставлення до групових лідерів, аутсайдерів та інших членів групи, що «нав'язується» групою та заломлюється в індивідуальній свідомості та індивідуальному несвідомому кожного окремого члена групи.

Багато неусвідомлених компонентів присутні у сприйманні індивідом групи, а також у сприйманні групами одна одної та самих себе. *Міжгрупове сприймання* породжує феномен *когнітивної асиметрії* як наслідок групоцентризму та інших проявів ідентичності групи, тобто схильність перебільшувати групові цінності, пов'язані з ін-групою та применшувати все, що стосується аут-груп.

Приналежність групі породжує вже згадуване явище *незримої лояльності* (Boszormenyi-Nagy, Spark, 1984), що проявляється в приєднанні до сімейної системи, яке супроводжується високим рівнем прихильності до всього, що її стосується. Це може бути поширено і на інші групи, коли кожний член групи, з якою він себе ідентифікує має тенденцію переживати своєрідний обов'язок стосовно неї, груповий борг, почуття подяки, прагнення бути схожим (тотожним) на групу, на її лідерів, на найяскравіших, типових представників, або тих, з ким виникає найбільш тісний емоційний зв'язок.

Серед властивостей групового несвідомого можна назвати *фрактальний і голографічний* ефекти. Фрактальність – це подібність малого великому, наступність закономірностей від індивідуального (особистого) до колективного (загальнолюдського) несвідомого, між якими знаходяться несвідоме всіх видів малих, середніх та великих груп. З точки зору Олени Донченко (2005), соціум має фрактальну природу, він наділений *соціетальною психікою*, основною характеристикою якої є *менталітет*.

Модель психофракталів є зручним інструментом для дослідження *колективних травм*. Так, фрактальність в переживанні історичних травм розглядає Анна Шутценбергер (2005) в трансгенераційній психології та психотерапії. На її думку, повторюваність в соціальній системі проблемної і травмівної інформації має фрактальну природу. Аннгвін Ст. Джаст трактує травму як фрактал, а індивідуальний людський досвід, стосунки та сім'ю розглядає як невід'ємну частину значно більшого цілого, що включає природу, культуру та історичний контекст (St. Just, 2012; 2019).

Ніл Фергюсон (2022) так говорить про фрактальну геометрію катастроф:

«...масштабні події на кшталт розвалу імперії формуються з численних менших, але подібних катастроф, і кожна з них – це мікрокосм цілого, хоч і в менших масштабах» (Фергюсон, 2022, с. 259).

Одним з найцікавіших феноменів, пов'язаних з неусвідомлюваним обміном інформацією та фрактальною природою соціуму, є *міжпокоління пере-*

дача колективних травм та їх наслідків. Як говорила Француза Дольто: «Все, що замовчується в першому поколінні, друге носить у своєму тілі» (цит. по: Шутценбергер, 2005, с. 30). Неопрацьовані колективні травми успадковуються нащадками, які не були травмовані, але переживають наслідки травматизації як свої власні. Травми більшої групи, як у структурі фрактала, відбиваються в менших групах і в психіці окремого індивіда. В цьому контексті можна досліджувати психологічне підґрунтя різноманітних суспільних процесів, що спричиняють колективні травми: війн, тероризму, геноциду та багато інших дотичних до цього проблем.

Голографічність можна розглядати як окрему суттєву властивість фракталів. Це об'ємність інформації, цілісність, нероздільність на фрагменти. Відповідно до цього, в кожному меншому елементі системи є інформація про її більшу частину та про всю систему в цілому. Наприклад, кожен індивід володіє частиною неусвідомлюваної інформації про свою сім'ю та про рід загалом. В глибинах індивідуальної психіки може міститись і інформація про етнічну групу, а також про прашурів, які жили досить давно. Існують наукові концепції, у яких голографічність розглядається, як притаманна всій природі і навіть Всесвіту (Talbot, 2011).

2.2. Соціальна динаміка травмованої групи як паралельний процес

Людині нерідко здається, що вона володіє собою, тоді як насправді щось володіє нею; поки розумом вона прагне однієї мети, серце непомітно пориває його до іншої.

Франсуа де Ларошфуко

Групова взаємодія, яка відбувається на різних рівнях, має принципово відмінні елементи, хоча багато закономірностей є подібними для груп різного масштабу. Процеси в малих групах описується в соціальній психології поняттям *групової динаміки*. Її різновидами є внутрішньогрупова динаміка та міжгрупова динаміка. Піонерами цієї галузі соціальної психології вважаються Курт Левін (Lewin, 1948) і Якоб Морено (Moreno, 1953). Аналогом групової динаміки у великих групах та суспільствах, є *соціальна динаміка*.

Поняття соціальної динаміки ввів французький соціолог Огюст Конт (1798–1857), який розрізняв *соціальну динаміку* та *соціальну статистику*, вважаючи їх двома основними розділами соціології (Comte, 1853). Соціальна динаміка стосується змін або послідовних етапів еволюції соціальних систем, з позицій якої розглядається суспільство. Соціальна динаміка і соціальна

статика пояснюють два, на перший погляд, суперечливі аспекти суспільства: порядок (статика) і прогрес (динаміка). Соціальна динаміка – це здатність та природа спільноти чи суспільства реагувати на внутрішні та зовнішні зміни. Її завдання полягає у вивченні процесів, що відбуваються в соціумі.

Якщо осмислювати ці процеси в аспекті колективної травми, то постає питання, як травма може в них включатися, тобто як вона впливає на еволюцію соціальних систем? Травма – це руйнування, тобто зміна, яка заперечує можливість збереження попереднього статус кво. Руйнуються або деформуються групові границі, групові ідентичності, колективна (історична) пам'ять, інші групові цінності. Після травми соціальна динаміка вже не може бути такою, як була перед нею. Оскільки травма – це деструктивна зміна, вона навряд чи може розглядатись як суспільний прогрес, хоча ефективне розв'язання цієї проблеми з подоланням наслідків може сприяти в майбутньому суттєвим прогресивним змінам. Поява колективної травми потребує вирішення принципово нових завдань, яких не було на попередніх етапах еволюції суспільства. Перед соціумом постають проблеми відновлення порядку і повернення до прогресу, фактично – до нормального розвитку.

Для опису соціальної динаміки можна використати поняття *соціальної ентропії*, введене Кеннетом Бейлі як міру природного розпаду структури або зникнення відмінностей у соціальній системі (Bailey, 1990). Ми розглядаємо соціальну ентропію як максимальне загострення системної кризи в усіх суспільних сферах, зростання хаосу (антипода порядку). Поняття ентропії запозичене з теорії термодинаміки, хоча це перенесення, звичайно, не є буквальним. Якщо з позицій фізичної термодинаміки максимальна ентропія – це теплова смерть Всесвіту, то максимальна соціальна ентропія має відповідати ситуації «смерті соціуму» – абсолютного хаосу у соціальних процесах, повної руйнації всіх соціальних структур. Звісно максимальна соціальна ентропія не настає ніколи, а її зростання потребує виходу з кризи, в тому числі і через деструктивні форми, наприклад – війни (як це впливає з положень теорії самоорганізованої критичності – § 1.2). Отже – колективна травма часто є побічними «витратами», необхідною даниною, яку ми мусимо сплатувати задля досягнення прогресу.

Щоб подолати травму, її треба ритуалізувати та окультурити, зробивши частиною легітимної історії групи. Тоді травма історизується та міфологізується, перетворюючись на героїчний епос, витвір мистецтва, частину колективної пам'яті, фактично перестаючи бути травмою. При цьому досягається максимальне зниження соціальної ентропії, тобто – процес виходу з системної кризи повністю завершується. Якщо травма не окультурюється, тоді вона закріплюється в соціальній психіці (насамперед – груповому несвідомому) як травма, тобто – «травматизується» сама культура групи. При цьому група

або захищається від травми, витісняючи її в найглибші шари групового невідомого, або потрапляє в травму, повертається з сучасності в непережиту історію, в міф, і живе ніби в двох часових вимірах. Травма перестає бути в минулому і весь час присутня в сьогоденні.

В другому випадку соціальна динаміка групи, що переживає колективну травму або великий соціальний конфлікт, відбувається в формі *паралельного процесу* (Горностай, 2017). Його можна вважати ще одним проявом фрактальності в характеристиці поведінки групи. Не маючи достатніх ресурсів для подальшого розвитку (прогресу), які блокуються незціленою травмою, дійсний прогрес на певний час унеможливується (як мінімум – гальмується). Замість реального розвитку може відбуватися утворення псевдореальності, в якій відображається уявний прогрес, якого в дійсності не існує. Все це також може сприяти зменшенню ентропії системи.

Група, що добре функціонує, постійно стикається з необхідністю опрацювання (*процесингу*) певного психологічного матеріалу: події в групі та за її межами; групові задачі, які треба вирішувати (в малих групах – це професійні, навчальні; у великих – економічні, політичні, суспільні); система стосунків і відносин в групі; емоційне життя групи. В коло цього матеріалу може привноситись інша психологічна реальність із зовнішнього світу. Таке опрацювання ми можемо назвати *психологічним метаболізмом*.

Група високого рівня розвитку, якою є, наприклад, синергетична група, функціонує подібно до роботи досконалого механізму. По аналогії з живим організмом, якщо в останньому добре працюють всі системи, здійснюється ефективний метаболізм, всі органи здорові, хоча в стресових ситуаціях і в періоди сильного фізичного навантаження можливі значні ситуативні відхилення параметрів (кров'яний тиск, пульс, температура, концентрація гормонів у крові тощо). Аналогічні речі відбуваються при гострих захворюваннях, якщо організм долає хворобу і одужує. У хронічно хворому або травмованому організмі (якщо не вдається повністю подолати хворобу і вийти на здоровий рівень функціонування), порушується метаболізм і виникають хронічні засійні процеси, набряки, пухлини тощо.

Подібні трансформації відбуваються і в соціальних системах (соціальних «організмах»): хвора група – це така, що перетворилася із синергетичної на квазі-синергетичну, а це означає, що вона потрапила в проблемне поле травми і поки що не має ресурсів це подолати (вийти з кризового стану). У випадку ефективного опрацювання травмованого матеріалу групою, він перетворюється на історію групи. Якщо такий «метаболізм» неможливий, відбувається міжпоколінна передача травми (Шутценбергер, 2005, с. 130). Ментальне утворення в історичній пам'яті, яким є історична травма, також можна розглядати, як об'єкт паралельного процесу.

Паралельний процес – це приклад квазі-опрацювання колективної травми на відміну, від зцілення, що включає ритуалізацію та окультурення, коли ці речі дійсно опрацьовуються. Паралельний процес в соціальній системі – це аналог хворобливого процесу в організмі (наприклад, виникнення пухлини або іншого новоутворення). Така ситуація істотно змінює весь характер життя групи. За деяких умов група починає жити ситуацією травми, але не усвідомлює цього, трансформуючи її в щось інше, що має певну актуальність у теперішньому.

Процесинг проблемного матеріалу відбувається за участі свідомості (для групи – це групова свідомість). Але вся інформація не може бути переведена на свідомий рівень. Часто таке опрацювання стає неможливим через високий рівень травми, стереотипи чи упередження, суспільні заборони на деякі речі, страх небажаних наслідків тощо. Неопрацьований психологічний матеріал витісняється в область групового несвідомого і може довго перебувати у латентній формі. Паралельний процес виникає, коли витіснений матеріал вже неможливо втримувати на несвідомому рівні. Він актуалізується, частково переходить у зону свідомості і починає опрацьовуватись, але не прямо, а маскуючись під зовсім інші події, інших людей, інші стосунки чи відносини.

Поведінка групи, в якій починаються явища, подібні паралельним процесам ззовні виглядає так, немовби всередині групи з'являється інша група, що складається з тих самих членів, але веде себе по-іншому. Група неначе перебуває одночасно в двох реальностях. Ця «друга» реальність (паралельний груповий процес) охоплює те, що не було забороненим, табуованим, з чим група відносно безпечно може мати справу. При цьому процес може відображати глибший, неусвідомлюваний (витіснений) шар групового життя, який через певні причини актуалізувався і перейшов з латентного рівня на явний. Але це відображення не є прямим, бо це неможливо через суспільні табу. Найчастіше – в ньому витіснена дійсність представлена в метафоричній формі, в якій зашифрована реальність.

Це може бути справедливим для великих і глобальних груп. Коли суспільство не перебороло попередні історичні травми, воно може «повернутись» в них. Це забарвлює сьогодення і визначає суспільне життя. Прикладом можуть бути пост-радянські суспільства, що утворились після розпаду СРСР в 1991 році і несли в собі численні наслідки попередніх травм (революції, війни, політичні репресії, голодомори, міжетнічні суперечки тощо). Більшість з них були не в змозі опрацювати ті реалії, а це було необхідно, щоб подолати старі травми. Це було причиною того, що процеси демократизації в цих країнах йшли з великими труднощами і мали дуже різні результати: від відносно демократичної та проєвропейської політики з реальною декомунізацією (країни Балтії) до реваншизму, тоталітаризму, а потім і до

відвертого нацизму (Росія). Україна тривалий час перебувала в регресивному стані історичних травм, про що свідчить застій суспільного життя, гальмування активності громадянського суспільства. Прикладом паралельного процесу є факти повернення до радянської дійсності, що яскраво видно на прикладі таких квазі-утворень, як ДНР/ЛНР.

Проявами паралельних процесів є феномени сучасної інформаційної війни, що виникають в інформаційному просторі і описуються метафорами «паралельні світи», «антисвіти», «задзеркалля». Ці паралельні реальності є феноменами групової психіки, тобто групової свідомості та групового несвідомого. Вони дуже істотно впливають на всі сфери суспільного життя на всіх рівнях починаючи з малих і закінчуючи глобальними групами.

В паралельних процесах часто воскрешається минуле, інколи – досить далеке. Це яскраво видно на прикладі Росії перед на початку російсько-української війни. Це не тільки супроводжувалося створенням фейкових паралельних реальностей щодо України. Відбувалися і регресивні процеси, як результат неподоланих історичних травм Росії. Власне, саму війну можна розглядати як спробу «вирішення» цих проблем.

Деякі події можна інтерпретувати навіть як регресію до язичницьких культів давнини. Так, політична акція «Безсмертний полк» у культовий для Росії день перемоги 9 травня перегукується з давнім обрядом викликання душ предків з метою підняття бойового духу в боротьбі з ворогами. Демонстративне спалювання санкційних продуктів, яке відбувалось в РФ внаслідок посилення санкцій після початку війни в Україні нагадує обряд жертвоприношення. У 2014–2015 роках мале місце масове спалювання у пересувних крематоріях трупів власних загиблих воїнів (бойовиків Л/ДНР і так званих російських «добровольців-відпускників»). В ще більших масштабах це повторилося після 24 лютого 2022 року. А це вже можна порівняти з людськими жертвоприношеннями, адже цих людей фактично вбили, кинувши в топку війни, вони загинули за ідею (нову релігію) «руського міра». При цьому їх спалювали або ховали у могилах безіменними, як це колись робили зі справжніми обрядовими жертвами. Ця картина стає повністю завершеною, якщо її доповнити деякими радянськими традиціями, на яких зростають ці «нові» обряди, наприклад, мавзолеї з муміями вождів (сама назва для лідерів комуністичних режимів є не випадковою), культи їх обожнювання.

Війна спричинила паралельні процеси і на глобальному рівні. Так, частина світу після повномасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 року, захищаючись від травмивної реальності війни, жила в паралельній реальності (серед них – деякі міжнародні і державні високопосадовці). В цьому паралельному світі Росія ще довго продовжувала залишатись «нормальною» державою, з якою можна вести діалоги про мир.

Хоча паралельні процеси і знижують соціальну ентропію, сприяючи нормалізації суспільного життя, але це є не реальним вирішенням проблем, а лише їх відтермінуванням. В подальшому їх все одно доведеться вирішувати, іноді в набагато складніших формах. Мало того, паралельні процеси часто привносять в соціум деструктивні елементи, які поступово руйнують його підвалини. З часом це призводить до нових, ще тяжчих кризових проявів з серйозними наслідками. Ми зупинимось на їх аналізі в наступних розділах.

2.3. Колективні травми, групова ідентичність і менталітет

Країни зі стійкою ідентичністю – найуспішніші. Якщо люди об'єднані довкола однієї системи цінностей і культурних кодів, вони стають монолітним бетоном. У таких країнах вища якість державного управління, сильніша економіка, більший рівень довіри у суспільстві.

Ярина Винницька

Для того, щоб соціальна група існувала як соціальний суб'єкт, потрібна наявність багатьох чинників, серед яких два є обов'язковими, без них група просто не може мати суб'єктності та автентичності. Це – власна ідентичність і своя колективна (або історична) пам'ять. Ідентичність завжди реагує на травматичні групові події. Її зміни визначають характер травмування, і сама вона трансформується під дією травми. Колективна травма може істотним чином за відносно короткий період часу сприяти зростанню різних форм групової ідентичності. Група створює ефективні інструменти самоорганізації, включаючи демократичні інституції, здатні регулювати групову взаємодію чи соціальну динаміку. Це може розглядатися як позитивний наслідок колективної травматизації. Щоб краще зрозуміти сутність колективних травм, треба знати основні особливості ідентичності стосовно соціальних груп.

Групова ідентичність – це феномен групової психіки, що проявляється як відчуття приналежності або ототожнення особистістю себе зі значимою для неї групою (на індивідуальному рівні), або меншою групою – з більшою групою (на груповому рівні). Тут насамперед йдеться про реальні групи, що мають конкретні просторово-часові характеристики.

Маючи справу з суспільством, ми говоримо про *соціальну ідентичність*. Спорідненими до нього є поняття *національної, етнічної* (мовно-етнічної), *громадянської* ідентичностей. В соціальній психології та соціології існує поняття *рольової ідентичності*, Чед Гордон виділяє такі часткові форми, як *статева* (гендерна), *професійна*, *політична*, *етнічна* ідентичність та ідентич-

ність членства (Gordon, 1976). Остання за своєю природою дуже близька поняттю групова ідентичність, особливо, коли йдеться про малі та середні групи. Групову ідентичність ми розуміємо у ширшому сенсі, ніж національну чи громадянську. Групова ідентичність – це поняття, яке охоплює багато різних видів ідентичності, включаючи етнічну, національну, політичну.

Відповідно до *теорії соціальної ідентичності* Генрі Таджфела і Джона Тернера в її основі лежать процеси соціальної категоризації, тобто поділ соціальних об'єктів на такі, з якими особистість себе ототожнює – ін-групи (in-group), і ті, що становлять групи інших – аут-групи (out-group), а також процеси само-категоризації – віднесення себе до певної соціальної групи або категорії. Теорія допомагає пояснити більшість групових процесів, таких як *групова поляризація* або *стереотипізація* (Tajfel, Turner, 2004; Robinson, 1996).

У формуванні групової ідентичності велику роль відіграє сприйняття індивідом групи. Воно пов'язане з поняттям «*групового імаго*» (Berne, 1963) – образу групи, за допомогою якого в психіці індивіда (у свідомості і несвідомому) відображаються особливості групової диференціації. Цей образ складається з диференційованої (що поєднує образи окремих членів групи та її лідера) і недиференційованої частин (недиференційовані «інші»). У міру розвитку групи та входження індивіда в групову структуру відбувається зміна групового імаго з аморфного та невизначеного на більш структуроване та персоніфіковане.

Для характеристики групи як соціального суб'єкта ми використовуємо поняття *ідентичність групи*, що не тотожно поняттю групова ідентичність і є типовим феноменом групової психіки. Ідентичність групи – це, насамперед, характеристика «групи-як-цілого» (соціального суб'єкта) і проявляється в тому, що група подає і веде себе як особливе утворення, відмінне від інших груп, що має атрибути ідентичності (наприклад, прапор, герб, гімн або інші символи, що виконують аналогічні функції), свою мову, історію. Це яскраво видно на прикладі етнічних груп та національних суспільств, характеристики яких дозволяють чітко відрізнити їх від інших соціумів.

Історичний контекст. Ідентичність великих груп людей тісно пов'язана з їхньою історією. Це чітко проявляється в груповій міфології, що характеризує своєрідність даної спільноти. У цьому зв'язку часто розглядають міф про «грандіозність» походження групи, що підкреслює її унікальність, «богообраність», перевагу над іншими. Групова міфологія взаємозалежна з іншими феноменами групової психіки (групового несвідомого). *Нарцисизм групи* – це бажання бачити себе і свою групу кращими за інші групи, що часто носить захисний характер; *групова гордість* – це переживання, що супроводжує звеличування власної групи і себе шляхом приєднання до неї. Ці

характеристики є причинами групоцентризму, що на прикладі етнічних груп добре відомий як *етноцентризм*.

В усій історії людства (починаючи з первісного суспільства) міжгрупова агресія виникала не лише у боротьбі за територію та природні ресурси, а й за ідентичність, що визначалась приналежністю до тієї чи іншої групи. Цим наші далекі пращури відрізнялись від тваринного світу, де ідентичність визначалась біологічно закріпленими властивостями, і треба було лише ділити територію між зграями чи прайдами. Боротьба була здебільшого міжвидовою, але й тут утворювалась відносна рівновага (біоценоз).

В людському суспільстві досить рано виникло розшарування, не обумовлене вродженими біологічними чинниками, а залежало від способу життя. Суспільство почало ділитись на землеробів та кочівників, збирачів та мисливців, пізніше – на рабовласників та рабів. Останній поділ спочатку не був інституціолізованим, і потрапляння в клас рабів чи їх володарів залежало від успіхів у воєнному протистоянні. Розшаруванню сприяло і виникнення мови, яка формувалась з великими регіональними відмінностями, що сприяло уявленню про ворожу ідентичність. Між цими групами точились жорсткі зіткнення та ворожнеча.

В епоху цивілізацій, аж до новітньої історії та сучасності, ситуація принципово не змінилась. Джерелами протистояння були майнові, класові, расові, етнічні, релігійні, ідеологічні, культурні, владні, політичні, кланові та багато інших групових відмінностей. Влада навчилась маніпулювати цими відмінностями для досягнення владних інтересів, провокуючи конфлікти. Приклади: робочі та буржуа; бідні селяни та куркулі (в період колективізації та розкуркулювання); правляча партія та інші політичні сили. В такій картині світу розквітає новітній тоталітаризм, де є система «правильних» політичних ідентичностей, які підтримують модель влади, а інші вважаються ворожими, з представниками яких ведеться боротьба, аж до знищення. Так виникають «вороги народу» («націонал-зрадники», «іноагенти» тощо), як закономірний етап трансформації тоталітаризму в диктатуру.

Ідентичність і групова конфігурація. Групова ідентичність відрізняється від інших її видів великою чутливістю до зміни конфігурації групи. Зміна структури групової ідентичності завжди травматична. І навпаки, групова травматизація як правило спричиняє істотні зміни групової (колективної) ідентичності. Будь-яка зміна політичної конфігурації (розпад країни на суверенні держави, чи об'єднання) закономірно буває травматичною. Зміна карти світу – це завжди травми. Інколи – незначні, але часто – дуже істотні. Територіальні чинники завжди були одними із найважливіших в проблемі етнічного насильства, яке також пов'язане з ідентичністю (Toft, 2003).

Це завжди супроводжується зіткненнями та перемішуванням різних ідентичностей, що може бути досить конфліктним і спричиняти численні суспільні суперечності. Навіть об'єднання раніше розділеного суспільства не буває безболісним. Таких подій було багато в українській історії. Україна часто (переважно насильницьким шляхом) розділялась на частини, які опинялись в різних державах з дуже відмінним політичним устроєм. Розрізненість історії спричиняло відмінності та суперечності в українській ідентичності, а возз'єднання частин супроводжувалась травмами. Це давалося взнаки, наприклад, в перші десятиліття незалежності України (з 1991 року) в процесах державотворення і націєтворення.

Створення і розвал Радянського Союзу також сприймається як травми. При розділенні Чехословаччини її звели до мінімуму. А розпад Югославії, навпаки – супроводжувався великими травмами. Об'єднання Німеччини теж не обійшлося без травм для обох частин, оскільки за час окремого існування двох країн виникли протиріччя, які з латентної перейшли у відкриту форму. Вони пов'язані також і з формуванням різних ідентичностей.

В історії людства об'єднання земель, територій, країн, утворення імперій (за рідкими винятками) відбувалось через завоювання, захоплення, воєнну агресію, окупацію. Це явище є негативним, але слід визнати, що багато цивілізацій виникло в результаті окупації. Всесвітня історія – це, значною мірою, історія завоювань: окупація ангlosаксами Північної Америки та сучасна американська цивілізація (США); іспанно-португальські завоювання Центральної та Південної Америки і сучасна Латинська Америка; арабські завоювання Середземномор'я та сучасний мусульманський Близький Схід і Північна Африка; Росія, яка виникла внаслідок завоювання Сибіру, Далекого Сходу, Північного Кавказу та інших територій. Зараз є багато програм зцілення історичних травм корінних народів, хоча ця практика розпочалась відносно недавно (Hill et al., 2010; Sherwood, 2015; Wesley-Esquiaux, Smolewski, 2004). Найбільше досліджень проводяться стосовно корінного населення Північної Америки (Maxwell, 2014; Myhra, 2011) та Австралії (Cox et al., 2009; Ralph et al., 2006). Практично не досліджувались історичні травми народів, колонізованих Росією.

Нові групові (соціальні) суб'єкти утворювались не лише через об'єднання, а й через розділення територій. Проблема сепаратизму дуже тісно пов'язана з динамікою ідентичностей. Незалежно від цілей і мотивів поділу (національне самовизначення чи руйнування державності, інколи – спровоковане ззовні) він завжди супроводжується травмами, а іноді – кровопролитними війнами. Закономірно, що прагнення до сепаратизму часто відбувається, коли якась група людей (частина суспільства, території країни тощо) починає відчувати загрозу ідентичності. Ці проблеми можна штучно роздмухувати для досягнення певних політичних цілей, маніпулюючи дуже болісними по-

чуттями локальної ідентичності. Такою політикою і практикою часто користувалась Росія-Московія протягом принаймні останніх 500 років.

Одне з найскладніших питань – де знайти грань між сепаратизмом і правом на самовизначення. Сучасний світ ще не готовий розв'язати цю проблему. Приклади: Косово, Нагірний Карабах, Тайвань. Чинники, які мають враховуватись при вирішенні цього питання: етнічність (етнічні відмінності на територіях, що претендують на суверенітет); претензії інших суб'єктів (держав) на території, що прагнуть до автономії (відділення); врахування дійсних соціокультурних і політичних відмінностей територій, що претендують на автономію чи суверенітет.

Зв'язок сепаратизму з груповою ідентичністю можна пояснити за допомогою моделі її різних рівнів (рис. 2). Її можна застосувати до груп будь-якого масштабу, починаючи з малих, і закінчуючи глобальними (наприклад, імперіями), в чому також прослідковується фрактальність. Схема ілюструє різні типи структур ідентичностей. Зовнішня границя свідчить про рівень загальної ідентичності групи, внутрішні – про рівень ідентичностей підгруп, що в неї входять. Стійкість групи залежить від того, наскільки ідентичність цілої групи буде переважати по значущості локальні ідентичності підгруп. Якщо приналежність до більшої групи більш значуща, ніж до меншої (випадок А), то прагнення відокремитись від більшої групи, як правило, не виникатиме. Якщо, навпаки, ідентичність підгрупи буде сильнішою за загальну (випадок Б), буде ризик виходу підгрупи з великої групи. Щоб завадити цьому, можна утримувати цілісність великої групи силовими засобами, або послаблювати локальну ідентичність (політика асиміляції).

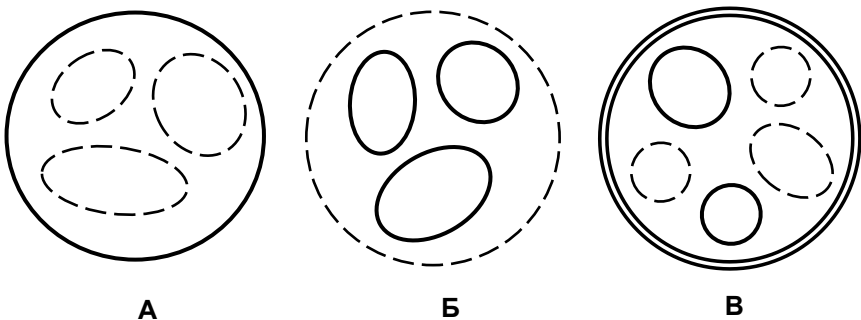

Рис. 2. Типи структур ідентичностей груп або спільнот

Іншим (продуктивнішим) способом утримати велику групу від розпаду є підсилення загальногрупової ідентичності (зовнішньої границі), розвивати

ідентичність більш високого порядку, яка базується на загальних для групи цінностях як основі інтеграції, не заперечуючи локальні цінності (наприклад, підтримуючи відносну автономію провінції) (випадок В). Так, кожна людина чи група може сповідувати ту ідентичність, яка для неї цінна (щодо різних регіонів, етносів, мови, релігії, політичних вподобань), і при цьому відчувати в собі ще одну ідентичність – представника суспільства, країни. Інтеграції можуть сприяти різні цінності, як прогресивні, так і тоталітарні (наприклад, воєнна могутність держави). Групову інтеграцію може підвищити і зовнішня загроза (або її штучна імітація), яка завжди посилює згуртованість групи і послаблює внутрішньогрупові відмінності та суперечності.

Конфлікти і війни ідентичностей. Наявність іншої ідентичності (іншої групи) є потенційним джерелом загрози втрати своєї ідентичності. В масовій свідомості живе переконання: «Ми правильні (хороші), вони – погані». Відмінності між ідентичностями провокують міжгрупові конфлікти, які є основною причиною колективних травм. Ці відмінності можуть перетворюватись на гострі суперечності, історія співіснування переходить в історію протистояння, що спричиняють війну ідентичностей з усіма наслідками групової травматизації.

В конфліктах ідентичностей часто важливим чинником виступає так звана «*стигматизована ідентичність*», яка характеризує групу, ідентичність якої пов'язана з упередженим сприйняттям іншими (Lewis et al., 2023; Lyons et al., 2017; Quinn, Earnshaw, 2013). Близькою до цих уявлень є концепція «*таврованої ідентичності*» (Кочубейник, 2023). Такі ідентичності можуть бути причиною крайніх форм ксенофобії, що породжує міжгрупову ненависть і насильство. Типовим прикладом є ставлення нацистів до євреїв.

У зв'язку з війною як джерелом колективних травм варто звернути увагу на такі види ідентичності, які пов'язані з цією темою. Це, насамперед, концепція *мілітарної ідентичності* (Зливков, Лукомська, 2023) та поняття *ідентичності, пов'язаної з війною* (Austin, Fischer, 2016), яка формується у післявоєнних регіонах. Останнє поняття буде актуальною темою для України після завершення війни і звільнення окупованих територій.

Особлива небезпека може відчуватись від ідентичності іншої групи, якщо вона суперечить ідентичності групи, якій загрожує. Це може спровокувати не тільки війну ідентичностей, а навіть і справжню війну, що можна проілюструвати на прикладі російсько-українських відносин. В українській національній ідентичності слід виділити громадянську, етнічну та історичну складові. Якщо громадянська ідентичність лише зміцнилася через згуртування після вторгнення 24 лютого 2022 року, також посилилася етнічна ідентичність (показником є масовий перехід на українську мову російськомовної частини населення), то в історичній складовій залишається багато суперечностей, спричинених впливом фейкової російської історії.

Суть російської національної ідентичності не зводиться до уявлення про себе як про російський народ, що має своєрідну культуру, мову тощо. В ній дуже істотна імперська складова, що базується на історичному підґрунті. В її основі лежить уявлення про велич російського народу, російської культури, держави. Все просякнуте ідеєю переваги насамперед перед українською культурою, яка в свій час дала поштовх для розвитку російської культури, з чим нарцисична російська ментальність ніяк не може погодитись.

Ця модель неможлива без уявлення про велику історію, яка, на думку сучасних російських ідеологів, повинна включати історію Росії як невід'ємну частину Російської імперії. Звідси – претензії на географічну та історичну українські території. А цьому заважає існування української нації з власною ідентичністю. Все це, вкупі з ідеєю переваги, вже отримує чітке нацистське забарвлення. Тут історичні складові української та російської ідентичностей перетинаються. Це створює жорстку колізію, яка не допускає жодного компромісу. І саме це є однією з причин російсько-української війни (Giladi, 2022).

Відмінності національних ідентичностей України та Росії закарбовані навіть в державних гімнах України, СРСР, РФ. В перших рядках гімну України: «Ще **не вмерли** України і слава, і **воля**» (окремі слова виділені, щоб підкреслити смисли) ключовими є боротьба за виживання і прагнення до волі, тобто чітка антиімперська спрямованість. В перших рядках гімну СРСР: «Союз **нерушимий** республик свободных сплотила навеки **великая** Русь» ми бачимо: по-перше, Росія називає себе Руссю, що є історичним фейком; по-друге, в центрі уваги – «непорушність і велич»; по-третє, імперська ідея центральності в «союзі республік». В строчках гімну РФ: «Россия – **священная** наша держава»; «**Могучая** воля, **великая** слава»; «Братских народов союз вековой» є ті ж самі епітети: «священна, могутня, велика» і та ж сама імперська ідеологема «союзу народів».

Груповий нарцисизм і групова гордість часто є компенсацією комплексу національної меншовартості, який еволюціонує від ідеї неповноцінності до ідеї нарцисичної величі (що можна бачити на прикладі довоєнної Німеччини та сучасної Росії). Відбуваються трансформації у сфері національної психології від депресивних характеристик до явно чи неявно агресивних за допомогою різних механізмів психологічного захисту, що проявляються на індивідуальному і груповому рівнях, а також відбиваються в індивідуальній психології тоталітарних політичних лідерів. Як стверджував Хайнц Когут, група часто використовує регресивні, нарцисичні форми згуртування та досягнення своєї величі, які стрімко зростають, коли на велич групи відбувається атака (або коли є уявна загроза цій величі), і проявляються в нарцисичній агресії (Kohut, 1985). Дійсно, вся ідеологія та політика РФ побудована на ідеї міфічної загрози колективного Заходу і на концепції «вставання з колін» (комплекс меншовартості). Когут писав:

«Бажання перевести пасивний досвід в активний, механізм ідентифікації з агресором, садистська напруженість, збережена тими, хто, будучи дітьми, зазнав садистського ставлення своїх батьків – всі ці фактори допомагають пояснити готовність пригніченого соромом індивіда до негативної реакції на ситуацію, яку він може потенційно провокувати, використовуючи простий рецепт: активно (і часто випереджувально) завдати іншим тієї нарцисичної шкоди, яку сам боїться отримати» (цит. по Кукиер, 2004, с. 36).

Істотною властивістю групової ідентичності є її велика інертність, здатність зберігатися і протистояти будь-яким змінам. Тенденції змінити ідентичність або наявність зовнішньої сили, що не неї впливає – це джерело страху втрати своєї ідентичності, яка переживається як загроза існуванню самої групи. Спроби нав'язати великим групам нову ідентичність сприймається як насильство. Різні групи сповідують різні групові (культурні, національні, релігійні) цінності. Будь-яка соціальна динаміка зачіпає різноманітні групові почуття. Люди мають справу з власними політичними вподобаннями, моральними переконаннями, поглядами, оцінками, симпатіями та антипатіями. Різноманітність настільки велика, що дійти повного консенсусу дуже важко навіть у стабільному суспільстві, а в період колективної травми війни, кризи чи суспільної трансформації соціальна динаміка несе великі ризики руйнування структури суспільства або його травмування.

Одним з переконливих прикладів війни ідентичностей є реакція на напад терористів ХАМАС на Ізраїль 7 жовтня 2023 року. Попри те, що для всіх поміркованих людей був зрозумілим терористичний характер цього нападу і правомірність Ізраїлю захищатися, реакція світових спільнот виглядала дуже суперечливо. Позиція керівництва ряду політичних режимів в засудженні Ізраїлю є очевидною, оскільки викриває їх ставлення до тоталітаризму та тероризму. Але підтримка палестинців великими суспільними масами, ніяк не пов'язаними з тероризмом, і небажання помічати злочини в їх діях, стала для багатьох несподіваною. Все стає на свої місця, якщо оцінити ситуацію з позицій теорій ідентичності. Люди, які ідентифікували себе з Глобальним Півднем, частиною якого є «мусульманський світ», навіть, якщо вони тривалий час жили (і навіть народились) в «євроатлантичній цивілізації» (частина афро-американського населення США), відчували екзистенціальну загрозу існуванню своєї глобальної групи, побачили напад на свою *цивілізаційну ідентичність*, яку треба захищати. Тут не працюють раціональні закономірності, тут поведінку глобальних груп визначають тенденції групового несвідомого.

Ідентичність і національний характер. Домінуючі форми ідентичностей (їх може бути ціла система) є досить стабільними, вони закріплюються в колективній психіці як *менталітет* або *національний характер*. Петро Гнатенко (1997) вважає, що рисами українського національного характеру є почут-

тевість, релігійність, індивідуалізм. На цю характеристику групової психіки впливає історичний досвід групи. Поняття історичної пам'яті (Руденко, 2020), яка, на жаль, наскрізь пронизана пам'яттю про травми (Александрова, 2015), відіграє надзвичайно важливу роль у формуванні національної ідентичності. Є думка, що концепція колективної травми закладена в українському менталітеті. Не лише тому, що історія України досить травматична, важливо, що більшість травм не були достатньо опрацьованими на суспільному рівні.

Колективні травми, з якими суспільство не впоралось (не виліковувало), «делегуються» наступному поколінню (можливо, і не одному). Травмівний досвід переміщується в область групового несвідомого і там може впливати на різноманітні аспекти суспільного життя, на долю членів суспільства тощо. Залежно від різних обставин (тяжкості травмування та його наслідків, застр'яганні на травмі або її витісненні, бажанні відновити порушену травмою рівновагу, прагненні до реваншу та інших) група виробляє типові форми реагування на травму, які закріплюються в національному характері. Узагальнюючи сказане можна класифікувати типи такого реагування на травмівний досвід, використовуючи два дихотомічні параметри: *активність–пасивність* і *миролюбність–агресивність* (рис. 3).

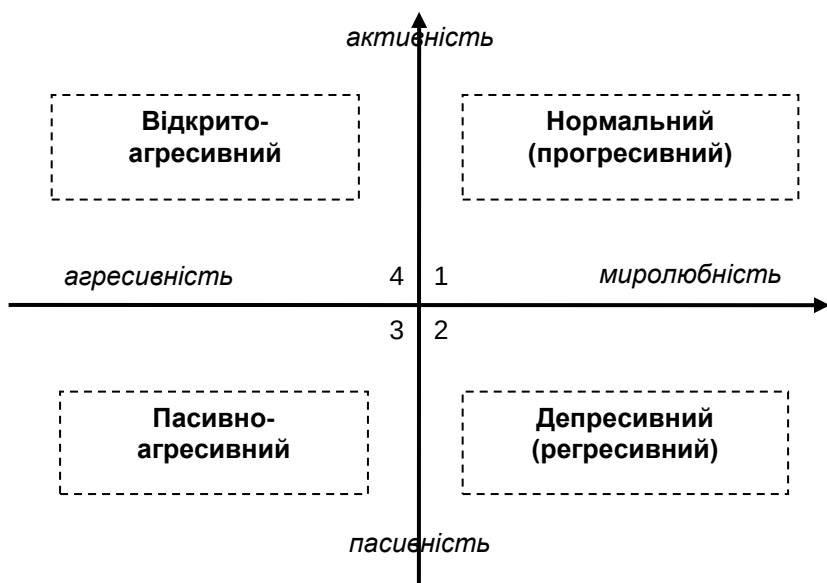

Рис. 3. Типи реагування групи на колективну травму

Ми отримуємо типологію способів реагування суспільства на колективну травму, закріплених у таких типах національного характеру: нормальний; депресивний; пасивно-агресивний та агресивний. По суті, всі типи, крім нормального, є регресивними формами, але найбільш яскраво це властиво депресивному типу. Ця класифікація не претендує на універсальну типологію національних характерів, а є лише окремим варіантом такої типології у зрізі ставлення до колективної травми.

Якщо «приміряти» менталітет України, Росії та інших країн до наведеної вище типології, ми отримаємо різні приклади типів національних характерів. На початку російсько-української війни картина була приблизно такою (рис. 4). Росія та Україна займали антагоністичні позиції. Прогресивний тип представляли сучасні Західна Європа та США. В антагоністичній позиції до них знаходяться країни-вигнанці, такі як Північна Корея, Іран та інші.

Рис. 4. Приклади різних типів національних характерів, довоєнна ситуація (Горностаї, 2014, с. 153)

Позиція України не залишалася сталою і змінювалася після Революції Гідності та протягом російсько-української війни, що буде описано в § 3.5. Після війни у Росії також буде можливість або опуститись з 4-го в 3-й квадрант і розділити участь Північної Кореї, або повільно трансформуватись

з 4-го – в 1-й (варіант – 4–3–2–1), якщо зможуть початись демократичні перетворення. Звичайно, це стане імовірним, якщо відмовитись від імперської складової ідентичності, що базується на ідеях нацистської переваги.

На даному етапі історії українці повинні не лише захищати українську ідентичність та історичну пам'ять, треба розширювати їх територію, а не навпаки – звужувати, щоб залишати менше простору для російської експансії. Не слід жажатися поняття «руський» (на кшталт: «ми нічого спільного не хочемо з цим мати»). Це хибна тактика, оскільки ми тим самим погоджуємось з тим, що в нас вкрадено назву нашої (руської) мови, держави. Коли ми відмовляємось від поняття «Русь», його «приватизують» росіяни. Навпаки – треба повернути його первісне значення, розуміючи, що ми, а не московіти – нащадки русинів (русичів). Треба розуміти, що «руський» – це і є український, а Русь – це Україна. Московія – це не Русь і ніколи нею не була.

Сучасний світ – це світ глобалізації, в якому буде зростати роль взаємодії між цивілізаціями (Гантінгтон, 2006). Отже – буде посилюватись значення *цивілізаційної ідентичності*, формування якої відбувається зараз (прикладом, як ми бачили, є єдність ідентичності «мусульманського світу»). Вже в найближчій перспективі вона може переважати над національними ідентичностями. З часом можна очікувати появи «*планетарної ідентичності*».

2.4. Історична пам'ять, історичні травми та історико-політична міфологія

В основі історії лежить критичний дискурс, який протилежний спонтанній пам'яті. Історія завжди підозріло ставиться до пам'яті, і її справжня місія полягає в її придушенні та знищенні.

П'єр Нора (Nora, 1989, с. 9)

Говорячи про соціальні групи, ми не можемо оминати увагою таку їх специфічну соціально-психологічну характеристику, як *колективна пам'ять*, що дає можливість розглядати соціокультурний феномен групи в часовому вимірі. Стосовно великих і глобальних груп часто використовується окрема категорія *історичної пам'яті*. Історична пам'ять охоплює колективний досвід різних поколінь, що є основою самоусвідомлення та самоідентифікації великої групи. Це тісно пов'язує її з поняттям групової (соціальної, національної, етнічної) ідентичності. Як ми вже стверджували, ці два поняття є визначальними для життя будь-якої соціальної групи. Синонімічно близьким є поняття соціальна пам'ять, культурна пам'ять, національна пам'ять. Ось які міркування щодо цих категорій наводить Кетрін Хайт:

«Концепція „історичної пам’яті“, яку часто виражають як „колективна пам’ять“, „соціальна пам’ять“ або для політологів „політика пам’яті“, стосується способів, за допомогою яких групи, колективи та нації створюють та ототожнюють себе з конкретними розповідями про історичні періоди чи події. Історична пам’ять є основою соціальних і політичних ідентичностей і також часто змінюється у зв’язку з поточним історико-політичним моментом» (Hite, 2011, с. 1078).

Спорідненим до цього є поняття *культурної пам’яті*. Один з авторів однойменної концепції Алейда Ассман так характеризує цей феномен:

«Культурна пам’ять – це система цінностей, артефактів, інститутів і практик, які зберігають минуле для теперішнього і майбутнього. Вона передає знання та підтримує появу та розробку чітких ідентичностей, оскільки люди визначають себе та визначаються своєю приналежністю до однієї чи кількох культурних груп і традицій» (Hamburger et al., 2021, с. 26).

Історична пам’ять – це відображення історичних подій, цивілізаційних процесів у різних формах суспільної психіки: науці, філософії, міфології, культурі, мистецтві. В радянських суспільних науках вони традиційно називалось формами суспільної свідомості, але вони, безперечно, повинні включати як свідомі, так і групові неусвідомлювані компоненти. Під історичною пам’яттю ми розуміємо не лише документи, артефакти, історичні пам’ятки та наративи, зафіксовані в текстах чи інших носіях інформації. Насамперед – це живий психічний процес, який живе доти, доки існує колективна психіка, що є її справжнім носієм. Якщо колективна душа втрачає цю здатність, історична пам’ять умирає, хоча інформація залишається доступною археологам.

Проблематика історичної пам’яті привертала увагу багатьох дослідників. Амос Функенштайн розглядає колективну пам’ять з позицій історизму і концепції історичної свідомості. Посилаючись на Гегеля він стверджує, що «колективна свідомість передбачає колективну пам’ять, оскільки без неї немає ні закону, ні справедливості, ні політичної структури, ні колективних цілей. Без „історії“ немає ні історії, ні держави» (Funkenstein, 1989, с. 5). Лариса Нагорна (2012) досліджує місце і роль історичної пам’яті в системі суспільних цінностей, пов’язуючи її з історичною свідомістю, національною ідентичністю, ідеологією, міфологією, культурою. Оксана Яремчук (2021) розглядає історичну пам’ять як важливу категорію історичної психології.

Вивченню історичної пам’яті приділяється багато уваги в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України, де регулярно проводяться традиційні круглі столи, присвячені цій проблематиці. На них розглядається вплив історичної пам’яті на національну ідентичність та процеси націєтворення, особливості історичної пам’яті в умовах війни, значення історичної пам’яті для формування політики пам’яті в Україні та інші актуальні питання (Яремчук та ін., 2020). З історичною пам’яттю дуже тісно пов’язана тема історичних травм, колективних травм, культурних травм.

Історичні травми як розриви історичної пам'яті. Про історичну пам'ять часто говорять в контексті досліджень історичних травм. *Історична травма* – це колективна травма, яка розглядається як важлива подія в історії великої чи глобальної групи, без якої неможливе розуміння логіки розгортання історичного процесу даної групи. Вона ілюструє накопичення в часі (в історичній пам'яті) травмивного досвіду та його наслідків, що мають пролонгований ефект, включає історичну відповідь на травми у вигляді колективних дій та переживань. Однією з перших цю тему було досліджено і проаналізовано американською дослідницею Марією Брейв Хеарт. Вона дає таке визначення поняттю історичної травми:

«Історична травма (ІТ) – це сукупні емоційні та психологічні поранення протягом життя та через покоління, що випливають з досвіду масової групової травми. Реакція на історичну травму (РІТ) – це сукупність особливостей реакції на цю травму. <...> 3 РІТ пов'язане історичне невирішене горе, яке супроводжує травму; це горе можна вважати порушеним, відстроченим, фіксованим та/або позбавленим права голосу» (Brave Heart, 2003, с. 7).

Тай Лейсі та Фінісія Льюїс вважають, що історична травма – це колективна травма, яка передається з покоління в покоління, внаслідок чого вона стає частиною колективної ідентичності групи, і майбутні покоління, які не зазнали початкової травми, продовжують нести травму як частину своєї *спільнотної ідентичності* (Leisey, Lewis, 2016). Автори книги за редакцією Пумли Гободо-Мадікізели з позицій різних поглядів на історичну травму досліджують порушення *міжгенераційних циклів повторення*, пов'язані з травматичною пам'яттю про колективні насильства, які зазнали суспільства всього світу. Критичне осмислення історичної травми та її наслідків розглядається в контексті можливостей використання історичної пам'яті як основи для діалогу та трансформації (Gobodo-Madikizela, 2016). В книзі за редакцією Майкла О'Локліна та Мерилін Чарльз висвітлюються проблеми наративізації пам'яті, якій заважає *фрагментація пам'яті травмою*. Якщо культурна травма поєднується з особистою, вона стає ще більш непомітною, біль стає все більш невимовним, і через мовчання травма починає переслідувати наступні покоління (O'Loughlin, Charles, 2014). Йорн Рюзен вважає, що травма є катастрофічною руйнацією сутності фундаментального поняття часу, змістовної єдності минулого, теперішнього та майбутнього (Rüsen, 2001; 2019). Любов Найдьонова (2012) розглядає рефлексивні механізми відображення історичної травми в колективній пам'яті спільноти.

Виходячи з позиції, що колективна травма є формою досвіду, ми закономірно визнаємо, що цей досвід закріплюється в колективній (історичній) пам'яті травмованої групи, в її історії, що має пролонгований характер, змінюючи інколи найсуттєвіші уявлення про історію групи. Травма змінює групо-

ву картину світу, яка уже не може бути такою, якою була до травми. Таким чином група долає *розірваність історичної пам'яті*, намагаючись відновити відносну цілісність картини світу, зруйнованої травмою.

Можна провести аналогію між індивідуальною травмою з відповідним впливом на особистісну історію та впливом колективних травм на історію великих і глобальних груп (*фрактальний ефект*). Розуміння колективної травми як досвіду дуже близьке за смыслом до поняття групового переживання, або *переживання групового досвіду*. Саме переживання робить історичну пам'ять, навіть насичену травмивним досвідом, живою. При відсутності переживання групою своєї історії ми б говорили про колективну травму несумісну з життям, для якої розриви історичної пам'яті виявилися смертельними.

Історична пам'ять, яка включає досвід історичних травм, впливає на суспільні розвиток і соціальну динаміку; подальше життя великої групи людей істотно змінюється. Цей вплив може мати деструктивні наслідки, в основі яких лежать різні форми компенсації колективних травм шляхом формування агресивної картини світу. Новий досвід закріплюється в менталітеті (див. попередній параграф). Для цього часто формується агресивна політика і створюються тоталітарні ідеології, які диктують подальшу взаємодію з іншими групами, включаючи війни, тероризм, расизм (детальніше це висвітлено в § 2.6). Ці процеси супроводжуються мілітаризацією та ідеєю величчя як компенсації відчуття меншовартості, спровоковане травмою. Може створюватися колективна міфологія, на її основі формуються міфологічна історія групи. Ці міфи трансформують, інколи – спотворюють історичну пам'ять, в них, як правило, закріплюється ідея обраності даної нації.

Можливий і інший – депресивний сценарій суспільного розвитку. Він супроводжується закріпленням колективного комплексу меншовартості, психології жертви. Часто це супроводжується прагненням до зовнішнього патронату – бажання групи приєднатися до іншої великої групи або соціальної системи, де можна знайти певну захищеність. Ця тенденція, звісно, не завжди депресивна чи меншовартісна, це може бути цілком здоровим проявом суспільного прагматизму. Чистих позитивних чи негативних, деструктивних чи конструктивних форм не існує, все переплетено тонкими гранями. Так, намір стати членом НАТО і бажання повернутись у Радянський Союз формально виглядають як аналогічні тенденції, що включають в себе прагнення до безпеки. Але їх оцінки наразі є зовсім різними, і навколо цього виникає багато конфліктних моментів, що є причинами багатьох драматичних подій.

Колективна травма може викликати й цілком конструктивні тенденції, однією з яких є консолідація групи. Це може за короткий час істотно сприяти зростанню групової ідентичності. Група створює ефективні інструменти самоорганізації (соціальної динаміки, групової взаємодії), включаючи демо-

кратичні інституції. Але в цьому разі у групи є шанс ефективно подолати травмівний вплив і не перетворити його на історичну травму.

Історичні травми і соціальна амнезія. Суспільство здатне витіснити з колективної пам'яті інформацію, яка з певних причин є небажаною. Таке явище одержало назву «соціальна амнезія». Це поняття було запропоноване Расселем Якобі (Jacoby, 1975), який розумів під ним придушення суспільством процесу пригадування свого власного минулого. Він розглядає дві форми соціальної амнезії: забуття минулого та псевдоісторичну свідомість. Одну з завдань книги автор вбачає в тому, щоб відновити в пам'яті те, що майже назавжди втрачено під тиском суспільства. Він писав:

«Загальну втрату пам'яті не можна пояснити виключно психологічно; це не просто дитяча амнезія. Скоріше, це соціальна амнезія – пам'ять, виведена з психіки соціальною та економічною динамікою цього суспільства» (Jacoby, 1975, с. 4). «Саме тому, що минуле забуте, воно беззаперечно керує нами; щоб бути перевіреним, його потрібно спочатку пригадати. Соціальна амнезія – це придушення суспільством пам'яті – власного минулого» (там же, с. 5).

Об'єктом соціальної амнезії часто стають події, що спричинили історичні травми, через тяжкість травмівного матеріалу, з яким колективна психіка не в змозі впоратись. Забування історії травми пов'язане з захисним механізмом *витіснення* як форми реагування на травму (див. § 4.2). Так, історія Голодомору зазнала такого витіснення, правда, не без допомоги офіційної політики пам'яті сталінського режиму (Онуфрів, 2018). Соціальні групи часто схильні систематично спотворювати свої спогади в процесі інтерпретації історії, спроб визначити себе і зрозуміти світ (Baumeister, Hastings, 1997).

Соціальна амнезія тісно пов'язана з так званою «політикою пам'яті», яка полягає в цілеспрямованій організації колективної пам'яті політичними агентами, завдяки чому історичні події фіксуються у певній, необхідній для влади інтерпретації, або відкидаються, замовчуються, забороняються. Для досягнення цих цілей використовується пропаганда, цензура, різні форми наративів, поп-культура відповідного спрямування, ритуалізація з використанням топоніміки, ландшафтних засобів та монументального мистецтва. Георгій Касьянов (2016) розглядає поняття «історичної політики», як взаємодію історії та пам'яті в парадигмі історичної епістемології.

З політикою пам'яті, зокрема – замовчуванням і заборонаю, пов'язане відоме ще в давнину *прокляття пам'яті* (*Damnatio memoriae*) – особлива форма посмертного покарання, що застосовувалася в стародавньому Римі до державних злочинців. Вона полягала у викреслюванні імені злочинця з усіх документів, згадок, включаючи надгробні написи, з метою знищити пам'ять про цю людину, стерти її з історії. Це не завжди мало ефективні наслідки, наприклад, заклик забути ім'я Герострата, який спалив у 356 році до нової ери

одне з семи чудес світу – храм Артеміди в Ефесі, мав протилежний ефект. Ім'я цього злодія не тільки не забули, воно увійшло в історію як символ жорстокого вандалізму та ганьби («слава Герострата»).

Політичні міфи в історії та сучасному світі. Одним з феноменів, тісно пов'язаних з історичними травмами, є *групові міфи* як продукти групового (колективного) несвідомого. Міфи можуть бути особистісними (як форма індивідуального несвідомого) і колективними, що стосуються різних груп: від малих до таких, як етноси, народи тощо. Груповий міф – це система добре інтегрованих вірувань, які поділяє група або більшість її членів. Вони частково засновані на правдивих фактах, пояснюючи реальні події та закономірності, але в цілому можуть значно розходитися з дійсністю. Групові міфи служать утвердженню ідентичності групи. Вони можуть стосуватися лідерів групи, відносин у групі та між групами, соціально-психологічного клімату в групі, групової історії тощо.

Особливістю міфу є те, що коли виявляється розбіжність положень міфу з реальними фактами, група схильна більше вірити міфу, ніж факту. Найбільш розвинутою і вивченою формою групових міфів є міфологічна творчість великих груп людей – народів і етносів, що стала самостійним феноменом культури, як форми суспільної свідомості і колективного несвідомого (Юнг, 1996). У психології малих груп найбільш досліджені сімейні міфи, що добре ілюструють описані закономірності (Palazzoli et al., 1977).

Міфологія є однією з форм опрацювання історії, що на відміну від наукової історіографії включає психологічне переживання описуваних подій. Групові міфотворчість є також одним зі способів окультурювання колективних травм. Всеволод Зеленін дає таке визначення *історичного міфу*:

«Міф – це універсальна оповідь (наратив), яка пояснює смисли і походження людських цивілізацій, речей, явищ, усього світу, через алегоричні емоційно-чуттєві образи» (Зеленін, 2017, с. 12). «Історичний міф є комунікативним полем та неусвідомлюваним репертуаром сценаріїв, які відображають тезаурус інтенцій, що презентуються як притаманні даному народові від прадавніх часів» (Зеленін, 2018, с. 62).

Політичні міфи – це різновид історичних міфів, які, окрім всіх інших функцій, використовуються як інструмент політики, інколи настільки істотний, що перетворюється на справжню ідеологічну зброю (Головатий, 2006; Чорна, 2019; Pick, 2001; Tudor, 1972). В будь-якому разі політичні міфи за силою впливу здатні підміняти собою дійсність. Англійський політолог Крістофер Флуд дає таке визначення цьому феномену:

Політичний міф – це «ідеологічно позначений наратив, який має на меті дати правдивий опис низки минулих, теперішніх або прогнозованих політичних подій, і який приймається соціальною групою як дійсний по своїй суті» (Flood, 2001, с. 44).

Більш розгорнуте визначення політичного міфу наводить український політолог і соціальний психолог Юрій Шайгородський:

«Політичний міф це – цілісне, спрощене, переважно ірраціональне віддзеркалення в індивідуальній і масовій свідомості політичної реальності та основних суспільних цінностей, своєрідний символічний засіб їх інтерпретації, моделювання світу і соціального життя; інструмент реалізації конкретних політичних завдань – боротьби за владу, її легітимації, утвердження нової політичної ідеології тощо; інтегрована форма міфологічної й політичної свідомості, особливий вид міфу, що зберігає в колективній пам'яті народу його соціальний досвід, імперативи духовно-морального виміру політичних процесів» (Шайгородський, 2009).

Політичні міфи часто використовуються тоталітарними режимами для утвердження і виправдання агресивної політики та її практичної реалізації. Тоталітарні ідеологічні доктрини є найбільш міфологізованими (Розумюк, 2006). Всі держави, відповідальні за розв'язання Другої світової війни, будували свою політику і політичну ідеологію на історико-політичній міфології, спрямованій, насамперед, на утвердженні ідей величчя, переваги (расової, національної, класової тощо) та боротьби (з ворогами, з неповноцінними расами, або просто «добра» зі «злом» у власному трактуванні). Відома книга німецького німецького нацизму Альфреда Розенберга так і називається «*Міф 20-го століття*» (Rosenberg, 1930). Даний міф пропагує зверхність арійської раси і величчя держави Третього Рейху, яка веде свій історичний відлік зі Священної римської імперії (Першого Рейху). Назва була запозичена з книги німецького історика Артура Меллер ван ден Брука «*Тремті Рейх*» (Moeller van den Bruck, 1923), де автор сподівався, що майбутня імперія стане місцем об'єднання, суспільного умиротворення та реалізації німецьких цінностей.

Не менш міфологізованою є доктрина італійського фашизму, розроблена Беніто Муссоліні, яка також апелює до ідеологем Римської Імперії (Mussolini, 1932). Сам термін «фашизм» походить від стародавнього символу «зв'язка, пучок» (італ. – fascio). Відновлення давньої Римської імперії стало національним міфом і центральною фашистською ідеєю поруч з ідеєю всемогутності держави. Доктрина відкидає ідеї пацифізму, лібералізму, парламентаризму та соціалізму як руйнівні, натомість для фашизму стверджується спіритуалістичний світогляд.

Мілітаристська ідеологія була поширена в Японії в 1-й половині 20-го століття (Matsuyama, 1963; Tanin, Yohan, 1973). Мілітаристські міфи походять від стародавніх традицій поклонінню японському імператору, який також був верховним главою релігії синтоїзму. Імператора японці вважали прямим нащадком богів, фактично – живим богом. Японський тоталітаризм поєднував у собі середньовічний містицизм, шовінізм, ультра націоналістичні, расистські та імперіалістичні ідеї. В мілітаристській картині світу існувала міфологічна концепція почесної смерті. В японській армії було 20 тисяч доб-

ровільних смертників, з них – 5 тисяч – привілейованих льотчиків-камікадзе. Японський мілітаризм відстоював ідею контролю над азійськими країнами для створення великої імперії.

«Комуністичні» міфи СРСР і РФ. Серед тоталітарних режимів Росію та її попередницю СРСР можна вважати лідерами по створенню та експлуатації історичних і політичних міфів. Найбільш інтенсивно це відбувається останні 300 років, що дозволило створити справжню паралельну російську історію.

Міф про «Велику жовтневу революцію». Це один з основних комуністичних міфів (Головатий, 2006, с. 80–90), завдяки якому більшовицький державний переворот, який стався в жовтні 1917 року, вдалося легітимізувати не лише для населення СРСР, а й для всього світу. Завдяки йому декілька десятиліть в багатьох країнах світу існував досить потужний комуністичний рух, функціонував Комуністичний інтернаціонал, комуністи займали керівні політичні посади в урядах своїх країн. В Радянському Союзі цей міф перетворився на справжній релігійний культ, інструмент пропаганди і промивання мізків. У світовому масштабі він коштував світу десятки мільйонів життів жертв тоталітарних комуністичних режимів.

Радянські і російські міфи про «Велику вітчизняну війну». Ці міфи спотворюють дійсну історію війни і виступають інструментом пропаганди (Зінченко та ін., 2016). Вони переслідують декілька цілей. Одна з них – створити історію війни, альтернативну історії Другої світової війни, розпочатої Гітлером і Сталіним, стерти з історичної пам'яті факт злочину її розв'язання. Друга – створити образ «визвольної» Червоної (а пізніше – Радянської, Російської) армії, щоб приховати численні воєнні злочини під час «звільнення» Європи від нацизму. Ще одна мета – виправдати подальшу окупацію Східної Європи під виглядом створення «співдружності соціалістичних країн» і утвердження там комуністичних режимів, підвладних Кремлю. Системний міф про ВВВ містить цілу низку міфів про «героїв», які значно розходяться з дійсністю і працюють на пропагандистську ідеалізацію історії війни.

Похідним від цього є міф про країну-переможця, що ніколи не зазнавала серйозних поразок, який необхідний для створення образу могутньої воєнної держави. Це потрібно для можливості силового тиску в зовнішній політиці аж до застосування воєнної агресії. Ще один міф «Росія могла перемогти нацистів і без українців» спрямований безпосередньо проти України, щоб дискредитувати її як політичного суб'єкта і сфабрикувати «підстави» звинувачення в нацизмі, щоб виправдати подальшу агресію проти неї.

Міфологізована ідеологія як частина картини світу використовується і в 20-му та 21-му століттях. Так, ідеологема *«Можемо повторити!»*, що стосується Другої світової війни, має вектор, спрямований в майбутнє. А це несе

реальну загрозу, яка повністю справджується в російсько-українській війні. Натомість, прийнята в усьому цивілізованому світі ідеологема «*Ніколи знову!*» має вектор, спрямований в минуле. Це означає, що травму війни треба залишити в минулому і запобігти її новим передумовам.

Міфи часів холодної війни. Ці міфи спрямовані на конфронтацію з демократичним Заходом з метою перемогти її в холодній війні. Міфи про «ворожий імперіалістичний Захід» та про «воєнну загрозу Заходу» використовувався для виправдання гонки озброєнь. Міф про «загниваючий, бездуховний Захід» спрямований на дискредитацію країн Заходу в очах власних громадян і підтримки ілюзії про переваги соціалізму та комунізму.

Міф про «місію визволення світу від імперіалізму і колоніалізму» досі використовується для політичного впливу на країни третього світу (зараз – це країни «Глобального Півдня») з метою поширення ідеології більшовизму та підтримки тоталітарних режимів. Це один з найбрехливіших міфів, оскільки імідж «боротьби з колоніалізмом» створюється державою, яка досі залишається фактично найжорстокішою колонією в світі.

Імперські та антиукраїнські міфи Росії. В історико-політичній міфології Росії левову частку займають міфи, покликані утверджувати імперську велич країни, її могутність, культурну унікальність, «богообраність», особливу «духовність» та інші прикмети вищості російської нації, її зверхності над іншими, які завжди були складовою ідеології «русского міра». Останнім часом вона перетворилась на справжню нацистську ідеологію, нічим не гіршу за німецький націонал-соціалізм (детальніше про це в § 2.7).

Для утвердження цих ідей дуже важливою частиною імперії завжди була Україна як реальна спадкоємниця Русі. Оскільки Московія завжди претендувала на цю спадкоємність, Україна з її автентичною історією заважала цим імперським цілям. Щоб привласнити цей історичний і культурний капітал і покласти його в основу всієї російської імперської конструкції, створювалась потужна антиукраїнська міфологія, яка фактично заперечувала право України на власну суспільно-політичну суб'єктність. Цю ситуацію треба рішуче виправляти, а міфи, що її підтримують, спростовувати. Цій темі, наприклад, присвячена книга Віктора Брехуненко (2017).

«Міф про один народ». Цей міф є одним з ключових російських міфів про Україну та українську історію (Брехуненко, 2017, с. 81–87; Горностай, 2023). Він базується на міфологемі «*Москва – Третій Рим*» (Калюжний, 2021), яка покладена в основу ідеології «русского міра» щоб закріпити спадкоємність Росії від Візантії («Другого Риму») через стародавню Русь. Для цього була використана ще одна міфологема про «триєдину Русь» – конструкцію з понять «Велика Русь», «Мала Русь» і «Біла Русь», які є лише різними частинами однієї Росії (тобто Русі, лише на грецькій лад).

Така маніпуляція фактами дозволяє утвердити міф про «один народ», забуваючи, що Руссю називалися лише землі, що належать сучасній Україні, до якої Московія не має жодного стосунку. Це підтверджує і історія України принаймні за останні 8,5 століть. Ще одним підтвердженням є відмінності між мовою Києва (прото-українською) і Залісся (території майбутньої Московії), це є доказом, що українській мові щонайменше тисяча років.

Похідними від цього є міфи про «окрему російську цивілізацію», чи ідею «євразійства» як сучасний розвиток імперської ідеї. Вони спираються на «духовні скріпи» «політичного православ'я» та інші ідеологічні настанови, які виправдовують агресивну та загарбницьку імперську політику.

«Міф про возз'єднання». Подія, яка відбулася 18 січня 1654 року (Переяславська рада) трактувалася радянською і зараз російською пропагандою як добровільне возз'єднання двох братських народів, що є одним з найшкідливіших міфів (Брехуненко, 2017, с. 121–129; Горностай, 2023). Насправді це був лише тимчасовий договір між державами, яких на той час укладалось безліч між різними політичними суб'єктами. Мало того, Переяславські угоди двічі були денонсовані ще в 17-му столітті: 16 вересня 1658 року Іваном Виговським і 27 жовтня 1660 року Юрієм Хмельницьким. Отже, більш ніж 3,5 століття вони не мали ніякої юридичної сили і політичного значення. Насправді Московія захоплювала Україну по частинах переважно воєнною силою і проводила на її території жорстку колоніальну політику.

«Міф про російський Крим». Це один із найреакційніших міфів в історії України, завдяки якому кримські татари, корінне населення півострова, постійно перебувало під загрозою втрати своєї суб'єктності та навіть повного знищення як народу (Брехуненко, 2017, с. 229–233; Горностай, 2023; Зінченко та ін., 2016, с. 186–193). Вперше він став частиною Російської імперії (саме імперії, а не споконовічних руських земель) лише у 1783 році, внаслідок анексії після перемоги Росії над Османською імперією. До цього Росія не мала до Криму ніякого відношення, і на півострові не проживало жодного росіянина. За два століття Росія дала Криму геноцид, депортацію кримських татар; ліквідацію всілякої автономії корінного населення; економічну розруху та запусіння півострова, відірваного економічно і політично від материка; перетворення його на потужну військову базу та плацдарм війни.

Не менш жалюгідно виглядає міф про «подарунок Криму» Хрущовим в 1954 році. Насправді – все відбувалось цілком законно, а причиною передачі був економічний порятунок півострова, який занепадав через спотворену національну політику більшовиків.

«Анти-міф» про Голодомор. Міфи про Голодомор були створені з метою приховати злочин більшовицької влади, заперечити факт штучно створеного

голоду, спростувати факт геноциду українського народу (Брехуненко, 2017, с. 161–169). Дійсний стан речей, що спростовує цей міф, викладено в § 3.4.

Міфи про український «націоналізм» і «нацизм». Міф про український буржуазний націоналізм (Головатий, 2006, с. 113–126) почав створюватись ще в 20-х роках 20-го століття. За визначеннями радянських енциклопедичних видань, націоналізмом називалася ідеологія, яка ставила національні цінності вище, ніж класові, що суперечило ідеології комунізму. Тому буржуазний націоналізм протиставлявся соціалістичному інтернаціоналізму. Фактично, націоналізмом називалося все, що пов'язано з національним самоствердженням. Воно оголошувалося ворожим соціалістичним цінностям, активно нав'язуванням комуністичною пропагандою. Таке таврування наділяло національний рух край негативними рисами, що дозволяло з ним нещадно боротись.

Міф про український нацизм почав активно формуватися після Другої світової війни з метою звинувачення українського націоналізму в пособництві німецькому нацизму для його повної дискредитації. Він спирався на фейкові твердження про зв'язок націоналістичного керівництва зі спецслужбами нацистів, про масову участь у знищенні євреїв та каральних операціях військ СС тощо (Зінченко та ін., 2016).

З міфами про «націоналізм» і «нацизм» пов'язаний міф про «державні перевороти» в Україні в 2004 і 2014 роках, які оголошувалися «нацистськими». На жаль, деякі українські патріоти люблять хизуватися тим, що вони буцімто «скинули погану владу», що працює на користь ворожій пропаганді. На справді, в 2005 році відбулася лише повторна процедура другого туру виборів президента, після того як його результати були визнані недійсними Верховним судом України (а не третій тур, який був неможливий за законом). А в 2014 році були призначені дострокові вибори президента, оскільки легітимний президент втік з країни, боячись відповідальності за криваві події у центрі Києва 18-20 лютого 2014 року. Подальше формування всіх гілок влади відбувалось згідно з законами України. Міфи про «державні перевороти» використовувалися для визнання нелегітимності української влади і виправданню агресивного нападу на Україну.

Міфи, пов'язані з історичними постатями України. Одна з центральних ліній колоніальної політики Росії в галузі історії полягала в тому, щоб створити «пантеон» видатних російських історичних постатей, в якому б не було місця для національних героїв, які боролись за розквіт своїх націй (фактично – за незалежність від Російської імперії). Пропагувалися такі особи, як Олександр Невський, Дмитро Донський, Іван Грозний, Петро I, Катерина II, Ленін, Сталін та багато інших, з яких фактично було створено ідеалізовані ікони, часто дуже мало схожі на своїх прототипів.

Натомість інформація про українських історичних діячів російською історіографією або замовчувалась, або вони перетворювались на негативних, навіть одіозних персонажів. Найвідоміші з таких постатей – *Іван Мазепа*, *Симон Петлюра*, *Степан Бандера* були насправді національними лідерами, які боролися за свободу своєї Батьківщини, але отримали імідж «зрадників», «націоналістів», ворогів російської державності (Брехуненко, 2017, с. 205–215; Зінченко та ін., 2016, с. 128–135). В той же час у європейській історії подібні діячі, які виборювали незалежність своїх країн (наприклад, Тадеуш Костюшко в Польщі або Джузеппе Гарібальді в Італії), зведені в ранг національних героїв, вважаються символами своїх країн.

Трохи більше «повезло» *Богдану Хмельницькому*, хоча і його образ був доволі спотворений пропагандою. З нього зробили символ «приєднання» України до Московії, хоча його провина в тому, що Лівобережна Україна була захоплена Московським царством багатократно перебільшена. А справжня його історична заслуга в створенні незалежної держави Гетьманщини і відновленні державницьких традицій стародавньої Русі.

Одна з цілей російської політичної міфотворчості спрямована на викреслювання з національної пам'яті інформації про видатних українських державотворців в контексті заперечення державницької традиції України як дійсної спадкоємниці Русі. Серед них король *Данило Романович Галицький*, коронований Папою Римським Інокентієм IV в 1253 році. Незважаючи на тиск Золотої Орди, яка в той час контролювала значну частину території Русі-України, Данилу Романовичу вдавалось підтримувати державність і розбудовувати Королівство Руське. З метою знецінення історичної пам'яті про цей період, знищувалися артефакти, які могли б підтвердити історичні дані. Один з них – аутентична корона короля Данила, яка зникла під час Другої світової війни. Є версія, що до цього були причетні радянські спецслужби.

Ще однією видатною історичною постаттю, замовчуваною російською історіографією, був князь *Костянтин Іванович Острозький* – один з найвидатніших полководців 16-го століття. Він провів 65 битв, з яких виграв 62, першим отримав посаду Великого гетьмана Литовського (Україна тоді перебувала у складі Великого князівства Литовського, Руського і Жематійського). Костянтин Острозький керував багатьма переможними кампаніями проти татар та Московської держави, одним з найуспішніших був розгром московського війська в битві під Оршею (8 вересня 1514 року).

Не менш славетною фігурою, яку не люблять згадувати в Росії, є гетьман *Петро Конашевич-Сагайдачний*. Як видатний полководець він був організатором успішних походів запорозьких козаків проти Кримського ханства, Османської імперії та Московського царства. Одним з найвідоміших був його похід 1618 року на Москву, коли його військо, що воювало на боці Річі

Посполитої, було здатне захопити столицю Московії і повністю підкорити її. Однак політичне керівництво Річі Посполитої пішло на угоду з Московією, отримавши від неї значні територіальні поступки.

В історії України було багато видатних діячів, які уклали українську націю. Висвітлити всю інформацію на сторінках даної книги неможливо.

Імперські міфи Росії ще продовжують жити в українській ментальності як наслідок колоніальної політики. Протистояти цьому процесу може лише утвердження автентичної історичної пам'яті та історичної ідентичності. Так сталося, що українська ідея самостійності суперечить імперській російській ідеї, між ними існує майже повна несумісність. Відстоюванню права Росії на велику імперію завжди буде заважати українська ідентичність, і неминуче поставатиме дилема: «хто кого?». Але Україна не має бути запереченням Росії, не можна перманентно залишатись в стані війни. Тому слід знайти в тисячолітній культурі Русі-України ресурси відновлення автентичної історії та формування іншої міфології, власної героїки, зокрема – нової героїки війни. Це допоможе захистити не лише географічну, а й історичну територію, наш смисловий простір, територію ідентичності. А також – це стане засобом зцілення від історичних травм і травми російсько-української війни.

2.5. Міжгрупові конфлікти та війни культур

Культура – це лише тоненька яблучна шкірка над розпеченим хаосом.

Фрідріх Ніцше

Такий феномен групової психіки як «культура» має велике значення в контексті проблематики колективних травм. З культурою безпосередньо пов'язане поняття «культурна травма».

Міжкультурна взаємодія в історичному дискурсі. Вся історія людства являє собою безліч міжгрупових взаємодій великих і глобальних груп від лютої ворожнечі і взаємного бажання знищити одна одну до цілком лояльного ставлення і прагнення до (майже) добровільного об'єднання. В таких взаємодіях культура виступає на першій лінії боротьби за групові ресурси. В широкому сенсі поняття культури включає також релігійні, політико-ідеологічні та науково-технологічні цінності.

При взаємодії культур відбуваються складні та різноманітні процеси *аккультурації* (термін Джона Веслі Пауелла), або взаємовпливу культур з різними кінцевими результатами. В культурній антропології використову-

ється також термін *транскультурація* (запропонований Фернандо Ортісом) для визначення процесів закріплення нової культури, наприклад, при колонізації Латинської Америки. Процесам транскультурації протиставляють явище *мультикультуралізму* (Cuccioletta, 2001/2002). В історії культури можливе повне зникнення окремих культур, що може проходити еволюційно або в результаті жорсткої воєнної агресії чи колоніальної експансії. Асиміляція етнічної групи обов'язково супроводжується асиміляцією культури.

Під час міжгрупової взаємодії можливі такі варіанти взаємодії культур:

Знищення однієї із взаємодіючих культур іншою. При такій агресивній взаємодії культура групи-жертви знищується групою-агресором, включаючи артефакти (наприклад – руйнування ідолів), документи, письмові пам'ятки.

Поглинання однієї культури іншою (культурна асиміляція). В цьому випадку культура не знищується, а присвоюється групою-завойовницею, включаючи матеріальні та нематеріальні культурні цінності. При цьому культура-донор перестає існувати як автономне явище, а її надбання стають частиною культури-реципієнта. Можлива часткова (інколи – доволі суттєва) втрата культурних цінностей асимільованої групи.

Синтез культур, що породжує нову культуру. При такій взаємодії виникає нова якість – культура, яка відрізняється від тих, що послужили джерелом цього синтезу. Інколи одна з цих культур стає відносно домінуючою (повної рівноваги не буває), але, як правило, це відбувається еволюційно, навіть, якщо ці процеси спричинені завойовницькими війнами.

Взаємне збагачення культур без втрати самобутності кожної. Тут відбувається культурний обмін, який призводить до трансформації обох сторін без таких втрат для них, які можна вважати травмою. Як правило, це відбувається тоді, коли між суспільствами, які представляють ці культури, переважає мирне співіснування, наприклад – торгові, економічні зв'язки тощо.

Продовження незалежного існування культур (мультикультуралізм). При такому співіснуванні культури не зазнають суттєвих трансформацій, зберігаючи свою самобутність і сповідуючи культурну толерантність.

В історії культури важко виокремити якийсь один спосіб взаємодії культур. Часто вони поєднуються або чергуються, переходячи одна в одну. Явище *колоніальної транскультурації* як правило зводилося до забезпечення домінування колоніальної культури в метрополіях, від нав'язування мови і прямих заборон до більш тонких засобів, наприклад, підміна культурних кодів поневоленої культури змістом і смислами культури колонізатора. Це як вірус, який заражає організм, передаючи йому своє ДНК. Це стосується і «підміни» історичних особистостей з наступною трансформацією історичної пам'яті (про що ми говорили в попередньому параграфі).

Одним з основних інструментів такої політики є культурна асиміляція. В історії Російської імперії прикладом такої практики була *русифікація*, найбільш «вдало» здійснена при асиміляції східноєвропейських та сибірських народів. Проте, в історії є приклади, коли взаємодія культур призводила до позитивних результатів, принаймні, втрати були співставними з надбаннями. Прикладом може бути культура *еллінізму* – поширення античної культури в Азію після завоювальницьких походів Александра Македонського. Тут фактично відбулась інтеграція (синтез) і збагачення східних культур, хоча, звичайно, це питання доволі дискусійне.

Культурна ідентичність і бібліокластія. Культура найтіснішим чином пов'язана з ідентичністю та історичною пам'яттю як умовами існування великих груп. Знищення культури – це «дієвий» інструмент знищення суб'єктності соціальної групи, що рівнозначно припинення її існування (травми несумісні з життям – див. § 3.2). Які бувають мотиви знищення культури? Вони різні, найчастіше – це утвердження суб'єктності іншої групи, яке часто маскується під цілком пристойні наміри. Одним з таких мотивів є *місіонерство* – організована діяльність з поширення християнської віри, або ширше – несення культури народам, які стоять на «нижчих» щаблях культурного розвитку (або мають інші відмінні основоположні принципи культури).

Виникає резонне питання: що вважати прогресивними, а що архаїчними формами культури? Чи потрібно боротися з архаїкою, знищуючи її? Питання не просте. Наприклад, чи можна вважати людські жертвопринесення частиною культури, адже це було історично? Або вживання наркотичних речовин і алкоголю (культура виноробства і споживання вина) як частини культури, що традиційно існує у різних народів. Щодо «примітивності» архаїчних форм культури варто згадати роботи Маргарет Мід з вивчення примітивних культур Полінезії. Там ми знаходимо приклади традицій, втрачених цивілізацією, наприклад, практики дорослішання (Mead, 1928).

Існують дослідження про практику «перевиховання» австралійських аборигенів, коли їхніх дітей насильно віддавали в сім'ї білих або у виховні установи. Це робилося з «добрими намірами» – навчити дітей думати та діяти по-білому, щоб «вивести» аборигенну расу, яка вважалася такою, що вимирає. Як наслідок – ціле покоління аборигенів переживає колективну травму, яка проявляється в уразливості, віктимності поведінки та інших негативних наслідках (Barney, Mackinlay, 2010; Walters et al., 2011; Atkinson et al., 2014). Подібний хибний досвід відбувався і стосовно корінного населення Північної Америки, коли протягом п'яти поколінь дітей корінних американців насильно забирали зі своїх сімей і переселяли до шкіл-інтернатів. Результатом такого «перевиховання» була соціальна дезінтеграція, самогубства, алкоголізм та інші численні проблеми в сім'ях індіанців (Churchill, 2004). По факту, така

практика – це прояв геноциду, причому – замішаному на расизмі. Подібна політика стосується депортації українських дітей в Росію під час російсько-української війни. Тут є відверто «геноцидні» наміри знищення української ідентичності, які вже свідомо маскуються під «допомогу» і «порятунок».

Часто мотивами знищення культури як ворожої виступають релігійні підстави. Вже згадуване місіонерство було, по-суті, нав'язуванням завойовниками своєї культури поневолюваним суспільствам. Воно здійснювалось під релігійними прапорами, але часто відрізнялось нищівною жорстокістю. Так, під час колонізації Центральної і Південної Америки були фактично знищені культури майя, інків і ацтеків.

Формою війни культур можна розглядати і боротьбу релігії з язичництвом (як виправдання знищення архаїчних і примітивних форм культури) та єретиками (відступниками від віри в офіційно визнаному трактуванні). Крайньою формою боротьби з «ворожою» релігійною ідеологією є фізичне знищення, такою практикою займалась католицька Інквізиція. Без жертв не обходилось і насильницьке поширення нової релігії. Так, арабська колонізація Північної Африки, Близького Сходу і Південної Європи фактично була мусульманською експансією, спрямованою проти релігій і культур, що існували на цих землях. Європі вдалось зберегти свою культуру, на відміну від інших країн арабського світу, що зазнали значних культурних втрат.

Взагалі, важко визначити, наскільки нищівним чи, навпаки, прогресивним є зіткнення культур або протидія прогресивних і регресивних її форм. Протестантська Реформація католицької церкви як нова течія релігійної традиції була здебільше прогресивним явищем, хоча і сповідували повернення до ідеалів раннього християнства. Натомість *релігійний фундаменталізм*, який також сповідує повернення до основ, є реакційною течією, яка причетна колективних злочинів. Традиціоналізм – ознака фашизму і більшості форм тоталітаризму. Отже, тоталітаризм можна вважати війною проти прогресу.

Найяскравішою ілюстрацією боротьби з культурою та її зразками є *бібліокластія* – знищення бібліотек, спалювання книжок та інших письмових пам'яток (Зворський, 2023). Це явище чудово відображено в романі-антиутопії Рея Бредбері «451° за Фаренгейтом», де описане тоталітарне суспільство, в якому заборонені будь-які книги (Бредбері, 2018). Про його масштаби можна судити по таких ресурсах Вікіпедії, як «Список зруйнованих бібліотек» та «Спалення книг». Історія знищення бібліотек лише за документально зафіксованими даними налічує майже 34 століття. Найдавнішими з таких руйнацій є знищення бібліотеки у Фівах у 1358 році до нової ери та бібліотеки Аменхотепа IV Ехнатона у 1336 році до нової ери.

Серед найвідоміших випадків – знищення в 415 році більшої частини Александрійської бібліотеки в Єгипті натовпом релігійних фанатиків. Це

розглядалось як боротьба з язичництвом у відповідь на римські гоніння на ранніх християн у попередні століття.

Під час захоплення Києва монголо-татарами у 1240 році була знищена перша і найбільша в Русі бібліотека Ярослава Мудрого.

Одна з найдраматичніших сторінок історії бібліокластії було фактичне знищення всієї письмової історії таких цивілізацій як ацтеки і майя. Так, у 1529 році іспанськими конкістадорами були знищені всі книги ацтеків у Мексиці. У 1562 році були знищені кодекси майя (з великої кількості документів вціліли лише три чи чотири). Знищення історичної пам'яті цих народів було одним з чинників отримання ними травми несумісної з життям.

Масовим спаленням книг відзначились німецькі нацисти під час свого панування. 10 травня 1933 року на площі перед будівлею Державної опери в Берліні, націонал-соціалісти влаштували «Свято багаття» – публічне спалення книжок, які суперечили тогочасним ідеологічним догматам та «арійському духу», під час якого було знищено майже 5 тисяч творів 313 авторів, які вважались «антинімецькими».

Під час «культурної революції» в Китаї у 1966–1976 роках комуністами та хунвейбінами було спалено велику кількість бібліотек, серед них – унікальні книжкові зібрання монастирів Тибету.

Багато випадків бібліокластії налічує багатовікова історія російсько-українських відносин, про це – трохи далі.

Російсько-українська війна культур і культурна травма. В даному випадку війна культур визначається історико-культурними передумовами (претензіями на історичну та культурну спадщину). Лейтмотивом цих відносин є боротьба російських імперських претензій з антиколоніальним дискурсом української культури, як стверджує, наприклад, Віра Агеєва (2021).

Коли Московське царство приєднувало Лівобережну Україну (в 1654–1659 роках), вся культура Московії зводилась до церковно-патріархальної традиції. Культури в європейському розумінні в Московії не було. А церковна мала всі культурні витoki з Києва, оскільки до середини 15-го століття Московська церква була частиною Київської митрополії Вселенського патріархату, поки не відокремилась і не створила самопроголошену автокефалію.

Фактично, Русь двічі ділилася своєю культурою з Московією. Перший раз – у 10–12-му століттях, коли вихідці з Русі колонізували Залісся, яке потім стало Володимиро-Суздальським князівством. Туди була привнесена культура Русі, насамперед, мова, писемність і релігія. Другий раз це сталося починаючи з 2-ої половини 17-го століття, після початку анексії України.

Після приєднання України аж до 18-го століття Київ залишався освітнім і культурним центром Московського царства, а потім Російської імперії. Культурне середовище Московії створювалося українськими діячами культури,

більшість із яких були випускниками Києво-Могилянської академії, прогресивним європейським університетом того часу. Пізніше цю роль виконували німецькі, італійські та інші представники інтелігенції з Європи.

Українське походження російської культури підтверджує князь Микола Трубецькой – російський емігрант, мовознавець, філософ, культуролог:

«Таким чином, стара великоруська, московська культура за Петра померла; та культура, яка з часів Петра живе та розвивається в Росії, є органічним та безпосереднім продовженням не московської, а київської української культури. Це можна простежити за всіма галузями культури. <...> Таким чином, на межі XVII і XVIII століть відбулася українізація великоруської духовної культури» (Трубецькой, 1927).

Імперські амбіції Росії не могли миритися з таким станом речей, і російська культура почала культивувати свою перевагу, всіляко відтісняючи українську на другий план, створюючи ореол «великої російської культури». При повній політичній підпорядкованості України в Російській імперії це було зробити неважко. Ознаки імперської переваги спостерігалися практично у всіх діячів російської культури, навіть у прогресивних, відомих своєю опозицією до царизму (а пізніше – до комуністичного режиму). Російська культура мала привілейоване право називатися великою, чого були позбавлені інші національні культури імперії, навіть ті, що на відміну від російської мали тисячолітні історії, наприклад, грузинська, чи таджицька.

Але цього було замало, і російська державність почала вдаватись до фактичного знищення своєї прародительці. У Федора Достоєвського в романі *«Брати Карамазови»* описаний феномен отцевбивства, на який посилався Зигмунд Фрейд, аналізуючи патологічні уподобання людини (Фрейд, 1991). Зазвичай, метою цього злочину є заволодіння спадщиною батька. «Ми всі хочемо смерті батька», стверджує Достоєвський вустами Смердякова, позашлюбного сина Карамазова, який міг претендувати на батьківську спадщину.

В ідеї переваги завжди неявно простежується компенсація меншовартості і бажання усунути предмет власної заздрості. Можливо, ідея переваги російської культури також є свого роду символічним «отцевбивством» української культури, яка була батьківською (материнською) по відношенню до російської. Це пояснює бажання усунення на задній план (морального, психологічного) всього «неросійського», щоб утвердитись на «культурному Олімпі»? А разом – і заволодіти культурною спадщиною України-Русі.

На жаль, українська культура переживала не лише символічне, а й реальне знищення. По Достоєвському, Іван Карамазов потай мріяв про смерть батька, а вбивство за нього вчинив ганебний Смердяков, тож інтелігентному Івану не довелося навіть руки бруднити. Точно так російська культура демонструвала дружелюбність, а знищенню культури (як не парадоксально, і російської також) займалися професійні вбивці. Одним з найтяжчих злочинів

було «розстріляне Українське Відродження», коли у 1930-х роках було фізично знищено 30 тисяч найкращих представників української культури. Під час повномасштабної фази російсько-української війни ракетними обстрілами цілеспрямовано знищувались цінні об'єкти культурної спадщини України: музеї, галереї, релігійні споруди, пам'ятники архітектури, монументи.

В російсько-українській війні культур не обійшлося без бібліокластії. Ось лише найвідоміші випадки: 1718 рік – за наказом Петра I спалено книгозбірню Києво-Печерської лаври; 1780 рік – повністю згоріла бібліотека Києво-Могилянської академії в Братському монастирі; 24 травня 1964 року – пожежа в Державній публічній бібліотеці АН УРСР внаслідок навмисного підпалу; протягом 1968–1979 років – серія пожеж у відділах українки в бібліотеках наукових установ АН УРСР, музею «Софія Київська», у Георгіївській церкві Видубицького монастиря в Києві, у книгозбірнях медичного інституту в Тернополі, Успенської церкви та Музею українського мистецтва у Львові. Після повномасштабного вторгнення (24.02.2022) відбувалось масове знищення українських книжок на окупованих територіях, зокрема у червні 2022 року в храмі УПЦ Петра Могили в Маріуполі спалена вся велика бібліотека, що містила унікальні примірники україномовних видань (Зворський, 2023).

Отже, можна зробити такий підсумок:

Культурна травма Росії – «родова травма» російської культури, яку на першому етапі створювали українці, а потім вона розвивалась переважно русифікованими представниками інших культур при явному дефіциті культурного потенціалу «глибинного народу». Як результат – перманентне долання первинного комплексу меншовартості через надмірну стимуляцію комплексу переваги з використанням тоталітарних механізмів.

Культурна травма України – вторинний комплекс меншовартості, нав'язаний колоніальною політикою Московії-Росії, зокрема – репресивною практикою щодо культури. Найкращий спосіб здолати цей комплекс – всебічно розвивати українську культуру, для чого є величезний потенціал.

«Культурна» типологія геноцидів. Чи є певні закономірності в причинах міжкультурної агресії зі смертельними наслідками? Хто перемагав у війнах культур? Певні міркування призводять до висновків, не зовсім втішних для цивілізації. Можливо, тут справа в «слабкості» всіх цивілізацій, які були більш миролюбними і не вміли себе захистити від агресивних завойовників. Але в історії зіткнень цивілізованих суспільств з іншими суспільствами, які перебували на нижчому рівні, наприклад – варварства за класифікацією Льюїса Моргана (Morgan, 1877), переможцями, як правило, виходили варвари. Так, варвари завжди ефективно протистояли Римській імперії і зрештою зруйнували її. Александр Македонський, який завоював величезну Персію, не зміг

здолати скіфів при намаганні їх підкорити. Монгольські завойовники (степові племена, об'єднані Чингісханом на початку 13-го століття) зуміли завоювати велику кількість держав Східної і Центральної Азії, Близького Сходу і Східної Європи, які знаходились на досить високому рівні цивілізаційного розвитку, і створити імперію, за розмірами другу в історії людства.

Звичайно, це не єдина закономірність. З величезної кількості міжкультурних зіткнень, що завершувалися геноцидом однієї з груп, можна виділити три типи, де прослідковуються певні тенденції. Перший тип можна умовно назвати «*колоніальний геноцид*». Він відбувається в процесі колонізації чи завойовницької експансії чужих земель. Винищується корінне населення з метою придушення опору та звільнення життєвого простору. Як правило, тут знищувалася група, що стояла на нижчому рівні культурного розвитку, хоча бувало і навпаки. Найжахливішим колоніальним геноцидом вважається винищення корінного населення американського континенту.

Другу групу випадків об'єднує те, що геноцид відбувається стосовно близьких за етнічними ознаками, мовою та культурою групами. Найчастіше, це близькі територіальні сусіди, що мають довгу історію стосунків. Випадки геноциду тут можуть повторюватись, часто зі зміною ролей жертви і агресора. Прикладів можна навести доволі багато: хуту і тутсі в Руанді, серби і хорвати в колишній Югославії; українці та поляки в складі Річі Посполитої, англійці та ірландці, суніти та шіїти (представники течії ісламу), католики і гугеноти (Франція, 1572 рік). Напрошується аналогія з біблійною історією про вбивство Каїном брата Авеля. Рассел Якобі назвав явище ворожнечі між цими групами *насильством споріднених спільнот* (Jacoby, 2011), а Зигмунд Фрейд – *нарцисизмом малих розбіжностей* (Фрейд, 1991, с. 109).

Але існує і третя група, що охоплює геноцид народів, які мали набагато довшу культурну історію, ніж агресор, який їх знищував. До цієї групи належать найбільш відомі геноциди. Одним з наймасовіших був *Голокост*. Культура євреїв, що створила Старий Заповіт в 13-му столітті до нової ери, майже на 2 тисячоліття старша, ніж німецька культура. У 1915 році був *геноцид немусульманських етнічних меншин в Османській імперії*, де загалом було знищено близько 2 мільйонів людей (вірмен, асирійців і понтіїських греків), найбільш відомий з них геноцид вірмен. Царство Урарту (прабатьківщина Вірменії) існувало принаймні з 8-го століття до нової ери, отже – вірменська культура старша за турецьку на 1,8 тисяч років. Щодо геноциду понтіїських греків, культура Греції існує як мінімум з 23-го століття до нової ери, тобто старша за турецьку на 3,3 тисячі років. Навіть, якщо мати на увазі культуру понтіїських грецьких колоній, яка існувала з 8-го століття до нової ери, різниця становитиме 1,8 тисяч років. Не менше вражає приклад геноциду

ассирійців. Культура Ассирії існує з 20-го століття до нової ери, отже, вона старша за турецьку на 3 тисячі років.

Наразі для останньої групи важко встановити надійну закономірність. Можливо, тут також справа в доланні прихованого колективного комплексу меншовартості, яке маскується під боротьбу «нового» проти «старого». А можливо – древня культура становить для агресора якусь неусвідомлювану екзистенціальну загрозу, яку треба знищити. Схожі мотиви, можливо, лежать в основі крайньої нетерпимості, яку проявляють араби (насамперед, палестинці) до ізраїльтян, які мали державу на цих землях за 2 тисячі років до приходу на них арабів. Крайню позицію в цьому питанні займає ісламістська терористична організація ХАМАС, виражену в намірах знищення Ізраїлю.

Культура як інструмент імперської експансії та колоніалізму. Культура може виступати справжньою інтелектуальною зброєю, здатною поневолювати розум і душу великих груп людей. Це прекрасно видно на прикладі російської культури, яка протягом століть чудово справлялась з цим завданням. Уважний аналіз показує, що у всій російській культурі просто вкорінена імперська спрямованість, своєрідний культурний код.

Польсько-американська літературознавиця і славістка Ева Томпсон вважає, що російський агресивний націоналізм спрямований на колонізацію земель, що межують з етнічними російськими територіями, та експорт на ці землі власної національної ідентичності. Вона пише:

«Російська література брала участь у цьому процесі, впроваджуючи на завойованих територіях наратив російської присутності і витісняючи з цих територій їхню власну історію та письменство, що мали для них важливе значення. <...> ...російські письменники підтримували центральну владу в її діях, спрямованих на те, щоб не дати периферії змоги розмовляти власним голосом і давати знати про свій власний досвід як окремий об'єкт розповіді, а не лише як додаток до центру» (Томпсон, 2006, с. 19–20).

Можна навести безліч прикладів такої спрямованості, зупинимось лише на найвідоміших. Одним з найбільших співців імперії був Олександр Пушкін. У своїх віршах *«Полтава»* (1828), *«Наклепникам Росії»* (1831), *«Бородінська річниця»* (1831) він з агресивним пафосом транслює цілковиту зверхність стосовно інших слов'янських народів. Він також виправдовував і підтримував війну Росії проти кавказьких народів, що включала геноцид.

Федір Достоевський поєднував в собі моральність («гармонія світу не варта сльозинки замученої дитини») та суто імперську ідею: «господар землі руської – є один лише руський (великорос, малорос, білорус – це все одно) – і так буде назавжди» (Достоевський, 1994, с. 299). Достоевський наголошував на «особливому шляху Росії» і говорив про «загниваючий Захід» – наративи,

які були взяті на озброєння після нього і проіснували донині. Про шовінізм Достоевського дуже точно сказала українська просвітителька, організаторка народної освіти Христина Алчевська, яка спілкувалась з ним у 1876 році:

«Нетерпимість у суперечці ще більше виявилася у Достоевського, коли мова якось ненароком торкнулася національностей: він знаходить, що серб, малорос тощо, який співчуває рідній мові, рідній літературі, рішучо шкідливий член суспільства, і гальмує справу загальної освіти, загальної великоруської літератури, в котрих весь порятунок, уся надія. Він гальмує поступ цивілізації, створеної одним великоруським народом, який зумів створити найвеличнішу з держав. Тільки великорос великодушно й чесно дивиться на всі національності, без жодної злоби та упередження, тим часом як малорос, наприклад, вічно тримає камінь за пазухою і не може поставитися до великороса інакше, як з ворожістю» (Алчевская, 2015, с. 166).

Нобелівський лауреат російської літератури Олександр Солженіцин у пізніх творах *«Як нам облаштувати Росію»* (1990) та *«Росія в обвалі»* (1998) будує обриси нової «вільної» держави, яка фактично є імперською конструкцією під назвою «Російський союз» з обов'язковою присутністю України, Білорусі та «російськомовної» частини Казахстану як основних елементів.

Ще один нобелівський лауреат Йосип Бродський у вірші *«Щодо незалежності України»* (1992) взагалі демонструє цілковитий шовінізм у неможливості прийняти самовизначення української нації.

Однією з тонких колоніальних технологій щодо культури є перетворення національних культур на культури *кічі*, або так званої *«шароварщини»*. Вона полягає в примітивізації культури, перетворення її на щось суто побутово-етнографічне, фольклорне, де немає місця глибокому філософському пошуку, аналізу суспільних суперечностей та інших ціннісних відкриттів, що відповідали епохам модерну і постмодерну. Кращі зразки національної культури заборонялись, оголошувались «націоналізмом», знищувались (інколи – разом з авторами цих творів). Натомість, підтримувалась думка, що національна культура нездатна на щось більше, ніж екзотично-театралізоване, підсилюючі вторинний комплекс меншовартості в глибинах національного суспільства.

У 20-му столітті одне з чільних місць в російській культурі починає займати кінематограф, який не просто продовжує традицію літератури, а перетворюється на дуже дієву ідеологічну зброю. Якщо спочатку «культурна пропаганда» кіномистецтва обмежувалась просуванням «соціалістичного реалізму», комуністичної ідеології, пропагуванням інтернаціоналізму та критикою націоналізму, то після розвалу СРСР політика змінилася. Щодо України російський кінематограф почав активно створювати образ ворога. З одного боку, українці зображувались як примітивні, недолугі, боягузливі люди, а з іншого – формувався образ агресивної, жорстокої сили, що сповідує навіть не націоналізм, а справжнісінький нацизм. Тут слід назвати такі фільми, як

«Брат–2» (2000), «Кандагар» (2009), «Ми з майбутнього–2» (2010), «Матч» (2012), «Російський характер» (2014), серіал «Ліквідація» (2007). В ряді стрічок здійснюється підміна «українського» «російським»: «Тарас Бульба» (2009), телесеріал «Біла гвардія» (2012). Фактично, це було ідеологічною підготовкою до майбутньої російсько-української війни.

Існують зразки і більш тонкої кінопропаганди, наприклад, серіал «Глухар» (2008–2011). Показуючи будні російської міліції, він нав'язує переконання, що найкращим чином можна вирішувати всі проблеми лише оминаючи закон, беручи або даючи хабарі, роблячи та покриваючи службові порушення та діючи з позиції сили. Фільм переконує у невідворотності та привабливості такого способу життя, викликаючи захоплення та бажання наслідувати.

Не відстає від імперського мейнстріму і російська поп-культура. Навіть кращі її представники, такі як Ігор Тальков, який нещадно критикував комунізм і сталінізм, був заражений імперською ідеєю з його відомою піснею «Росія» («век золотой Екатерины»). Власну культурну задачу виконував і російський «тюремний шансон», романтизуючи кримінальну субкультуру. Відеокліп «Я – русский» (2022) став гострою ідеологічною зброєю в розпал російсько-української війни. Він отримав велику підтримку росіян, що підтверджує колективну відповідальність за російський шовінізм і колоніалізм.

Протидія культурній експансії. З початку повномасштабної фази російсько-української війни в Україні відбувається інформаційна кампанія проти російської культури, яка викликає дуже неоднозначні оцінки. З точки зору логіки війни – це цілком закономірний процес. З огляду на міркування про сутність російського колоніалізму – це прогресивне явище, оскільки це форма боротьби з нацистською за своєю суттю імперською ідеєю, яка як генетичний код пронизує всю російську культуру. Це засіб зберегти українську ідентичність, реабілітувати свою автентичну історію. В контексті теорії колективних травм така практика – це спосіб упоратися з колективною травмою російсько-української війни та іншими історичними травмами.

Насправді російській культурі нічого не загрожує. Ані у загальнолюдському масштабі, ані на теренах України. Це лише скидання її з п'єдесталу, вигнання з «культурного Олімпу», на якому вона перебувала декілька століть. Пройдуть десятиліття, і вона займе ту культурну нішу, на яку дійсно заслуговує. І хто захоче, зможе вільно нею користуватися.

Щось схоже відбувалось і з німецькою культурою (і мовою також) після поразки Третього Рейху. Німецька культура не несла в собі імперської ідеї стосовно тих народів, проти яких Німеччина вчиняла агресію. І тим не менш, після Другої світової війни у визволених країнах була чітка тенденція обмеження німецької мови, літератури та інших сфер німецької культури.

Українська ситуація набагато складніша. Україна є найбільшим культурно-історичним запереченням російської імперскості та загрозою існування величній імперській конструкції (хіба що Україна стала б «наріжним каменем» російської культури та світогляду «руського міра», втративши українську ідентичність). Саме тому російський імперіалізм так цілеспрямовано нищить українську культуру. В цих умовах відповідь повинна бути адекватною.

Однією з дієвих форм захисту української ідентичності є мовна політика. Розумна мовна політика полягає в діалектичному поєднанні розширення багатомовного ареалу та утвердження і розвитку національної мови, в чому культура відіграє провідну роль. Мова є основою ідентичності, її авангардом. Ідентичність може зберігатися навіть після заміни однієї мови іншою. Наприклад, англійською та іспанською розмовляють багато країн з різною національною самобутністю. Але неможлива ситуація «навпаки», коли при втраті ідентичності залишається мова. Отже, втрата мови – це перше, з чого починається (але не завершується) руйнація ідентичності. Поки існує автентична мова, є гарантія збереження ідентичності та автентичної культури.

2.6. Тоталітарні ідеології з точки зору патосоціології та соціальної патопсихології

...систематичне масове вбивство – справжній наслідок усіх расових теорій та інших сучасних ідеологій, які проповідують, що сила – це правильно.

Ханна Арендт

Ідеологізована людина за всієї своєї амбітності перестає бути особистістю рівно настільки, наскільки вона ідеологізована.

Фазіль Іскандер

Ідеологія є важливим механізмом організації життя великих груп людей. Насамперед – це носій системи цінностей, що регулюють взаємовідносини соціальних і державних суб'єктів на різних рівнях. Всі ідеології містять багато позитивних положень. Але ідеологія може ставати джерелом жаклих злочинів як основа ідеологічного тоталітаризму.

Тоталітарна ідеологія як соціальна хвороба. Насамперед, слід розвести поняття тоталітаризму як форми політичного устрою і тоталітаризм як характеристику ідеології. Серед багатьох можливих типів і видів ідеологій ми виділимо такі напрями, в яких, на наш погляд, міститься найбільше передумов для створення тоталітарних систем. Приклади таких ідеологічних систем є:

релігія (що породила безліч форм боротьби з інакомисленням); націоналізм (як джерело ксенофобії, що сприяла розквіту нацизму і расизму); комунізм (у своєму найвищому розвитку втілений в більшовизмі та його різновидах: сталінізмі, маоїзмі та інших). Тоталітарні ідеології часто спираються на *етатизм* – напрям політичної думки, який розглядає державу як найвищий результат і мету суспільного розвитку. Релігію часто позиціонують окремо від ідеологій, відносячи до останніх переважно політичні ідеології (Гантінгтон, 2006), проти ми вважаємо релігію ідеологією в широкому розумінні як систему ідей, якою її безумовно можна розглядати.

Такий погляд на ідеології не є абсолютно новим. Ще в кінці 19-го століття французький психолог і соціолог Гюстав Лебон застерігав про небезпеку надмірного захоплення утопічними теоріями, наприклад, соціалізмом.

«Якщо хочемо зрозуміти глибокий вплив сучасного соціалізму, то непотрібно вивчати його догми. Досліджуючи причину його успіху, приходиш до висновку, що останній зовсім не залежить від теорій, які проповідують ці догми, і від нав'язаних ними заперечень. <...> Революції змінюють лише назву речей. Руйнівна їхня дія ніколи не стосується основних ідей і почуттів даного народу, яких би кривавих переворотів вони не породжували» (Le Bon, 1898).

Звичайно, не всяка ідеологія є тоталітарною. Всі ідеологічні системи містять як ціннісні досягнення, так і можливість радикалізму, що може зробити її інструментом тоталітаризму, спираючись на психологію натовпу. Наприклад, націоналізм (Андерсон, 2001; Lerner, 2022b), який пов'язаний з істотними чинниками ідентичності, неможливо оцінювати однозначно. Його амбівалентність проявляється в тому, що він є і потужною рушійною силою утворення націй, і джерелом найтяжчих колективних злочинів, яким є геноцид.

Яким же чином відбуваються ці метаморфози? Тоталітарність ідеології – це характеристика не за її змістом (він може бути виключно гуманістичним), а за принципами побудови ідеологічних конструкцій і тими механізмами, завдяки яким вона стає інструментом узурпації влади. Стаючи основою тоталітаризму, ідеологія допускає і виправдовує масові злочини, найстрашніші з яких – війни, геноцид і тероризм. Геноцид – це вже не просто придушення однієї спільноти іншою. Це фізичне знищення цілої соціальної групи, але скоєне під нібито «благими» намірами – «справедливості» та «доцільності».

Кожна тоталітарна ідеологія, як правило, ототожнює себе з добром (іноді – вселенським Добром), а ідеологічних супротивників зараховує до такого ж вселенського Зла, боротьба з яким стає священною. Приклади добре відомі: релігійні війни, хрестові походи, трибунал Священної інквізиції, визнання переваги арійської раси та винищення «неповноцінних» рас, знищення панівним соціальним класом ворожих класів та багато інших. Всі тоталітарні ідеології допускали геноцид, також виправдовуючи його «боротьбою Добра зі

Злом». Ця боротьба завжди відбувалася за допомогою насильства, це закладено в самих доктринах тоталітарної ідеології.

Одним із символів такої боротьби в християнській ідеології є Святий Георгій Переможець (російською – Победоносец), який вбиває змія – символ Зла. Здавалося б, що може бути привабливішим, ніж Добро, яке перемагає Зло. Але тут є психологічна пастка, добре розкрита у багатьох східних легендах, де розповідається, як той, хто вбиває дракона, сам перетворюється на дракона. Ця метафора ілюструє істину, що не можна добро насаджувати за допомогою насильства, бо воно перетвориться на зло. Ідея про непереможність Зла і готовність людей прийняти нового Дракона простежується і у фільмі Марка Захарова *«Вбити дракона»* за мотивами п'єси Євгенія Шварца *«Дракон»*. Значення образу Георгія Переможця давно вийшло за рамки тільки християнської міфології і отримало нове життя в ідеології путінізму, про який зайде мова в наступному параграфі.

Основними політичними ознаками ідеологічного тоталітаризму є вищість ідеології над Законом і жорстка ієрархія еліт при відсутності реальної демократії, навіть якщо вона формально декларується. Практика впровадження здійснюється завдяки апарату придушення тих, хто не погоджується з системою і засобами їх виявлення (щось на кшталт таємної поліції).

Ми часто недооцінюємо небезпеку ідеології, що допускає насильство, а тим більше – вбивство, нехай навіть і «на благо ідеї». Втім, куди веде дорога, вимощена «благими намірами», ми добре знаємо. А якщо при цьому жертвами призначаються ні в чому не винні люди тільки за приналежність до національних, релігійних, соціально-класових груп чи ті, що мають інші політичні погляди – це не можна виправдати жодною «доцільністю», оскільки тут йдеться про конкретну злочинну практику.

Поняття злочину досить ретельно проаналізовано на індивідуальному і груповому рівнях (якщо йдеться про малі групи виконавців). До речі, участь у злочині групи людей вважається обтяжуючою обставиною. Існує чітка кваліфікація злочинної поведінки в кримінальному праві, в кримінології, юридичній психології, психіатрії тощо. Але на соціальному рівні злочинна поведінка великих груп людей не осмислювалась під кутом зору кваліфікації злочину. Ще менше опрацьовано це поняття на рівні ідеології.

На індивідуальному рівні можна розглядати таку злочинну поведінку людини, яка пов'язана з умовно «ідеологічними» мотивами. Так, у кримінальному праві найстрашнішими злочинами вважаються не ті, що мають корисливі мотиви, а ті, що вчинені «за ідею»: ритуальні вбивства, серійні злочини, жертвами яких стають випадкові люди, з якимись ознаками, важливими для маніяка. До найтяжчих злочинів відносять і тероризм, який також спрямований на абсолютно невинних людей і часто має «ідейне» підґрунтя. Серійні вбивці і маніяки вважаються особливо небезпечних серед злочинців. Таких

людей не можна вважати психологічно здоровими. Злочини, пов'язані з маніакальною нав'язливою ідеєю вбити іншого, є об'єктом пильної уваги не лише кримінології, а й кримінальної психології. А найтяжчими випадками займаються патопсихологія і психіатрія.

Ідеологію, яка допускає вбивства мільйонів, також не можна вважати здоровою, як і поведінку групи, що цю ідеологію сповідує. Вони повинні вивчатися особливими науками – *патосоціологією* та *соціальною патопсихологією*, а подібна ідеологія та відповідна їй групова поведінка мають бути визнаними особливо небезпечними.

Практика тут випереджає теорію, наприклад, при засудження за воєнні злочини, пов'язані зі знищенням групи людей, ознаки геноциду справедливо вважаються обтяжуючою обставиною. Але існують великі прогалини в соціально-психологічному та соціологічному аналізі злочинної поведінки великих груп людей, а тим більше – ідеологій, які за цим стоять. Явно не вистачає результатів наукових досліджень (психологічних і соціологічних), що допомогли б зрозуміти, які ідеологічні мотиви можуть спонукати цим злочинам, а головне – вміти їм запобігати.

Зрозуміло, не всякий геноцид пов'язаний з ідеологією. Іноді він «виправдовується» захопленням нових територій або інших ресурсів, що, зрозуміло, не робить його менш злочинним. Але коли він породжується ідеєю, наприклад, боротьбою за «чистоту» рядів її носіїв, або на підтвердження злочинної псевдонаукової концепції, така практика є абсолютно антилюдською. Тому на рівні великих груп людей злочини з ідеологічним підґрунтям слід визнати найтяжчими з усіх існуючих. Відповідальність за них мають нести причетні до цього соціальні суб'єкти: державні структури, релігійні організації, політичні партії, а також їхні керівники та ідейні натхненники. А «ідеологічна» причина вбивства повинна розглядатися, як обтяжуюча обставина.

Масова психологія як основа тоталітарної ідеології. Жодна ідеологія не існує лише в текстах, викладених на папері або на електронних носіях. Їх дійсними носіями є люди і соціальні групи, які об'єднуються в тому числі і за допомогою цієї ідеології. Тут ми не можемо обійтися без концепцій групової психіки та її феноменів. Говорячи про ідеологію, ми маємо справу переважно зі свідомістю та несвідомим великих груп людей.

Дослідження психології великих груп почалось ще в кінці 19-го століття. Розглядалися процеси знеособлення людини в натовпі, імпульсивність його поведінки, сугестивність, прагнення фанатично слідувати за ватажком, переважання емоцій над розумом, аж до повної відмови думати і багато іншого. У 1891 році італійський соціолог і кримінолог Сципйон Сігеле дослідив особливості колективної поведінки злочинного натовпу (Sighele, 1891). Гюстав Лебон у книзі *«Психологія народів і мас»* у 1895 році проаналізував особли-

вості масової психології, однією з форм якої є психологія натовпу. На його ідеї посилався Зигмунд Фройд (2022) у праці *«Психологія спільнот і аналіз людського “Я”»*, опублікованій в 1921 році. Гюстав Лебон писав:

«Натовп ніколи не прагне правди; він відвертається від очевидності, що не подобається йому, і воліє вклонятися омані, якщо тільки ця омана спокушає його. Хто вміє вводити натовп в оману, той легко стає її володарем; хто ж прагне напоумити його, той завжди буває його жертвою» (Лебонь, 1896, с. 241). «...цілий народ під дією відомих впливів іноді стає натовпом, не представляючи при цьому зібрання у власному значенні цього слова» (там же, с. 163).

Хоч ці результати отримані досить давно, основні уявлення про психологію натовпу з того часу принципово не змінилися. Мало того, розквіт тоталітарних режимів у 20-му столітті виявився блискучою ілюстрацією наукових теорій, підтверджуючи роль масової психології у виникненні та підтримці політичної диктатури. Існують характерні особливості психології великих груп людей (в тому числі і несвідомі), що роблять можливими такі соціальні трансформації. Німецький психолог Еріх Фромм назвав одну з них «втечею від свободи», присвятивши цьому однойменну книгу, що вийшла в 1941 році (Фромм, 2019). У ній він один з перших проаналізував психологію нацизму і описав три основних механізми «втечі від свободи»: авторитаризм, руйнівність і автоматизуючий конформізм.

Австрійсько-американський психолог Вільгельм Райх в книзі *«Психологія мас і фашизм»* в 1933 році дослідив психологічні мотиви і передумови виникнення фашизму, який, на його думку, є політичним відбиттям глибинних реакцій людини на авторитарну структуру суспільства (Reich, 1933). Французький соціальний психолог Серж Московічі називає суспільство «машиною, що творить богів» і зазначає, що вірування, пристрасті та інші психічні феномени часто стають основою соціальних структур (Moscovici, 1988).

Ці особливості є живильним середовищем для розквіту тоталітарної ідеології, яка проголошує пріоритет основної ідеї над усіма іншими цінностями, включаючи і загальнолюдські. У такій ідеології група (нація, клас, релігійна спільнота, партія) завжди ставиться в центр картини світу, а окрема людина оголошується лише засобом досягнення групових цілей. Мас значення лише особистість лідера групи (вождя, фюрера, керманіча, месії), його звеличують до *«культу особи»* при тотальному знеособленні мас.

Для ідеалізації ідеологічної системи весь негатив виноситься за межі цієї системи і приписується або зовнішнім ідеологічним супротивникам, або внутрішнім «ворогам». На них спрямовувалася вся агресія суспільства, що накопичувалася від невдоволення системою. Ворогами в різні часи «призначалися»: єретики, відьми, невірні, вороги народу, троцькісти, буржуї, інтелігенція, куркулі, євреї, негри, націонал-зрадники, ліберали, бандерівці, іноагенти (список

можна продовжувати скільки завгодно). Боротьба з внутрішніми і зовнішніми ворогами оголошувалася священною, перетворювалася на необхідний атрибут існування всякої тоталітарної системи. Іншими словами – насильницька боротьба зі Злом, або нескінченне «вбивання дракона».

Ідеологічний тоталітаризм особливо небезпечний тим, що це – не просто декларація, не просто текст. Ідеологія формує масову психологію, вона «знімає» відповідальність з людини за злочини, «виправдовує» її у власних очах і перед оточенням. Суспільство висуває зі своїх рядів особливо активних фанатиків, заражених доктриною ідеологічного тоталітаризму, що отримало назву *індоктринації*. Цим пояснюється поведінка, абсолютно неприпустима в інших умовах, коли винні у вбивстві переконані, що здійснюють «суспільно правильні дії». Той, хто вбиває на благо ідеї, вважається не злочинцем, а праведником. Якщо ж доводиться нести справедливе покарання, то звучить типове виправдання: «Ми тільки робили свою роботу (виконували наказ)». Така людина буде уникати персональної відповідальності, якщо до цього всю відповідальність «брала» на себе система, що сповідує відповідну ідеологію.

Тоталітарна ідеологія допомагає прийти до влади патологічним особистостям (див. § 3.8), не говорячи вже про рядових виконавців. Але «ідеологічні» злочини здійснюють не лише люди з викривленою психікою (хоча таких вони притягують в першу чергу), а й психологічно здорові індивіди. «В миру» вони часто є зразковими сім'янинами, люблять дітей, піклуються про батьків, регулярно моляться в церквах або мечетях. Мотиви їх поведінки лежать не в особливостях індивідуальної психології, а в закономірностях соціальних систем. Психологія індивіда в абсолютно спотвореному «правовому» полі може змінюватися до невпізнання, при цьому жодна клінічна психодіагностика не виявить порушення. Патологію тут слід вбачати на рівні соціології, в поведінці великих груп людей, в масовій психології. Політичні та юридичні механізми профілактики цих злочинів мають бути спрямовані на соціальних суб'єктів (насамперед – на ідеологічні інституції), а не лише на індивіда, зрозуміло, не знімаючи відповідальності з останнього.

Соціальні злочини і соціальне зцілення. Сучасна цивілізація все ж винесла окремі уроки, один з них – засудження нацизму і расизму як злочинних ідеологій. Політичне рішення тягло за собою і юридичну відповідальність за злочини на ґрунті етнічної та расової нетерпимості. Цей урок дався дуже нелегко, ціною визнання німецькою нацією колективної відповідальності за злочини нацистського режиму і подальшого подолання сорому, спокутування історичної провини, і виплати репарацій. Денацифікація тривала кілька десятиліть, але реальні досягнення в подоланні нацизму і расизму відбулися лише наприкінці 20-го сторіччя, після вирішення расових проблем темношкірого населення Американського континенту і Півдня Африки.

На відміну від нацизму і расизму ідеологія комунізму досі не отримала належної правової та політичної оцінки як джерело тоталітаризму. Не варто вважати, що ці ідеї були пізніше викривлені послідовниками. Тоталітарна суть з виправданням геноцидних злочинів закладена уже у класиків марксизму. Так, Фрідріх Енгельс у своїй концепції світової революції (яка планувалась у форматі світової війни) допускав фізичне знищення не лише реакційних класів, а й «нереволюційних» реакційних націй. Він писав у 1849 році:

«Серед усіх великих і малих націй Австрії (*Австрійської імперії* – П.Г.) лише три були носіями прогресу, активно впливали на історію і ще тепер зберегли життєздатність; це німці, поляки, мадяри. Тому тепер вони революційні. Всім іншим великим і малим народностям і народам доведеться у найближчому майбутньому загинути у бурі світової революції» (Енгельс, 1957, с. 178–179). «У найближчій світовій війні з лица землі зникнуть не лише реакційні класи і династії, але й цілі реакційні народи. І це також буде прогресом» (там же, с. 186).

Першою «успішно» реалізувала цю програму більшовицька Росія. В працях головного ідеолога і засновника радянського комунізму Володимира Леніна вже прямим текстом йшлося про масові розстріли духовенства, інтелігенції, куркулів, буржуазії. Злочини комуністичного режиму СРСР були відомі світу ще в 1920–40-х роках. Всередині країни – це «червоний терор», сталінські репресії, голодомори, масові депортації. На міжнародній арені – окупація Прибалтики, Польщі, Фінляндії, фактичне розв'язання спільно з Гітлером Другої світової війни. Єдиною реакцією світової громадськості було виключення СРСР з Ліги Націй у грудні 1939 року.

Однак вступ СРСР в Антигітлерівську коаліцію і перемога в її складі над нацистською Німеччиною у Другій світовій війні кардинально змінили ситуацію. Завдяки цьому комуністичний режим уникнув міжнародного трибуналу, на кшталт Нюрнберзького, який би засудив геноцид, що чинився заради комуністичних ідей. Мало того, коли СРСР у січні 1946 року став постійним членом Ради Безпеки ООН з правом вето, була фактично «реабілітована» ідеологія комунізму, яка раніше вважалася не менш небезпечною, ніж нацизм і фашизм. Цього категорично не можна було робити, враховуючи історичний досвід 1939 року. Не варто було повторювати цю помилку і в 1992 році, коли місце СРСР в Радбезі незаконно зайняла Російська Федерація, оголосивши себе наступницею СРСР і взявши на себе відповідальність за все, що відбувалося в цій країні.

В СРСР були спроби засудження сталінізму, але вони не призвели до соціального зцілення, оскільки робилися тією самою комуністичною елітою, яка ці злочини вчиняла, або, принаймні, була до них причетна. Наслідки цих трагічних помилок далися взнаки в 21-му столітті, коли в Росії став розви-

ватися новий авторитаризм, який закономірно виродився в тоталітарну диктатуру. Незасуджений сталінізм дав «реінкарнацію» у вигляді *путінізму*.

У світовому масштабі на совісті комуністичних режимів було більше злочинів, ніж у нацистів – війн, репресій, голодоморів, культурних революцій, геноцидів та інших «перегинів» класової боротьби. Більшовизм-сталінізм, що вижив, став причиною появи китайського маоїзму в 1950–60-ті роки і режиму Пол Пота в 1970-ті, що коштували світу десятків мільйонів життів. До речі, маоїзм так і не отримав у Китаї достатньої правової і політичної оцінки. Там досі залишається офіційною комуністична ідеологія, і це створює ризики розквіту нової тоталітарної диктатури.

Також не були на належному рівні оцінені складові релігійних ідеологій, які стосувалися геноциду, незважаючи на те, що історія цього питання сягає глибокої давнини – ще язичницьких традицій людських жертвоприношень. Але якщо давні обряди пішли в історію, то офіційно діючі нині світові релігії сповідують ідеї, які живі досі, і церковні лідери не мають права ігнорувати зв'язок цих ідеологій з насильством. Принаймні – слід засудити її радикальні течії, які прямо або побічно допускають геноцид (насамперед – релігійний фундаменталізм), які прагнуть відстоювати догмати релігії і придушувати інакомислення будь-якими засобами, аж до фізичного знищення «невірних».

Ризик ідеологічного тоталітаризму (на основі релігії) виникає тоді, коли релігія покладається в основу державної політики (Афганістан та Іран та інші). А крайні радикальні течії релігії можуть ставати основою тероризму.

В релігійному середовищі відбуваються певні позитивні зрушення, що сприяють соціальному зціленню. Важливою подією було вибачення Папи Римського Іоанна Павла II за злочини католицької церкви. Але це не змінює ситуацію докорінно, адже необхідно змінити самі підходи до тоталітарних ідеологій, створити правові та політичні механізми, що унеможливляють «ідеологічні» злочини в принципі.

Ідеологічні підґрунтя тероризму. Тероризм може підживлюватися різними ідеями, але найчастіше це пов'язано з релігійними та/або етнічними особливостями. Незважаючи на те, що нацизм і расизм були засуджені і вважаються злочинними ідеологіями, існує ще багато невирішених проблем, пов'язаних з тоталітарним підґрунтям і перегинами ідеології націоналізму. Одна з них стосується *етнічного тероризму*, який на жаль ще й досі не пішов у небуття. Якщо ці злочинні дії підкріпити ще й ідеями *релігійного фундаменталізму*, то проблема стає набагато серйознішою.

Взагалі, ставлення релігії до насильства вельми неоднозначне. Більшість текстів, на яких будується релігійна ідеологія, створювалося багато століть тому. В епоху Середньовіччя прикладом рецидиву повернення до практики насильства була Священна інквізиція – зразок середньовічного фашизму. З

тих пір пройшла не одна епоха, і ставлення до питань насильства кардинально змінилося. Сучасне трактування стародавніх текстів сильно відрізняється від первинних смислів, і це частково виправляє становище. Але залишається можливість ревізії, що допускає рецидиви насильства, про що йшлося вище. В цьому і полягає суть релігійного фундаменталізму (тобто – відстоювання основ, витоків) та інших радикальних течій в релігійних ідеологіях.

Існує певна синергія між екстремістськими ідеологіями та діяльністю терористичних груп в асиметричних (з нерівним розподілом сил) конфліктах (Stepanova, 2008). У минулому релігійна ідеологія фактично виправдовувала насильство хрестових походів та інквізиції і дозволявся геноцид за релігійною ознакою. В 21-му столітті світ переживає кризу перед загрозою терористичних війн, що проводяться під релігійними прапорами ісламу. Найяскравіший зразок – терористична організація «Ісламська держава», а один з найвідоміших прикладів – терористичний акт у США 11 вересня 2001 року.

«Ісламський тероризм» певною мірою є розплатою Європі за хрестові походи середньовіччя, хоча і їх можна розглядати як відповідь на жорстокість арабської експансії в Південній Європі (про це детальніше йтиметься в § 4.5). При цьому адекватної оцінки ідеологічної складової сучасного тероризму поки що не зроблено. Варто підкреслити, що ісламський тероризм і мусульманський фундаменталізм (є ще один термін – ісламізм) – це не загальна характеристика країн арабського світу та інших держав, які сповідують іслам. Більшості з них тероризм не притаманний, і вони самі страждають від цих проблем. Але поки ні ними, ні іншими учасниками світового цивілізаційного процесу не знайдено ефективної протитотрути. Після нападу на Ізраїль 7 жовтня 2023 року можна взагалі говорити про «ісламістський нацизм», який в своєму неприхованому антисемітизмі підхопив естафету німецького націонал-соціалізму і являє собою релігійно-етнічний варіант цієї ідеології.

Проблема тероризму тісно переплітається з проблемою біженців з країн Близького Сходу і пов'язана з демографією. Існують побоювання, що хвиля переселенців з мусульманських країн Північної Африки та Близького Сходу в Європу поставить під загрозу європейську цивілізацію. Ці неконтрольовані процеси навіть порівнюються з подіями півторатисячолітньої давнини, коли Римська імперія впала під натиском варварів.

Німецький соціолог і демограф Гуннар Хайнзон у своїй книзі 2003 року «Сини та світове панування: Терор в підйомі та падінні націй» (Heinsohn, 2003) дослідив явище, назване їм «злоякісний демографічний пріоритет молоді». За його даними, темпи зростання населення арабських країн багатократно перевищують ситуацію в країнах Південно-Східної Азії (Індія та Китай), а тим більше – Європи. Як наслідок – відсоток молодих людей в суспільстві (невлаштованому, де бракує можливості реалізувати молоді сили) стрімко зростає. Це провокує демографічну експансію, хвилі міграції в країни Старо-

го Світу з його гуманними і лояльними законами до біженців, що рятуються від збройних конфліктів.

Але під виглядом біженців в Європу рушили і «економічні мігранти», що мають низьку професійну кваліфікацію. Частина з них орієнтована не стільки на пошук роботи, скільки на утриманський спосіб існування, сподіваючись на допомогу та інші соціальні гарантії. У такому середовищі, як у порохівій діжці може спалахнути пожежа тероризму, розпалювана радикальними ідеями ісламізму, та ще й з етнічним забарвленням. Останнім часом такі випадки були, на жаль непоодинокими. Сучасна Європа виявилась неготовою до таких реалій.

З початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 року виникла нова ситуація, пов'язана з великою кількістю тимчасових мігрантів з України, які рятувались від війни. Але вона докорінно відрізняється від ситуації мігрантів з країн Близького Сходу. З'явилась нова вісь протистояння між демократичним Заходом і тоталітарною Росією, яка перехопила лідерство тероризму. Проблема близькосхідних біженців відійшла на другий план, а загальна ситуація з тероризмом у Європі навіть помітно знизилась.

Але є ймовірність, що проблема ісламського тероризму знову може актуалізуватись і стати світовою проблемою, про що свідчить терористичний напад ХАМАСу на Ізраїль 7 жовтня 2023 року та світова реакція на нього.

2.7. Феномен путінізму як гібридної ідеології та політики

Путінізм – це війна, це «консолідація» нації на ґрунті ненависті до якоїсь етнічної групи, це – наступ на свободу слова та інформаційне зомбування, це ізоляція від зовнішнього світу та подальша економічна деградація.

Андрій Піонтовський (Пионтовский, 2000)

Путінізм – це не струнка ідеологія, на кшталт марксизму. Скоріше – це феномен масової психології, яка існує переважно в суспільній свідомості і не-свідомому, а не в працях ідеологів, що її створювали. Через це путінізму часто відмовляють в статусі ідеології. Окремі ідеологи в своїх «теоріях» були лише частинами еклектичного ідеологічного поля, іноді несумісними і суперечливими. Путінізм, як нинішня політика правлячого класу Росії – це дивовижний гібрид всіх перерахованих вище різновидів ідеологічного тоталітаризму – комунізму (сталінізму), націоналізму (ідеї «руського міра») і релігійного фундаменталізму (перш за все – православного; з'явилося навіть таке поняття, як «православний фашизм»). В кінцевому варіанті путінізму

яскраво проявилася його справжня нацистська сутність та ще й з неприхованим антисемітизмом.

Концепція «Русского міра». Центральним ідеологічним конструктом путінізму є концепт «русского міра» (руського світу), що визначає всю внутрішню і міжнародну політику Росії останні десятиліття. Ідея «русского міра» має витоки з імперсько-месіанської ідеології *«Москва – третій Рим, а четвертому не бути»*, яка виникла на початку 16-го століття як церковно-релігійне підґрунтя практики *«збирання руських земель»* навколо Москви. Ці ідеї посилювалися в 19-му і на початку 20-го століття, набувши забарвлення слів'янофільства та російського самодержавного шовінізму (Кириллов, 1914). Одним з ідеологів, що розвивали ці положення був російський філософ-емігрант, улюбленець Путіна, Іван Ільїн, який вважається засновником концепції *російського фашизму*. Починаючи з 1990-х років ідеологія «русского міра» стає важливою складовою офіційної політики Російської Федерації (Бокоч, 2019; Гула, 2016; Гуржи, 2015).

Одним з інструментів цієї ідеології і політики був проект *«Новоросія»*, який виник у 1764 році як назва російської губернії, що включала південно-українські землі (Турченко, Турченко, 2014). Він реалізовувався Росією для впровадження ідеї про єдину Русь, яка об'єднує всі східнослов'янські етноси, та укріплення «руської» основи імперської величі. В 21-му столітті проект «Новоросія» був використаний РФ як частина програми «гібридного» захоплення суверенної України в 2004 році у вигляді Південно-Східної Української Автономної Республіки, а в 2014 як Л/ДНР.

Ідеологія «русского міра» відродилась на початку 1990-х років як реакція на розпад СРСР (радянської імперії). Сучасну концепцію «русского міра» розробляли Петро Щедровицький, Юхим Островський, Гліб Павловський, Олександр Дугін (1997), Валерій Тишков (2007). Вона набула вигляду філософсько-політичної доктрини «євразійства» як новітньої імперської політики Росії. Впровадженням цієї доктрини в життя за мандатом кремлівської верхівки займався Владислав Сурков.

10 лютого 2007 року на Мюнхенській конференції з питань політики безпеки Путіним була проголошена так звана «мюнхенська промова», яка містила ідеї реваншизму і претензії «наддержави» на відновлення втрачених сфер впливу. Ця подія є початком експансії рашизму з агресивними війнами і погрозами всьому світу. В цьому ж 2007 році Путіним був заснований фонд *«Русский мір»* – інструмент офіційної культурної політики РФ, в тому числі і практики русифікації. З цією ж метою у 2012 році був створений *«Ізборський клуб»* – російська консервативно-націоналістична організація та спільнота експертів, що спеціалізуються на вивченні зовнішньої та внутрішньої полі-

тики Росії. Її головою став письменник Олександр Проханов, один з розробників доктрини «русского міра» (Проханов, 2016).

Отже, путінізм можна вважати «гібридною» ідеологією, що є не просто реінкарнацією більшовизму-сталінізму, це – сплав нацизму, сталінізму і православного фашизму. Це дійсно гібрид дуже різних ідеологем, квінтесенція агресивності та ксенофобії, справжня доктрина «тих, що вбивають дракона». В ідеології путінізму інтегровані ідеї імперіалізму і колоніалізму. Психологічною основою ідеології є *великодержавний шовінізм*, який дуже глибоко вкорінений в суспільній психології.

Для впровадження цієї ідеології в суспільну свідомість держави створена потужна пропагандистська машина, яка цілодобово тривалий час промиває мізки росіянам. На путінську пропаганду працюють 20 федеральних телеканалів, 239 регіональних, майже 1000 активних блогерів та інтернет-сайтів, а кількість ботів в «ботофермах» взагалі не піддається обліку. Велика армія агентів працює на Путіна за кордоном. Завдяки цьому «гібридна» ідеологія путінізму виявилася не просто життєздатною – вона, на хвилі інформаційно-психологічної обробки свідомості десятків мільйонів людей, реально породила «нову людину» і «нове суспільство» – мрію всіх деміургів минулого від Маркса до Мао Цзедунга, які так і не зуміли довести її до кінця.

Ракова пухлина путінізму, на жаль, дала метастази в організмі демократичного людства, не говорячи вже про країни третього світу, особливо – тоталітарні. Інтегрованості прийнятої в РФ ідеології і картини світу сприяла і інтегрованість в Європу російської економіки (насамперед – енергетичної та сировинної галузей), а також корумпованість західних еліт. Цим частково можна пояснити велику інерцію проти прийняття очевидних в такій ситуації рушень, як вилучення РФ з Радбезу ООН (місце в якому, до речі, вона займає незаконно) і визнати Росію країною спонсором тероризму.

Надлишкову інтегрованість країни-терористки в міжнародні економічні, політичні та ідеологічні структури є одним з показників кризи світової системи безпеки, коли тероризм (в формі російської присутності) фактично став частиною європейської дійсності. Це схоже на ситуацію, коли сицилійська мафія стала частиною держави, проникнувши в усі державні інституції Італії, і боротись з нею, як борються з локальним явищем, стало неможливо.

Імперська претензія на величну історію. Найважливішою особливістю російського нацизму, що впливає з імперської ідеї, є претензія на величну історію. Вона базується на уявленні, що Росія походить від Київської держави, яка мала династичні зв'язки практично з усіма королівствами Європи, а від неї й від Візантії – колиски православного християнства. Цим вона немов би «завойовувала» право називати свою столицю Москву – «Третім Римом», проголошуючи її наступництво від Константинополя («Другого Риму»), а від

нього від Риму – столиці Римської імперії. При цьому, російських ідеологів зовсім не бентежить, що ідея «Москва – третій Рим» має таке ж ідеологічне навантаження, як і нацистська ідея «Третього Рейху», який, до речі, також зазіхав на спадок Священної Римської імперії.

Для торжества цих ідей треба відродити колишню імперську могутність Росії, як мінімум – поширити свій вплив на всю територію колишньої Російської імперії. Найважливішою частиною цієї території, як в географічному, так і в історичному плані була і залишається Україна (Русь), без якої дійсна велич імперії неможлива. Хто є спадкоємицею Русі, Україна чи Росія – це питання не історії, а геополітики.

З цієї метою була розроблена ціла політична міфологія, яка «доводила» право Росії на історичний спадок Русі (див. § 2.4). Сама мовна конструкція «Київська Русь» була штучно створена в 18-му столітті для прив'язки до нього таких же новоутворень, як «Північна Русь», «Новгородська Русь», «Московська Русь», яких не існувало в історії. Але це створювало ілюзію походження від Русі, столиця якої була в Києві, потім вона начебто перемістилася в Москву. Звідси випливає претензія Росії на українську історію і на геополітичні права на Україну: якщо вважати, що ми один народ, то Україна з точки зору цієї ідеології має розчинитись в російській ідентичності. Ще жалюгідніше виглядають претензії Московії на Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське, з яким у Московії була лише люта ворожнеча та претензії на частини територій.

В дійсності нинішня Російська Федерація виникла на іншій території Володимиро-Суздальського (пізніше – Московського) князівства, яке ніколи не були частиною історичної території Русі. Вона має і свою історію, яка пов'язана з історією Золотої Орди. З кінця 15-го століття відбувалось розширення Московського князівства за рахунок Рязані, Твері, Новгорода, Пскова. Протягом 16–19-го століть були захоплені інші землі: Сибір, Далекий Схід, Північний Кавказ, Кримське Ханство. Не минула ця доля і Україну з Білоруссю, хоча в 15-му столітті Київському і Полоцькому князівствам (майбутнім Україні та Білорусі) повезло більше, ніж Новгороду, бо вони на той час були у складі Великого Князівства Литовського. Це дозволило «затримати» їх анексію Московією на декілька століть і, власне, допомогло зберегти українську та білоруську ідентичності.

Ідея воєнного загарбання або знищення України виношувалась давно, як мінімум протягом щонайменше 500 років, ще з часів великого московського князя Івана III (діда московського царя Івана Грозного), який приєднав до свого княжого титулу добавку «господарь всея Руси».

Приблизно в той же період утверджується геральдичне зображення вершника на коні, що вбиває списом змія, зокрема – на державній печатці

Івана III. Образ Георгія-Переможця, який вбиває змія, зараз прикрашає центр державного гербу Російської Федерації (а раніше – Російської імперії), що уособлює нинішнє імперське відродження. В 21-му столітті цей образ пережив друге народження в формі «георгіївською стрічки», що стала символом «священної війни проти фашизму», а насправді – війни проти тих, хто з цієї імперії намагається вирватися. Вона стала яскравою емблемою агресивної війни Кремля проти України, символом анексії Криму та окупації Донбасу.

Поступово відбулося справжнє нацистське і фашистське переродження Росії, від окремих радикальних течій на кшталт скінхедів (Ваторопин, 2011) до фашизації російської політики і всього суспільства. «Ті, що вбивають дракона» в Росії – це дика радість з приводу перемоги у Великій вітчизняній війні замість скорботи за жертвами найбільшої трагедії 20-го століття, войовничий клич: «Можемо повторити!» замість звичної для Європи оцінки війни: «Ніколи знову!», «победобесіє», в яке виродилося «победоносіє» та інші ознаки войовничої психології, яка живить тоталітарну ідеологію.

Вчергове починається виправдання Сталіна (як «ефективного менеджера») і всіх злочинів радянської влади, включаючи ГУЛАГ, голодомори, агресивну зовнішню політику і навіть змову з Гітлером про початок Другої світової війни, яка подається як «миролюбна» стратегія. Цей вибір пріоритетів з головною видає наступників сталінізму. Імперська ідея в сучасну епоху яскраво проявилась в російсько-українській війні, яка стала квінтесенцією всієї попередньої історії і має смислові, культурно-історичні та історико-психологічні складові боротьби за ідентичність, історичну пам'ять, за саме існування України серед інших суверенних держав.

Те, що без України (без її багатой на ресурси території та славетної історії) немає Російської імперії, розуміли всі російські імператори, це розуміли більшовики. Це розуміє і Путін. Якщо для етнічних околиць імперії достатньо лояльності та підпорядкування імперській ідеї, то Україна – це історичний центр, тому претензії на неї особливі. Без неї вся імперська конструкція розвалюється на уламки. Щоб утвердити сакральне право подавати велику історію Росії з часів «Київської Русі», треба Україну (дійсну спадкоємницю Русі) за всяку ціну позбавити цього спадку. Виявилось, що недостатньо забрати в неї родову назву «Русь». Для цього Україна має взагалі зникнути як політична спільнота, як реальна спадкоємиця Русі. Треба або асимілювати її до складу імперії, не дозволивши буті суверенною державою, або – знищити її як міжнародного суб'єкта.

Зрештою, Росія офіційно, на найвищому державному рівні визнала, що Україну треба позбавити права на існування як окремої нації, як самостійної держави, оголосивши так звану «спеціальну воєнну операцію». Одним з її основних завдань було знищення української ідентичності шляхом геноциду

та етноциду, замаскованих під «денацифікацію» країни, де «нацистами» оголошено всіх, хто бодай якось підтримує українську національну ідею. В дійсності – це блискучий зразок російського нацизму, який використовує захисний механізм «проективної ідентифікації».

Сутність російського нацизму. В основі російського нацизму лежить нарцисична колективна картина світу, в якій гіпертрофована ідея величчя компенсує приховані відчуття нікчемності та колективного приниження, які мали місце внаслідок багатьох обставин і фактів російської історії. Ця імперська ідея давно стала суттєвою складовою російської національної ідентичності, яка на даний час є дуже глибоко вкоріненою. Її в більшій чи меншій мірі поділяють навіть опозиціонери режиму, ліберали та критики агресивної політики Росії, не говорячи вже про основну масу обивателів.

Зараз існують різні оцінки путінського режиму з використанням термінів «фашизм», «путінізм», «рашизм». Останнє поняття описує його як російський варіант фашизму. З погляду політичного устрою воно правильне. Але у характеристиці ідеології режиму точніше буде її визначити як *нацистську*, оскільки в центрі уваги тут стоять національні та мовно-етнічні чинники. Це допоможе кращому юридичному обґрунтуванню звинувачення, щоб виробити вакцину проти повторення цієї зарази в майбутньому.

Найвідоміший приклад нацизму – це ідеологія націонал-соціалізму, яка панувала в Німеччині в 1933–1945 роках. Часто її вважають синонімом самого поняття нацизму. Цим отождоженням ми звужуємо поняття нацизму і прив'язуємо його до конкретного історичного варіанту (німецький нацизм). Щодо сучасних реалій доречно говорити про *неонацизм*, який відроджує націонал-соціалістичну ідеологію в нових умовах, але спирається на ті ж ідеї: вищість арійської раси та антисемітизм.

Є необхідність розширити тлумачення нацизму, відокремивши його від конкретно-історичного змісту німецької традиції. *Нацизмом слід вважати визнання вищості однієї нації чи етнічної групи над іншими (або над усіма).* Тоді стане можливим використання поняття нацизму в міжнародному праві для кваліфікації його як інструменту відповідної ідеології та політики незалежно від того, про які нації йдеться. Якщо цього не зробити, то буде неможливо оперувати цим терміном як юридичною категорією у визнанні відповідальності за злочини, що не стосуються німецької нації, арійської раси чи єврейського етносу, оскільки вони формально не зможуть бути кваліфіковані ні як нацизм, ні як неонацизм.

Подібна трансформація відбулася з поняттям *расизм*, яке не прив'язане до конкретних історичних подій, що відбувались в США чи ПАР, а стосуються будь-якої дискримінації за расовими ознаками, або пропаганди ідеї неповноцінності окремих рас. В разі розширеного тлумачення терміну «на-

цизм» відпадає необхідність в приставці «нео-». З цієї ж причини, до речі, не використовується термін «неорасизм».

Поняття «російський нацизм» вже існує у медіа-просторі, так само, як поняття «рашизм» (російський фашизм). Є багато спроб порівняння російського режиму з фашизмом, використовуючи «14 ознак фашизму», сформульованими Умберто Еко (1996). Збіг виявляється фактично за всіма пунктами. Історик Владлен Мараєв порівнює путінізм з німецьким нацизмом. Він знаходить до двадцяти подібностей між характеристиками нацизму, фашизму, сталінізму і рашизму (Мараєв, Білик, 2022).

Російський варіант нацизму – це сучасне явище, що має ряд особливостей. Одна з них – ідея вишості російської нації над іншими, насамперед – над українською, якій навіть відмовлено у праві на існування. Він також базується на імперській ідеї «руського міра», яка має витоки з Середньовіччя. Сучасний російський імперіалізм успадкував усі минулі імперські традиції. Імперська ідея тут є вихідною позицією, що визначає всі інші.

Ще однією особливістю російського нацизму є зміщення акцентів з етнічної основи на культурно-лінгвістичну. Якщо Гітлер «захищав» етнічних німців на чужих територіях, то Путін «захищає» за межами своєї країни не лише етнічних руських, а й *російськомовних*, маскуючи таким чином нацистську сутність у її первинному сенсі. Етнічність дійсно не так важлива, тому цей нацизм правильніше називати не «русським», а «російським» (від назви імперії). Тут набагато важливіша мова та відданість імперській ідеї. Але це не дивно, якщо взяти до уваги, що сама російська народність завжди розвивалася в результаті експансії та асиміляції інших етносів. Вона представляє собою сплав різних етнічних складових, де слов'янських коренів залишилося дуже мало (теж свого роду «гібридна нація»).

В Росії на словах нацизм засуджується, але по факту це стосується лише ідеології інших країн. Можна засудити людину лише за одну згадку про німецький нацизм чи зображення його символіки (як пропаганду нацизму). Водночас, ідея «захисту російськомовних» за межами країни, які не є громадянами Росії, вважається проявом патріотизму. На справді ж – це фактична ознака російського нацизму в його мовно-етнічному варіанті.

Значення російської мови яскраво віддзеркалюється в такому механізмі імперіалізму і нацизму, як *русифікація*. У політиці Росії протягом принаймні 500 останніх років провідною складовою був *етноцид*, практика якого тут була набагато поширенішою, ніж в інших колоніальних імперіях. Русифікація – це один з варіантів етноциду, який можна також назвати *лінгвоцидом*. Інші мови в Російській імперії завжди були в підлеглому становищі відносно російської і мали ризик зникнення. Їх вільний розвиток – це загроза єдності імперії, загроза ідеї централізації та підпорядкування тоталітарному центру.

Тому так важлива русифікація колоніальних територій з опусканням корінних народів до рівня етнічних меншин на власній землі або перетворенням їх на росіян. Також проводилася русифікація чужих територій з наступною претензією на них (під виглядом захисту російськомовних). У цьому полягає відоме гасло «русского міра»: *«Росія там, де російська мова»*. Крайньою формою «русифікації» є геноцид інших етносів у вигляді прямого знищення чи депортації з наступним заселенням цих територій росіянами.

Претензія на суверенні території – це одна з ознак російського нацизму. Тут Росія-Московія винайшла оригінальну і досить ефективну технологію колоніальної експансії шляхом створення маріонеткових псевдо-державних утворень не територіях інших країн. Мова йде не лише про ДНР і ЛНР. Історія налічує декілька століть, зазначимо лише найбільш відомі і успішні. В 1663 році Московія приєднала частину України після фактичної втрати чинності Переяславських домовленостей, двічі денонсованих уже після Богдана Хмельницького. Вдалося розділити Україну і на лівобережній частині утвердити промосковську владу з власним гетьманом на чолі. Подібним чином через 2,5 століття в 1918 році була створена «Українська народна республіка рад» з центром у Харкові та «Донецько-Криворізька радянська республіка», завдяки чому Україна, яка перед цим оголосила незалежність, була приєднана до Радянської Росії.

Аналогічно відбувалось приєднання частини Румунії як «Молдавської АРСР у складі СРСР» шляхом створення у Придністров'ї в 1924 році Придністровської республіки (прообраз ПМР зразка 1992 року). У 1939 році за такою ж технологією під час Радянсько-фінської війни 1939–1940 років була створена «Фінляндська демократична республіка». Ця спроба виявилась не зовсім вдалою – замість захоплення всієї Фінляндії вдалось анексувати лише частину її території (Карелія).

В усіх подібних випадках Росія використовує чітку інформаційну тактику – називати захоплення територій звільненням. Це є додатковим чинником колективної травматизації тих спільнот, які на цих територіях проживають, через систему перевернутої правди, де нею називається брехня, і – навпаки.

Геноцид як кінцева мета нацизму. Активний прояв політики нацизму з часом, як правило, переходить у практику геноциду (знищення певної групи за етнічними, національними, расовими чи релігійними ознаками). Способами геноциду є: вбивство членів цієї групи; нанесення тяжких тілесних або психічних ушкоджень членам такої групи; створення членам групи умов, розрахованих на повне чи часткове її знищення; унеможливлення народження дітей в середовищі групи; насильницька передача дітей цієї групи іншій групі. У злочинах Росії в Україні можна бачити всі складові, що, безперечно, може бути використаним у майбутньому Міжнародному трибуналі.

Українська нація вже переживала жахливий геноцид, яким був Голодомор 1932–1933 років. Тоді померло від голоду майже 5 мільйонів українців. Проте, кваліфікація його саме як геноциду викликала певні труднощі, пов'язані з тим, що тлумачення поняття геноциду з низки історичних причин було завуженим. Під час Голодомору знищувалися не «етнічні українці» і не «громадяни України» (тоді такого поняття ще не було), а українське селянство під виглядом боротьби з «саботажем хлібозаготівель». Девіз «Знищимо куркульство як клас!» був реалізований буквально. Так само, до речі, вчинили і з іншими ворожими класами – буржуазією та інтелігенцією, найкращі представники яких були розстріляні або пройшли через ГУЛАГ.

Україна могла увійти в історію як нація, що пережила два жахливі геноциди протягом одного століття. Був цілком реальний ризик бути стертими з лиця Землі як нація, отримавши колективну травму, несумісну з життям. Геноцид в Україні під час російсько-української війни не стався в тих масштабах, які замислювалися, лише тому, що не вдалося мета повного захоплення України. Те, що було у Маріуполі, Бучі та інших окупованих містах і селах – це лише «репетиція» того, що передбачалося зробити скрізь. На щастя, завдяки активному спротиву цьому вдалося запобігти, і суспільство вживає заходів, щоб убезпечити себе від цього в майбутньому.

Одним з доказів такої загрози є стаття Сергійцева (2022) у провідному російському інформаційному агентстві «РІА Новості» про план знищення Росією України як держави із застосування етноциду і геноциду. Якби були реалізовані ті цілі, то наслідки могли бути жахливими. Кількість жертв могла б сягати мільйонів. Цілком на кшталт: «Можемо повторити!». Навіть формулювання цілі агресії Росії «остаточно вирішити українське питання», яке часто звучить в офіційних інформаційних каналах, є повністю змальованим з німецько-нацистської програми щодо знищення євреїв.

На практиці в окупованій частині України мали місце такі злочини російських окупаційних військ з ознаками геноциду: розстріли мирних громадян України, у яких знаходили українські прапори, книги, символіку, татювання (тобто, національні ознаки); депортація десятків тисяч українських дітей у Росію з наступним усиновленням (часто за живих батьків); смерть десятків тисяч людей (у тому числі дітей) від голоду та зневоднення в блокадному Маріуполі (куди не пропускали гуманітарну допомогу); масові згвалтування жінок і дівчат (в тому числі – неповнолітніх і навіть дітей) та багато інших.

Щоб можна було ефективніше притягувати до відповідальності винних у тяжких злочинах, необхідно вдосконалити міжнародне законодавство. Насамперед, треба розширити тлумачення геноциду, доповнивши його, принаймні *соціально-класовою* приналежністю, тим більше, що такий вид геноциду закладений в самій ідеології комунізму. Це дасть додатковий аргумент кваліфікації Голодомору як геноциду. Ще краще – не обмежувати перелік ознак

конкретними прикладами, а розширити його на всі можливі групи жертв за різними формальними характеристиками. Наприклад, при масовому вбивстві людей, що мають певний колір шкіри (расові ознаки), зрозуміло, що це геноцид. Але вбивство, скажімо, за ознакою кольору волосся або очей (що не є расовою чи етнічною рисою), не підпадає під формальне визначення геноциду, хоча буде таким по суті. Теж саме можна сказати про групи сексуальних меншин, хворих на певні захворювання, представників конкретних професій та багато інших формальних груп (перелік може бути дуже великим).

Найкраще оперувати не переліком конкретних випадків, а дати загальне визначення формальної групи, яка може стати потенційною жертвою геноциду. Термінологічне врегулювання допоможе юридично фіксувати випадки геноциду там, де він дійсно є. Тоді в майбутньому не буде проблем з кваліфікацією можливих злочинів, для яких раніше не було прецедентів. Так, було важко довести навіть факт геноциду в Руанді в 1984 році. Масові злочини в російсько-українській війні при існуючому міжнародному законодавстві також не завжди матимуть достатньо доказової бази, щоб визначити їх як геноцид. Треба пам'ятати, що виходячи з *принципу справедливості*, адекватне покарання злочинців дуже важливе для послаблення колективної травми населення країни, яка постраждала від злочину геноциду.

2.8. Колективна провина та колективна відповідальність

Відповідальність за війну лежить лише на народних масах, оскільки вони мають усі необхідні засоби для запобігання війні.

Вільгельм Райх

Патріотизм визначається мірою сорому, який людина відчуває за злочини, вчинені від імені її народу.

Адам Міхнік

Питання про колективні почуття та колективну відповідальність доволі дискусійні, особливо, якщо йдеться про такі почуття, як колективні сором і провина, хоча варто розмежовувати провину (в кримінально-юридичному сенсі) і почуття провини. Колективні емоції та почуття є важливою і недостатньо вивченою проблемою соціальної психології. Правомірність розгляду колективних емоцій в політичних дослідженнях доводить Емма Хатчісон у книзі *«Афективні спільноти у світовій політиці: колективні емоції після травми»* (Hutchison, 2016). Проблема колективної провини з позицій філософії, етики, психології, політології піднімали Карл Ясперс в книзі *«Питання німецької провини»* (Jaspers, 1961), Карл Юнг в інтерв'ю *«Душі знайдуть спокій?»* (Jung,

1945), Ханна Арендт в статті «*Організована провина та універсальна відповідальність*» (Arendt, 1945) та інші вчені.

Серед конкретних проблем розглядалась натуралістична концепція колективної провини стосовно міжгрупових злочинів (Zylicz, Poleszak, 2005), соціальні наслідки, які можуть випливати з колективної провини (Branscombe et al., 2002; Музылев, 2019), відношення сорому та провини до гніву та самооціночної агресії (Tangney et al., 1992), особистісні, міжособово-комунікативні, внутрішньо- і зовнішньополітичні, міжетнічні аспекти почуття провини в колективній свідомості українців (Васютинський, 2022), природа і вираження гніву та провини у дітей тих, хто пережив Голокост (Wiseman et al., 2006). Груповий сором та провина досліджувалися в контексті *реституції* як засобу усунення історичної несправедливості (Allpress et al., 2010; Barkan, 2001).

Щодо *колективної відповідальності* тут погляди розходяться від повного заперечення цього феномену до обов'язкового прийняття його на озброєння, принаймні – в політико-дипломатичних галузях. Категорія колективної відповідальності є предметом дослідження переважно в етиці, юстиції, філософії (зокрема, соціальній та політичній). Слід розрізняти юридичну, моральну та політичну відповідальність, а також *несення відповідальності* та її *переживання*. Є цікаві міждисциплінарні дослідження в цій проблематиці (May, Hoffman, 1992; French, 1998; Bazargan-Forward, Tollefsen, 2020).

Існують різні погляди на колективну відповідальність. Перший – коли відповідальність розподіляється між всіма членами групи; група забирає на себе відповідальність окремого індивіда (*принцип натовпу*). Фактично – тут вона перетворюється на колективну безвідповідальність.

Другий погляд ілюструє зворотній процес, коли індивід переживає відповідальність за групу, до якої належить (*принцип усвідомленої суб'єктності*). Тут ключовим є те, що він її не забирає в групи (не перебирає на себе), а саме відчуває, переживає свою причетність до подій за участю великої групи, усвідомлюючи приналежність до групи і частку власної участі в її діях. Це чужою показала німецько-американська політологиня Ханна Арендт:

«Вони інстинктивно відчували, що ідея людяності, незалежно від того, з'являється вона в релігійній чи гуманістичній формі, передбачає обов'язок загальної відповідальності, яку вони не бажають брати на себе. Бо ідея людяності, звільнена від усякої сентиментальності, має дуже серйозні наслідки: у тій чи іншій формі люди повинні взяти на себе відповідальність за всі злочини, скоєні людьми, і що всі нації поділяють тягар зла, скоєного всіма іншими. Сором за те, щоб бути людиною, є суто індивідуальним і все ще неполітичним виразом цього розуміння» (Arendt, 1945, с. 23).

Існує і третій погляд на колективну відповідальність, коли за дії одного чи кількох членів групи звинувачується (і карається) вся група. Це може бути

методом залякування або терору. Подібна практика була поширеною під час сталінського терору та в нацистських концтаборах: наприклад, після втечі в'язнів розстрілювали цілу групу інших в'язнів. На такій моделі колективної відповідальності тримається також концепція *кровної помсти*. Подібні погляди можна розгледіти і у витоках *антисемітизму*, який базується на звинуваченні всіх євреїв в тому, що вони в особі Іуди зрадили Ісуса Христа.

Саме в контроверзі між цими моделями колективної відповідальності, насамперед – двома першими, і є суть проблеми. В підміні цих понять прихована можливість маніпулювання і спекуляції, уникнення відповідальності, або перекидання її з одного суб'єкта на іншого. Подібні міркування слід віднести і до понять *провина* (винуватість) і *почуття провини*.

Психологічне підґрунтя і тоталітарні механізми. Людина завжди є частиною різноманітних груп і спільнот. Для неї важливо відчувати цю спільність, без якої вона переживає депривацію, аж до ситуації *соціальної смерті* (Морено, 2001, с. 126). Одним з психологічних механізмів цієї залежності є явище *незримої лояльності* (Boszormenyi-Nagy, Spark, 1984), що проявляється в такому приєднанні до групи, при якому виникає неусвідомлюване бажання ідеалізувати та виправдовувати все, що так чи інакше з нею пов'язане.

Людина в тоталітарному суспільстві ототожнює себе з цією спільнотою, системою, режимом. А тим більше, якщо вона продовжує працювати в системі держави, демонструючи лояльність до неї (а без цього працювати на державних посадах неможливо). Це лояльність не до війни, не до агресії, просто до держави («це ж моя держава, я мушу захищати її інтереси»). Але ці речі не можна відокремити одну від іншої. І тому доводиться якщо не виправдовувати всі дії держави, то, принаймні виправдовувати себе. Ханна Арендт так писала про пересічного німецького обивателя часів Третього Рейху:

«Стало зрозуміло, що заради пенсії, страхування життя, безпеки дружини та дітей така людина готова пожертвувати своїми переконаннями, своєю честю та людською гідністю. Потрібен був лише сатанинський геній Гімmlера, щоб виявити, що після такої деградації вона була цілком готова зробити буквально все, коли ставка була підвищена, і існування її сім'ї опинилося під загрозою. Єдиною умовою, яку вона поставила, було повне звільнення від відповідальності за скоєне» (Arendt, 1945, с. 22).

А від цього вже один крок до реальної співучасті в злочинах, яка також вимагає виправдання і зняття з себе відповідальності:

«Коли його рід діяльності змушує його вбивати людей, він не вважає себе вбивцею, оскільки він робив це не з бажання, а тому що в нього така професійна роль. З власного наміру він не образить навіть муху» (Arendt, 1945, с. 22).

Відбувається еволюція цілого суспільства від шовінізму до тоталітарної диктатури, від права вказувати іншим націям, як їм жити (імперський синдром) до права на вбивство, до виправдання вбивства (реальний нацизм). На вбивство тих, хто пішов «не тим шляхом» суспільного розвитку. На вбивство тих, хто не погоджується з твоєю думкою. Це стає нормою суспільної психології. Під це підводиться навіть наукова база. Чинники такого становища закладені в самій конструкції тоталітарної держави.

«Тоталітарна політика, яка повністю знищила нейтральну зону, в якій зазвичай проходить повсякденне життя людей, досягла такого результату, коли існування кожної людини в Німеччині стало залежним або від вчинення злочинів, або від співучасті в злочинах» (Arendt, 1945, с. 20). «Там, де всі винні, нікого в кінцевому підсумку судити не можна. Бо ця провина не супроводжується навіть простою видимістю, лише удаваністю відповідальності» (там же, с. 21).

До цього додаються *фантомні болі* та *фантомні фантазії* (в Німеччині – про втрату могутності Великого Рейху, в Росії – про розпад Радянського Союзу). В політиці путінської Росії особливо чітко повторилась ситуація нацистської Німеччини. Тут також відбулась еволюція від імперської зверхності до права вбивати українців. Це виправдовувалось міфічним фашизмом, нацизмом, придуманою ненавистю їх до Росії. Діє механізм проєктивної ідентифікації, адже все – навпаки, це росіяни завжди не любили українців більше, ніж українці росіян, що підтверджується соціологічними опитуваннями останніх десятиліть (КМІС, 2021). У російському менталітеті завжди було зневажливе ставлення не лише до інших етносів і народностей, що населяли величезну країну, а й до європейців та американців. Але при цьому все переверталось «з ніг на голову» міфами про русофобію, про «кільце ворогів», яке оточувало Росію, від яких треба захищатися будь-якими засобами.

Ідеологія нацизму – це не лише доктрина політичного керівництва. Вона має широке коріння в усьому суспільстві у формі *психології шовінізму*, яка живить агресивну політику нацизму. Починаючи з повномасштабної фази російсько-української війни, російське суспільство слухняно виконувало всі вимоги влади щодо мобілізації і одностайно брало участь у «СВО». Вони «нічого не можуть зробити, щоб зупинити зlodіяння», але всі з готовністю беруть участь у цих зlodіяннях. Відмовка, що війну оголосило не суспільство, а лише «від його імені», не працює. Політики це проголошують саме від імені народу: «ви маєте захищати свою країну, свої цінності, „скріпи“, історію тощо». Ці самі цінності, які цілком поділяє обиватель.

Коли відмирає моральність цілої нації, це слід розглядати як хворобу суспільства. Коли тих, у кому ще болять совість, хто ще не розучився аналізувати та закликає одуматися, таврують ганьбою, називаючи націонал-зрад-

никами, п'ятою колоною. Але нація, яка втрачає свою моральність, приречена на деградацію (як мінімум), а в перспективі – на політичну смерть.

Колективна провина і захисна поведінка. У міжгруповій агресії травми зазнають усі учасники: і група-жертва, і група-агресор, про це ми детально поговоримо в § 3.7. Це не лише історичні травми агресора, які, власне, є джерелом агресії (прикладами можуть бути травма Німеччини від поразки у Першій світовій війні та травма СРСР від поразки у холодній війні). Агресор травмується і власною агресією. Однак переживає цю травму не агресивний авангард великої групи (з ним більш-менш зрозуміло), а глибинне суспільство, в якому неминуче виникають колективні почуття страху, провини та сорому. Вони десь дрімають у груповому несвідомому, намагаючись вийти назовні. Але зустріч з ними (особливо, з провиною та соромом) – важкий і неймовірно болючий процес. Більшість суспільства не готова з ними зустрітися, і бореться з цим захисними механізмами. Набагато простіше – придушити та заперечувати, а не прийняти, пережити та вийти з них оновленими.

Тема цих колективних почуттів актуалізувалася під час повномасштабної агресії Росії проти України. У соціальних мережах піднялось багато дискусій про колективне переживання провини та сорому, які мають переживати росіяни. У відповідь від росіян і частини українців прозвучала думка, що не треба всіх росіян колективно звинувачувати, що є не лише погані, а й хороші. Від російської аудиторії були нарікання, що не треба їх примушувати до цих почуттів, мовляв, «ми ні в чому не винні і не бажаємо їх переживати».

Парадокс у тому, що адекватні та совісні росіяни самі переживають відповідальність за те, що відбувається в їх країні, за що саме вони винні найменше. Їм притаманні провина та сором, про це вони відкрито говорять, деякі прямо вибачаються. Ключове питання у тому, що більшість росіян, не лише тих, хто відкрито чи пасивно підтримує режим та його злочини, але й тих, хто займає «нейтральну» позицію і навіть жаліє «бідну Україну», жодної провини та сорому не відчувають. В кращому разі, вони засудять Путіна стверджуючи, що «він один у всьому винен». Вони ніколи не попросять вибачення, за них це зроблять ті представники меншості, кого дійсно можна вважати совістю нації. Цей парадокс чудово пояснив британський письменник Клайв Луїс:

«Покаяння означає відчуватися від самозарозумілості й свавілля, в яких ми управлялися тисячоріччями; убивати частку себе, зазнавати свого роду смерті. По суті, щоб покаятися, треба бути доброю людиною. Ось у цьому і є пастка. Тільки поганій людині треба каятися; але тільки добра людина може покаятися цілковито. Що ви гірші, то більше вам це необхідне, і менше ви спроможні на це. Єдина людина, яка змогла б здійснити це цілковито, людина досконала, але їй це не потрібно» (Луїс, 2005, с. 58).

Ще на початку російсько-української війни в 2015 році в соціальних мережах з'явилися публікації про жінок-німкенів, одружених на євреях, які захищали своїх чоловіків від відправки в табори смерті в 1943 році. Про цю подію можна прочитати у статті Вікіпедії *«Демонстрація на вулиці Розенштрассе»*. В результаті акції, яка незважаючи на погрози та арешти тривала 7 діб, близько 2000 чоловіків було звільнено. В українському сегменті соціальних мереж цю подію зіставили з ситуацією російсько-української війни, коли російські жінки виявились неспроможними на будь-який протест на захист своїх чоловіків та синів, яких відправляли вмирати на війну в Україні. Це викликало обурення російських читачів і звинувачення в наклепництві, в розпалювання ворожнечі, в приниженні «свого» та пропаганді «чужого, ворожого». Воно було досить симптоматичним, оскільки проявило приховане виправдання війни навіть у тих, хто декларував іншу позицію.

Насправді неможливо змусити відчувати якісь почуття. Прийняття відповідальності, переживання провини, сорому, як і інші рухи совісті – це особиста справа кожного, як і співчуття. Тут доречно згадати історію авіатрощі літака Ту-154 з російськими військовими артистами та журналістами-пропагандистами на борту, який розбився 25 грудня 2016 року. Пасажири рейсу, що прямував в Сирію, збиралися привітати з Новим роком російських військових, які щойно «героїчно взяли» сирійське місто Алеппо. Ця подія викликала неоднозначну реакцію в українському та російському суспільствах, почалася справжня інформаційна війна в медіа. Частина українського суспільства не виказала співчуття, натомість висловила думку, що жертви отримали «заслужено», адже загинули не просто пасажери, а активні «солдати та офіцери» інформаційно-пропагандистської війни проти України. Але після цього навіть від ліберально налаштованих росіян пішла хвиля обурення, звинувачення у черствості, відсутності емпатії, почуття гідності, толерантності, вимоги співчувати жертвам катастрофи.

Лариса Волошина (2016) порівняла обурення реакцією українців на авіатрощу ТУ-154 з «примусом до емпатії» – формою психологічного насильства, за допомогою якого садист встановлює контроль над своєю жертвою, силою нав'язуючи почуття провини, вимагаючи увійти до становища агресора. Він перекладає на жертву відповідальність за агресію, переконуючи, що від її «хорошої поведінки» залежить чи буде проти неї здійснюватися агресія.

Така реакція проросійські налаштованої групи свідчить про глибоку травмованість групи-агресора, але травма потребує зусиль для компенсації, для чого і обирається тактика зворотного звинувачення у відсутності емпатії. Ті, хто звинувачував, витісняли той факт, що позиція значної частини росіян в симетричній ситуації (розстріли на Майдані в Києві, загибель українських солдатів від рук бойовиків ОРДЛО та російських найманців) була не те що

неспівчутливою, навпаки – вона була схожа на тріумфування, і такий реакції знаходилось цілкове виправдання.

Починаючи з 24 лютого 2022 року я через мережу Facebook звертався до росіян із закликом зробити бодай щось, щоб зупинити криваву агресію, сподіваючись навіть не на співчуття, а на здоровий глузд та інстинкт самозбереження, адже на війні гинули десятки тисяч російських військових. Скоро стала зрозумілою безрезультатність цих закликів. Навіть ті, хто підтримував Україну і засуджував війну, говорили: «ми нічого не можемо зробити, ми не здатні змінити ситуацію; лише ви, українці, можете нас врятувати». Про тих, хто відсторонився від ситуації, або явно чи неявно підтримував агресію мова взагалі не йде. Висновок, який варто зробити: якщо ти не можеш (не хочеш) взяти відповідальність за будь-які дії, щоб зупинити зло, значить ти несеш колективну відповідальність за злочини того режиму, в якому перебуваєш.

Люди не можуть визнати відповідальність за злочини керівництва, говорячи, що вони безсилі вплинути на будь-що. Натомість, вони з легкістю беруть відповідальність засуджувати інших, вказувати, як їм жити, кого вважати правим, а кого – ні, наклеювати ярлики «нацистів» і «бандерівців». З одного боку – *«ми маленькі люди»*, а з іншого – *«ми велика і могутня держава»*. Людям подобається бути частиною чогось великого і сильного, але не хочеться поділяти з ним його злочини. Але одне без другого не буває. Спроби апелювати до відповідальності росіян ті навіть назвали «нью-нацизмом», тобто, згідно з механізмом проєктивної ідентифікації, носії пасивного шовінізму (прихованого нацизму) приписують його своїм жертвам, повторюючи риторику кремлівської пропаганди. При цьому соромити українців вважається абсолютно нормальним.

Путінська політика всіх навколо себе замастила кров'ю і лайном. Путін (як легітимний лідер, якого обирала і підтримувала вся нація) зробив громадян співучасниками своїх злочинів. І всі росіяни повинні це усвідомлювати. Але більшість старанно робить вигляд, що нічого не сталося. Якщо хтось з них вважає, що він «ні при чому» і не відчуває смороду цієї жахливої суміші, то це лише підсилює його відповідальність, яку, проте, він не хоче брати на себе (йому не соромно за свою країну). Як казав Фазіль Іскандер (2000), «бувають часи, коли люди приймають колективний сморід за єдність духу». Це є своєрідним критерієм людяності: якщо людина відчуває цей сморід (сором), то вона усвідомлює цю відповідальність, і в неї є право порвати з цим злочинним режимом. Проблема в тому, що багато людей не відчувають ніякого сумління, залишаючись частиною того цілого, з яким вони себе ідентифікують, вважають, що вони «ні при чому», винні лише політики, або навіть «один Путін». В такому разі вони відповідальні за участь у вирощуванні «чу-

довиська війни», як частина суспільства, яке його виплекало. Ніхто не зможе вийти «чистим» з цього лайна, не відмившись від такої спадщини.

Колективна відповідальність і міжнародна спільнота. Чи можна говорити про відповідальність глобальних політичних гравців за масові злочини і спричинені ними колективні травми у великих масштабах? Іншими словами, чи винна світова спільнота, зокрема – демократичні країни Заходу, в злочинах, пов'язаних з великими війнами? Питання зовсім не риторичне, оскільки є багато підстав стверджувати, що вся світова спільнота, в тому числі (якщо не особливо) – демократичні країни, несуть пряму відповідальність за те, що стали можливими найбільші масові злочини 20-го століття.

Одна з причин такого становища – прояви *історичної амнезії* на глобальному рівні як різновиду соціальної амнезії. Забувається те, що не вигідно, що суперечить егоїстичним цілям окремих політичних суб'єктів. На дипломатичній мові історична амнезія – це *невинесення людством уроків історії*.

Ліга Націй, створена за наслідками Першої світової війни, не виконала своєї основної задачі – не запобігла розв'язанню Другої світової війни. Мало того, після того, як війна розпочалася, лідери демократичних країн ще довго «не помічали» реальної загрози, займаючись умиротворенням агресора і змушуючи жертв агресії йти на територіальні та політичні поступки. Якби плани націонал-соціалістів спрацювали, ми могли бути свідками зовсім інших історичних реалій. Про це чудово написала Ханна Арендт:

«Якби запланований Новий порядок Європи мав успіх, ми були б свідками між-європейської організації терору під керівництвом Німеччини» (Arendt, 1945, с. 19).
«До відповідальних у ширшому розумінні слід віднести всіх тих, хто продовжував симпатизувати Гітлеру, поки це було можливо, хто сприяв його приходу до влади і хто аплодував йому в Німеччині та інших європейських країнах» (там же, с. 20).

Ця ситуація майже дзеркально точно повторилася через 80 з лишнім років. Так само як її попередниця, Організація Об'єднаних Націй, створена за наслідками Другої світової війни, не запобігла розв'язанню кривавої російсько-української війни в центрі Європи, яка ризикує перерости у світову.

Позиція Європи і практично всіх міжнародних інституцій напередодні повномасштабної фази війни відзначалася готовністю світу прийняти поразку України з усіма наслідками щодо зміни світового порядку, які з цього могли виплавати. Підтвердженням цієї думки є наявність політичних сил, які навіть на другому році війни продовжують вважати, що Україні слід піти на поступки і почати перемовини про мир з урахуванням тої ситуації, яка склалася внаслідок агресії та окупації. Це незважаючи на те, що Україна продемонструвала величезну спроможність чинити опір, а Захід – високу готов-

ність допомагати. І ці голоси, на жаль, не слабшають. Можна припустити, що було б, якби прогнози щодо швидкої перемоги Росії справдилися.

Напрошується думка, що навіть у 21-му столітті демократичний світ, приймає норми міжнародного права щодо відносин між державами, міжнародної безпеки, недоторканості кордонів лише декларативно. А насправді – він готовий цими правилами поступитись з досить егоїстичних міркувань: заради відносно «спокійного» життя сильних держав ціною жертвування інтересами слабших, задля ситуативної економічної вигоди основних політичних гравців, і навіть (що найстрашніше) – заради корупційного збагачення частини політичних еліт. Про «недемократичну» частину світу (автократії, тоталітарні режими і диктатури) взагалі краще не згадувати. А з цього випливають цікаві питання про колективну відповідальність світової політичної спільноти. Про те, як Росії «дозволили» корумпувати основні європейські політичні інституції та політичні еліти. Про те, як світ довго «не помічав» злочинів путінізму. Питання про «виращування» Європою диктатора Путіна. Так само, як в 1-й половині 20-го століття Європа виплекала Гітлера.

Надзвичайна звиятка України після початку повномасштабної фази війни сплутала всі карти агресора і тих, хто йому явно чи потайки симпатизував. А отже – сценарій збереження спокою Європи ціною жертвування Україною, не спрацював. Але ситуація набагато складніша, ніж у розпал Другої світової війни. Тоді (і то, не одразу) прийшло розуміння про необхідність повного воєнного розгрому нацистської Німеччини та арешту німецького воєнно-політичного керівництва. Такого розуміння щодо Росії поки що немає, і є багато сумнівів, що воно з'явиться. Навіть зараз, «демократична» спільнота більше занепокоєна не долею України та необхідністю відновити всі міжнародні норми, порушені агресією Росії, а тим, що робити з Росією, якщо та зазнає поразки. Адже програш Росії поставить безліч дуже складних питань, які потребуватимуть відповідей. Багато політиків, на жаль, не розуміють, що розв'язання цих проблем – це єдиний шлях в черговий раз зберегти ті політичні цінності, заради яких людство пройшло випробування двох світових війн та здолало тяжкі післявоєнні кризи.

Каєття і зцілення. У 1984 році грузинським режисером Тенгізом Абуладзе був створений фільм *«Покаяння»* (вийшов на екрани в 1987 році). В ньому чудово висвітлена психологія тоталітарної диктатури, яка призводить до національної трагедії. Основна думка фільму – ми не маємо права «забути» злочини (метафора – поховати тіло диктатора) без того, щоб дати їм адекватну оцінку. У фільмі труп диктатора весь час викопують (метафора – витягнути злочин з домовини пам'яті), допоки не відбувається усвідомлення жахів скоєного і не з'являється шанс на справжнє покаяння.

Є дуже цінний історичний приклад – Німеччина після Другої світової війни. Тоді світові (і, насамперед, Німеччині) зрештою вдалося вилікуватися від хвороби нацизму. Цей процес не закінчився Нюрнбергом і тривав кілька десятиліть. Німеччині, хоч як це парадоксально, допомогла в цьому її національна трагедія – розгромна поразка у Другій світовій війні. Це далось дуже нелегко, про помітні результати можна було говорити лише на рівні другого покоління німців, які народились після війни. Німецькому суспільству довелося опрацьовувати такі проблеми, як визнання колективної провини, колективного сорому, історичної провини.

Необхідною умовою для початку зцілення є здатність суспільства і його членів відчувати докори совісті, сміливість жакнутися власною злочинною історією, що неможливо без визнання цієї історії. Це дуже не легко. Муки совісті важкі, майже нестерпні. Набагато легше заглушити їх запереченням, виправданням злочинів та звинуваченням інших, побудувати штучну картину світу, зручну для всіх, придумати мету, заради якої варто її створювати. При цьому провина і сором не зникнуть. Витіснені з колективної свідомості вони продовжуватимуть жити в несвідомому, потребуватимуть нових доказів і дій для підтвердження картини світу перевернутих цінностей. Вони вимагатимуть нових жертв. Позбутись цього можна лише знищивши залишки совісті, але це загрожуватиме втратою моральності цілої нації. На цьому шляху зараз знаходиться путінська Росія. Але це – цілковитий глухий кут, з якого немає виходу, лише заперечення дійсності з подальшою ескалацією злочинів.

Не може стати виходом і «компромісний» варіант: відмежуватися від «поганої» (Німеччини, Росії), заявити себе представниками «хорошої». Зробити вигляд, що з «поганою» немає нічого спільного і не треба відповідати за злочини режиму. І на цьому порожньому місці почати будувати «нову» країну. Це не менш хибний шлях, ніж продовжувати все заперечувати. Таку позицію дуже добре сформулював німецький письменник Томас Манн:

Ця історія повинна розкрити перед нами істинність висловленого становища: немає двох Німеччин, доброї та злої, є одна єдина Німеччина, найкращі властивості якої під впливом диявольської хитрощі перетворилися на уособлення зла. Зла Німеччина – це і є добра, що пішла хибним шляхом, потрапила в біду, погрязла в злочинах і тепер стоїть перед катастрофою. Ось чому для людини, що народилася німцем, неможливо начисто зректись злої Німеччини, обтяженої історичною провиною, і заявити: „Я – добра, благородна, справедлива Німеччина; дивіться, на мені білосніжна сукня. А злу я віддаю вам на поталу“» (Манн, 1947).

Німеччина зуміла вирішити ці проблеми, хоча і не ідеально: залишилися питання щодо історичної провини, що інколи виглядають як «комплекс провини», а інколи, навпаки, як ознаки «історичної амнезії». Що стосується Росії, то тут ситуація набагато даліше від можливого вирішення. Вже зараз мусу-

ється міф про «погану (путінську) Росію» і «хорошу (ліберальну) Росію» (вкупі з «хорошими руськими» – російською ліберальною опозицією). Я не заперечую, що є різні росіяни, але це питання має вирішуватись суто індивідуально, і не можна «хороших руських» розглядати як політичну категорію. Шкідливість цього міфу полягає в тому, що таким чином неможливе цілення хворого суспільства, пронизаного хворобою до самих глибин.

В інтерв'ю швейцарського щотижневого журналу *«Всесвітній тиждень»* (Die Weltwoche) 11 травня 1945 року Карл Густав Юнг говорить:

«Питання колективної провини, яке так непокоїть і буде непокоїти політиків, для психолога є фактом, що не викликає сумнівів, і одне з найважливіших завдань лікування полягає в тому, щоб змусити німців визнати свою провину. Вже зараз багато хто з них звертаються до мене з проханням лікувати їх. Якщо просять ті „порядні німці“, які не проти звалити провину на кількох людей з гестапо, я вважаю випадок безнадійним. Мені нічого не залишається, як запропонувати їм анкети з недвозначними питаннями типу: „Що ви думаєте про Бухенвальд?“». Тільки коли пацієнт розуміє і визнає свою провину, можна починати індивідуальне лікування» (Jung, 1945).

Подібні думки висловив німецький філософ і психіатр Карл Ясперс:

«Існує солідарність між людьми як людськими істотами, що робить кожного співвідповідальними за кожне зло і кожну несправедливість у світі, особливо за злочини, скоєні в його присутності або з його відома. Якщо я не зроблю все можливе, щоб запобігти їм, я теж винен. <...> Тому проблема провини є передусім і засадничо внутрішньою, інтернальною справою кожної людини; хто говорить тільки про недоліки інших, той ще не дозрів, не став людиною, тому що або зовсім не знає про свої недоліки (це погано), або не хоче їх визнавати (це ще гірше)» (Jaspers, 1961).

Мова йде про усвідомлення кожним громадянином своєї відповідальності щодо політики держави (в тому числі – і злочинної). Тоді можна говорити і про відповідальність держави перед всіма громадянами. Особливо тривожним є те, що колективний демократичний Захід поділяє міф про «хорошу Росію» і готовий робити ставку на нових «ліберальних» лідерів. Це містить ризик збереження імперської конструкції в «законсервованому» вигляді з можливістю неодноразових рецидивів. Ситуація путінської Росії незрівнянно складніша, ніж у нацистської Німеччини, тому що історія хвороби набагато довші. Вона налічує 500 років тоталітарної деспотії, з яких найстрашнішою була епоха більшовизму. Ще однією обтяжуючою обставиною була безкарність Росії за загарбницькі війни та воєнні злочини протягом багатьох століть. Отже, каяття має бути як мінімум за всю історію останнього сторіччя (а може й більше). Це дуже складне завдання, розв'язання якого для сучасної Росії лежить майже за межами можливого. Існують обґрунтовані точки зору, що російська нація просто нездатна до каяття. Можливо, щоб Росії пройти

чистилище подібне тому, яке пройшла Німеччина, треба пережити власну національну трагедію. Хоча і цього може бути недостатньо.

В історії СРСР було дві спроби покаяння за злочини сталінізму: під час хрущовської відлиги та в період горбачовської перебудови. Але тільки-но розпочавшись, вони згорнулися, і відбувалося повернення до сталінізму. Перший раз усю відповідальність звалили практично на одного Сталіна і на найближчих високопоставлених катів «культу особи» (Єжова, Берію). Це якби на Нюрнберзі звинуватили лише Гітлера з Гімmlером. Тому 20-й з'їзд КПРС, який у 1956 році засудив культ особи Сталіна, не став «Нюрнберзьким трибуналом» сталінізму, та й не міг стати, бо його організатори мали б засудити як причетних і самих себе. При тому, що він мав величезне історичне значення (реабілітація та визволення з таборів сотень тисяч невинних), це було незавершеним зціленням, яке дало згодом рецидиви.

Не відбулося завершення покаяння і в 2-й половині 1980-х років під час перебудови, хоча була надія, що воно буде повним та остаточним. Неповне покаяння не приносить звільнення. Воно як не повністю вирізана ракова пухлина здатна дати метастази і вразити організм, який ніби одужав, новою недугою, часом важчою за попередню. Або якщо бур'ян вирвати не з коренем, він проросте знову, вбиваючи культурні рослини.

Щоб повернутися в цивілізацію, російське суспільство має зробити майже фантастичні речі: насамперед, видати воєнних злочинців російсько-української війни міжнародному трибуналу, який буде створений. Після цього погодитись на щось подібне «денацифікації», щоб позбутись імперського синдрому, нацистської ідеології і психології шовінізму. Потрібно також визнати всі злочини більшовиків у 20-му столітті, а також все злодіяння імперії у минулі століття. Ці завдання для нинішнього покоління росіян є нездійсненними. Нова ліберальна опозиція, якщо прийде до влади після диктаторського режиму, навряд чи буде на це спроможна. Якщо цього не зробити, то завжди залишатиметься ризик «реінкарнації» сталінізму в різних формах.

Мій прогноз: Росія зможе вийти з тоталітарної прірви, подолати наслідки своїх історичних злочинів, вилікувати численні травми агресора не раніше третього покоління росіян після визнання капітуляції в російсько-українській війні. І це за умови, що тоталітарний режим буде остаточно зруйнований і протягом всього цього періоду не матиме жодного рецидиву.

Розділ 3. Колективні травми в парадигмі історичної психології

В попередньому розділі ми розглядали колективні травми в контексті політичної психології. Цей розділ присвячений іншому напрямку соціально-психологічної науки – *історичній психології*, в контексті якою будуть досліджені психологічні закономірності ключових історичних подій та поведінки соціальних суб'єктів, що призвели до різних видів і форм колективних травм.

Ці два напрями соціальної психології тісно пов'язані між собою. Дослідження колективних травм можна було б об'єднати в історико-політичний дискурс, оскільки ці складові знаходяться в діалектичній єдності. Тому поділ параграфів на розділи є досить умовним. Проте специфіка предмету все ж існує, і в залежності від кута зору ми обираємо відповідну парадигму.

Історична психологія вивчає історіогенез психіки у процесі становлення і розвитку цивілізацій, народів та інших великих соціальних груп. Колективні травми як феномени індивідуальної та колективної психіки є невід'ємною (на жаль) частиною історичного процесу. Вивчення їх історико-психологічних закономірностей необхідне для зміни цієї сумної традиції.

3.1. Колективні травми в історії людства, їх види та особливості

Подібно тому як найбільшим фізичним злом є смерть, так найбільшим моральним злом є, звичайно, війна.

Франсуа Вольтер

Колективні травми є настільки поширеним явищем в історії, що інколи складається враження, що провідна мета людства – методично і планомірно винищувати самого себе. Жодна цивілізація, нація, народ чи етнічна група не оминули в своїй історії цих трагічних сторінок. Багато великих груп в результаті колективної травми взагалі зникли як історичні суб'єкти. Ми умовно розділили ці феномени на три групи, в залежності від того, яким чином вони пов'язані з соціальною динамікою груп чи міжгруповою взаємодією.

Колективні травми, не спричинені динамікою соціальних груп

Тут ми зупинимось на травмах, які не спричинені безпосередньо соціальними процесами, в них немає навмисної провини людей, хіба що їх можна дорікнути в недалекоглядності оцінок екологічних чи епідеміологічних ризиків, або в наявності людського фактору і технічних помилок, що стали фатальними.

Стихійні лиха (екологічні катастрофи). Стихійні лиха протягом всієї історії людства часто порушували спокійне життя людей і завдавали багато страждань і психологічних травм через велику кількість людських жертв, руйнування будівель, вимушеного поневір'яння тих, хто вижив у цих катаклізмах. До речі, саме поняття «колективна травма» було запропоновано у зв'язку з екологічною катастрофою – проривом дамби, що призвела до загибелі та травмування великої кількості людей (Erikson, 1978). Важливо, що до колективного переживання травми можуть призводити не лише загибель людей, а й масова загибель тварин. Так, практично весь світ допомагав рятувати тварин від лісових пожеж в Австралії в у 2019–2020 роках. Лісова пожежа може стати справжньою колективною травмою (Koziol, 2016).

Найбільш руйнівними екологічними катастрофами, вважаються *землетруси*, особливо ті, що відбуваються в густонаселених районах і спричиняють велику кількість жертв. Це призводить не лише до масового психологічного травмування населення постраждалих районів, а й до травми всього суспільства, життя якого порушується інколи на тривалий час. Серед відомих найбільшими були землетруси в Китаї: у 1556 році в Шеньсі (830 тисяч загиблих), і в 1976 році в Таншані, (за неофіційними даними загинуло більше 655 тисяч людей). У Європі та Азії найбільшими за кількістю жертв були Мессінський землетрус 1908 року в Італії (123 тисячі загиблих) і Ашхабадський землетрус 1948 року в СРСР (110 тисяч жертв). Є психологічні, нейрофізіологічні та інші наукові дослідження, які вивчають наслідки колективних травм від землетрусів, зокрема, на прикладі землетрусів у Л'Акваї в Італії в 2009 році та в Чилі в 2010 році (Massaro et al., 2018; Włodarczyk et al., 2016).

Підводні землетруси в океанських глибинах часто спричиняють такі стихійні лиха, як *цунамі*, від яких страждають населені пункти океанського узбережжя. Найжахливішим в історії був землетрус в Індійському океані (2004), від хвиль цунамі якого загинуло 230–280 тисяч осіб у 14 країнах.

Причиною колективних травм часто стають *виверження вулканів*. Найтяжчим за кількістю жертв було виверження вулкана Тамбора в 1815 році на острові Сумбава в Індонезії (100–200 тисяч загиблих). Одним з найвідоміших вулканів, що неодноразово «прокидався» і досі залишається діючим, є *Везувій* в південній Італії поблизу Неаполя. Найбільш травмивним було виверження 79 року, що спричинило загибель давньоримських міст Помпеї, Геркуланум, Оплонтіс і Стабії, число загиблих у цій трагедії оцінюється як 1500–3500. Цю трагедію спостерігало багато людей, як прямих свідків, так і тих, хто співпереживав її жертвам, тому є всі підстави говорити про колективну травму.

До помітних психологічних наслідків можуть призводити і *урагани, смерчі* (торнадо) та інші руйнівні атмосферні явища. Урагани називають жіночими іменами для пом'якшення психологічного травмування. Одним з найвідоміших був урагану «*Катріна*», який у 2005 році спустошив північне узбережжя

Мексиканської затоки США і став причиною від 1 до 2 тисяч смертей. Про цю подію є велика кількість публікацій, в тому числі і з психології колективних травм (David, 2009; Goodman, West-Olatunji, 2008 та інші).

Суспільство використовувало різні засоби окультурювання колективних травм, спричинених екологічними катастрофами. Так, виверження Везувію неодноразово описувалось поетами, від давньоримських (Пліній Молодший) до наших днів. Навіть через багато століть на цю тему створювались живописні полотна: *«Виверження Везувію»* Вільяма Тернера (1817), *«Останній день Помпеї»* Карла Брюллова (1833) та інші. у 2014 році англійським режисером Полом Андерсоном був знятий кінофільм *«Помпеї»*.

Кінематограф займає одне з цільних місць в окультурювання цих травм. Так, про вже згадувані катастрофи були зняті стрічки: *«Землетрус»* китайського режисера Фен Сяогана (2010) про землетрус в Таншані; *«Неможливе»* іспанського режисера Хуана Антоніо Байони (2012) про землетрус і цунамі в Індійському океані. Смертоносні екологічні лиха знайшли відображення в багатьох інших стрічках у жанрі фільмів-катастроф.

Серед наукових досліджень можна назвати роботу, присвячену екологічним катастрофам як причині травми індивідуальної та колективної пам'яті та їх впливу на формування ідентичностей (Перга, 2016).

Техногенні катастрофи. Ці події здебільшого характерні для нової та новітньої історії і пов'язані з розвитком індустріального суспільства. Найнебезпечнішими з дуже тяжкими наслідками є *аварії на атомних станціях*, які крім людських жертв стають причинами радіаційного забруднення, необхідності евакуації великої кількості людей, надзвичайних заходів по ліквідації наслідків, що порушує нормальне функціонування інфраструктури на великих територіях. Це завдає значних проблем великій кількості людей: ліквідаторам, переселенцям, їх близьким та рідним, зрештою – всьому суспільству. Найбільш відомими є *Чорнобильська катастрофа* в Україні (1986) та *аварія на Першій Фукусімській АЕС* в Японії (2011). Найтяжчою за кількістю жертв та інших наслідків вважається Чорнобильська катастрофа, яка є значною колективною травмою для України і світу (детальніше у § 3.3).

Дуже травмівними для суспільства є загибель транспортних засобів, аварії на заводах (особливо на хімічних виробництвах, що несе особливу небезпеку), вибухи на шахтах та інші, що супроводжуються великою кількістю жертв. З *транспортних катастроф* однією з найбільш відомих була загибель корабля *«Титанік»* (1912), яка забрала життя 1496 людей. Особливий драматизм цієї трагедії пов'язаний з величезним суспільним резонансом, зумовленим увагою преси з самого початку рейсу корабля. Після катастрофи здійснювалось багато заходів окультурювання цієї трагедії: створено багато витворів мистецтва, літератури, кінофільмів, що сприяло активному переживанню трагедії

людством, оплакуванню її жертв. Одним з найвідоміших і титулованих був фільм *«Титанік»* канадського режисера Джеймса Кемерона (1997).

Пандемії. Смерть від інфекційних захворювань, що стрімко поширюються в популяції, займає одне з провідних місць за кількістю жертв серед інших причин неприродних смертей. Пандемії завжди супроводжувалися значними соціальними та психологічними наслідками: панікою, поширенням страхів, депресій, стресів, фрустрації, невротичних та психічних розладів. Вони часто ставали причиною гальмування суспільного розвитку. Проте дослідження пандемії як масової психологічної травми почалося лише в останні роки.

Чільне місце в списку пандемій належить такій хворобі, як бубонна чума, число жертв якої загалом налічує сотні мільйонів. Серед трьох великих пандемій чуми найжахливішою вважається друга пандемія 1347–1353 років, відома під назвою *«Чорна смерть»*, від якої за різними оцінками загинуло 75–200 мільйонів людей, переважно у Європі, Азії та Північній Африці. Лише у Європі ця пандемія забрала життя від 30 до 60 % населення. Найбільшою серед грипозних пандемій і наймасовішою пандемією 20-го століття була пандемія *іспанського грипу* у 1918–1920 роках, яка охопила весь світ, і від якої померло 17–100 мільйонів людей. Ці події досі зберігаються в історичній пам'яті багатьох країн світу як великі трагедії.

Наша сучасність відзначена двома великими пандеміями. *Пандемія ВІЛ/СНІД* розпочалася у 1981 році і триває досі. За даними ВООЗ (травень 2021 року) з початку епідемії у світі 74,9 мільйонів людей інфікувалися ВІЛ та 32 мільйона людей померли від хвороб, обумовлених СНІДом. Зараз спостерігається стійка тенденція зниження захворювання на ВІЛ/СНІД.

Пандемія, спричинена коронавірусом COVID-19, яка розпочалася у 2019 році в Китаї і поширилася на весь світ, також триває досі. Попри безпрецедентні протиепідемічні та карантинні заходи, що здійснювалися практично в усіх країнах, число смертей у світі, прямо чи опосередковано пов'язаних з пандемією COVID-19 (надлишкова смертність), з 1 січня 2020 року по 31 грудня 2021 року за даними ВООЗ становила 14,9 мільйонів людей.

Пандемія COVID-19 вперше почала розглядатися як джерело масової психологічної травматизації, яка є проблемою, що потребує розв'язання, окрім прямих заходів лікування та реабілітації хворих. Поняття «колективна (масова) травма пандемії» стало предметом досліджень психологів і психотерапевтів (Stanley et al., 2021; Szepietowska et al., 2022; Budryte, Resende, 2022–2023 та інші), чого не було під час попередніх пандемій. Спостерігалася явна інформаційна травматизація через поширення у медіа негативної інформації про перебіг цієї хвороби. Був придуманий термін *«вірусобія»*, по аналогії з *«радіофобією»* як одному з проявів інформаційної травматизації після аварії на ЧАЕС в 1986 році. Пізніше з'явився термін *«вакцинофобія»* як страх

перед практикою вакцинації (захисний механізм «регресії» – переважання «Дитячої» позиції над логікою, здоровим глуздом і реальними загрозами).

Пандемія спричинила панічні настрої, тривогу, що часом переходила у депресію, психосоматичні хвороби, не пов'язані з вірусом, викликані психічними факторами, насамперед – страхом. Наслідки від психологічної травмизації не такі помітні, як смерть від хвороби, проте – підступніші. Вони посилювалися дією жорстких карантинних заходів, обмеженням свободи пересування, вимушеною ізоляцією, втратою роботи і збитками у бізнесі. Окремим важливим наслідком була порушена комунікація між людьми, що спричиняло конфлікти, руйнування сімейних взаємин, розрив професійних контактів тощо. Зрештою – це різка зміна ставлення до світу, до життя, до людей, до влади і політики, зневіра в себе і в людей, підрив ресурсів долати труднощів та інші проблеми. Ця подія спричинила суспільну кризу в світі і суттєво позначилася на житті всіх людей.

Цікаво, що з початком масштабної агресії Росії проти України пандемія перестала бути інформаційною домінантою, і людство стало перейматись новою травмою, спричиненою війною. Відбулось помітне зниження статистики захворювань. Можливо, тут відбувається взаємодія колективних травм, коли одна травма фактично гасить (витісняє) іншу. Можна описати цей ефект в термінах гештальт-теорії як переведення фігури у фон. Травма пандемії стала «фоновою», її витіснила набагато сильніша травма війни.

Голод. Масовий голод є, на жаль, причиною чи не найбільшого числа не-природних смертей в історії, що вимірюється сотнями мільйонів (якщо не мільярдами) (*«Список голодів»* – Вікіпедія).

Причини голоду можуть бути як цілком природними, не пов'язаними з соціальними процесами (раптові посухи чи інші кліматичні катаклізми), так і спровокованими конфліктною соціальною динамікою (наприклад, громадянськими війнами. В історії були навіть випадки штучно організованого голоду як інструменту політичного терору (найяскравіший приклад – Голодомор в Україні в 1932–1933 роках). Отже – цей вид колективних травм може бути віднесеним до всіх розділів нашої класифікації.

Серед всіх країн чи не найчастіше страждав від голоду Китай. Голод переслідував цей народ протягом майже всієї його історії. Тільки в 1-й половині 19-го століття (мабуть, найстрашнішого для китайців) було чотири великих голоди, в яких померло 45 мільйонів людей. А під час голоду у 1850–1873 роках померло 60 мільйонів. У 20-му столітті найстрашнішим був голод в 1959–1961 роках, пов'язаний з політикою комуністичного Китаю, від якого померло за різними оцінками від 15 до 43 мільйонів людей.

В контексті колективних травм часто згадується великий голод в Ірландії у 1845–1849 роках, відомий також як «картопляний голод», від якого помер-

ло від 800 тисяч до 1,5 мільйона людей (це майже 30 % населення цього невеликого народу). Причиною голоду формально був фітофтороз картоплі (бактеріальна хвороба, яка знищує цю рослину), через який загинуло три чверті врожаю картоплі, яка для ірландців була основною їжею. Через перегини британської колоніальної політики в цьому питанні, наслідки неврожаю стали для ірландців фатальними і призвели до масового голоду.

У Новій та Новітній історії одним з регіонів, які найбільш потерпають від масового голоду є Центральна та Західна Африка. В більшості країн цього регіону періодично спалахують голоди, що уносять життя мільйонів людей. Одним з найбільших і відносно недавнім був голод в 2005–2006 роках, який почався в Нігері і поширився в країнах Західної Африки. Від нього загаломерло 13 мільйонів людей.

В Україні найстрашнішим був Голодомор 1932–1933 років від якого померло від 3 до 5 мільйонів людей (цій події присвячено § 3.4).

Колективні травми як проблеми соціальної динаміки

В даному під-параграфі ми розглянемо «фрукотворні» колективні травми, які спричинялись навмисними діями індивідуальних і колективних соціальних і владних суб'єктів і є причинами чи наслідками соціальної динаміки.

Соціальні катастрофи (революції, державні та військові перевороти). Політичні, релігійні та інші репресії. Більшою проблемою для суспільного розвитку все ж є не природні катаклізми, а катастрофи, спричинені людьми, злочинною політичною владою. Напевне, найяскравіший приклад такої події, що призвів до дуже тяжких наслідків, був *більшовицький переворот у Росії в 1917 році*. Він спричинив тривалу диктатуру, яка коштувала суспільству десятки мільйонів життів. Травмивним був не стільки сам переворот, скільки низка подій, що закономірно стали його наслідками: громадянська війна, червоний терор, голодомори, політичні репресії, депортації народів та багато інших злочинів, які систематично травмували суспільство. Незважаючи на величезний масштаб і масовість політичних репресій епохи сталінізму, є небагато наукових праць, присвячених психологічному аналізу спричинених ними колективних травм (Рева, 2019; Krahn, 2011; 2013; Lim, 2021).

Військовий переворот у Чилі 11 вересня 1973 року також можна вважати колективною травмою, оскільки він супроводжувався насильством, втратами, катуваннями та іншими злочинами. Хунтою Аугусто Піночета було створено низку концентраційних таборів для політичних в'язнів. На одному з них, організованому на стадіоні «Чилі» в Сантьяго, піддали тортурам і вбили відомого режисера, поета, композитора і співака Віктора Хару. Було документально встановлено 3065 жертв терору, а всього за оцінками за цей період в

Чилі було убито понад 30 тисяч осіб. Оцінки наслідків перевороту неоднозначні, проте, попри ефективність деяких економічних реформ, він вважається злочином через способи, якими був здійснений прихід до влади.

Падіння тоталітарних і диктаторських режимів також може стати колективною травмою. Відкриття правдивої інформації про режим може спричинити інформаційний шок. Післявоєнна травма Німеччини після падіння Третього Рейху була викликана не тільки жорстокою поразкою, а й жахливою картиною концтаборів та інших жахів режиму, на які вже не можна було запліщувати очі, як раніше. Очікуваною травмою для суспільства може стати падіння путінського режиму, коли зруйнується паралельний світ, підтримуваний системою брехливої пропаганди, і суспільство буде змушене зустрітись зі страшною реальністю без можливості перебувати в ілюзіях (звичайно, якщо диктаторський режим не буде утриманий кимось із послідовників).

Терористичні акти, що спричинили суспільний резонанс. Тероризм завжди був одним з основних джерел колективних травм. Особливо травмівними виявляються терористичні акти, які не спрямовані персонально на певних людей, коли цей злочин здійснюється навмисно для психологічного тиску і залякування, і його жертвами стають невинні люди, які випадково опинилися в даному місці (порушення *принципу справедливості*).

Тероризм є однією зі світових проблем сучасної дійсності. Існують цілі організації, які в основу своєї активності поклали міжнародний тероризм. Яскравим прикладом є *Аль-Каїда* – міжнародна терористична сунітська джихадистська організація, створена у 1988 році міжнародним терористом Осамою бен Ладеном для боротьби проти радянського вторгнення. Також відомі такі ісламістські терористичні організації як ХАМАС і Хезболла.

Однією найбільших терористичних організацій світу є *Ісламська Держава (ІД)* – міжнародна ісламістська сунітська екстремістська терористична організація, що сповідує салафітський джихадизм як засіб боротьби за утвердження ісламу проти «невірних». Серед різних форм терористичної діяльності бойовики ІД використовують публічну страту полонених, іноземних журналістів, представників інших релігій (серед них – жінки і діти).

Зараз всі шанси бути визнаною як найбільша терористична організація світу має Російська Федерація, яка використала у своїй історії 21-го століття, особливо – у війні з Україною, практично всі види і способи тероризму як своєї державної політики і воєнно-політичної практики.

Серед конкретних терористичних актів одним з найжахливіших був здійснений *11 вересня 2001 року* в США за допомогою захоплення чотирьох пасажирських літаків терористами-смертниками з організації Аль-Каїда. В результаті серії скоординованих терористичних атак були повністю зруйновані вежі-близнюки Всесвітнього торгового центру у Нью-Йорку і частково постраждала західна будівля Пентагону. Цей теракт став найбільшим в

історії за кількістю жертв, внаслідок нього загинуло 2 996 осіб, більше 6 тисяч осіб отримали поранення. В американському суспільстві цей теракт вважається однією з найбільших історичних травм. Існує ряд досліджень колективної травми, спричиненої цим терактом (Propper et al., 2007; Seery et al., 2008; Updegraff et al., 2008 та інші).

Резонансними були *вибухи житлових будинків у Росії* (1999). Внаслідок серії цих терористичних актів у містах Буйнакськ, Москва та Волгодонськ 4–16 вересня 1999 року загинуло 307 осіб, понад 1700 було госпіталізовано з пораненнями різного ступеня тяжкості. Є обґрунтована версія, що вибухи були організовані ФСБ Росії (Фельштинський, Литвиненко, 2023). Ці теракти було використано для залякування з політичними цілями, зокрема – як привід для початку Другої російсько-чеченської війни і як подія, що допомогла прийти до влади майбутньому диктатору Путіну. Той факт, що теракт здійснений спецслужбами проти власного народу, мав бути чинником посилення колективної травми. Але в суспільстві з тоталітарною психологією завдяки пропаганді спрацювали захисні механізми заперечення і проекції (див. § 4.2), і агресивна енергія була спрямована на призначених «винуватців» – чеченських бойовиків. Таким чином травма жертви перетворилася на травму агресора.

Політичні наслідки мав і *терористичний акт у Беслані*, Північна Осетія (1 вересня 2004), коли невідомі терористи впродовж 2,5 днів утримували у школі понад 1100 заручників. Під час штурму було застосовано важку військову техніку, внаслідок чого загинули 334 заручники (з них 186 дітей) і понад 800 отримали поранення, тобто постраждали практично всі. Після цього теракту були здійснені зміни у федеральному законодавстві Росії, які де-факто змінили російський конституційний лад в бік посилення тоталітаризму.

Оскільки в цьому теракті навмисне були знищені заручники, порушення *принципу справедливості* сприяло посиленню травми. Є версія, що жорстоке поводження з заручниками (така ж ситуація була під час *теракту на Дубровці* в Москві в 2002 році, відомого як «*Норд-Ост*», коли було отруєно газом 129 заручників) є не випадковим. Політичне керівництво навмисно вдавалося до таких форм залякування населення, щоб легше здійснювати над ним владу.

Політичні вбивства. Така форма тероризму як політичне вбивство суспільних та політичних лідерів також стає причиною колективної травми. Політичні вбивства (в тому числі – і найвищих правителів) відбувались протягом всієї історії людства. Дана тема настільки велика, що їй можна присвятити окрему монографію. Ці події часто ставали не лише причиною зміни влади (інколи фатальної), а й провокували істотні зміни в суспільно-політичному житті народів і навіть цивілізацій. Дуже показовим прикладом є вбивство правителя Риму *Гая Юлія Цезаря* (15 березня 44 року до нової ери), яке фактично поклало край демократичному ладу в Римській республіці і стало початком автократичному режиму Римської імперії.

Помітними подіями для життя суспільств ставали і страти правителів та інших знакових фігур. Серед найбільш відомих: королева Шотландії і Франції *Марія Стюарт*, король Франції *Людвік XVI*, королева Франції *Марія-Антуанетта*, французька воїтелька *Жанна д'Арк*, великий магістр ордену тамплієрів *Жак де Моле*. Ці події були досить значущими для історії і суспільної свідомості, про що свідчить їх відображення в історичній пам'яті народів і численне відтворення їх образів у мистецтві.

Серед найвідоміших політичних вбивств відносно недавньої історії можна назвати убивство 16-го президента США *Авраама Лінкольна*, визволителя американських рабів, національного героя США (15 квітня 1865); російського імператора *Олександра II*, за царювання якого в Росії було скасовано кріпацтво (1 березня 1881); першого прем'єр-міністра Демократичної Республіки Конго *Патріса Лумумби*, одного з символів боротьби народів Африки за незалежність (17 січня 1961); американського проповідника *Мартіна Лютера Кінга*, лідера руху за громадянські права 1960-х років проти расизму, лауреата Нобелівської премії миру (4 квітня 1968); прем'єр-міністра Індії *Індіри Ганді* (31 жовтня 1984), російського опозиційного політика *Бориса Немцова* (27 лютого 2015). Спільним для цих вбивств є те, що всі жертви так чи інакше були пов'язані зі встановленням свободи, демократії та прав людини, що робить їх більш травматичними.

Одним з найрезонансніших було убивство 35-го президента США *Джона Кеннеді* (22 листопада 1963), яке вразило все людство. Вбивство викликало приголомшливу реакцію у всьому світі та фактично шокувало американську націю. За багатьма свідченнями, інформація про цю подію швидко поширилась в американському суспільстві, життя майже завмерло, в деяких районах зупинявся рух машин. Люди стихійно обговорювали подію в громадських місцях, ловили всі новини, колективно переживали. Ця подія справила глибоке і тривале враження на багатьох людей у всьому світі. Для американської нації ця трагедія вважається однією з найбільших національних травм.

Трагічна загибель політичних та суспільних лідерів, кумирів або знакових суспільних фігур. Травматичною для суспільства може бути не лише політичні вбивства, а й трагічна загибель людей, які є знаковими фігурами і мають високий авторитет в суспільстві. Вона не обов'язково пов'язана з терористичною діяльністю. Це може бути нещасний випадок, автокатастрофа, самогубство або навіть рання смерть від тяжкої хвороби.

Трагічна загибель лідера демократичного руху в Україні 1980–90-х років В'ячеслава Чорновола стала відчутною, але недостатньо усвідомленою травмою для українського суспільства. Вона помітно змінила розстановку політичних сил в країні та ймовірно вплинула на наступні драматичні події.

Надзвичайно сильну реакцію в світі викликала трагічна загибель у автокатастрофі *принцеси Уельсу Діани* (31 серпня 1997). Так, протягом чотирьох

тижнів після похорону принцеси Діани порівняно з середнім показником за цей період за 4 попередні роки рівень самогубств в Англії та Уельсі зріс на 17,4 % (+33,7 % серед жінок і +12,5 % серед чоловіків), а випадки навмисного заподіяння собі шкоди – на 44,3 % (+65,1 % серед жінок і +19,6% серед чоловіків). Найбільше зростання самогубств (на 45,1 %) було у жінок вікової групи принцеси (25–44 років), що можна пояснити ефектом «ідентифікації» (Hawton et al., 2000, 463–464). Опитування журналу “Gallup” показало, що 50 % британців (57 % жінок) і 27 % американців (34 % жінок) оплакували її смерть так, нібито помер хтось із їхніх знайомих. На жінок смерть Діани вплинула більше, ніж на чоловіків. Головними чинниками, через які люди захоплювалися нею, були такі риси Діани, як «благодійність» та «здатність ототожнювати себе зі звичайними людьми» (Saad, 2017).

Трагічна смерть зірок мистецтва є колективною травмою принаймні для відповідних субкультур суспільства. В кожному культурі є багато таких історій, які можуть надовго ставати предметом міфотворчості і навіть культу.

Що стосується загибелі діячів української культури, то тут часто діяв ідеологічний чинник боротьби з «українським націоналізмом» і репресивний апарат системи, навіть, якщо йдеться про відносно «спокійний» постсталінський період. Так, поет *Василь Симоненко* помер від травм після побиття у відділку міліції під час незаконного затримання; є цілком обґрунтована версія, що композитора *Володимира Івасюка* вбили представники спецслужб КДБ, а поет *Василь Стус* взагалі був вбитий у колонії. Ці події треба зіставляти зі знищенням українських діячів культури в 30–40-ві роки. Вони виходять далеко за межі теми трагічної загибелі зірок, їх треба розглядати в рамках глобальніших тем політичних репресій або війн культур.

Особливим випадком травми є смерть вождя-тирана, яку за певних умов можна вважати *колективною травмою агресора*. Якщо вона трапляється в момент розквіту диктатури, то це дійсно стає травматичним для спотвореної тоталітаризмом суспільної свідомості. Яскравими прикладами є смерті Володимира Леніна, Йосипа Сталіна, Мао Цзедун, Йосипа Броз Тіто. Після них в країнах відбувались помітні соціальні зміни та трансформації у владі.

Колективні травми зумовлені агресією та дискримінацією у міжгруповій взаємодії

Розглянуті в цьому під-параграфі колективні травми відрізняються від інших тим, що в їх генезисі задіяні дві чи більше великих груп людей, між якими існує непримиренний антагонізм або агресивна чи смертельна взаємодія.

Війни. В історії людства війни займають чільне місце за чисельністю загиблих насильницькою смертю і одними з наймасштабніших колективних

травм. Світові війни 20-го століття як наймасовіші трагедії є системними колективними травмами, що мають багато складових. Травми війни отримують не лише військові, які б'ються на полі бою. Війни часто супроводжуються геноцидом, різними формами жорстокості до окупованого населення, концтаборами для військовополонених та іншими колективними злочинами. Ті, хто став їх жертвами разом з їхніми нащадками є носіями комплексних травм, пов'язаних з війною.

Коли йдеться про конкретні колективні травми війни, то зазвичай ними вважаються найбільш травматичні воєнні події, які вирізняються не лише масштабом, а й особливими обставинами травмування: надмірною жорстокістю, несправдливістю, драматизмом. Одним з таких епізодів у Другій світовій війні був напад 7 грудня 1941 року японської палубної авіації на американську військово-морську та повітряну базу *Перл-Гарбор*, яка фактично була знищена. Про цю подію американський режисер Майкл Бей у 2001 році зняв однойменний кінофільм. Поряд з вбивством президента Кеннеді та терактом 11 вересня 2001 року історія Перл-Гарбора вважається однією з найбільших національних трагедій Америки (Brinkley, 2003; Neal, 2005).

Великою національною травмою було ядерне бомбардування збройними силами США японських міст *Хіросіми* і *Нагасакі* 6 і 9 серпня 1945 року. В цій трагедії загинуло і померло від променевої хвороби протягом 5 років приблизно 140 тисяч людей. Цю травму японська нація оплакувала декілька десятиліть. Вона мала надзвичайний вплив на всю японську культуру, суспільне життя цілого покоління японців (Saito, 2006; Hashimoto, 2015). Для жертв бомбардування, що вижили, характерні значні психологічні проблеми, зокрема – комплекс провини по відношенню до тих, хто загинув.

Колективною травмою для обох сторін стала *війна у В'єтнамі* (1959–1975), яка відбувалася формально між комуністичним Північним В'єтнамом (підтримуваним СРСР та КНР) і Південним В'єтнамом (підтримуваним США та їх союзниками). Проте, в цій війні взяло участь 2,7 мільйона американських військових, з яких 58 тисяч загинули. Серед американських ветеранів війни був поширений *посттравматичний стресовий розлад (ПТСР)*, який журналісти охрестили, як «*в'єтнамський синдром*», і який є ознакою колективної травми. Ця ситуація привернула на себе увагу громадськості і фахівців, спричинила появу самого терміну ПТСР, який став предметом досліджень та клінічної практики. Про колективну травму свідчить те, що вона спостерігається також в другому поколінні ветеранів (Dekel, Goldblatt, 2008; Weber, 2015).

Серед воєнних травм часто називають *газову атаку в Халабджі* – застосування хімічної зброї іракською владою проти цивільного населення міста Халабджа на території Іракського Курдистану в ході ірано-іракської війни 16–17 березня 1988 року. Особливий трагізм цієї події полягає в тому, що газова атака була здійснена проти цивільного населення. Внаслідок неї загинуло 5 тисяч людей і 20 тисяч постраждало від хімічного ураження.

21-ше століття відзначилось найбільшою в Європі після Другої світової війни і найбільшою в світі війною століття – російсько-українською війною. Її історико-психологічному аналізу присвячений окремий § 3.5.

Геноцид. Геноцид є однією із найстрашніших колективних травм, що має великі негативні наслідки не лише для травмованого покоління (тих, хто вижив у цій трагедії), а й для декількох поколінь нащадків, суттєво позначаючись на всіх сферах соціального життя групи. Найчастіше жертвами геноциду стають етнічні та расові групи, представники релігій та релігійних конфесій, соціокультурні меншини тощо. Травма геноциду є комплексною травмою, яка дуже важно піддається терапії. Крім убивства вона супроводжується також каліцтвом, зґвалтуваннями та іншими формами фізичного і морального знущання, а також примусовою депортацією дітей в інше культурно-етнічне середовище.

В історії людства геноцид часто здійснювався на завойованих та колонізованих територіях, де споконвіку проживало корінне населення. Геноцид корінних народів відбувався, наприклад, на території американського континенту після його колонізації англійськими, іспанськими, португальськими та французькими завойовниками. Колоніальний геноцид є одним з наймасовіших геноцидів в історії, який не оминув жодного континенту Землі. Так, за даними географів з Університетського коледжу Лондона, під час колонізації Америки європейцями було вбито приблизно 55 мільйонів людей, що складає 90 % корінного населення.

Під час Першої світової війни і в перші післявоєнні роки (1914–1923) в Османській імперії був здійснений геноцид немусульманських етнічних меншин, а саме – *геноцид вірмен*, під час якого загинуло 1–1,5 мільйона людей, *геноцид понтійських греків*, що забрав життя близько 300 тисяч людей та *геноцид ассирійців*, жертвами якого стали 55 тисяч людей. Травма геноциду вірмен досі живе в історичній пам'яті вірменського народу.

Одним з найбільш відомих геноцидів є *Голокост* – знищення нацистською владою єврейського населення в Німеччині та на окупованих територіях під час панування режиму Третього Рейху (1933–1945). Жертвами Голокосту стали 6 мільйонів людей. Ця трагедія стала одним з основних звинувачень у злочинах нацизму на Нюрнберзькому міжнародному воєнному трибуналі 20 листопада 1945 – 1 жовтня 1946 року. Увага світової громадськості до теми Голокосту сприяла тому, що в юриспруденції з'явилося поняття «геноцид» і були здійснені заходи щодо його засудження і визнанням злочином проти людства (Lemkin, 1946). Ця подія буде детально аналізуватись у § 3.6.

У відносно недавній історії одним з найстрашніших був *геноцид у Руанді* (1994), під час якого представниками етнічної більшості країни – народності хуту, керованими тимчасовим урядом, що прийшов до влади в результаті вій-

ськового перевороту 6–7 квітня, було знищено від 500 тисяч до 1 мільйона представників етнічної меншини країни – народності тутсі. Крім різанини під час цього злочину відбувались масові згвалтування, що створило безліч психологічних проблем, як у жертв насильства, так і у стосунках з народженими від згвалтування дітей (Kahn, Denov, 2022). Цей злочин був засуджений спеціально створеним для цього міжнародним трибуналом.

Менш відомими, але не менш злочинними є геноциди *курдів* та *єзидів*, які мають багатотисячну історію (Kizilhan et al., 2022; Kizilhan, Wenzel, 2020).

Рабство. Таке соціально-історичне явище, як рабство – примусове позбавлення волі однієї соціальної групи іншою, існує щонайменше 10 тисяч років (і не зникло й донині). Воно було притаманне всім культурам і цивілізаціям і охоплювало величезну кількість людей (точно встановити неможливо, але кількість рабів за всю історію людства вимірюється мільярдами). Проте в стародавні часи рабство здебільшого вважалося суспільною нормою. Такий порядок речей був закріплений законодавчо навіть в демократичних полісах цивілізованої та освіченої Греції, а також в Римській республіці, що створила «римське право», не говорячи вже про східні деспотії, де панувало верховенство сили та абсолютної влади.

Одна з найжахливіших колективних травм рабства відбувалась вже за Нової історії і пов'язана з *депортацією африканського населення* на Американський континент. Так, за період з 16-го по 20-те століття в країни Америки було завезено близько 12 мільйонів африканців, з них близько 645 тисяч – на території сучасних США.

Лише на завершальних етапах Нової історії починаються тектонічні зсуви в колективній свідомості людства щодо розуміння прав людини і великих соціальних груп (расових, етнічних тощо). У 1860–80-ті роки в багатьох країнах, де це існувало, відбувається скасування рабства, кріпацтва та інших форм суспільного поневолення. Але мало пройти ще майже століття, щоб на початку епохи Постмодерну ці процеси набули остаточного юридичного оформлення, і розпочались наукові дослідження (в тому числі – психологічні та психотерапевтичні) наслідків рабства – цього ганебного явища людської цивілізації (Eyerman, 2002; 2004; Gump, 2010; Mims et al., 2001; Payne et al., 2019; Pressley-Sanon, 2011). Найбільша увага дослідників приділена темі *рабства афроамериканців у США та рабства в Бразилії*.

Жертвами історичної травми рабства є темношкіре населення, вивезене з Африканського континенту в Америку, їх нащадки, що народилися рабами, а також декілька поколінь нащадків, які народилися вже після скасування рабства. Носієм травми рабства, крім нащадків рабів, є все суспільство, в якому було поширене рабство, в тому числі представлене нащадками колишніх рабовласників. Дотичними до цієї теми є проблеми колективних травм колоніалізму та імперіалізму, расизму, апартеїду (Paulse, Lazarus, 2010).

Колективна депортація. Депортація, або примусове переселення окремих людей чи груп людей (навіть цілих народів) в іншу країну чи територію, була досить поширеною практикою покарання з найдавніших часів. Так, за оцінками істориків між 10-м і 8-м століттями до нової ери асирійська держава депортувала 4,5 мільйона людей, особливо у Верхню Месопотамію. Однією із стародавніх історій депортації, описаних у Біблії, є вигнання євреїв з Іудеї під час її завоювання вавилонським царем Навуходоносором II у 6-му столітті до нової ери. До колективної депортації часто вдавалися в Римській імперії, Візантії. Так, у 690 році візантійський імператор Юстиніан II депортував у Малу Азію (Кілікію) близько 30 тисяч слов'ян із Балкан, а його нащадок імператор Костянтин V у 761–764 роках переселив 208 тисяч слов'ян з Фракії до Віфінії за підозру в нелояльності.

Під час колонізації Північної Америки відбувалася депортація корінного населення (індіанців) з території підконтрольної уряду США до індіанської території та до резервацій, щоб можна було безперешкодно користуватися природними багатствами континенту. Сучасні дослідники розглядають становище індіанців як історичну травму, що потребує подолання її наслідків (Brave Heart, 2000; Brown-Rice, 2013; Whitbeck et al., 2004).

Серед подібних історій найчастіше згадується депортація, відома під назвою «Дорога сліз». Це трагедія відбувалася між 1830 і 1850 роками і торкнулася насамперед п'яти цивілізованих племен – черокі, чикасо, чокто, крікі та семіноли, насильно переселених з рідних земель на індіанську територію (нині Оклахома) на заході США. Було депортовано 60 тисяч людей, з яких від 8 до 12 тисяч загинули під час депортації. З метою увічнення пам'яті про цю подію було санкціоновано створення меморіалу 2200 миль стежок, що повторюють шлях депортації; американським драматургом Кермітом Хантером була заснована щорічна вистава історичної драми під відкритим небом «До цих пагорбів» за мотивами історії «Дороги сліз».

Жахливих масштабів досягала депортація народів у СРСР у 1920–40-ві роки, від якої постраждало близько 6 мільйонів людей, з яких від 1 до 1,5 мільйонів загинуло внаслідок переселення. Депортація позначилася на історичній долі десятків народів і народностей. Тотальної депортації зазнали: німці, фінни, інгерманландці, калмики, карачаївці, інгуші, чеченці, осетини, балкарці, корейці, кримські татари, турки-месхетинці. Частина з них втратили при цьому свої національні автономії. Депортації також зазнали ще багато інших етнічних, етноконфесійних та соціальних груп: козаки, «куркулі» різних національностей, поляки, білоруси, українці, азербайджанці, айсорі, курди, турки, євреї, асирійці, китайці, росіяни, іранці, євреї-ірані, литовці, латиші, естонці, молдавани, греки, італійці, болгарі, вірмени, хемшини, таджики, якути, абхазі, угорці та інші. Про депортації в Україні детальніше йтиметься в § 3.3.

3.2. Колективні травми несумісні з життям

Або людство покінчить з війною, або війна покінчить з людством.

Джон Кеннеді

За довгу історію людської цивілізації народжувалось багато глобальних соціальних суб'єктів: суспільств, держав, імперій, колоній, націй. Частина з них існує і зараз. Але ще більша кількість зникла з політичної мапи світу, залишивши іноді лише короткі згадки та обмежену інформацію. Одні гинуть в процесі еволюції, помираючи «природньо». Але значна частина суспільств були знищені як соціальні суб'єкти зовнішньою агресією, тобто, користуючись клінічною аналогією, загинули «насильницькою смертю».

Глобальна соціальна група перестає існувати як соціальний (політичний) суб'єкт, якщо зникає її *колективна ідентичність* і обривається *історична пам'ять*, навіть якщо члени групи залишаються живими, а тим більше якщо їх частково або повністю знищують. Такі групи отримують *колективні травми несумісні з життям*, які супроводжуються *етноцидом* – знищенням етносів як глобальних груп. Після цього вони втрачають автономію: або зникають фізично, не маючи спадкоємців, або розчиняються в інших групах.

Частина групи, рятуючись від агресії, може покидати свою землю. Такі процеси існували протягом всієї історії людства. Часто міграція відбувалася мирним шляхом. Але були численні випадки знищення історичної пам'яті, руйнування ідентичностей шляхом *примусової депортації*. Це створює ризик втрати територіальної ідентичності. Насильницька депортація є формою геноциду і дієвим інструментом знищення суб'єктності групи. До такої практики вдавалися російські загарбники після анексії Кримського ханства в 1783 році з метою знищення кримськотатарської суб'єктності та створення міфу про «ісконно рускій Крим». Втрата територіальної ідентичності сама по собі не є фатальною, і може відновитись. Прикладом є історія євреїв у пошуках «землі обітованої», що тривали тисячоліття. Кримським татарам вдалось повернутись в 1980–90-ті роки після депортації в 1944 році на свою прабатьківщину, що допомогло зберегти ідентичність.

Є думки, що Сталін не депортував всіх українців в період масових депортацій лише тому, що їх було дуже багато, і це завдання було нездійсненним чисто технічно. Показовою є історія великої групи українців Кубані, які опинилась за межами адміністративної української території (УРСР) після утворення Радянського Союзу. Ця група внаслідок політики асиміляції стрімко втрачає частину ідентичності, пов'язану з українською історією, хоча і не покидала своєї етнічної території. Для порівняння, *українській діаспорі* Америки (Канади, США, Бразилії, Аргентини, загальна чисельність – більше 3-х

мільйонів), попри відокремленість від етнічної території і тривале знаходження в зовсім інших культурах, вдається певною мірою зберігати історичну пам'ять та українську ідентичність (елементи культури, звичаїв, знання мови) хоча тут пройшов більший відрізок часу після їх утворення.

Пам'ять про групи, що отримали травми несумісні з життям, правильно назвати не історичною, а «*археологічною*». Вона міститься лише в артефактах і документах. Історична пам'ять, крім того, обов'язково живе в колективній психіці групи (колективних свідомості та несвідомому). Це, до речі, часто недооцінюють історики, які вивчають питання історичної пам'яті. Деякі групи, що зазнали колективного травмування, не гинуть, але знаходяться в стані близькому до «коматозного» (за клінічною аналогією). Прикладом є етнічні автономії Російської Федерації, що переживають колоніальну травму.

Слід визнати, що багато цивілізацій виникало в результаті окупації, яка часто супроводжувалась знищенням суб'єктності певних груп. Вся історія людства – це значною мірою історія завоювань: окупація ангlosаксами Північної Америки та сучасна американська цивілізація (США); іспансько-португальська колонізація Центральної та Південної Америки і сучасна Латинська Америка; арабські завоювання Близького Сходу та Північної Африки та сучасна мусульманська цивілізація; Росія і завоювання Сибіру, північного Кавказу, Далекого Сходу та інших територій. Ці процеси дуже складні. Не всім цивілізаціям повезло, як Індії та Китаю, які ніколи не були асимільовані, незважаючи на численні спроби їх завоювати.

Існує багато історичних прикладів зниклих цивілізацій. Серед найвідоміших – *Месопотамія* та *Єгипет* – могутні цивілізації Стародавнього світу. Месопотамія постійно потрапляла під владу Вавилону, Ассирії, Персії, Македонії, Риму. Зрештою, в результаті арабської колонізації в 7–8-му століттях, на землях Месопотамії та Єгипту виникли держави з зовсім іншою ідентичністю та історичною пам'яттю, ніж ті, що були в давнину.

Прикладами травм несумісних з життям, можуть бути знищення цивілізацій *майя*, *інків*, *ацтеків*, яке розпочалось 500 років тому. Починаючи з 1517 року іспанські конкістадори почали колонізацію Центральної та Південної Америки, яка супроводжувалась геноцидом корінного населення *індіанців* та знищенням культурних пам'яток, зокрема – бібліотек. Винищення індіанців було довершено епідеміями хвороб, які принесли з собою іспанці і до яких у індіанців не було імунітету. В результаті ці цивілізації фактично були стерті з лиця Землі, хоча їх представники не були винищені повністю, їх нащадки розчинились в групах іспанських завойовників. В зовнішності жителів цих країн можна бачити деякі генетичні риси (расові ознаки) корінних народів. Але були знищені їх ідентичність, історична пам'ять, культура, мова.

Між історичною пам'яттю цивілізацій народів доколумбової Америки та історичною пам'яттю сучасних суспільств, що живуть на цій території, існує велика прірва. Коли ми читаємо про археологічні знахідки, про піраміди, про розшифрування письма майя, складається враження, що йдеться про щось дуже давнє, як про давньоєгипетську цивілізацію, наприклад. Проте тут події не такі вже й далекі, наприклад, в Європі в цей час вже була в розквіті епоха Високого Відродження. Розрив історичної пам'яті спричиняє психологічне сприймання історичного інтервалу, який уявляється значно більшим.

Під час колонізації земель, де раніше проживали інші суспільства, завжди відбувається руйнування суб'єктності останніх, від м'якої асиміляції до знищення. Те, яка група розчиниться в іншій в процесі асиміляції залежить не від чисельності цих груп, а від того, чия ідентичність перемагає. Тут важливе значення мають владні відносини (хто є групою-завойовником). Але ментальність, риси національного характеру, расові ознаки можуть успадковуватись від чисельнішого народу, хоча той і втрачав культурно-історичну і мовно-етнічну своєрідність, переймаючи їх у групи-завойовника.

Прикладом є утворення *московської* (яка пізніше стала називатись велико-руською) народності шляхом слов'янської колонізації територій північно-східніше Русі, населених угро-фінськими («чудськими») племенами. Росіяни вважаються слов'янами лише завдяки мові, а за своєю природою (національним характером) залишилися азійськими племенами, що лише підсилилося за монгольської навали. Крім того, вже тисячу років тому існувала відмінність «київської» (прото-української) і «володимирської» (прото-російської) мови, яка пізніше зазнала впливу тюркських мовних груп.

Виникнення колективних травм несумісних з життям мають як негативні, так і (як не дивно) позитивні сторони. Позитивні полягають в тому, що коли обривається пам'ять про травму, вона перестає існувати в колективній пам'яті людства, а залишається лише в літописах, хроніках, документах, працях істориків. Це знімає тягар навантаження на колективну психіку, певною мірою зрівноважуючи травматичний досвід з досвідом прогресивного розвитку, який стримує тенденцію зростання колективних травм в історії. Загибель (знищення) групи обриває циклічність і фактично знімає причину повторних етапів конфліктної міжгрупової взаємодії і групової травматизації на нових історичних етапах. Колективні травми несумісні з життям ніколи не перетворюються на історичні травми цих соціальних груп.

Є групи, яким вдалося уникнути загибелі, незважаючи на нищівний характер травмування. Прикладом, практично унікальним, є *євреї*. Протягом кількох тисячоліть вони зазнали безліч травм (вигнання, рабство, геноцид), які могли бути фатальними, проте не втратили суб'єктності, відновили дер-

жавність і відродили мову. Вони залишилися як нація, а, наприклад, Єгипетська цивілізація, яка тримала цей народ у рабстві, давно зникла.

Колоніальна політика Московії-Росії. Московія завжди агресивно розширювала свої межі і в першу чергу прагнула підкорити землі, які раніше належали Київській державі (Київ, Полоцьк, Новгород, Псков). Пізніше колоніальні апетити поширились на Казанське ханство, Сибірське ханство, Якутію та інші суспільства Північної Азії, Північного Кавказу, частини Далекого Сходу тощо. На всіх анексованих територіях здійснювалась політика асиміляції, включаючи жорсткі методи поневолення (аж до геноциду).

Показовим прикладом є *Новгородська республіка*, яка в 1471 році була завойована (анексована) великим князем московським Іваном III. Цього було недостатньо, оскільки новгородці не піддавались асиміляції через відмінність у менталітеті, який базувався на світогляді ранньої європейської буржуазії і суперечив принципам московської деспотії. Справа була довершена Іваном IV Грозним (онуком Івана III), який в 1569 році вчинив геноцид новгородців. За деякими джерелами було знищено до 90 % населення. Внаслідок цієї травми Новгородська держава перестала існувати як соціальний суб'єкт. Така ж доля спіткала і *Псковську республіку*. Був знищений менталітет цих держав, який не мав нічого спільного з менталітетом московитів. Європейська ідентичність цих політичних суб'єктів перестала існувати, і перемогла євразійська (московська), а ці соціальні групи отримали травми несумісні з життям. Єдиною соціально-етнічною групою, яка могла зберегти ідентичність новгородців, є помори, які мешкають на узбережжі Білого моря (Помор'ї). Вони є нащадками жителів периферії Новгородської держави, які уникнули масового геноциду. Характерним для цієї групи є негативне ставлення до Москви.

Цікаво, що легіон «Свобода Росії», який утворився у березні 2022 року для захисту України під час російсько-української війни з колишніх військових Росії, використовує біло-синьо-білий прапор Новгородської держави. Це цікава спроба відродити символ вільного, європейського по духу Новгорода, знищеного в 15–16-му століттях як глобальна соціальна група.

Московія прагнула захопити також інші слов'янські землі, однак Україні (Київське князівство) і Білорусі (Полоцьке князівство) «повезло» в тому, що в 15–17-му століттях вони перебувала в складі ВКЛ (Великого князівства Литовського, Руського, Жемайтійського та інших земель). Ця велика і могутня держава ворогувала з Московією та Золотою Ордою і протидіяла анексії своїх земель. Це є причиною того, що Україна та Білорусь зберегли свою ідентичність, і їх не спіткала доля Новгорода та Пскова. Однак пізніше все ж Московії-Росії вдалось анексувати Україну та Білорусь.

Московія та її спадкоємниця Російська імперія постійно прагнули знищити ідентичність України. Не в змозі захопити її, у 1482 році (невдовзі після

анексії Новгород) Іван III через своїх послів за винагороду умовив захопити і розграбувати Київ кримського хана Менглі I Герая. Після анексії України агресивні тенденції значно посилились (про це детальніше описано в наступному параграфі). Цю традицію продовжили і СРСР та РФ. Апофеозами знищення української ідентичності в 20-му столітті був Голодомор, а в 21-му стала російсько-українська війна.

Якби ця війна відбувалася не в 21-му столітті, а раніше, і якби програма «спецоперації» вдалася, то виживання української нації було б під цілком реальною загрозою. Адже, фактично, нацистська мета Росії в цій війні – ліквідація української нації як соціального суб'єкта. Завдання, яке ставила Росія перед нападом на Україну 24 лютого 2022 року – денацифікація, тобто знищення української ідентичності як такої. Про масштаби планованого геноциду та етноциду свідчать звірства на окупованих територіях (Київщина, Маріуполь та інші). Якби вся Україна була окупованою, масштаб геноциду був би жахливим. Все проукраїнське населення (з яскравою українською ідентичністю) мало бути або «перевихованим» (перетвореним на росіян), або знищеним, рахунок смертей йшов би на мільйони. У України як нації був ризик отримати травму несумісну з життям, і другого геноциду такого великого масштабу протягом одного століття (після Голодомору 1933 року) Україна могла б не витримати. Можливо, саме колективне усвідомлення українською нацією цієї глобальної екзистенційної загрози стало основною причиною такого шаленого опору, який Україна чинила агресору. Без применшення мова тут йшла про виживання нації.

«Самознищення» ідентичності групи-агресора. Травми, які загрожують життю групи, може отримати і група-агресор, як не дивно це виглядає. І це не обов'язково травми від зовнішніх сил протидії агресії. Правда, тут цю метафору слід розуміти відносно, оскільки в більшості випадків група-агресор не гине, проте вона вже на першому етапі підйому «заперечує» свою попередню ідентичність, відмовляється від колишньої суб'єктності, перетворюючись на агресивного агента. Ще істотніші трансформації відбуваються на заключних етапах занепаду цієї групи.

Як здійснюється еволюція такої групи? Ескалація агресивної політики відбувається тим імовірніше, чим більше порушується *принцип справедливості* внаслідок безкарності. Це призводить до поступової суспільної деградації, негативної соціальної селекції, ерозії масової моралі, виродження всіх без винятку еліт (політичних, інтелектуальних, культурних тощо), масової еміграції найбільш продуктивної частини соціуму. Відбувається виродження суспільства, що супроводжується зростанням специфічної суспільної ентропії. Тут можна використати метафору поступового (розтягнутого в часі)

отруєння. Відбувається утворення нового соціального суб'єкта, а колишній суб'єкт перестає існувати (символічно вмирає).

Етап розквіту групи змінюється етапом занепаду. Така група часто іде шляхом самознищення. Вона або стає жертвою розпаду через внутрішні суперечності (це найбільш характерно для великих груп-імперій), або через прогресуючу агресивність, яка зростає як ланцюгова реакція, її, захищаючись, просто знищують інші групи, або завдають такої поразки, після якої вона вже не може існувати в попередньому статус кво. Група або гине, після чого утворюється новий соціальний суб'єкт (суб'єкти), або відбувається початок нового відродження. Цей етап трансформації групи можна розглядати як приклад гегелівського принципу «заперечення заперечення».

Група, що трансформується від «агресивного» до «мирного» соціального суб'єкта, втрачає принаймні частину ідентичності та історичної пам'яті, яка перекоховує в праці істориків, твори письменників та архівні документи. Сучасна Німеччина, наприклад, певною мірою дистанціювалася від частини історичної пам'яті та ідентичності Великого Рейху, починаючи з імперії Карла Великого і до нацистської Німеччини. Принаймні, вона прагне до такого дистанціювання. Ще один приклад – сучасна Монголія та імперія Золотої орди. Між ними велика прірва історичної пам'яті. Залишки цієї імперської ментальності якщо й живі, то знаходяться в дуже глибоких шарах групового несвідомого. Це означає, що ідентичність та історична пам'ять Золотої Орди майже не проявляються, принаймні, малопомітні у її народі-носія.

Якщо в групі-агресорові починають розвиватися або посилюватись завдяки внутрішнім ресурсам чи через зовнішні впливи відносно здорові і прогресивні сили, група може пережити внутрішню *реформацію*. Це не завжди означає, що вона перестає бути агресивною групою. Але процес занепаду (символічної смерті) може загальмуватись, і така ситуація може тривати досить довго. В той же час завжди зберігається ризик агресивного рецидиву. Прикладом є сучасний Китай, який після культурної революції і диктатури Мао Цзедун зумів стати на відносно прогресивний шлях розвитку, проте не відмовившись повністю від тоталітарної комуністичної ідеології.

Якщо група-агресор не переходить до активних агресивних тенденцій, залишаючись пасивно-агресивною, то в такому стані суспільство може перебувати досить довго, хоча й навряд чи його можна вважати здоровим. Скоріше це є видом *політичної стагнації*. Яскравим прикладом такого суспільства є Північна Корея. В таких випадках визначальною для ідентичності є політична ситуація. Так, при етнічній тотожності існує велика відмінність у менталітеті Північної та Південної Кореї, Китаю і Тайваню. Ці країни утворились після поділу, до якого вони були частиною одного цілого. Є спільна частина історії Кореї до Корейської війни 1950–1953 років і спільна частина історії

Китаю і Тайваню до громадянської війни 1946–1949 років. Але при спільності частини історичної пам'яті ідентичності цих держав кардинально різняться. Нормальним вирішенням цієї проблеми може бути об'єднання після усунення всіх розбіжностей, утворених політичними кризами, війнами, революціями. Хорошим прикладом є об'єднання Німеччини в 1990 році після 41-го років перебування в антагоністичних суспільно-політичних таборах.

Інколи велика група змінює свою агресивну ідентичність після відчутної, але не нищівної поразки, через травму чи іншу істотну історичну подію. Таку трансформацію пережила Швеція, яка практично добровільно відмовилась від ідентичності войовничої імперії після поразки у Великій Північній війні 1700–1721 років. Правда, вона певний час зберігала рудименти колишньої імперської психології (фантомні болі травми агресора), наприклад, у ставленні шведів до раніше поневоленого народу Фінляндії, деякі прояви зверхності, принаймні, на побутовому рівні.

3.3. Історичні травми України

Українську історію без брому читати неможливо.

Володимир Винниченко

Доки Україна зберігає свою національну єдність, доки її народ продовжує думати про себе як про українців і домагатися Незалежності, доти вона становить серйозну загрозу до самого серця радянської ідеї... Бо українець не є і ніколи не був росіянином!

Рафал Лемкін

Україна має славетну історію, яка відіграла велику роль і для світової історії. Сергій Плохій використовує для України метафору «*Брама Європи*», підкреслюючи її унікальне положення і значення в світі. Він писав:

Вона ввібрала в себе досвід України як країни, розташованої на вододілі Схід-Захід між православ'ям та католицизмом, центральноєвропейською та євразійською імперіями й політичними та соціальними практиками, які вони з собою приносили. Це місце на кордоні кількох культурних просторів допомогло зробити Україну контактною зоною, у якій українці різних віросповідань змогли навчитися співіснувати» (Плохій, 2023а, с. 466–467).

Тема нашої книги змушує зосереджуватись переважно на драматичних і трагічних сторінках історії, яких, на жаль, було дуже багато. Історія українського народу знає безліч колективних травм, мало яке суспільство виносило стільки випробувань, скільки випало Україні в багатовіковому відстоюванні

власної державності та незалежності. Зокрема – одна з ліній травматизації пов'язана з північним сусідом України, історія якої налічує принаймні 8,5 століть протистояння Русі (України) і Московії (Росії).

Історичні травми України до 1654 року. Описані тут історичні травми відіграли істотну роль в розвитку української ментальності, але імовірно втратили силу впливу на сьогодення. Вони стали міфологізованою історією, яку ми сприймаємо відносно спокійно, без потрапляння в емоційний вир травми.

Розгроми Києва. Перший великий розгром Києва відбувся 8–12 березня 1169 року. Київ був захоплений і розграбований коаліцією з 11 князів, зібраної Володимиро-Суздальським князем Андрієм Боголюбським (сином Юрія Долгорукого та половецької князівни, дочки хана Аепа Осеневича) і очоленої його сином Мстиславом Андрійовичем. Після захоплення Київ був відданий на триденне розграбування війську. Були пограбовані церкви, з них забрані ікони, книги, ризи, дзвони. Людей вбивали і забирали в полон. Було спалено багато житлових кварталів, значну кількість церков та монастирів.

Ця подія не вписується в звичайну історію феодальної роздробленості держави і боротьби за головний княжий престол, як мінімум, з двох причин. По-перше, розграбування було скоєно з небаченою жорстокістю, характерною для загарбницьких війн з ворожими державами. По-друге, Андрій Боголюбський відмовився очолити Київське князівство і залишився правити у Володимирі. Його метою було ослаблення столиці Київської держави і зміцнення Володимиро-Суздальського князівства, яке фактично стало незалежною державою. Ця думка поділяється російським істориком Василем Ключевським, якого навряд чи можна вважати великим українофілом. Він писав:

«...з часу цього князя велике князювання, доти єдине київське, розділилося на дві частини: князь Андрій зі своєю північною Руссю відокремився від Русі південної, утворив інше велике князювання, Суздальське, і зробив місто Володимир великокняжим столом для всіх князів» (Ключевский, 2002, лекція XVIII).

Утвердження титулу «великий» для Володимиро-Суздальського князівства дійсно було початком нової незалежної держави (майбутньої Московії), лише з уточненням, що ніякої «північної Русі» не існувало, про що свідчать давньоруські літописи 12–14 століть, дуже чутливі до топонімічної точності. Історична назва «Русі» об'єднувала землі Київського, Чернігівського, Переяславського, Галицького та Волинського князівств (тобто – територію сучасної України). Отже – ця подія є початком історії, коли не лише ментально і культурно (що було і раніше), а й політично відбувся поділ на два самостійних суб'єкта – Київську та Володимирську держави.

На жаль, це була не єдине подібна трагічна подія для Києва. В 1203 році відбувся погром Києва смоленським князем Рюриком Ростиславичем за уча-

сті половців. Воїни грабували церкви з монастирями, обдирали ікони, забирали посуд, одєжі й книги, половці забирали в полон людей. Подібні трагедії в Києві неодноразово траплялися і в наступні століття. Взагалі з кінця 9-го по 21-ше століття було здійснено (з тих, що зафіксовано документально) 15 нападів на Київ, з яких 10 закінчувалися захопленням і пограбуванням.

Монгольська навала. Ця травма об'єднує цілу низку подій, пов'язаних з монгольськими завоюваннями. Перша відбулася 31 травня 1223 року після того, як орда Чингісхана почала наступ в бік Європи. В цей день між об'єднаним русько-половецьким військом (під командуванням київського князя Мстислава Романовича Старого і галицького князя Мстислава Мстиславовича Удатного) та монгольським військом (яке очолювали полководці Джебе-нойон і Субедей-богатур), відбулася *битва на річці Калці* (територія нинішньої Донецької області). Показово, що війська Володимирського князівства не брали участі в цій битві. Битва на Калці була програна, що зумовило трагізм історичної травми Русі. Проте, це зупинило монгольських завойовників, які потім майже півтора десятиліття не наважувалися нападати на Русь.

В 1237–1241 роках війська хана Батия повторили спробу і завдяки багаторазовій чисельній перевазі завоювали фактично всю територію східних слов'ян. У 1237–1238 роки були захоплені всі північно-східні землі, а в грудні 1240 року після облоги штурмом захопили Київ. Протягом 1241 року були завоювані Галицька та Волинська землі. Розгром Києва монголами відбувався з особливою жорстокістю. Цього не можна сказати про північно-східні міста, які не чинили такого опору. Вони фактично вступили з ними в колаборацію, ставши пізніше адміністративними частинами імперії Золотої Орди.

Монгольська навала була однією з найбільших історичних і культурних травм у стародавній історії України, загальмувавши її політичний, економічний та етнокультурний розвиток. Вона фактично відкинула її на кілька століть назад, що завадило відродженню втраченої державності.

Втрати суб'єктності. Монгольське завоювання стало першим (але, на жаль, не останнім) етапом втрати Україною державності. Щоб відчутти драматизм цього процесу, варто згадати про величну Київську державу, яка була однією з найбільших і наймогутніших в середньовічній Європі. Про військову міць говорить взяття Константинополя (Царгорода) в 907 році, на воротах якого князь Олег прибав свого щита, та багато інших епізодів. Вона була однією з найосвіченіших держав. Київ мав династичні зв'язки практично з усіма королівствами Європи. Вже після початку монгольського завоювання залишалось Королівство Руське (Галицько-Волинське князівство), яке отримало королівську корону з рук глави Святого Престолу.

В середині 14-го століття частини України увійшли до складу інших держав: в 1349 році Королівством Польським було захоплено Галицько-Волин-

ське князівство, а в 1362 році більша частина України, що перебувала під владою Золотої Орди, була завойована Великим князівством Литовським. Хоча формально це було окупацією, вона мала позитивне значення, оскільки позбавляла Україну впливу Золотої Орди. Як вважає Наталя Старченко, Україна отримала цінний історичний досвід політичного самоврядування і шляхетських «вольностей», яке існувало в цих державах, і яке було особливим явищем навіть для Західної Європи. В цей період фактично формується нова шляхетська політична еліта України (Старченко, 2021). Це кардинально відрізнялось від політичного устрою східних країн і ще більше поглиблювало прірву між нею та Московією, яка ментально і політично була частиною монгольської імперії з її традиціями деспотії. Проте, це стало початком довгої і драматичної історії розділення України на частини, яка тривала до 20-го століття. А крім того, цей період був відзначений багатьма травмами, серед яких – закріпачення та інші утиски селян, які згодом вилилися у селянські повстання.

В складі нових політичних суб'єктів українські землі мали деяку автономію, хоча вона сильно відрізнялася від суб'єктності Київської держави. Та й та з часом зменшувалась. Так Київське князівство, що займало більшу частину площі і населення ВКЛ, фактично дало литовцям писемність і офіційну мову, з часом було «понижено» до Київського воєводства. Пізніше, після утворення Річі Посполитої правителі Польщі та Литви через політичні амбіції принципово не хотіли бачити в складі РП третього рівноправного суб'єкта – Русь (Україну). Це було причиною постійних пошуків Україною незалежності, а *прагнення до волі стало важливою рисою українців* – носіїв історичної пам'яті славетної Київської держави. В цей історичний період найвищим досягненням в цій боротьбі було створення гетьманом Богданом Хмельницьким незалежної козацької держави – Гетьманщини, або Війська Запорізького.

Значення історичних травм України «добогданівської» епохи полягає в тому, що протягом майже 500 років в глибинах історичній пам'яті обох народів був закладений глибокий антагонізм (можна сказати – *цивілізаційний розлом*) між Україною та Московією. За наступні 300 років Московії, а потім Росії, СРСР не вдалось його подолати ніякими спробами анексії та асиміляції України, знищенням її автономії, суб'єктності та культурної ідентичності, загарбницькими війнами, геноцидами та репресіями.

Історичні травми України між 1654 і 1917 роками. Цей період історії можна охарактеризувати як протистояння України та Московії, пізніше – Російської імперії, яке для України складалось досить драматично.

Переяславська Рада та її наслідки. 18 січня 1654 року в Переяславі відбулись генеральна військова рада, на якій між козацькою старшиною Війська Запорізького і посольством московського царя Олексія Михайловича, обго-

ворювався протекторат Московії над Гетьманщиною, зі збереженням основних прав і вільностей Війська Запорозького, що закріплює незалежність від Річі Посполитої. Умови договору були прописані в «*Березневих статтях*», оригінал яких не зберігся (був загублений або знищений).

Але в перші ж роки після договору Московія почала порушувати угоду, наприклад, підписала сепаратний Віленський мирний договір між Річчю Посполитою та Московською державою. Українська сторона почала думати про вихід із союзу з Московією. 16 вересня 1658 року новий гетьман Іван Виговський розірвав договір з Московією і уклав політичний союз з Річчю Посполитою («*Гадяцьку унію*»).

У відповідь на це вже через п'ять днів Московія почала війну проти Гетьманщини, на початку якої об'єднане військо Гетьманщини і Кримського ханства здобуло блискучу *перемогу над московським військом під Конотопом*. Але Виговському не вдалося зміцнити свій авторитет серед всієї козацької старшини. Частина козаків разом з сином Богдана Хмельницького Юрієм виявилися промосковськими (орієнтованими на союз з Московією). Не без воєнного і політичного втручання Московії, загострюється міжусобиця серед козацтва. Ці події переросли в громадянську війну (відому під назвою «*Руїна*»), яка стала початком розколу країни. В результаті лівобережна частина Гетьманщини була приєднана до Московського царства.

Мазепа: трагічна спроба відновлення незалежності. Гетьманом України Іваном Степановичем Мазепою була здійснена спроба відновити незалежність України. У 1708 році між ним і шведським королем Карлом XII була укладена угода про гарантування Швецією незалежності України, захист її від зовнішніх ворогів, повернення Україні завойованих Московією земель, які належали «руському» (українському) народові. Московський цар Петро I, який в той час воював зі Швецією, розцінив вчинок Мазепи як зраду. 13 листопада 1708 року за наказом Петра військом Олександра Меншикова була *знищена гетьманська столиця Батури*. Було вбито 15 тисяч захисників міста (в тому числі – вирізано все населення, незалежно від віку і статі). Місто було повністю розорене, були пограбовані і спалені всі православні храми.

25 травня 1709 року за підтримку запорожцями самостійницької політики гетьмана Івана Мазепи та їх участі у бойових діях на боці шведів під час Великої Північної війни Петром I була організована каральна експедиція московських військ в Україну під керівництвом Петра Яковлева. В результаті була *знищена Запорозька Січ*, повністю зруйновано центр запорізького козацтва – Стару або Чортомлицьку Січ.

Трагізм цієї історії посилювався ще й тим, що український гетьман Іван Мазепа став жертвою інформаційної війни проти нього, а колективна психіка українського суспільства отримало інформаційну травму. З видатного

політичного діяча, чи не найбільшого мецената і фундатора православних храмів, який зробив великий внесок у розвиток культури, освіти, науки, мистецтва Лівобережжя України, був створений образ невдячного зрадника.

Селянські повстання та їх придушення. У 18-му столітті на Правобережній Україні (території, підвладній Річі Посполитій) поширилися численні селянські повстання, об'єднані під назвою *Гайдамаччина*. Одним з найбільш масових було повстання 1768–1769 років під проводом *Максима Залізняка* та *Івана Гонти*, відоме як «*Коліївщина*». Поляки, не в змозі придушити повстання, звернулись до Росії. За наказом імператриці Катерини II повстання було жорстоко придушене російськими військами корпусу генерала Кречетникова. Було страчено в жаклиний спосіб 30 тисяч повстанців, в тому числі і одного з ватажків Івана Гонту. Другого ватажка Максима Залізняка було відправлено на каторгу до Сибіру. Це повстання займає важливе місце в історичній пам'яті народу. Воно відображене і в численних витворах мистецтва, зокрема – в поемі Тараса Шевченка «*Гайдамаки*».

Ліквідація автономії Гетьманщини та повне поневолення України. Імператриця Катерина II зіграла надзвичайну роль в знищенні суб'єктності українського народу. У 1764–1783 роках була проведена адміністративна реформа уряду Російської імперії, націлена на ліквідацію автономії Гетьманщини. У 1764 році наказом імператриці було скасовано інститут гетьмана, а ще через рік Гетьманщину реформовано в Малоросійську губернію. В 1775 році за її наказом відбулася повна ліквідація *Запорізької Січі* як козацької автономії, в результаті чого припинило своє існування Військо Запорозьке Низове. В 1782 році на Лівобережну Україну було поширене кріпацтво, яке до цього існувало в Російській імперії. У 1783 році після перемоги Російської імперії над Османською імперією була здійснена *анексія Кримського ханства* і розпочато геноцид та депортації кримських татар. У 1793 році після перемоги Російської імперії над Річчю Посполитою та її поділу, була *анексована Правобережна Україна*, яка потрапила під колоніальне ярмо.

Лінгвоцид української мови. Заборони, обмеження, утиски української мови, як і репресії, спрямовані проти української культури є пролонгованою травматизацією, яка тривала протягом 1627–1990 років. За цей період московською, російською, радянською, а також частково – польською, австро-угорською, румунською владами було видано 76 указів, циркулярів, постанов, законодавчих актів, спрямованих проти української мови (від обмеження до повної заборони) з метою знищення української мовно-етнічної ідентичності («*Хронологія утисків української мови*» – Вікіпедія). Це чи не найбільший досвід в історії утисків мов інших народів у світі.

Якщо коротко охарактеризувати сутнісну особливість даної епохи, то вона полягає в появі, розвитку та утвердженні *колоніальної травми* України. Її наслідками є ряд деформацій менталітету українців, поява комплексу національної меншовартості та комплексу жертви. Певною мірою розвивається психологія колаборації, що проявляється в приєднанні до імперської політики і поєднанні відцентрових і доцентрових тенденцій суспільної поведінки.

Історичні травми епохи більшовизму. Ці травми живі і досі, вони з різною інтенсивністю впливають на всю новітню історію України і значною мірою визначають всі труднощі і ризики зцілення від імперської залежності і здобуття Україною суверенітету та суб'єктності на зламі 20–21 століть.

Радянсько-українська війна (1917–1921). Після більшовицького перевороту 1917 року була проголошена Українська Народна Республіка, спочатку як автономна (20 листопада 1917 року), а потім як самостійна (22 січня 1918 року). Миттєвою реакцією на ці процеси було створення альтернативної УНР Української Народної Республіки Рад, повністю підконтрольної більшовицькій владі Москви, яка оголосила себе єдиною легітимною владою в Україні. Завдяки цьому під виглядом «внутрішнього конфлікту» більшовицька Росія розпочала війну проти УНР.

Ця війна фактично була війною за незалежність України. Перший етап був виграний Україною за підтримки австро-німецьких союзників, хоча були і трагічні сторінки: бій під Крутами, захоплення Києва військами Муравйова з розстрілом 3 тисяч киян та інші. Але скориставшись фактичною поразкою Німеччини в Першій світовій війні більшовицька Росія на початку 1919 року здійснила великий наступ військами Українського фронту проти Армії УНР. Українцям довелось воювати на двох фронтах: з Червоною армією і з Білою армією генерала Денікіна, що дуже ускладнювало становище. Не допомогла і участь союзницьких військ Польської республіки. Війна закінчилася поразкою УНР, придушенням партизанського руху (знищення Холодноярської республіки) та встановленням радянської влади на території України.

Втрата незалежності України після поразки у війні – це не єдина складова цієї історичної травми. Досить істотним чинником було спотворення подій радянською історіографією, яка подавала їх як «звільнення» і «щасливе життя» в сім'ї «братніх народів». Це фактично було інформаційним насильством, що сприяло не лише інформаційній травмі, а й деформації історичної пам'яті суспільства. Ця подія також зробила можливими наступні трагедії, які довелось пережити українському народові.

Голодомори. Першим голодоморам передували травми колективізації та розкуркулювання, що супроводжувалось репресіями та депортаціями (Александрова, 2016). Як доповнення до цього використовувався терор голодом –

винайдена більшовиками політична зброя боротьби з цілими народами, які не хотіли миритися зі свавіллям режиму. Перший «радянський» голод 1921–1923 років безспідставно вважають голодомором, його не можна було пояснити виключно посухою, оскільки відбувалась конфіскація зерна і вивіз його за кордон та на допомогу голодуючому Поволжю. За різними оцінками від голоду померло від 1,5 до 3,21 мільйонів українців.

В 1932–1933 роках був найбільший Голодомор в історії України, коли померло від 3 до 5 мільйонів людей. Цій темі присвячений окремий § 3.4.

Голод 1946–1947 років був спричинений не так повоєнним неврожаєм і економічною кризою, як спланованою акцією сталінського режиму з метою забрати в селян «залишки» зерна і продати або віддати його «братнім» режимам у соціалістичному таборі. За цей період у Румунію, Чехословаччину, Польщу, Болгарію, Східну Німеччину, Францію та деякі інші країни було вивезено близько 2,5 мільйонів тон зерна (з них 1 мільйон з території України). А в цей час в Україні померло від голоду від 1 до 1,5 мільйонів людей.

Голодомори були формою геноциду українського народу і чи не найтяжчими історичними травмами. Проте ніяких заходів по зіцленню майже не проводилось, за винятком деяких форм ритуалізації в останні десятиліття. Їх наслідки залишаються і нині, перебуваючи на рівні групового несвідомого.

Розстріляне відродження і репресії проти культури. Одна з найтрагічніших сторінок історії колективних травм України пов'язана зі знищенням української культури, включаючи фізичну розправу над її діячами. Наймасовіші репресії відбувались в 1933–1937 роки і отримали назву «розстріляне українське відродження». Всього загинуло близько 30 тисяч кращих представників української культури, мистецтва, науки, філософії (розстріляні, померли в концтаборах, покінчили самогубством в очікуванні арешту). Кульмінацією цієї історії був розстріл в урочищі Сандармох (Карелія) 1111 видатних майстрів культури, вчених, державних діячів, священнослужителів, серед яких були 287 українців і близько пов'язаних з Україною осіб. Цей злочин проти людяності був цинічно приурочений до 20-річчя Жовтневого перевороту.

Після смерті Сталіна більшість з них були реабілітовані, проте їх творчий доробок здебільшого залишався забороненим. Мало того, утиски та політичні репресії продовжувались і в 1950–70-ті роки, основне звинувачення – український буржуазний націоналізм.

Ця травма зачіпає найважливіші підвалини колективної психіки народу, удар наносився по її національній самобутності, що визначає саму «душу» української ментальності. Вона є частиною етноциду України.

Друга світова війна (1939–1945). Для України травма війни охоплює значно більший період, ніж роки безпосередніх бойових дій на її території. Поча-

ток цієї травми пов'язаний із захопленням СРСР в 1939–40 роках Західної України, Західної Білорусі та Прибалтики внаслідок змови між Гітлером і Сталіним і розв'язання Другої світової війни. На нових територіях одразу почалося придушення національно-визвольного руху і масові репресії проти нелояльного населення та депортація з рідних земель. В 1945–1946 роках відбулась анексія Закарпатської України з повторенням всіх жахів депортації.

Вторгнення німецької армії 22 червня 1941 року стало початком нового етапу колективної травми. Під час Другої світової війни вся територія України була окупована Німеччиною. Від рук німецьких окупантів загинуло 8 мільйонів українців (з них приблизно дві третини – це втрати цивільного населення). 2,2 мільйони мирних мешканців України були примусово вивезені до Німеччини (79 % від загального числа остарбайтерів). Було вщент зруйновано 700 міст (40 % усіх міст Радянського Союзу, знищених війною) і 28 тисяч сіл. Україна втратила 40 % свого економічного потенціалу.

На території України здійснювалися одні з найбільш активних бойових дій з великими людськими жертвами. Наприклад, у такій воєнній кампанії, як битва за Дніпро у серпні-грудні 1943 року, коли треба було форсувати річку в бік високого правого берега, загинуло щонайменше 417 тисяч солдатів та офіцерів Радянської армії (за деякими оцінками – близько 1 мільйона). Переважна більшість з них були українцями. Значна частина – мобілізовані з щойно звільнених територій (так звані «чорносвитники», або «чорна піхота»), які без підготовки та без належної амуніції та зброї були кинуті в бій.

Завдяки багатьом заходам ритуалізації та мемуаризації травми війни відбулось певне її опрацювання, хоча повне зцілення не було досягнуто.

Історія ОУН та УПА. Український громадсько-політичний рух «Організація українських націоналістів» був заснований 3 лютого 1929 року, а військово-політичне формування «Українська повстанська армія» була створена 14 жовтня 1942 року. Вони ставили собі за мету встановлення самостійної єдиної Української держави, яка мала включати в себе всі етнічні українські землі. Радянська влада ставилась до цих організацій вкрай вороже, особливо до УПА, яку прирівнювала до нацистської організації.

УПА фактично воювала на три фронти: з військами Третього Рейху та його союзниками, польським Рухом опору та радянськими партизанами. З поверненням радянського режиму на західноукраїнські землі, УПА довелося воювати з регулярними частинами Червоної армії та спеціальними підрозділами НКВС та інших силових відомств. Вони боролись з УПА всіма можливими способами, навіть вдаючись до тероризму проти мирного населення під маркою УПА. Попри активний спротив каральним загонам НКВС, бойові загони УПА зрештою були знищені (останній нерівний бій відбувся 14 квітня 1960 року в Тернопільській області).

Дана колективна травма є дуже складною, оскільки відображає глибоку ментальну контрверзу в суспільній психіці (груповій свідомості та груповому несвідомому). Ця суперечність є внутрішнім хронічним суспільним конфліктом без розв'язання якого неможливе остаточне зцілення, прийняття цих подій як частини історії та досягнення суспільного консенсусу.

Депортації в Україні (1939–1947). Одним із засобів придушення опору населення, що мешкало на окупованих і анексованих землях, була депортація людей. Уже восени 1939 року перша хвиля депортації охопила польських осадників, які виселялися разом із сім'ями. Протягом грудня 1939 – березня 1940 років із Західної України та Західної Білорусі було депортовано понад 137 тисяч осіб. Їх виселяли в північно-східні області РРФСР, Комі АРСР і Казахстану. Друга хвиля депортації прокотилась у квітні 1940 року, коли було вивезено заможних селян – «куркулів» (до 6 тисяч сімей із Західної України та Західної Білорусі).

Ще до завершення війни радянська влада розпочала розправу з цілими народами, які начебто запламували себе підтримкою окупаційної німецької влади. Однією з найжахливіших була депортація майже 200 тисяч кримських татар у травні 1944 року, внаслідок чого майже половина з них загинула в дорозі та в місцях поселення від нелюдських умов існування.

Радянська влада чинила жорстокі репресії проти населення, переважно – західних областей України, звинувачених і запідозрених у підтримці ОУН і УПА. За даними Відомчого державного архіву, в 1944–1946 роках з території Західної України у віддалені райони СРСР було депортовано 14728 сімей учасників національно-визвольного руху чисельністю 36608 людей. Ще масштабнішою була депортація українців, відома під назвою операції «Захід» 21 жовтня 1947 року. За офіційними даними з західних областей України було депортовано 26682 сімей спецпереселенців або 76192 особи, в тому числі – 18866 чоловіків, 35152 жінок, 22174 дітей.

Колективна травма депортації радянських часів практично ніколи не зцілювалась, ні на соціальному рівні, ні на рівні допомоги конкретним постраждалим та їх нащадкам. Одним з рідких винятків є прийняті в Україні соціальні програми по реінтеграції кримських татар, що повернулись після депортації. Тут враховується *принцип справедливості*, який дуже важливий для загоєння історичних травм кримських татар, і який знову був порушений після анексії Криму в 2014 році, яка супроводжувалась репресіями проти них.

Чорнобильська катастрофа (1986). Катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції, розташованій біля міста Прип'яті Київської області Української РСР, сталася в ніч на 26 квітня 1986 року. Вона була спричинена двома тепловими вибухами і подальшим руйнуванням четвертого енергобло-

ку електростанції. В результаті повністю зруйнованого вибухом реактору в довкілля було викинуто велику кількість радіоактивних речовин, що в 300 разів перевищило викид під час ядерного бомбардування Хіросіми.

Катастрофа вважається найбільшою за всю історію ядерної енергетики, як за кількістю загиблих і потерпілих від її наслідків людей, так і за економічним збитком. За даними організації Союз «Чорнобиль», з 600 тисяч ліквідаторів аварії 10 % померло і 165 тисяч стало інвалідами.

Суттєвим травмівним чинником катастрофи на ЧАЕС було майже повне замовчування події в перші дні в ЗМІ та в офіційних заявах уряду, пізніше – використовувалася тактика спотворення інформації, значного применшення масштабів і наслідків аварії. Відбулась трансформація онтологічної безпеки, сконструйованої радянською ідеологією, в онтологічну незахищеність як злам усталених переконань, а потім – в культурну травму (Zhukova, 2016).

В перші роки після катастрофи здійснювалась систематична психологічна та психотерапевтична допомога потерпілим, проводились відповідні наукові дослідження (Панок, 1999; Панок, Скребець, Яковенко, 1998). Після розпаду СРСР значна частина цих програм була згорнута. На даний час психологічна допомога жертвам колективної травми Чорнобильської катастрофи та їх нащадкам практично не здійснюється.

Епоха більшовизму має найбільше значення для генезису колективних травм сучасності, оскільки тут відбувалось найінтенсивніше руйнування української ментальності та культурної ідентичності, що призвело до часткової втрати даних цінностей у частини українського суспільства. Другою особливістю є те, що, крім укріплення колоніальної травми, з'являється колективна *травма геноциду*, що посилює комплекс жертви. Всі ці чинники обумовили труднощі відновлення державності та процесів націєтворення після 1991 року, а також ризики нової втрати державності в 21-му столітті.

3.4. Травма Голодомору (1932–1933): подвійний геноцид

Голодомор є класичним прикладом радянського геноциду, найдовшого й наймасштабнішого експерименту з русифікації, а саме – винищення української нації.

Рафал Лемкін

Цю тему варто винести в окремий параграф, враховуючи величезні масштаби та унікальність цієї події як колективної травми. Вона мала значення для життя нації протягом останнього століття. Проте, слід відзначити, що їй присвячено відносно небагато досліджень, порівняно з іншими прикладами травм; набагато менше, ніж, наприклад, травмі Голокосту. Серед зарубіжних

праць це переважно роботи представників української діаспори, які так чи інакше особисто пов'язані з історією Голодомору через предків і родичів, які зазнали цього гіркого досвіду.

Багато робіт висвітлюють свідчення, спогади очевидців Голодомору та їх нащадків. Одне з найбільших зібрань свідчень тих, хто вижив у Голодоморі, представлено у 10-томному творі, здійсненому упорядниками Юрієм Мициком, Анатолієм Бойко та Сергієм Таранцем (2003–2014). Такий матеріал дозволяє вивчати соціально-психологічні феномени, пов'язані з цією травмою, щоб зрозуміти, як поводитись з цим нелегким спадком.

В ряді публікацій представлено дослідження соціокультурних, історико-філософських, інформаційних аспектів. В роботі Оксани Кісь (2010) на основі свідчень жінок, що залишилися в живих після Голодомору, досліджувався феномен історичної травми, в контексті уявлень про колективну пам'ять та колективну ідентичність. Ірина Рева (2019) вивчала соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору та їх вплив на ідентичність. У статті Віталія Огієнко (2013) проаналізовано співвідношення між поняттями «культурна травма» та «колективна травма» і розглянуто проблему впливу історичної травми Голодомору на поведінку та психіку людей. В роботі Юлії Федорович запропоновано підхід до вираження досвіду, пов'язаного з Голодомором, засобами візуальної комунікації, як потужного інструменту для заохочення дискусій на тему геноциду і сприянню прийняття свідомих рішень, спрямованих на соціальну справедливість (Fedorovych, 2021).

Є цікаві праці, присвячені міжпоколінній передачі травми Голодомору та її наслідкам. В роботах Брента Безо та Стефанії Маггі досліджувався вплив досвіду геноциду Голодомору на три покоління в українських родинах та визначалось, як це могло позначитись на психології нащадків, зокрема – на гендерних ролях (Bezo, Maggi, 2015a; 2015b). Вікторія Горбунова та Віталій Климчук виявили ряд особистих установок щодо подій Голодомору у нащадків тих, хто пережив цю травму, а також родинних переконань та поведінкових стратегій, ймовірно пов'язаних із досвідом переживання голоду (Gorbunova, Klymchuk, 2020). Робота Лариси Засєкіної з колективом українських та ізраїльських авторок присвячена вивченню міжпоколінного впливу на друге і третє покоління жінок – нащадків геноцидів Голодомору 1932–1933 та Голокосту 1939–1944 років в Україні та Ізраїлі (Zasiekina al., 2021). Любов Найдьонова (2009) розглядає Голодомор як політтехнологію тоталітарної влади. Фізіологічні наслідки тривалої харчової депривації внаслідок голоду досліджував Андрій Маслюк (2010; 2011).

В цих роботах уже накопичений емпіричний, практичний, біографічний, демографічний та клінічний матеріал, на основі якого можна зробити певні узагальнення щодо характеристик травми геноциду Голодомору та її впливу на колективну психологію українців, включаючи різні покоління.

Ознаки геноциду в колективній травмі Голодомору. Голодомор 1932–1933 років був найстрашнішою з усіх історичних травм України. У 20-х роках 20-го століття в СРСР відбувалась насильницька колективізація, яка перетворилась на відчутну культурну травму (Александрова, 2016). Як спротив цьому процесу на території України в 1928–1931 роках почались масові селянські повстання. Лише в 1930 році відбулось майже 4,1 тисячі масових виступів за участі понад 1,2 мільйонів українських селян. Не в змозі протидіяти силою, комуністична влада вчинила у відповідь політичний терор голодом.

Український Голодомор 1932–1933 років за всіма ознаками був геноцидом, принаймні таким він визнавався польським юристом Рафалем Лемкіним (2009), автором цього терміну. Ідея виникла в нього на основі досвіду 1933 року, а з 1943 року він почав запроваджувати це поняття в міжнародне право. За визначенням, геноцид – це «кампанія повного чи часткового знищення національної, расової, етнічної, релігійної групи як такої» (Мейс, 2006). Серед засобів такого знищення розглядають «навмисне створення групі життєвих умов, розрахованих на її фізичне знищення у цілому або частково» (там же), що повністю підпадає під дію організаторів Голодомору.

Концепція геноциду щодо Голодомору (як винищення українського селянства) підтверджується багатьма фактами. Тоді застосовувались найрепресивніші форми відбирання зерна (включаючи насіннєве) та всіх продовольчих запасів, що фактично робило селян приреченими на голодну смерть. Це практикувалося лише на території України та деяких областей Кубані, де мешкали етнічні українці. Мало того, радянська влада не тільки уникала жодних спроб врятувати людей від голоду (наприклад, прийняти гуманітарну допомогу з-за кордону), а й робила все можливе, щоб позбавити найменших шансів на порятунок. Застосовувалася антилюдська практика озброєних загородзагонів, які силою не випускали людей з територій, де лютував голод, і політика так званих «чорних дошок». Подібних жакіть комуністичного режиму, коли люди були штучно приречені на голодну смерть, не було в інші роки та в інших регіонах СРСР, які постраждали від голоду в період 1920–40-х років.

Чинники тяжкості травми геноциду Голодомору. Травма Голодомору має дві істотні особливості, що відрізняють її від подібних трагедій, пов'язаних з масовим голодом. Одна – це жорстка інформаційна блокада, яка здійснювалась політичним режимом (про це – далі). Друга особливість полягає в масовій участі активістів хлібозаготівель в 1932 році, які зводилась до повної конфіскації продовольства. Як стверджує Дарія Маттінглі (Mattingly, 2018; 2019), майже 20–25 % селян були залучені у Голодоморі на стороні агресора, тобто фактично були причетними до злочину геноциду. Ці особливості були обтяжуючими чинниками даної колективної травми.

Є достатньо підстав вважати травму Голодомору найтяжчою трагедією в історії України. Якщо зіставити її з іншими відомими трагедіями геноциду за викладеними вище принципами тяжкості травматизації, то за масштабами (перший чинник – *принцип значущості*) вона була однією з найзначніших. Так, у статті «Список геноцидів» з англomовної Вікіпедії (“List of genocides”) Голодомор входить в трійку наймасовіших в історії людства. Для порівняння, Голокост налічував від 4,2 до 7 мільйонів жертв, а кількість жертв Голодомору оцінюється від 3 до 5 мільйонів, що є цілком співставним. Але тут був коротший відрізок часу (період наймасовішої смертності тривав менше року), тому кількість померлих за одиницю часу була більшою.

У порівнянні з іншими трагедіями масового голоду в історії, Голодомор також є одним з найтяжчих. У 20-му столітті найбільшим був голод у Китаї у 1959–1961 роках, який забрав життя від 15 до 43 мільйонів людей. Але для України, з населенням на початку 30-х років у 20 разів меншим за населення Китаю наприкінці 50-х, ця травма була набагато відчутнішою. Померло приблизно 15 % населення України загалом, а в деяких регіонах вимирали цілі села. Крім того, китайський голод не мав таких явних ознак політичного терору, як в Україні. Травма геноциду сама по собі – одна з найтяжчих колективних травм, що найважче піддається зціленню. Тут людям відмовляють у праві на існування лише за приналежність до групи, членом якої вони є (часто за фактом свого народження), з чим практично неможливо примиритися.

Якщо розглянути другий чинник травматизації (*принцип справедливості*), Голодомор в Україні різко відрізняється (в гірший бік) від переважної більшості подібних трагедій. По-перше, як уже наголошувалось, це був штучно створений голод, а не результат неврожаю, поганих кліматичних умов чи стихійного лиха, що характерно для інших прикладів масового голоду в історії людства. На думку істориків, український Голодомор – це перший випадок використання масового голоду як засобу політичного терору проти визвольного руху народних мас.

По-друге, ця трагедія була кричущою несправедливістю, яка забрала життя ні в чому не винних люди (серед них – величезна кількість дітей). Але в той же час, істина була «перевернута» з ніг на голову тогочасною «інформаційною війною». Вмираючи від голоду були дискредитовані та оголошені владою «шкідниками», «саботажниками». Суспільній свідомості нав'язувалася думка, що ці люди погані, винні, і їх слід покарати. Їм, фактично приреченим до смерті сталінським режимом, відмовили навіть у моральному праві на життя. По-третє, ці злочини творили не іноземні завойовники, а власна «своя» влада, що робило цю травму набагато тяжчою морально.

Не менш жахливо виглядає аналіз третього чинника травматизації (*принцип активності*). Спротив Голодомору був неспівставно нижчим за масштаб

цього злочину, він не йде ні в яке порівняння з активною боротьбою в попередні роки, яку не вдалося подолати силовими методами. Тут владою було «вдало» обрано час та спосіб політичного терору. Удар був надто нищівним, він не давав можливості та часу для організованої протидії, люди були фактично позбавлені шансів на порятунок. Траплялися поодинокі «голодні бунти», але повстання не набули масового характеру і не змогли зупинити терор. Це виглядало як тотальна пригніченість, соціальна депресія, параліч суспільства, від якого воно не могло оговтатись декілька десятиліть.

Використання Голодомору як інформаційно-психологічного геноциду.

Найжахливішою була ситуація щодо четвертого чинника травматизації (*принцип переживання*). По-перше, дуже довго не проводилося жодної роботи з соціального лікування від цієї травми, практично не було спроб вираження колективної скорботи. Суспільству заборонили оплакати найбільшу трагедію своєї історії. До останнього часу (коли відкрили декілька меморіалів і почали відзначати річниці цієї трагедії) ця подія не лише не була ритуалізованою, навпаки – вона всіляко замовчувалася. У цьому плані ситуація різко відрізняється, наприклад, від травми війни, де суспільство мало можливість повною мірою оплакати жертви за допомогою безлічі фільмів, пам'ятників, відзначення річниць та значною мірою зцілитися.

По-друге (і це – головне!), ця тема тривалий час взагалі була під тотальною заборонаю. Офіційна пропаганда заперечувала навіть сам факт Голодомору. Інформаційна блокада тривала протягом щонайменше півстоліття (особливо жорстко – перші двадцять років, до смерті Сталіна). Для порівняння, Голокост був в центрі уваги цивілізованого світу, щодо нього було реалізовано безліч програм, зокрема – терапевтичних, спрямованих на зцілення від наслідків травми у жертв, що вижили, та їх нащадків. На відміну від цього, ставлення до травми Голодомору було прямо протилежним. Це зумовило абсолютно різні наслідки: досить ефективне зцілення травми Голокосту і відсутність зцілення травми Голодомору, що стало причиною низки соціальних проблем у майбутньому.

Ця заборона сама стала повторною травматизацією, фактично – після відносно короткого періоду фізичного геноциду декілька десятиліть тривав *психологічний геноцид*, спрямований на витравлення цієї події з історичної пам'яті України. Колективній психіці нації був нанесений колосальний удар. Вона довго перебувала в «розщепленому» стані, коли потреба оплакати найбільшу з національних трагедій наштовхувалася на тотальну заборону, аж до загрози фізичних репресій.

Знецінювання травми Голодомору мало не менш важкі психологічні наслідки для суспільства, ніж фізичний геноцид, хоча вони і не такі помітні, як смерть мільйонів людей. Отже, є всі підстави вважати трагедію Голодомору

подвійним геноцидом – фізичним та психологічним. Він був настільки катастрофічним, що, напевно чи відбулося подолання наслідків травми через 90 років. Можливо, це одна з причин гальмування суспільного розвитку після отримання Україною незалежності в 1991 році, коли для цього з'явилися всі об'єктивні передумови. Аж до 2013 року (початку Революція гідності) суспільство не могло вибратися з «потенційної ями» через те, що дуже глибоко в суспільному несвідомому знаходилась ця витіснена історична травма.

З того часу ситуація змінилася не так сильно, хоч тема Голодомору і перестала бути забороненою. Дії, вжиті останніми роками з увічнення його пам'яті, які б сприяти соціальному зціленню, незрівнянно малі проти величини цієї трагедії. Та й сучасне суспільство не дуже охоче повертається до подій 90-річної давнини. Це і зрозуміло – травма Голодомору, яка зазнала тотального витіснення із суспільної свідомості, знаходиться у найглибших шарах соціального несвідомого, відбулось щось на кшталт «історичної амнезії» (Онуфрів, 2018). Витягувати звідти хворобливу інформацію – означає наново переживати давно забуті біль і страх, а це буває майже нестерпно важко. Але єдиний спосіб здолати наслідки інформаційної блокади – політика визнання і усвідомлення. Про необхідність визнання Голодомору саме як геноциду переконливо доводить Олеся Стасюк (2019). Це може допомогти зціленню травми в тому числі і через утвердження *принципу справедливості*.

Ще гірші справи з поінформованістю про Голодомор за межами України. Політика радянської влади сприяла режиму інформаційного спотворення цієї теми у світі. Валлійський журналіст Гарет Джонс був одним з небагатьох зарубіжних очевидців жахливого голоду, проти його свідчення не змогли спростувати пропагандистську брехню сталінського режиму. Ще один свідок жахливих подій, американський історик Вільям Генрі Чемберлін писав:

«Не було в історії людства катастрофи таких величезних розмірів, яка привернула б таку малу увагу міжнародного світу... Голод був інструментом національної політики більшовиків, вжитим свідомо як останній засіб зломити опір українського селянства проти системи» (УІНП, 2015).

Фінська письменниця Софі Оксанен так пояснила цей феномен у своїй промові на церемонії вручення Літературної премії Євросоюзу в 2019 році:

«Голодомор 1932-1933 рр. в Україні – це геноцид, який також заперечувався Заходом. За словами історика Роберта Конквеста, це була перша масштабна операція, в якій Радянський Союз застосовував методи Великої брехні, що були започатковані Адольфом Гітлером, для здійснення впливу на громадську думку за кордоном. Якщо брехня досить велика або навіть колосальна, ніхто не повірить, що правда може бути настільки безсоромно спотворена. Метод спрацював, і він досі працює, оскільки надто часто можна почути розмови про так звану полеміку щодо фактів Голодомору» (Оксанен, 2019).

Український геноцид посилено заперечувався радянською і зараз продовжує заперечуватися російською пропагандою. Голодомор цинічно називають «міфом з яскраво вираженим русофобським забарвленням». Але це лише підтверджує причетність політичної влади Росії (яка оголосила себе наступницею комуністичного режиму СРСР) до цього геноциду, як заперечення сучасною Туреччиною геноциду вірмен, який стався більше ста років тому, видає її явний політичний інтерес. В результаті сучасний світ дуже мало знає про Голодомор, чого не можна сказати про інші приклади геноциду, наприклад, про Голокост, про який обурено говорив увесь світ, і який мав набагато більше можливостей для соціального зцілення. Ситуація помітно змінилася після 24 лютого 2022 року, коли агресія РФ проти України продемонструвала низку воєнних злочинів, в тому числі і геноцид. Це допомогло зіставити ці події з Голодомором, що відбувся за 90 років до цього.

Наслідки геноциду Голодомору для України. Один з найзначніших наслідків – це знищення традиційного устрою життя українського селянства, яке формувалося століттями. Для переважно аграрної країни, де більшість населення становила працелюбне та господарське селянство, це був справді нищівний удар. Багато проблем на селі, в тому числі й демографічні, існують і донині, серед яких – труднощі розвитку фермерства. Тоді вони «виришувалися» вельми своєрідно – переселенням сотень тисяч людей з російської глибинки до спорожнілих після голодної смерті українських сіл. Таке етнічне «перемішування» було характерною рисою сталінської національної політики.

Ще одним серйозним наслідком є переривання спадкоємності історії боротьби за незалежність України, яка відбувалася у попередні періоди, у тому числі й руйнівний удар по козацьким традиціям України. Сталінському режиму вдалося на довгі роки зупинити опір і придушити волю до незалежності. У наступні десятиліття національно-визвольний рух зберігався лише у західних областях, які не зазнали трагедії Голодомору, хоча раніше він був поширений на всій території України. На щастя, цей удар не став смертельним, і традиції козацтва, неначе птах Фенікс, почали стрімко відроджуватись «з попелу» російсько-української війни.

Колективна травма та її наслідки стали причиною надломленої психології цілого покоління, а це не могло не позначитися на формуванні специфічних рис національного характеру. Вони проявляються в особливому ставленні до їжі та у проблемах переїдання, надмірної ваги (особливо у представників старшого покоління), в порушеннях харчової поведінки (анорексія і булімія як символічне відігрування трагедії голоду). Серед неспецифічних наслідків голодомору спостерігаються відчуття соціальної беззахисності, соціально-політична пасивність, політичний нігілізм, високий рівень недовіри до влади у всіх її формах, поширені серед значної кількості людей. З цим пов'язаний

відомий український індивідуалізм, відкидання колективних форм життя. Для багатьох характерна зневага у свої сили, низька самооцінка, психологія жертви. А деякі дослідники навіть пишуть про почуття національної меншовартості, комплекс «молодшого брата» (в позиціонуванні стосовно Росії). В основі цього безперечно лежить глибоко витіснений страх (майже на генетичному рівні), що має витoki в тому періоді історії, коли був реальний страх лютої голодної смерті.

Характерною рисою українців є толерантність, яка іноді переходить навіть розумні межі. Так, коли треба швидко реагувати на агресію, українці довго терплять, іноді на шкоду собі, як це було, наприклад, на початку весни 2014 року під час анексії Криму. Наскільки толерантність була притаманна нашій нації у минулі століття та якою мірою вона була посилена колективними травмами 20-го століття сказати важко. Але, принаймні, пригнічена агресивність, як властивість, що корелює з високим рівнем терпимості, імовірно має витoki в описуваних історичних травмах.

Травма Голодомору 1932–1933 років яскраво проявилась під час прийняття Верховною радою України *«Закону про землю»* в березні 2020 року. В тексті закону явно бракувало достатніх механізмів захисту прав фермерів, можливості придбання землі дрібними власниками, натомість була реальна загроза монополізації власності на землю, виникнення власників з інших держав (в тому числі – Росії) через посередництво іноземних банків та інші ризики. І головне, закон приймався без необхідного в такому випадку всенародного референдуму, тобто – при неможливості впливу народу на цей процес (порушення *принципу активності*). Прийняття закону було дуже болісним для великої кількості людей, оскільки воскрешало в пам'яті історію, коли селяни позбавлялись можливості існування через варварську практику відбирання продуктів, вирощених на власній землі, що ставило під сумнів реальність володіння нею людьми. Цьому неможливо було протидіяти, селянство було позбавлене права і можливості бодай якось впливати на ситуацію.

3.5. Революція гідності та російсько-українська війна (2013–202?) як системна колективна травма

Можна брати міста і вигравати битви, але не можна підкорити цілий народ.

Бернард Шоу

Події, що відбуваються в Україні, починаючи з осені 2013 року, є новітньою системною колективною травмою України, найвищою фазою якої стало повномасштабне вторгнення РФ 24 лютого 2022 року (Горностай, Чорна, 2022;

2023; Слюсаревський, 2022; Слюсаревський, Чуніхіна, 2022; Shust, 2022; Giladi, 2022). Вони дуже важливі тим, що в цей період починається по-справжньому активна форма суспільного розвитку. Сформувався новий спосіб долання наслідків історичних травм, якого не було у попередні періоди історії України. Суспільна стагнація, спричинена травмою геноциду, тривала понад 80 років. Це життя трьох поколінь, час достатній для послаблення наслідків історичної травми та зміцнення ресурсів до соціальних перетворень.

Соціальна активність української нації у 2013 році зросла більше, ніж за попередній період незалежності України. Початок Революцію гідності 2013–2014 років був пов'язаний з відмовою української влади від курсу євроінтеграції, який перед цим нею декларувався. Суспільний протест проти такого рішення влади поступово переріс в революційний рух. На той момент уже стали можливими процеси, які можна назвати відродженням української нації. Суспільство почало долати страх, який жив у ньому кілька десятиліть, що яскраво проявилось в період революції, особливо під час кривавих подій на Майдані Незалежності у лютому 2014 року.

З цими подіями напряду пов'язана російсько-українська війна, яка розпочалась одразу після революції. Тому ці процеси слід розглядати в єдиному контексті. Такого ж погляду дотримується і Олена Суший (2014). Мало того, можна вважати, що Російська Федерація фактично розпочала агресію проти України в грудні 2013 року у формі безпрецедентної за своєю інтенсивністю інформаційної війни. Отже, до лютого 2014 року це була холодна фаза війни, яка була спрямована на протидію вибору українського суспільства курсу «до Європи». В ній використовувалася переважно інформаційна агресія, хоча не виключена і активна участь російських спецслужб як кураторів силового розгону, а пізніше – розстрілу мітингувальників на Майдані Незалежності. З моменту захоплення Криму війна перейшла в гарячу фазу.

Цю комплексну колективну травму можна умовно розділити на чотири періоди: Революція Гідності і перша гостра фаза війни; тривала фаза перемир'я; найгостріша фаза повномасштабного вторгнення; процес відновлення і суспільного зцілення від травми в повоєнний період.

Перший період: Революція Гідності та перша гостра фаза війни (листопад 2013 – лютий 2015)

Велика активність під час подій зими 2013–2014 років могла стати спробою подолання історичних травм, вийти з депресивної ями і почати використовувати активні форми суспільного життя. Але далі відбулись драматичні події, пов'язані з початком гарячої фази російської агресії. Тому цей рух був не поступальним, а швидше ривками з відкочуванням назад і поверненням до початкової пасивності. Для характеристики суспільної ситуації під час

цих подій ми скористаємось моделлю типів реагування групи на колективну травму (§ 2.3, рис. 3, с. 69). У першому періоді травми, для аналізу якого власне і була створена модель, можна виділити такі чотири етапи переживання колективної травми (Горностай, 2015) (рис. 5).

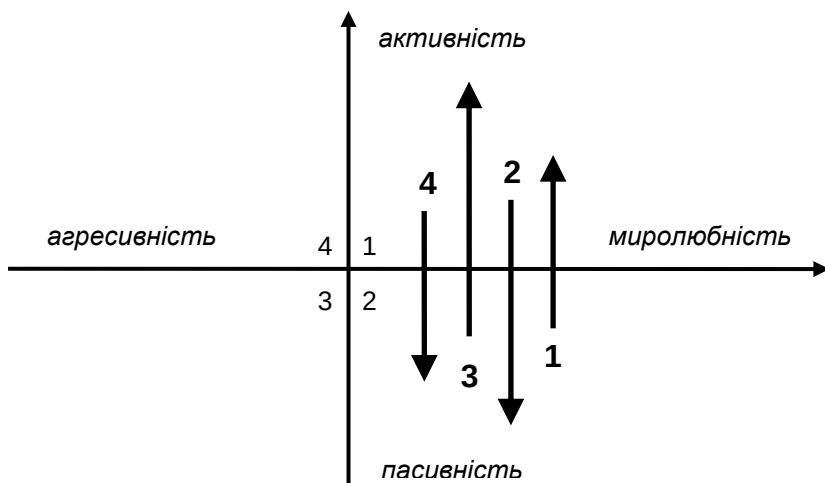

Рис. 5. Етапи колективної травми «Революції гідності» та першої фази російсько-української війни

Перший етап (активна фаза): Революції гідності. З самого початку протест носив абсолютно мирний характер, зростання суспільної активності поєднувалось з хорошою дисципліною. Ці події супроводжувались драматичними епізодами зіткнень з силовиками і свавілля влади. Першим епізодом було побиття мітингувальників на Майдані в ніч на 30 листопада 2013 року. Це тільки посилювало протестні настрої людей. Після цієї події з'явилась нова вимога відставки президента Януковича, уряду і розпуску Верховної Ради. Наступним травматичним епізодом була ухвала Верховною Радою України 16 січня 2014 року репресивних законів проти громадянських прав з метою посилення можливих репресій проти мітингувальників.

Це викликало ще більший спротив, що супроводжувався зіткненнями з силовиками. Під час цих зіткнень 22 січня з'явилися перші жертви. Це був момент, коли протест остаточно перестав бути мирним. 22–27 січня 2014 року відбувалось захоплення протестуючими ряду обласних держадміністрацій.

цій, які, проте, були потім добровільно звільнені. Навіть тоді обійшлося без випадків мародерства, погромів та інших кримінальних дій з боку протестувальників. Кульмінацією трагічних подій став розстріл мітингувальників на Майдані Незалежності у Києві 18–20-го лютого 2014 року, під час якого загинуло більше сотні учасників Євромайдану («Небесна сотня»).

На той момент це була найбільша колективна травма за всю історію незалежної України. Тоді ще ніхто не здогадувався, якого жахливого травмування зазнає українське суспільство в наступне десятиліття, і наслідки якого позначатимуться ще дуже довго. Тим не менше трагічні події на Майдані були активною фазою травми (стрілка «1» на рис. 5), хоча активність була ще неоднорідною: за великої емоційної підтримки значна частина суспільства пережила великий травматичний шок, а інша – була у стані активного неприйняття («Антимайдан»). Суспільство активно оплакувало своїх героїв, у державі почалися процеси зміна влади.

Стійкість, хоробрість і звитягу під час Майдану можна пояснити частково і пам'яттю про історичні травми України і бажанням здобути волю для суспільства, щоб за будь-яку ціну не допустити повторення минулих трагедій. На той час позиція «слабкої жертви», коли домінуючою емоцією був «дитячий» страх повторення травми, змінилася на позицію «витривалої жертви», стали помітними навіть певні ознаки посттравматичного зростання. Серед емоцій став з'являтися стриманий гнів. Страх не зник, але «подорослішав», перетворився на бажання здобути перемогу, готовності навіть вмирати за це, щоб запобігти набагато страшнішим жертвам. Такий емоційний настрій і бажання будь-що перемогти став домінуючим і через 8 років, під час повномасштабного вторгнення.

Другий етап (пасивна фаза): анексія Криму. Другим етапом травми стала анексія Криму, яка відбулася майже блискавично, коли суспільство ще не встигло оговтатися від трагічних подій на Майдані. Він був найгіршим етапом всього першого періоду переживання травм, коли довелося здати цю територію практично без боротьби (з мінімальним опором). Якщо не торкатись об'єктивних причин, через які не був обраний активний сценарій (вони, напевно, були), то очевидні психологічні фактори, про які йшлося в темі про Голодомор. Це неопрацьовані наслідки цієї колективної травми, насамперед, толерантність, які завадили повністю вийти з пасивно-миролюбної позиції (стрілка «2» на рис. 5). Це стало найбільш пасивною фазою цієї колективної травми. Стан суспільства та держави у цей період був близьким до паралічу. Суспільство знову опинилося у соціальній депресії, відбулася регресія на депресивний рівень, можливо, навіть до історичного періоду травми геноциду. Це стало причиною неготовності суспільства і влади до адекватних реакцій на можливе загострення політичної ситуації.

Третій етап (активна фаза): війна на Донбасі. Третій етап травми пов'язаний з появою так званого «сепаратистського руху» на сході України та початком активної фази антитерористичної операції. Через зазначені вище причини був прогавлений початковий момент, коли цьому можна було запобігти. Події на Донбасі були передбачуваними, особливо після захоплення Криму. Було зрозуміло, що за всім цим стоїть агресивна політика Російської Федерації з її спецслужбами. Необхідно було проявити більшу агресивність, елементи насильства, щоб просто знищити незаконні формування, озброєні спочатку лише стрілецькою зброєю. Цього не сталося, і були створені терористичні організації так звані «ДНР» і «ЛНР», куди під видом гуманітарних конвоїв активно стало постачатися з Росії важке озброєння.

Тим не менш, сепаратистський рух і прояви тероризму, що сталися за цим, фактично розбудили суспільство. Воно поступово оговталось і вийшло з піке, куди було відправлено російською агресією в Криму. Це стало найактивнішим періодом переживання травми за весь перший період, який фактично показав, що нація готова вийти із соціальної депресії та запропонувати новий спосіб суспільного розвитку (стрілка «З» на рис. 5). Відбулася небачене раніше зростання активності громадянського суспільства, що проявилось у добровольчому та волонтерському рухах на фронті та в тилу, а також спротиву інформаційній війні в інформаційному просторі.

Все це фактично врятувало країну від поразки і не просто вирівняло становище, а переломили його на користь України. Українські військові в багатьох ситуаціях проявляли найвищий героїзм, наприклад, при обороні Донецького аеропорту, в боях за Савур-Могили та в багатьох інших ситуаціях. Незважаючи на велику слабкість держави, практичну відсутність боєздатних збройних сил, це забезпечило успіх у боротьбі з тероризмом на Донбасі, який почав зазнавати нищівних поразок.

Четвертий етап (пасивна фаза): перше вторгнення російської армії. Початком четвертого етапу травми стала пряме вторгнення регулярних російських військових формувань на боці так званих ЛНР/ДНР (перед цим російські військові маскувались під «добровольців», які приїхали воювати під час «відпустки»). Це було першим майже відкритим вторгненням російських агресорів на територію України, хоч і не таким масованим, як у 2022 році. Кульмінацією цього етапу травми стало оточення окремих частин українських добровольчих батальйонів Нацгвардії та ЗСУ під Іловайськом у серпні 2014 року, що спричинило загибель майже 400 українців. Особливого травматизму цій події надав розстріл росіянами українських військових, що виходили через заздалегідь обумовлений «зелений коридор».

Вторгнення регулярних російських військ та Іловайська трагедія були не менш сильною травмою, ніж розстріл «Небесної сотні». Відбулася ще багато

подій на полі бою, серед яких були і невдачі, наприклад, драматична втрата Дебальцевського транспортного вузла. Частина звільнених територій була втраченою. Суспільство знов потрапило в нижню («пасивну») половину діаграми (стрілка «4» на рис. 5). Це змусило українське керівництво піти на певні політичні поступки і розпочати заходи щодо перемир'я. Але насправді воно виявилось «гібридним миром» і перетворювало війну на заморожений конфлікт. Тоді було невідомо, як розвиватимуться події надалі.

Переходи між 1-м і 2-м квадрантами, описані в чотирьох етапах травми, характеризуються чергуванням активної та пасивної позицій. За нашою концепцією (*принцип активності* – § 1.4) пасивність чи активність суб'єкта колективної травми є чинником тяжкості травматизації. Ця думка тут отримує чітке підтвердження, оскільки другий і четвертий етапи (перехід з 1-го активного в 2-й пасивний квадрант) є набагато більш травмивними, ніж перший і третій (протилежний перехід – з пасивної в активну позицію).

Травма першого періоду – це травма втрати частини території (Крим і ОРДЛО) і травма людських жертв, які понесла Україна за цей період війни. З точки зору принципів тяжкості колективного травмування тут спрацювали *принцип значущості* і *принцип справедливості* в негативних вимірах. Це частково воскресило історичні травми, пов'язані з втратами територій та суверенітету, а це виявилось досить болючим.

Другий період: фаза гібридного перемир'я (лютий 2015 – лютий 2022)

Наступний другий період (або *п'ятий етап*) переживання травми тривав найдовше за всі попередні. Він був пасивною фазою, фактично суспільство знову повернулося на рівень травми (нижня частина схеми). Події, що передували цьому, змінили порядок сил і завдали удару по активності українського суспільства. Можна висловити гіпотезу, що суспільна стагнація після піднесення часів Майдану в 2013–2014 років спричинена тим, що суспільство потрапило в певну «потенційну яму». Нові колективні травми (анексія Криму, початок війни з Росією) актуалізували неподолані історичні травми, насамперед, травму геноциду Голодомору. Правда, тут уже не було такого глибокого рівня депресії, як на другому етапі (під час анексії Криму), швидше – він став ближчим до пасивно-агресивного стану (3-й квадрант). Суспільство почало накопичувати ресурси для виходу на прогресивний рівень. Символічно – це і мав бути шлях до демократичної Європи.

«Мінські домовленості» (або «договірняки», як їх прозвали критики) фактично були формою неявної легітимізації таких псевдо-утворень, як ДНР і ЛНР, що всі розуміли, але не могли нічого з цим вдіяти. Це був глухий кут, з якого не було виходу ні демократичним, ні дипломатичним шляхом. Нато-

мість саме на такому вирішенні наполягали всі сторони конфлікту і посередники. Продовжувалися перемовини у складі тристоронньої контактної групи («норманський формат»), розпочалися дискусії навколо так званої «формули Штайнмаєра». Проте всі розуміли, що під «гібридним перемир'ям» фактично маскувалася «гібридна війна», воєнні дії не припинялися, продовжували гинути люди. А навколо цього велися низки політичних ігор. Це стало нагадувати «театр абсурду» і було досить травматичним для суспільства.

Попри всю невизначеність це був переломний момент української історії. Фактично суспільство стояло на роздоріжжі – або залишитися в стані соціальної депресії, або перейти до активної фази суспільного розвитку. На жаль, залишалася імовірність поразки демократичних сил і повернення до часткової імперської залежності від Росії з послабленням суверенітету. Тим більше, що це було неявно відображено в «мінських угодах» (особливо в їх російському трактуванні), які достатньо довго розглядалися як єдиний засіб розв'язання проблем на сході України.

Така мета була неприйнятною для України, у суспільстві на всіх рівнях (включаючи політикум) домінували прагнення збереження суверенітету і орієнтація на європейські цінності (що відповідає 1-й позиції на схемі). Щоб опинитися на цьому рівні, треба провести всі необхідні реформи, побудувати незалежну демократичну державу та розвинене громадянське суспільство, здатні вирішувати всі проблеми у соціальній, політичній та економічній сферах (зокрема – у сфері енергетичної незалежності).

Але на шляху до прогресу був не лише зовнішній, а й внутрішній ворог: корумпована олігархічна система, яка чинила опір прогресивному розвитку. Були і явно проросійські сили, які протягом всього цього періоду мали певний вплив в українському політикумі і фактично воювали на боці агресора. Проти всього цього виступало громадянське суспільство, яке ще не розкрило весь свій потенціал і теоретично могло взяти ситуацію у свої руки, хоча практична спроможність такого вирішення була значно нижчою.

Яким шляхом це мало статися, на той момент було важко сказати. Офіційна політика того часу наполягала виключно на дипломатичних засобах розв'язання цієї проблеми. Але досягнення цієї мети мирним шляхом (суцільна стрілка, рис. 6) вбачалось малоімовірним. Цілі сторін перемовин були протилежними, фактично несумісними. Росія не хотіла ніякого врегулювання, вона навпаки, була зацікавлена в нестабільності, завдяки якій можна було залишати вплив на Україну. Стало зрозуміло, що російська агресія не дасть українцям спокою.

Було висунуто припущення (Горностай, 2014), що прямо перейти з 2-го квадранту до 1-го не вдасться. Можливо доведеться обрати важчий шлях – пройти весь цикл виходу з травми 2–3–4–1 (штрихова стрілка у вигляді дуги,

рис. 6). Якщо ескалація російської агресії продовжуватиметься (а це дуже ймовірно), ми матимемо можливості використати агресивні ресурси, щоб посправжньому «розлютившись» на агресора, завоювати незалежність не найшвидшим, але найдієвішим способом. Фактично, суцільна стрілка відповідає суспільній свідомості, а штрихова лінія-дуга – суспільному несвідомому.

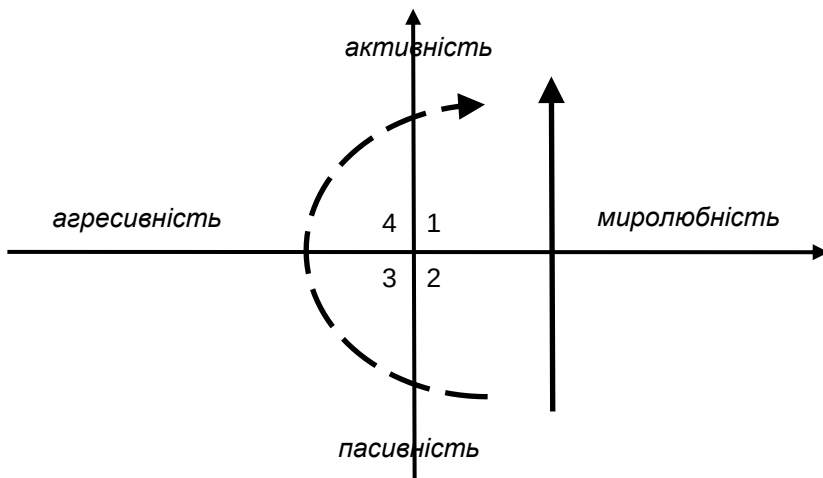

Рис. 6. Очікування щодо виходу з депресивних наслідків колективної травми (Горностай, 2014, с. 154)

Цей період виявився набагато тривалішим, ніж попередні, суспільство перебувало в ньому сім років. Але це було скоріше нестійкою рівновагою, ніж стабільністю. Вона не могла тривати нескінченно і неодмінно мала змінитись наступним етапом. За логікою, це повинно бути активною фазою, принаймні суспільство було готове саме до такого розвитку подій.

З часом «мінський процес» повністю себе вичерпав і був фактично згорнутий в кінці 2016 року. В політикумі ще продовжувала звучати думка, що конфлікт «можливо вирішити лише дипломатичним шляхом», але в суспільстві почали реально визрівати нові колективні настрої. Почалася повільна еволюція з пасивно-миролюбної в пасивно-агресивну позицію (з 2-го в 3-й квадрант). Весь другий період фактично є *п'ятим етапом переживання травми*, що проілюстровано стрілочкою «5» (рис. 7).

Спроба реанімувати «нормандський формат» в кінці 2019 року ні до чого не призвела, оскільки не мала найменшої підтримки у суспільстві. Усталене положення речей перестало задовольняти кожну зі сторін, які не могли і не

хотіли йти на поступки своїм стратегічним цілям. Напередодні вторгнення 24 лютого 2022 року суспільство вже було готове до агресивної відповіді на напад і спроможне чинити активну відсіч окупантам. Незважаючи на те, що війна була надзвичайною трагедією, вона відіграла і позитивну роль, оскільки сприяла виходу з глухого кута, в якому опинилась вся міжнародна і внутрішня політика України. Суспільство було схоже на сильно стиснуту пружину, яка містила в собі величезну потенційну енергію.

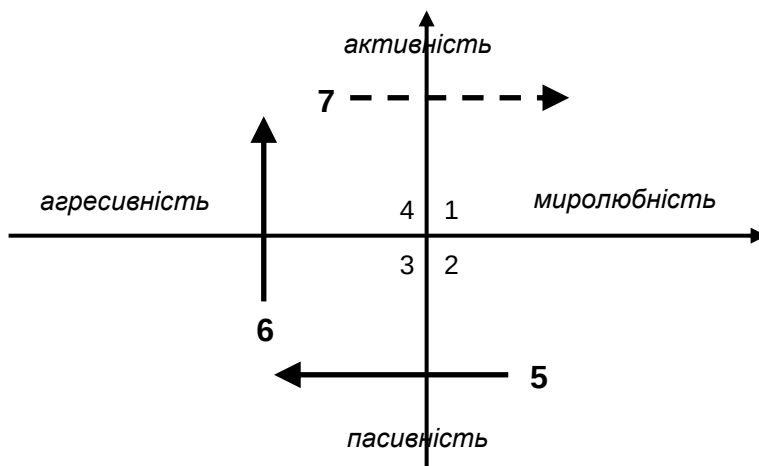

Рис. 7. Перебіг колективної травми у періоди «перемир'я» (5), вторгнення російської армії (6) та перспективи повоєнного відновлення (7)

Травма другого періоду – це переживання суспільством загрози втрати суверенітету («мінські угоди», які належало імплементувати в українське законодавство, насамперед в Конституцію). Це не просто підсилювало травму попереднього періоду (втрату територій), а фактично закріплювало її, позбавляючи можливості виходу, що значно збільшувало тяжкість травматизації (яка тривала цілих сім років). З точки зору принципів тяжкості колективного травмування тут спрацювали *принцип активності* (була фактично паралізована активність через неможливість змінити ситуацію) і *принцип справедливості* (нав'язані умови перемир'я суперечили нормам права).

Саме екзистенціальний глухий кут, в який потрапила Україна через цю ситуацію і болючість травм першого і особливо – другого періодів зумовила цілковиту єдність суспільства в баченні перемоги як повного відновлення територіальної цілісності та суверенітету після початку повномасштабного

вторгнення. Ця єдність також проявилась у принциповій відмові від будь-якої теоретичної можливості нових «мінських домовленостей», і це бачення не змінювалось попри величезні жертви і втрати війни.

Третій період: повномасштабне вторгнення (24 лютого 2022 – 202?)

Такий розвиток подій, якщо враховувати логіку всіх попередніх етапів соціальної взаємодії України і Росії, був цілком закономірним. Це підсвідомо розуміли всі, хоча свідомість всіляко опиралась очевидному. У багатьох спрацьовували захисти, стереотипи, проекції, страх побачити реальність.

Повномасштабне вторгнення російської армії і найгостріша фаза російсько-української війни є *шостим етапом колективної травми* новітньої історії України (стрілочка «6» на рис. 7). Українське суспільство дуже швидко перейшло з 3-го в 4-й квадрант – в активно-агресивну позицію, але це була *агресія захисту*, що є принциповим. Її слід розуміти не як емоцію, спрямовану на нищення, напад, руйнування, не як позицію агресора, загарбника, а скоріше – як «праведний гнів», конче необхідний для здолання злочинної агресії.

У відповідь на агресію українське суспільство проявило небачений рівень самоорганізації та згуртованості. Ще одним проявом була воля до перемоги, властива всьому суспільству, а не лише ЗСУ. Цей чинник не був врахований експертами західних розвідок, які прогнозували поразку України через 72 години після початку війни. Певною мірою – це був прояв інстинкту самозбереження, коли нація підсвідомо відчувала, яка загроза висить над нею, враховуючи всі попередні трагедії в історії України. Було чітке розуміння, що треба нарешті обірвати ланцюг історичних травм, і зараз для цього найсприятливіший момент. Це потрібно зробити, щоб не повторились попередні прикрі поразки, і щоб минулі жертви не були марними.

Повномасштабне вторгнення стало для України найбільш травматичний етапом не лише за часів незалежності, а й за останні 75 років після Другої світової війни і голодомору 1946–1947 років. Величезна колективна травма торкнулася не лише всієї країни, всього суспільства. Цією війною травмоване все демократичне людство. Хоча, звичайно, ці травми дуже різняться.

Можна умовно виділити такі групи травматизації в українському соціумі: військові на передовій; люди, що потрапили під окупацію; люди, що покинули свої домівки і змушені переїхати; решта населення, яке потерпає від війни. Найпоширенішими синдромами є: бойові травми, травми тих, хто вижив, «травми свідка», гострий травматичний стрес, вторинний травматичний стрес (травми, спричинені іншими травмами, або травмуванням чи втратою близьких) та багато інших. Надзвичайно високого рівня травмування зазнали ті, хто в окупації пережив знущання, тортури, зґвалтування, втрату близьких на їхніх очах та інші звірства окупантів, військовополонені, примусово депо-

ртовані та інші вразливі групи. Всі вони потребують професійної медичної та психотерапевтичної допомоги.

Одним з поширених наслідків травматизації є ПТСР (посттравматичний стресовий розлад), але пік його проявів буде пізніше, коли мине гостра фаза. Зцілення від наслідків залежатиме від результатів війни. Найкращими ліками буде перемога, відновлення територіальної цілісності, збереження суверенітету, справедливе покарання воєнних злочинців. З точки зору чинників травматизації це означає максимально можливу реалізацію *принципу активності* та *принципу справедливості*.

Травма російсько-української війни має як зовнішні джерела (російська агресія, організація та підтримка тероризму), так і внутрішні передумови (соціальні протиріччя, відмінності ідентичностей великих груп людей), що були використані для розгойдування конфліктної ситуації. Агресія у взаємодії великих соціальних груп може виникати навіть через вигадані та штучно створені приводи, а не реальні події (наприклад, приписування потенційній жертві неіснуючих злочинів, звинувачення в міфічному нацизмі).

Але виникнувши, конфлікт негайно набуває реальних підстав (причому, з обох боків) і далі починає жити сам себе. У цьому підступність таких конфліктів і складність упоратися з їхніми наслідками. Навіть якщо з'ясувати, що реального приводу для агресії спочатку не було, все рівно – подальша ескалація конфлікту надає масу «доводів», які вже неможливо відкинути, і які обопільно починають «виправдовувати» агресію. Як правило, в цих випадках забувають, з чого все починалося, але добре пам'ятають, скільки втрат зазнала кожна сторона уже в процесі війни. Це створює передумову живучості воєнних конфліктів, які дуже важко зупинити, і які навіть можуть виходити за межі одного покоління.

Кожна війна, як системна колективна травма, має безліч епізодів, які є найбільш травмівними, завдали найбільше нестерпного болю, і які, власне, формують колективну травму війни. В російсько-українській війні такими епізодами були: звірства в Бучі (і всі злочини, вчинені в Київській області: страти, катування, зґвалтування), ракетний удар по Яворівському військовому полігону, бомбардування Маріупольського театру (і вся історія геноциду в Маріуполі), обстріл Краматорського вокзалу (ракета з написом «За дітей!»), ракетний удар по Кременчуцькому торговельному центру, підриг СІЗО в Оленівці (катування, страта полонених азовців і брехня про ракетний удар ЗСУ), розтрощені ракетою житлові будинки в Одесі, Дніпрі та інших містах, нищення енергетичної інфраструктури з метою заморозити Україну, повторення «трагедії Бучі» на всіх звільнених територіях, підриг греблі Каховської ГЕС і спричинена цим екологічна катастрофа, знищення ракетою жителів села Гроза під час поминання односілчанина та багато інших. Ці епізоди

потребують окремого оплакування, додаткових засобів ритуалізації, щоб зцілення колективної травми було повнішим.

Війна є чудовим підтвердженням теорії Віктора Франкла (2016) про смисли життя. Якщо людина не втратила сенс, якщо є розуміння заради чого варто щось робити, це примножує ресурси виживання, здолання негараздів, творення нового. Смилом буття української нації (можна сказати – національною ідеєю України) завжди було прагнення до волі. Під час війни надзвичайно актуалізувався новий смисл (нова ідея) – перемогти, відстояти свободу, зберегти незалежність, вижити як нації. Ці дві ідеї не просто поєдналися, вони помножилися одна на другу. Завдяки цьому українці отримали таку величезну духовну силу, якій на той момент практично не було аналогів у світі. Цей сплав був настільки сильний, що можна було не сумніватися: ця нація витримає все.

В російсько-українській війні надзвичайно важливою стала боротьба за ідентичність, тому що питання стояло буквально так: «хто – кого». Ідентичність – це одна з базових характеристик особистості та соціальних груп. Від того, чия ідентичність переможе, залежала не лише доля ідентичностей, від цього залежали долі України і Росії як соціальних суб'єктів. Росія прагне знищити суб'єктність України разом з українською ідентичністю для свого імперського самоствердження. Україна не хоче знищення російської ідентичності, вона не зазіхає на суб'єктність росіян як великої групи – російського народу. Мова йде лише про імперську складову ідентичності, про імперську ідею, яка має бути трансформована, ліквідована, знищена.

Якщо цього не зробити, то ця ідея, будучи глибоко укоріненою в російському шовінізмі, буде живильним середовищем для новітнього російського нацизму. Збереження в російській ментальності нинішньої імперської спрямованості є вкрай небезпечним. Воно буде нести в собі ризик реінкарнації імперії (як це сталося після розпаду СРСР) з усіма негативними наслідками і загрозами для світу. В такому разі дилема «хто – кого?» буде періодично спричиняти небезпеку воєнної експансії та інших збройних конфліктів.

Травма третього періоду – це травма великої війни, що включає травму окупації, травму геноциду та тероризму, травму етноциду та нищення культури, травму депортації (особливо – дітей), травму екоциду довкілля, травму біженців та багато інших компонентів. З точки зору принципів тяжкості колективного травмування тут проявились всі принципи. *Принцип значущості і принцип справедливості* з надзвичайною силою проявились в негативних вимірах (масштаб трагедії та порушення справедливості), але певною мірою компенсувались значущістю і справедливістю спротиву (позитивний вимір). *Принцип активності і принцип переживання* (в спротиві суспільства) з великою силою працювали на позитив як протидія травмуванню.

Четвертий період: повоєнне відновлення (202? – 20??)

Після закінчення війни почнеться четвертий період колективної травми, фаза зцілення (*сьомий етап* переживання травми), позначений стрілкою «7» з штриховою лінією на рис. 7. Це буде період повоєнного відновлення країни, суспільства, і одночасно – період активного зцілення цієї колективної травми та її наслідків, відновлення ментального здоров'я нації. На цьому етапі суспільство перейде до активно-миролюбної позиції (з 4-ї на 1-шу), але це станеться після перемоги. Очікувано цей період буде дуже потужним. Він (принаймні, його перша фаза) може збігатися в часі з процесом приєднання України до Європейського Союзу, як повноправного члена.

Почнеться цей період з переживання трагедії війни, коли відкриється реальна картина втрат. Буде згадано та вшановано пам'ять всіх, чим буде реалізований *принцип значущості* травми в своєму позитивному вираженні. Суспільство дасть волю всім почуттям, буде оплакувати втрати, пишатися подвигами героїв, чим буде реалізований *принцип переживання*. З великою енергією весь народ почне відновлювати країну, відбудовувати міста і села, відроджувати все, що було зруйноване війною (реалізація *принципу активності*). Необхідним етапом буде притягнення до відповідальності всіх винних, від найвищих воєнних злочинців до місцевих колаборантів, сприяння відновленню справедливості і законності в міжнародних відносинах. Це необхідно для реалізації *принципу справедливості*.

Під час повоєнного відновлення суспільство зустрінеться з численними труднощами і ризиками. Насамперед – це зруйнованість інфраструктури та екосистеми, які треба майже повністю відновлювати. Фактично – треба буде побудувати нову країну. Крім того будуть значні демографічні проблеми, пов'язані з втратами на війні, з людьми, які не повернуться з еміграції, збільшенням частки непрацездатних за рахунок ветеранів-інвалідів. Це потребуватиме дієвих заходів, щоб запобігти демографічній кризі. Окремою проблемою може стати розшарування суспільства, пов'язане, насамперед, з реінтеграцією деокупованих територій (особливо тих, які були під окупацією десять років), а також – викликаних відмінністю позицій участі у війні та різним баченням шляхів вирішення численних проблем відновлення та реформування.

Багато проблем буде пов'язано з великою кількістю людей з бойовими травмами та травмами війни, які потребуватимуть психотерапевтичної допомоги. Але в нас є багато фахівців, які мають досвід роботи з цією проблематикою, і які працюють вже зараз. В мирний період мають бути створені спеціальні програми для роботи з психологічними наслідками травмування. Також необхідні інформаційні, мистецькі та інші заходи з метою ритуалізації та окультурення травми війни, як ефективного способу її здолання. Для цього є всі передумови. Можна прогнозувати ренесанс в культурі, який почався

ще до війни (кінематограф, музика, література). Варто створити новий героїчний епос на новітній історії війни, а також продовжити окультурення історичних травм. Наприклад, не обмежуватись лише трагічним в описі Голодомору, а інсценізувати історії рятування від голоду, яких було багато (*«Список рятівників людей від Голодомору...»* – Вікіпедія). Хорошим прикладом може бути фільм *«Список Шиндлера»* режисера Стівена Спілберга за мотивами роману Томаса Кініллі про рятівника людей від Голокосту.

Активна боротьба України з агресором не тільки сама по собі допомагає зціленню сучасної колективної травми, а й певною мірою сприяє подоланню наслідків історичних травм. Вже зараз українське суспільство фактично зламало комплекс жертви і активно позбувається комплексу національної меншовартості. Згодом воно зможе послабити постгеноцидний і постколоніальний синдроми, хоча цей процес буде не таким простим і швидким і можливо потребуватиме додаткових заходів. Зміни стосуються важливих соціально-психологічних характеристик політичної нації, яка фактично переживає нове народження: ідентичності, менталітету, історичної пам'яті.

Можна висловити достатній оптимізм щодо зцілення суспільством наслідків історичних травм. Він базується на знанні історії України, яка зберегла свою автентичність попри великий травматичний досвід. Під час російсько-української війни українське суспільство показало високу витривалість, життєстійкість, здатність до посттравматичного зростання. Воно продемонструвало свою силу і високий рівень морально-психологічного стану.

Повоєнне українське суспільство зіткнеться з багатьма викликами, на які треба буде відповідати. Найбільший з них – це необхідність знищення залишків тоталітаризму у вигляді корупційно-олігархічної системи. Суспільство готове для цього як ніколи, але система буде чинити шалений опір. По суті – це буде дуже непростою внутрішньою війною з корупційною системою. Від її успіху залежатиме відновлення економіки та нормального життя в країні, забезпечення обороноздатності, шанси входження в Євросоюз. Українське суспільство має феноменальну здатність до високої самоорганізації, це є величезним ресурсом для демократичного реформування держави. Завдання лише в тому, щоб поєднати його з отриманням авторитетними лідерами громадянського суспільства реальної політичної влади.

Травма війни стосується і російського суспільства, для нього найтяжчою фазою буде заключна частина війни та її завершення. Але реальні наслідки стануть відчутними нескоро, можливо – через роки (або навіть – десятиліття). Зараз – це лише первинне травмування, його переживає як колективну травму невелика частина російського суспільства, більшість поки що перебуває в ейфорії агресії і травмується хіба що наслідками санкцій. Але згодом – це буде жакливішою колективною травмою, ніж та, яку переживає Україна, бо

відбудеться руйнування імперської складової російської ідентичності. Але тоді у Росії з'явиться шанс побудови нової ідентичності на основі реальних національних цінностей і власної автентичної історії та культури.

Переживання подій російсько-української війни відбувається і на рівні всього людства, що також має ознаки травмування. Багато країн (переважно – це найближчі географічні сусіди) активно переймаються всіма травматичними подіями, що супроводжують війну. З одного боку, ця соціальна динаміка є зцілюючою для травмованого досвіду мільйонів людей у світі (*принцип переживання*). З іншого боку, вона є істотною підтримкою України в її долатті власної колективної травми. Можна без перебільшення сказати, що прогресивна частина людства зазнає істотних трансформацій внаслідок російсько-української війни і виїде з неї значною мірою оновленою.

3.6. Колективні травми, спричинені репресивною або смертельною дискримінацією груп

Пам'ять, вправа живих, особливо тих, хто пам'ятає, щоб культури не загинули, накладає як відповідальність, так і прокляття на тих, хто вирішив пам'ятати.

Флора Гонсалес Мандрі (Mandri, 2006, с. 1)

З усіх випадків колективних травм нас найбільше цікавлять такі, що пов'язані з проблемною міжгруповою взаємодією глобальних соціальних суб'єктів, конфліктами, різними видами агресії однієї групи проти іншої. Типовим прикладом є війни. Але слід особливо виділити травми, спричинені прямою дискримінацією однієї групи іншою. В них вектор агресії завжди односпрямований. Ролі групи-жертви і групи-агресора чітко окреслені, полярно розведені, обміну ролями не відбувається. Прикладами є геноцид, рабство, примусові депортації великих груп та подібні їм за характером перебігу та наслідками. На початку розділу був поданий переважно історичний огляд цих травм. Тут ми зупинимось на психологічному аналізі та досвіді їх опрацювання.

У випадку війни також можуть бути чітко окреслені явний агресор і явна жертва, прикладом є російсько-українська війна, розпочата Росією у 2014 році. Проте, в самому процесі такої війни, групи, що беруть в ній участь, по чергово виступають в різних ролях, кожна може проявляти воєнну агресію, якщо йдеться про окремі тактичні операції, битви та інші воєнні епізоди. Цього не відбувається в перелічених вище видах колективних травм.

Колективні травми геноциду. Геноцид є яскравим прикладом смертельної міжгрупової дискримінації, коли одна група-агресор фізично знищує

іншу групу-жертву (або створює умови, несумісні з її виживанням). Це є виключно асиметричною взаємодією, оскільки дві групи не можуть здійснювати геноцид одночасно одна проти іншої.

Травма геноциду стала активно досліджуватись після одного з наймасштабніших геноцидів – Голокосту. Цій трагедії не лише присвячена найбільша увага з боку політичних, юридичних інституцій, історичних досліджень, вона вважається однією з найбільш опрацьованих в психологічному та психотерапевтичному сенсі. Їй належить велика частка серед досліджень колективних травм та їх наслідків. Ця подія також сприяла появі багатьох психотерапевтичних програм допомоги жертвам Голокосту та його нащадкам і вивченню психологічних особливостей колективних травм.

Одним з перших емпіричних досліджень психологічних наслідків Голокосту для трьох поколінь стала книга Джона Сігала та Мортона Вайнфельда *«Травма та відродження: Міжпоколінні впливи Голокосту»* (Sigal, Weinfeld, 1989). Вона охоплює такі дисципліни, як психологія, психіатрія, соціологія, історія та етнічні студії. На основі опитувань єврейських жителів Монреалю досліджувались особистість тих, хто вижив, та їхніх нащадків, сімейні стосунки, професійні досягнення, соціально-політичні настановлення. Крім вивчення специфічних питань, автори пропонують загальне мірило для оцінки довготривалого впливу інших потенційно травматичних ситуацій.

Відомим дослідником Голокосту є Пітер Келлерманн. У одній зі своїх книг *«Травма Голокосту: Психологічні ефекти та лікування»* (Kellermann, 2009) він дає вичерпний огляд довготривалих психологічних наслідків геноциду євреїв під час Другої світової війни. На багатому клінічному досвіді вивчаються прямі наслідки травми тих, хто фактично вижив, і її вплив на нащадків. Також досліджується колективний вплив на інші постраждалі групи населення, включаючи ізраїльських євреїв та єврейські спільноти в Німеччині та Австрії. Автор пропонує різноманітні психотерапевтичні втручання для вирішення довготривалих наслідків великої травми для окремих осіб, груп і цілих суспільств. Отримані результати можна узагальнити і для терапевтичної практики щодо інших подібних травматичних подій.

Серед відносно недавніх робіт можна виділити книгу Альфреда Гарвуда *«Травма Голокосту та психічна деформація»* (Garwood, 2020), яка базується на власному досвіді автора як біженця після Голокосту. В ній він описує клінічне дослідження психічних наслідків переживання цієї травми. Робота включає клінічний опис власної роботи з дітьми, які вижили, аналіз теми провини тих, хто пережив травму («сила безсилля»). Автор обґрунтовує гіпотезу про те, що початкова реакція на травму є еквівалентом психічної стратегії боротьби/втечі, описує деякі поширені психічні патології, які, можуть бути пов'язані з дисфункцією психічного опікуна.

Серед інших відомих прикладів геноцидів слід виділити геноцид вірмен 1915 року, під час якого понад 1,5 мільйона вірмен було вбито Османською Турецькою імперією. З початку 1980-х років проводяться дослідження цієї травми, що здійснювалися переважно представниками вірменських діаспор. Об'єктом вивчення були жителі вірменських громад США, Греції, Кіпру та інших країн, які були нащадками другого та третього поколінь тих, хто пережив цей геноцид. Ця подія залишила глибокий, болючий шрам на цій невеликій, але видатній культурі, а соціокультурна травма мала вплив на декілька поколінь у сім'ях та спільнотах і позначається на відчутті їхньої приналежності (Mangassarian, 2016). Існує фізичний, психосоціальний і духовний вплив геноциду на нащадків (Kalayjian, Weisberg, 2002). На тяжкість переживання травми впливають спроби заперечення цього геноциду (Danielian, 2010). Більше третини респондентів мають принаймні субклінічні форми реакцій на події геноциду протягом тривалих періодів свого життя (Karenian et al., 2010).

Переважає більшість досліджень стосується психології жертв геноцидів. Колективна психіка груп, що вчиняли геноцид, в тому числі і колективні травми агресора майже не аналізувалась. Хоч ця тема привертала менше уваги дослідників, тут можна передбачити велику кількість проблем, наприклад, дуже глибоко витіснені колективні почуття сорому і провини, страху відповідальності, прихованої ненависті до жертв власного злочину. Щоб «компенсувати» ці переживання група вдається до захисних механізмів заперечення (злочину) і проективної ідентифікації (звинувачуючи жертву у власних гріхах). Прикладами цього є заперечення сучасним урядом Туреччини геноциду вірмен, заперечення Росією геноциду Голодомору (1932–1933 років) і звинувачення України у нацизмі, ознаки якого має сама, під час російсько-української війни, яка ведеться з 2014 року.

Щоб подолати наслідки травми агресора, винуватого у геноциді, навіть якщо вона стосується попередніх поколінь, необхідно почати з визнання цього злочину винною соціальною групою, навіть якщо доведеться зустрітися з дуже неприємними почуттями сорому і провини. Найкраще – коли група зуміє дозволити собі переживати ці почуття. Слід здійснити низку колективних дій, що в своїй основі містять елементи каяття. Зрозуміло, що такі міркування – це майже цілковитий ідеалізм. Проте, є відносно непоганий приклад таких заходів під назвою «денацифікація», який здійснила повоєнна Німеччина стосовно геноциду Голокосту. Завдяки цьому відбувалось зцілення від травми агресора, хоча цей процес був далекий від ідеального і дав результати, принаймні, починаючи з другого покоління нащадків.

Геноцид і колоніалізм. Колективна травма геноциду тісно пов'язана з політикою імперіалізму, колоніалізму, расизму, апартеїду, в рамках якої найчастіше відбувалась практика подібних злочинів. Темі травм, спричинених цією

практикою, присвячено ряд досліджень (Adonis, 2016; Allpress et al, 2010; Eyerman, Sciortino, 2019; Masson, Harms-Smith, 2019; Paulse, Lazarus, 2010).

З точки зору територіального виміру трагедії геноциду, який часто здійснювався на завойованих та колонізованих територіях і стосувався корінних народів, то географія лише «колоніального геноциду» сягає практично половини площі земної суші. А з іншого боку – такі країни, як Англія, Іспанія, Португалія та Франція, як «лідери» колоніальної політики, а також нові країни, які утворились внаслідок цього на колонізованих територіях (на американському, австралійському і частково африканському континентах) мають бути носіями *«травми колонізатора»*, яка досі практично не вивчена. Окремо слід сказати про Росію, яка досі залишається фактичною імперією з дуже складною внутрішньою та зовнішньою колоніальною політикою. Без всякого сумніву, вона є носієм великого нагромадження історичних травм, серед яких є істотна доля травм агресора і винуватця геноцидів.

В світлі цих міркувань дуже цікавою є стаття південнокорейського історика Джі-Хюн Ліма, який розглядає мнемонічне злиття та переплетення Голокосту, сталінського терору та колоніального геноциду в глобальному масштабі. На його думку, потепління у глобальному політичному світі (завершення холодної війни, падіння світових систем комунізму та колоніалізму) сприяли вивільненню з колективної пам'яті пригнічених спогадів про звірства, скоєні колоніальними державами. Автор пише про об'єднання розділеного простору пам'яті біполярної системи холодної війни як *«мнемонічне злиття потріпаної віктимності»* та закликає до «критичної релятивізації» та «радикального зіткнення» як способів дегегемонізації та детериторіалізації історичної пам'яті (Lim, 2021).

Колективні травми рабства. Явище рабства протягом тривалої історії охоплює величезні масштаби, а колективна травма рабства була достатньо значущою проблемою усіх часів. Проте, наукові дослідження соціально-психологічних і психотерапевтичних наслідків історичної травми рабства почалося порівняно недавно. Один з авторів теорії культурної травми Рон Айерман на прикладі історії афроамериканської ідентичності аналізує феномен рабства як різновид культурної травми та її інтелектуальні наслідки, зокрема – особливості колективної пам'яті (Eyerman, 2002). З'являється поняття *«посттравматичний рабський розлад»* по аналогії з поняттям «посттравматичний стресовий розлад» (Mims, et al., 2001).

Посттравматичний рабський синдром (ПТРС). Однією з перших проблему травми рабства ґрунтовно дослідила американська клінічна психологиня та соціальна працівниця Джой ДеГрю, яка ввела в науковий обіг це поняття (англ. – posttraumatic slave syndrome). У 2005 році вона видала книгу

«Посттравматичний рабський синдром: американська спадщина тривалої травматизації та зцілення» (DeGruy, 2005). В цій роботі, яка стала результатом 12-річного дослідження, авторка вперше поставила проблему історичної травми рабства і намітила шляхи її розв'язання, які потребують зусиль багатьох фахівців у різних галузях. Було детально проаналізовано багатопокілінну травму, яку переживали і переживають афроамериканці (перше покоління поневолених африканців та їх нащадки). За її даними в цій популяції можна спостерігати ознаки *посттравматичного стресового розладу*, який ніхто не виявляв і не лікував. Авторка підкреслює, що ПТРС – це не розлад, який треба лікувати клінічно. Це соціальна, соціально-психологічна проблема, яку треба розв'язувати на різних рівнях. Для цього потрібні глибокі соціальні зміни в людях та організаціях, численні суспільно-політичні заходи щодо подолання нерівності та несправедливості стосовно афроамериканців.

Дослідженню «посттравматичного рабського синдрому» присвячено ряд наукових публікацій. Теорія ПТРС розкрила внутрішній расизм, який завдає шкоди самооцінці афроамериканців, впливає на їх добробут і спричиняє інші проблеми, що потребують зцілення (Womack, 2016). Триваючий расизм і гноблення спричиняє симптоми ПТРС, що проявляються в силі та характері, розмові, типах обміну, сприйнятті та захисті, використанні послуг (Smith, 2017). Трагедія рабства стала значною травмою для поколінь афроамериканців, яка проявлялась в тривожних станах, проблемах зі здоров'ям та дезадаптації поведінки (Halloran, 2019).

Травма рабства і ПТРС тісно пов'язані з *расовою травмою*. Одним з проявів цієї травми є витіснення конфліктної історичної проблематики у вигляді замовчування, заперечення, упередження. Так, в тих округах і штатах США, в яких рабство було більш розвинутим, біле населення більше демонструвало приховану упередженість стосовно своєї раси, чого не спостерігалось у темношкірого населення (Payne et al., 2019).

По аналогії з ПТРС можна також говорити про *посттравматичний геноцидний синдром*, який міг би описувати віддалені наслідки травми геноциду.

Колективна травма кріпацтва. Досвід вивчення ПТРС можна перенести на українські історичні реалії. Декілька століть українське селянство переживало травму кріпацтва, яке можна порівняти з рабством за своїми психологічними наслідками. Прояви цього явища мали місце навіть у середині 20-го століття в умовах життя і праці, в юридичних та майнових правах колгоспного селянства. Його можна порівняти з рабством і припустити, що психології українців може бути притаманні ознаки ПТРС. Але проблема психологічних наслідків кріпацтва практично зовсім не вивчена.

Колективні травми концтаборів та військового полону. Близькою до проблеми рабства є примусове позбавлення волі без належних юридичних підстав, яке за своїми наслідками можна також порівняти з психологією рабства. Найяскравішими прикладами таких злочинів є нацистські концентраційні табори та табори для жертв політичних репресій в СРСР у 1930–40-ві роки. Жертви нацистських та сталінських концтаборів, які вижили, та їх нащадки є носіями подвійної колективної травми: позбавлення волі (рабства) і геноциду. Ці особливості позначаються на психологічних наслідках травматизації цих груп. Жертви нацистських концтаборів, які вижили, та їх нащадки ставали об'єктом досліджень переважно у зв'язку з травмою геноциду.

Травми у жертв сталінських концтаборів досліджувались в здебільшого в загальному контексті системної травми сталінських репресій та злочинів більшовицького режиму. Є досить велика історична, довідково-бібліографічна, політико-публіцистична література з цієї тематики (Приліпко та ін., 2008; Кривуцький, 2001). Психологічні наслідки травматизації жертв сталінських концтаборів практично не вивчались.

Окремою темою дослідження можуть стати травми українських військовополонених у російсько-українській війні, яка ведеться з 2014 року. Умови, в яких вони знаходяться, за своїми жахіттями наближаються до нацистських таборів смерті, поступаючись, хіба що масовістю страт. Характерними рисами цих травм є тортури, психологічні знущання, голод, інформаційний тиск.

Колективні травми депортації. Травма, заподіяна колективною депортацією, також відноситься до асиметричної дискримінації, оскільки агресивні дії тут не мають зворотного напрямку (з боку депортованих на тих, хто депортував). В рамках всього людства і великих відрізків історії масштаби цих злочинів величезні. Проте, психологічні наслідки травми депортованих груп вивчені недостатньо.

Ще менш досліджені наслідки депортації стосовно населення, з території якого здійснювалась депортація. Їх можна бачити на прикладі країн Африки, звідки вивозили рабів, і яке є носієм історичних травм депортації та рабства. Одним з небагатьох винятків цієї тематики є цікавий досвід спонтанного зіцнення від травми рабства, описаний в статті Тоні Преслі-Санона (Pressley-Sanon, 2011). В Уїді, Республіка Бенін (колись головного центру работоргівлі), традиційно розігруються історії поневолення. В ритуальному драматичному дійстві нащадки работорговців, поневолених і свідків (тих, що дозволяли добувати рабів для європейців) «розігрують» травми, отримані в результаті історії работоргівлі. Вистава відбувається з надією вилікувати фізичний і психічний розрив між африканським народом і діаспорою (темношкірим населенням Америки), щоб сприяти зіцненню та примиренню.

Травми депортації та рабства дуже тісно пов'язані між собою. Країни Африки, звідки походили темношкірі раби, зараз переживають багато психологічних, суспільно-політичних і економічних проблем, імовірно пов'язаних з цією системною колективною травмою.

Незважаючи на масовість травм депортацій в СРСР у 1920–40-ві роки, психологічних досліджень жертв цих злочинів практично не проводилось. Не кращою є ситуація травм депортації з окупованих територій під час Другої світової війни. Здійснювались програми виплати репарацій остарбайтерам які могли сприяти процесу зіцлення для обох груп (жертви і агресора). Проте професійна психологічна допомога практично не здійснювалась.

Колективна травматизація внаслідок депортації з тимчасово окупованих територій під час російсько-української війни відбувається просто зараз. Особливої гостроти ця проблема набуває стосовно дітей, примусово вивезених в Росію, незаконно усиновлених. Частина цих дітей має принаймні одного з живих батьків, близьких родичів, які часто не володіють інформацією про них. На таких дітей чиниться значний психологічний тиск, вони стають жертвами пропаганди і обробки свідомості. За даними Національного інформаційного бюро лише офіційно задокументовано незаконну депортацію 19 546 дітей (портал «Діти війни»). З них, приблизно 4 тисячі дітей зі статусом, тобто діти позбавлені батьківського піклування і діти-сироти. В реальності кількість депортованих дітей значно більша і може сягати 150 тисяч. Слід пам'ятати, що згідно «Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього», прийнятій ООН в 1948 році, депортація дітей і передача їх в іншу соціальну групу є формою геноциду. Це величезне коло проблем, які доведеться вирішувати після війни: кримінально-пошукових, юридично-правових і, звичайно – реабілітаційних, психологічних і психотерапевтичних.

Колективні травми окупації, евакуації та вимушеної міграції. Травма окупації може розглядатись як частина системної колективної травми війни. Проте їй варто приділити особливу увагу через її специфічні особливості. Окупація також є прикладом асиметричної дискримінації, оскільки дискримінованою є лише одна сторона – населення окупованої території. Сила травми визначається сукупною тяжкістю злочинів, які чинить військова окупаційна влада: терор, обмеження прав і свобод, позбавлення правового захисту, захоплення цивільних заручників, примусова депортація на територію країни-окупанта, допити з використанням тортур, масові зґвалтування, фільтраційні табори з дискримінаційними умовами утримання тощо.

На окупованих територіях, як правило, відбувається помітне розшарування населення в залежності від ставлення до окупаційної влади: на колаборантів, патріотів та умовно нейтральних (з різним ступенем лояльності). Ця ситуація спричиняє внутрішньогрупові конфлікти, які не обмежується оку-

пованими територіями, а зачіпають все суспільство, і залишаються актуальними після звільнення від окупації. Вони потребують розв'язання не лише політичними і правовими, а й соціально-психологічними засобами. Якщо на окупованих територіях виникає підпілля, партизанський рух та інші форми спротиву, їх можна розглядати як форму протидії колективній травмі окупації (ефективну реалізацію *принципу активності*).

Окремою великою темою, що стосується системної травми війни, є колективна травма біженців та тимчасово переміщених осіб. Ця група людей переживає тривалий системний стрес, дві основні складові якого пов'язані з війною і вимушеним переселенням. Серед конкретних стресорів: побутові труднощі, економічні проблеми, незнайоме соціальне середовище, проблеми мови і комунікації, тривога за батьківщину, за рідних, що залишились, ностальгія за втраченим. Ренос Пападопулос відмічає, що в таких людей одним з багатовимірних трагічних наслідків травми вимушеного переміщення є потужний кластер уразливості, який автор назвав *токсичною амальгамою поліморфної трагічної безпорадності* (Пападопулос, 2023, с. 131–140). Травми біженців мають здатність передаватись між поколіннями (Sangalang, Vang, 2017).

Для біженців є цілком реальна загроза втрати територіальної ідентичності, якщо повернення буде проблематичним, навіть, якщо це буде добровільним вибором. Тут ми виходимо на більш загальну проблему діаспори – спільноти колишніх мігрантів (як носіїв специфічних травм). Для них травма втрати територіальної ідентичності є однією з болючих, і ця проблема також повинна розв'язуватись поряд з іншими проблемами колективних травм.

3.7. Агресори, жертви, співучасники, рятівники та спостерігачі у міжгруповій взаємодії

Диктатори – не стихійне лихо. Щоб створити диктатора, треба багато народу; іноді в цьому беруть участь їх жертви.

Маріо Варгас Льюса

Чому, власне, стільки претензій до Пілата? Через те, що він не став втручатися у внутрішні справи чужої країни?

Веслав Брудзинський

У конфліктній міжгруповій взаємодії можна виділити п'ять основних групових ролей: *агресори, жертви, співучасники, рятівники та спостерігачі*. В аналізі цих процесів зручно використовувати модель *драматичного три-*

кутника Стівена Карпмана (Karpman, 1968; 2019), де розглядаються ролі *Переслідувача*, *Жертви* і *Рятівника* (в цій традиції назву ролей прийнято позначати великою літерою; ми також будемо слідувати цьому правилу, коли йтиметься про роль або психологічну гру). В деяких роботах подібна взаємодія доповнюється роллю *Спостерігача*. Ми пропонуємо ще одну рольову позицію – *Співучасника* (пособника агресора) (рис. 8).

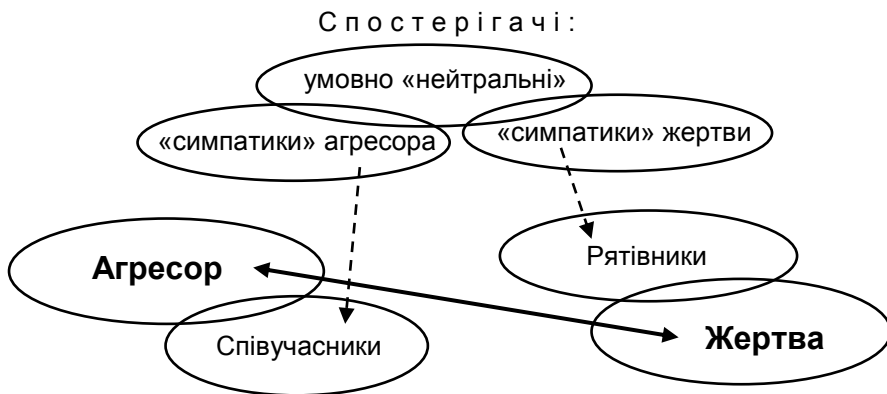

Рис. 8. Рольова модель конфліктної міжгрупової взаємодії

Центральними в цій моделі є ролі *Агресора* і *Жертви*. Агресори є суб'єктами здійснення насильства, Жертви – це об'єкти цього насильства. *Співучасники*, співумисники – це специфічна група, яка умовно стоїть між першими двома (ближче до Агресора): зрадники, колаборанти, поплічники, ті, хто пристосувалися, прислужуючи агресору. *Рятівники* (помічники жертви), навпаки – стоять ближче до Жертви. *Спостерігачі* (свідки) знаходяться посередині, займають «нейтральну» позицію, часто – лише декларативно.

Всім рольовим позиціям притаманна захисна поведінка, що буде детально проаналізовано в § 4.2. В психологічних характеристиках Агресора і Жертви є спільні риси, одна з них – *почуття меншовартості*, яке потребує компенсації. Але реалізують це вони різними засобами. Травми, отримувані різними учасниками подій, дуже різні за якістю, там використовуються різні *копінг-стратегії* та інші способи компенсації.

Реагування на травму може бути активним чи пасивним. Жертва часто придушує почуття меншовартості, уходячи в стан соціальної депресії. Таким групам часто притаманна групова віктимність або схильність виступати в ролі жертви, уразливість до зовнішньої агресії, переживання почуттів болю,

страху, образи, розчарування, *психологія ресентименту*. Віктимність може мати історичні передумови (Schori-Eyal et al., 2017). Активна стратегія базується на конвертації переживання травми у гнів, коли Жертва прагне, захищаючи свої інтереси, відновити порушену справедливість. Але в цьому разі у неї є всі шанси помінятися ролями з Агресором. Група-агресор, як правило, компенсує почуття меншовартості *комплексом переваги*.

Витоки агресивності у взаємодії. Існують глибинно-психологічні корені групової агресії. Ще в роботах класиків психології (Лебонь, 1896; Sighele, 1891; Фройд, 2022; Moscovici, 1981; Reich, 1933), присвяченим проблемам масової психології, робляться висновки, що агресивність людини, зокрема – її поведінка у натовпі, може бути край деструктивною, і є дуже широкі, практично необмежені можливості маніпулювати чи будь-яким чином впливати на людську агресивність. Індивід, «захоплений» натовпом, здатний на колективний злочин, що неможливо для нього в звичайних умовах. Цей висновок є важливим чинником поширеності колективних травм і одним з механізмів поведінки групи-агресора (Sighele, 1891).

Ці висновки підтверджуються і більш пізніми дослідженнями. У *«Стенфордському тюремному експерименті»* Філіпа Зімбардо вдалось «перетворити» нормальних людей на агресорів і катів, а інших змусити переживати «психологію жертви» без найменших для цього об'єктивних підстав (Haney et al., 1973). Подібні висновки випливають і з експерименту Стенлі Мілгрема (2019), де шляхом лише переконань вдалось змусити людей «знущатись» і завдавати «тортур» іншій людині з використанням електричного струму.

Чудове підтвердження цих закономірностей можна знайти і в художній літературі. У трагікомічній п'єсі Фрідріха Дюрренматта *«Гостина старої дами»* ми стаємо свідками того, як ціле місто стає вбивцею. Відбувається поступова трансформація групової свідомості, коли група починає виправдовувати злочин. Тут працює ціла система психологічних захистів, відбувається перетворення колективної відповідальності на особисту безвідповідальність. Група примушує майбутню жертву саму здійснити самогубство з «благими намірами» – зробити великий подарунок ста тисячам людей, переконує її, що та робить «прекрасний вчинок» (Дюрренматт, 1974). До речі, у світлі останньої тези зовсім в іншому світлі виглядає вся так звана «радянська героїка», що насправді часто була самопожертвою заради системи.

Учасники симетричних конфліктів поєднують у собі ролі Жертви та Агресора, які можуть по чергово мінятися місцями або існувати одночасно. У реальних міжгрупових зіткненнях ці ролі дуже важко виокремити в цілому, хоча на окремих етапах вони досить помітні. Це є причиною циклічної повторюваності колективних травм (§ 4.5) і джерелом ескалації конфліктної

взаємодії, яка не вщухає сама по собі, а тільки підсилюється, набуваючи інколи великих масштабів і тривалості.

Всі учасники міжгрупової взаємодії отримують травми, а не лише групи-жертви, які зазнали агресії і травми яких очевидні. Травмівний досвід мають і прямі агресори, а також ті, хто провокував конфлікт і прислужувався владі, сприяючи агресії (*Співучасники*). Всі вони не можуть не травмуватися діями, які вчиняють. Травмуються також *Рятівники* і навіть *Спостерігачі*. Наслідки травмування відчують і нащадки представників усіх груп.

Травмівний досвід групи-жертви і групи-агресора може істотно впливати на історичні події за участю цих груп. Часто агресивність групи є наслідком попереднього травмування. Недостатньо досліджувати проблему лише з однієї позиції. Приклади з історії Німеччини та Росії висвітлюють ситуації, коли одним із способів подолання історичної травми була агресивна політика групи, коли вона з Жертви перетворюється на Агресора і навпаки.

З позицій драматичного трикутника Карпмана агресор може займати не тільки позицію Переслідувача, але й позицію Рятівника. Вона є компенсацією сутності Агресора, де на глибинному рівні залишається зверхність стосовно Жертви і неусвідомлюване бачення її нижчою за себе. Яскравий приклад – російське суспільство (особливо – та його частина, яка вважає себе «хорошими росіянами») по відношенню до українського. Це типова позиція Рятівника («правильної» частини росіян) стосовно Жертви (українців), прагнення допомогати, «лікувати», нав'язувати дружбу. За цим криється ставлення до українського, як до чогось недолугого, і до українців, як нижчих за статусом, прагнення вчити їх уму-розуму. Одночасно – демонстративна, майже екзальтована «любов» (аж до прагнення «злиття» в екстазі, тобто знову «возз'єднатися»), яка часом замінюється образою за невдячність і ревностями (щось на кшталт почуттів покинутого чоловіка, від якого пішла його дружина).

Психологічна гра явно спостерігається в подвійній моралі стосовно сепаратизму. Так, підтримка Росією сепаратизму Криму і Донбасу та їх права на відділення від України поєднується з повним запереченням права України на самостійність від Росії. Агресор наполягає на праві на суверенітет шматочка країни, на праві відокремитися від неї (на дуже сумнівних, фейкових підставах, сконструйованих Кремлем). Водночас – відмовляє у праві на суверенітет цілій країні, окремій нації, народу, що є верхом лицемірства.

Колективна травма агресора. Психологія груп-агресорів досліджувалась досить ретельно, але більшість робіт, присвячених цій темі, зосереджувались на природі агресивності, причинах і витоках такої поведінки та дотичних до цього моментах. Недостатньо уваги приділялось травмівним аспектам, хоча в дослідженнях груп-жертв ці питання вивчались доволі ґрунтовно.

Об'єктивною ознакою колективного травмування є випадки масового поширення *посттравматичного стресового розладу (ПТСР)*, що характерно як для групи-агресора, так і для групи-жертви. Причому, якщо агресор веде несправедливу (загарбницьку чи колоніальну) війну, а жертва успішно захищається, ПТСР значно частіше зустрічається у агресора, а у жертви (в даному випадку умовної) є рідкістю.

Наприклад, цей розлад мав поширення серед американських ветеранів в'єтнамської війни (1959–1975). Війна стала для американської сторони (не лише для військових, що брали в ній участь, а й для всього суспільства) причиною цілої низки психологічних проблем, відомих як «*в'єтнамський синдром*». Це мало всі ознаки колективної травми. Згодом в учасників бойових дій було діагностовано специфічний синдром, який пізніше отримав назву посттравматичний стресовий розлад. Характерно, що понад 150 тисяч американських ветеранів в'єтнамської війни загинуло при трагічних обставинах (самогубства, травматизація, наркотики, алкоголь), що майже втричі перевищувала кількість загиблих у бойових діях.

Навпаки, якщо жертва нападу несе незворотні втрати і не в змозі захистити свої цінності, а агресор отримує воєнну перевагу і захоплює ресурси жертви, картина буде дзеркально протилежною. Отже поширення ПТСР, як ознака колективної психологічної травми, спричиняється не стільки кількісними чинниками (характером травм), і не стільки приналежністю групи до агресорів чи жертв, скільки морально-психологічними чинниками учасників конфліктної взаємодії.

Імовірно, що американська нація несе тягар травми агресора за геноцид індіанців в другій половині минулого тисячоліття. Ця травма частково стала доступна колективній свідомості американського суспільства лише після подолання наслідків рабства і расизму. Це відчувається в напівусвідомленому переживанні почуття провини, яке компенсується прагненням до захисту корінного населення, антирасистською спрямованістю сучасної політики та іншими заходами. Це є недостатніми мірами, вони не можуть повністю вирішити проблеми, які потребують свого розв'язання. Можна припустити, що ця травма певним чином неоднозначно впливає на внутрішню і, особливо, зовнішню політику США останні десятиліття. Але перевірка цього припущення потребує окремих комплексних досліджень.

Історія Німеччини після Другої світової війни є яскравим прикладом і Агресора, і Жертви, що зазнала поразки у цій війні. Однією з причин виникнення агресивної нацистської ідеології і політики була поразка Німеччини в Першій світовій війні з досить ганебними для неї умовами Версальського мирного договору. Ця історична травма спричинила нову агресію і нове травмування. Масову психологію сучасної Росії, що лежить в основі нинішньої політики, також можна пояснити травмою поразки у холодній війні і розпаду

«імперії» (Радянського союзу). Вона компенсується спробами її реставрувати (ідея «руського міра»), «вставанням з колін», експлуатацією концепції всесвітньої змови тощо.

На прикладі Росії ми бачимо багато фактів колективної травмованості власною агресивністю, де суспільство одночасно виступає і Жертвою, і Агресором. Насамперед, Росія (точніше Радянський Союз) – це держава, яка протягом 70-ти років знищувала окрасу власної нації, фактично вчиняла інтелектуальний та моральний геноцид. Починаючи з «червоного терору» 20-х років, громадянської війни та першої хвилі еміграції (серед яких і окраса нації – вчені, філософи), потім – кривавіші події (розстріли та каторга 30-х років), війна, у вогні якої загинули не лише від рук ворогів найкращі представники суспільства. Дуже показове, наприклад, ставлення до в'язнів німецьких концтаборів, що вирвалися з полону, багато з яких потрапляли в радянські концтабори (за здачу в полон). В цей період відбувались масові депортації і геноцид народів (українці, чеченці, кримські татари, німці Поволжя та інші). Однією з найстрашніших сторінок цієї історії був Голодомор 1932–1933 років, створений штучно, без об'єктивних передумов (наприклад, неврожаю). Крім фізичного знищення, багато людей були вигнані з країни або виїхали самі, рятуючись від репресій або втікши від нелюдських умов існування.

Вплив сталінських репресій на ментальність нації, коли кати і жертви (а також їх нащадки) залишаються жити в одному суспільстві, і коли не відбулося каяття, може проявлятися переважно через витіснення цієї травми в групове несвідоме. Таке суспільство не може бути здоровим за визначенням.

Для психології агресора характерні почуття провини та сорому, а також страх за можливий зворотний реванш. Але вони блокуються системою захисних механізмів. Почуття меншовартості, яке не усвідомлюється, так само, як почуття травмованості (зокрема – витіснене переживання провини) група-агресор компенсує почуттям переваги і нарцисичною величиною – надмірним посиленням характеристик групи, які вважаються позитивними, перебільшеною схильністю переживати групову гордість. Механізм формування подібних переживань описаний Роджером Мані-Кьюрлом у статтях «Психологія пропаганди» і «Мегаломанія» (Money-Kutle, 1978, с. 160–175; 376–388).

Колективний нарцисизм реалізується у величній історії, міфології (що стосується як минулого, так і сучасності), створенні грандіозних пам'ятників, витворів мистецтва. Інструментом досягнення переваги (національної, класової, релігійної) виступає тоталітарна ідеологія – нацистська, комуністична, релігійно-фундаменталістська (ісламістська). Недоліки власної групи заперечуються і проєктуються на інші групи, до яких можна відчувати всі негативні почуття, аж до ненависті, і проти них можна чинити насильство, яке дозволяється ідеологією (§ 2.6). Таким групам часто притаманний високий рівень агресивності, навіть якщо вона не проявляється активно.

Для поведінки групи-агресора притаманний так званий *віктимблеймінг* – звинувачення жертви у всіляких провинах, навіть – у власній агресії. Мовляв, жертва сама винна, що на неї напали (наприклад, захотіла вступити в НАТО, чим нібито створила загрозу). Цим пояснюються і так звані «*дії на випередження*» – психологічні ігри, в основі яких лежить балансування між ролями Агресора і Жертви, захист себе ідеєю про загрозу їхнім інтересам: «Якби ми на них не напали, то вони б напали на нас». На цьому будуються психотехнології для виправдання нападу на інші держави.

Група-агресор може існувати з відкритими або закритими кордонами агресії. Закриті – це спрямованість агресії всередину, створення закритої тоталітарної диктатури (Північна Корея). Відкриті – це агресія на сусідів, агресивна експансія спрямована назовні (Російська Федерація). Перша більше відповідає ситуації соціальної статичності, друга – соціальної динаміки. Закритий тип може переходити у відкритий, але навпаки буває рідко.

Співучасники та Рятівники. *Співучасники* є частиною групи-жертви, що виступає на боці агресора, прислуговуючи йому, або інша група, що стала на бік агресора, але відкрито в цю агресію не вступає. По суті – це приховані агресори, що використовують захисний механізм «*приєднання до агресора*». Специфічну травматизацію переживає і покоління нащадків групи-співучасника, яке відчуває психологічну провину за те, що їх предки прислужували деструктивній системі влади. Отже травмованими є всі учасники конфлікту, але це різні травми, як і захисні механізми, які за ними стоять.

Перебування України в складі СРСР було фактичною окупацією (якщо строго підходити до історії взяття контролю над Україною більшовиками). Тому українців, які підтримували радянську владу протягом 70-ти років (а таких – більшість), можна вважати поплічниками більшовицького режиму. Але це не зовсім так, оскільки основна маса українців щиро вірили в ідеали соціалізму, будучи по суті обманутими радянською пропагандою. Так чи інакше, можна розглядати тезу, що перебування українців у складі УРСР як частини СРСР було «травмою співучасника», яка мала численні наслідки. Це імовірно позначилося на проблемах України після здобуття незалежності у 1991 році. Окремо слід виділити активних діячів комуністичного режиму в Україні, травму яких скоріше треба характеризувати як «травму агресора».

Слід розділяти поняття «свідомий співумисник» (тобто – ідейний, добровільний, активний, зрадник тощо) і «вимушений співучасник». Друга частина співучасників є найбільш драматичною, як це видно на прикладі Голодомору, про який йшлося вище. Як відомо, серед селян, залучених у відборі зерна під час Голодомору, були не лише ідейні активісти, а й декласовані елементи, а також вчителі та інші представники сільської інтелігенції (Mattingly, 2018; 2019). Частина з них робили це під страхом репресій, щоб самим уник-

нути долі голодної смерті. Вони переживали провину, внутрішні конфлікти, бо через страх були змушені брати участь у злочині проти односілчан.

Варто додати, що внаслідок тривалого переживання голоду відбувалась деформація травмованої свідомості людей, коли вони фактично божеволіли і були готові на страшні дії, наприклад, канібалізм. В цьому полягає ще одна лінія травматизації, коли травмована велика група несе в собі не лише наслідки трагедії масових смертей, а й витіснені переживання провини через вимушене залучення до злочину. Групова психіка груп-співучасників несе подвійне навантаження, їх специфічні травми, відрізняються від травм прямих жертв і прямих агресорів тим, що поєднують їх певним чином.

Пособництво агресору завжди відбувається навколо колективних злочинів, особливо – великих. Так, одна з найбільших трагічних історій – *работоргівля* на Африканському континенті пов'язана з пособництвом навіть окремих політичних режимів. На Заході Африки були цілі імперії, що існували за рахунок работоргівлі (найбільшими вважаються Ойо і Бенінське царство), продаючи темношкірих одноплемінників у рабство білим колонізаторам (насамперед, іспанським і португальським).

Ще однією групою учасників є *Рятівники* – помічники жертви агресії. Помічники – це ті, хто допомагає жертві в її боротьбі з агресором. Тут слід розрізняти дві можливі позиції: реальна допомога і психологічна гра, або позиція Рятівника в драматичному трикутнику Карпмана. У великій політиці все дуже переплутано. В реальній допомозі не повинно бути прихованих, недекларованих цілей. Наприклад, якщо допомагають, але насправді не хочуть перемоги того, кому допомагають, принаймні, настільки швидко, як це можливо. Тобто, прихованою ціллю може бути максимальне виснаження обох сторін, тоді як декларована – допомогти здолати ворога.

Ще одна ситуація – коли помічник вирішує свої власні задачі, що накладає відбиток на характер допомоги, іноді не найкращий з можливих. Або ставить жорсткі умови, як слід розпорядитись допомогою, висуває обмеження (наприклад, даючи зброю, забороняє використовувати її за межами власної території, навіть якщо йдеться про суто військові цілі). Ще дивовижнішою є ситуація, коли «помічник» фактично допомагає обом сторонам, бо не хоче втрачати вигоду від сумнівних з морального боку угод.

Всі ці ігри не просто ускладнюють ситуацію допомоги. Вони збільшують психологічну травматизацію всіх учасників процесу.

Спостерігачі. Найвитонченіші психологічні ігри ведуться навколо позиції *Спостерігачів*, які взагалі не включаються у відкриту взаємодію, а стають ніби над нею. Вони можуть бути симпатиками однієї зі сторін, але вважають себе вищими за всі протиріччя. Напрошується асоціація з глядачами «реаліті-шоу», або вболівальниками спортивного матчу, які з цікавістю спостеріга-

ють: «хто – кого». Вони не обтяжують себе складним моральним вибором, не задаються питанням, хто правий, а хто – ні, «не помічають» колективних злочинів, які при цьому чиняться. Ця роль найбільш безпринципна. Тут варто навести думку американського письменника Елі Візеля, висловлену при врученні йому в 1986 році Нобелівської премії миру:

«І ось чому я поклявся ніколи не мовчати, будь-коли і де завгодно, де люди терплять страждання і приниження. Ми завжди повинні приймати чиюсь сторону. Нейтралітет допомагає гнобителю, а не жертві. Мовчання заохочує мучителя, а не мученика. Коли людське життя під загрозою, коли людська гідність в небезпеці, національні кордони та почуття стають неактуальними» (Wiesel, 1986).

Традиції нейтральності мають свою історію. На них базуються принципи *журналістської етики*, які вимагають висвітлювати події з неупередженої точки зору з обов'язковим вислуховуванням всіх сторін конфлікту. Вони використовують стандарти журналістики Бі-Бі-Сі, зокрема – «безсторонність і багатоманітність точок зору». Така позиція походить з традицій *постмодернізму*, які пропагували принципи плюралізму та пошуку істини, яка має знаходитись між крайніми точками зору. При всіх позитивних моментах, вони далеко не бездоганні: так, на цьому ґрунті виросла концепція *постправди*. Навіть більше – їх використовує російська пропаганда як одну з технологій витонченої брехні під гаслом «не все так однозначно».

Наразі ці принципи не просто застаріли. Після великих трагедій 20-го і 21-го століття, світових війн і геноцидів, пошуки «золотої середини» між агресором і жертвою виглядають аморально. Принципам постмодернізму мають прийти на зміну ідеї *метамодернізму*, покликані подолати філософські та етичні розбіжності між модернізмом і постмодернізмом, радикалізмом і плюралізмом (щось на кшталт гегелівського заперечення заперечення) і відновити дійсні, а не спотворені ідеали *гуманізму*.

Зараз необхідно переглянути принципи нейтралітету у міжнародній політиці. Вони не просто себе вичерпали стосовно великих трагедій людства. Як показав досвід двох світових війн, принципи нейтралітету насправді сприяли появі політичних агресорів і колективних злочинів, які ті вчиняли. Нейтральність у ставленні до злочинів проти людяності, геноциду, агресії має бути визнаною як злочинна позиція. Ця думка не така вже й нова. Як писав Нікколо Макіавеллі ще на початку 16-го століття «Ті, хто дотримується нейтралітету, стикаються з ненавистю переможених і презирством переможців». Сучасність вимагає реформувати міжнародне право, щоб припинити нескінченну повторюваність колективних травм в історії людства.

Коли агресивна політика виходить за межі всяких уявлень про людяність, декларування нейтральності у заходах за участю Агресора виглядає щонайменше цинічно. Так, шоу з несенням хреста українкою та росіянкою

на хресній ході у Ватикані 16 квітня 2022 року виглядало не як примирення (яке було щонайменше передчасним), а як наруга над жертвами геноциду, який за кілька днів до того був викритий на Київщині. Декларування нейтральності у спорті та лозунг «Спорт поза політикою» насправді є спробою замаскувати підтримку російськими спортсменами агресивної політики Росії (прихованої «нейтральними» прапорами, під якими вони виступають).

Є особлива група Спостерігачів, які роблять вигляд, що не бачать злочинів. Їх типова позиція: «Ми нічого не знали. Ми нічого не бачили». Так говорили німецькі обивателі про злочини нацизму. Чи будуть так говорити російські обивателі, коли розкриються злочини Росії, сказати важко. Адже більшість з них знає про ці злочини (це не складно в інформаційну епоху) і продовжує вболівати за тих хто їх чинить. Окрема тема – це «нейтралітет» деяких російських лібералів, які можуть декларувати підтримку України, але на глибинному рівні залишаються прихованими симпатиками Росії, бо продовжують себе з нею ідентифікувати, а отже – не можуть бути проти самих себе.

Соціальна динаміка ролей і колективні травми. Показовим прикладом динаміки ролей на глобальному рівні є російсько-українська війна. На початок російського вторгнення в Україну був такий розподіл ролей: *Агресор* (Росія), *Жертва* (Україна), *Співучасник* (Білорусь), *Рятівники* (країни, які постачали Україні зброю) і *Спостерігачі* (решта країн Європи і Китай). Спостерігачі були з обох сторін (різні табори симпатиків). Пропаганда і вся зовнішня політика Росії спрямована на те, щоб якнайбільшу частину Спостерігачів перетворити на Співучасників, а ще краще – залучити до Агресорів. Мета України – повернути світ на свій бік, оскільки допомога в її справедливій боротьбі цілком виправдана. Зрештою Спостерігачі ставали Рятівниками (країни «групи Рамштайн») або Співучасниками (Іран та країни, що допомагали Росії обходити санкції). Китай залишився Спостерігачем і одночасно прихованим Співучасником. Білорусь балансувала між ролями Співучасника та Агресора. Кінцева розстановка сил (ролей) на міжнародній арені може стати вагомим важелем впливу на результати російсько-української війни.

Можна застосувати гештальтистську ідею взаємодії фігури та фону для аналізу взаємодії «образів травми» ін-групою та аут-групою на прикладі травми Волинської різанини 1943 року. Вона була одним з епізодів майже 500-літньої дуже непростой історії відносин українського та польського народів. В 2016 році польським режисером Войцехом Смажовським був знятий фільм про ці події «*Волинь. Про любов у нелюдські часи*». Прокат фільму у Польщі спричинив різке зростання антиукраїнських настроїв. В українському суспільстві це навпаки викликало обурення. Все це призвело до різкого загострення польсько-українських відносин.

Після перегляду фільму Волинська трагедія стала для поляків «фігурою», виділившись з «фону», а всі попередні злочини Річі Посполитої проти українців (які також, на жаль, мали місце в історії) виявилися фоновими. Їх актуальність (і емоційна насиченість) істотно знизилась, а значущість Волинських подій, навпаки – стрімко зросла. Це спричинило актуалізацію історичних травм обох народів і могло призвести до міжнаціональної ворожнечі, спровокувавши нові конфлікти. Але напад Росії на Україну 24 лютого 2022 року став настільки домінантною подією (фігурою), що всі попередні суперечки миттєво відійшли на задній план («фон»). Польсько-українські стосунки дуже помітно зміцнились в умовах спільної агресивної загрози. В цій історії прослідковується складна динаміка ролей Агресора і Жертви в міжгруповій взаємодії двох народів – носіїв численних колективних травм.

Ефективне розв'язання міжгрупових конфліктів (причини більшості колективних травм) неможливе лише однією стороною, без подолання наслідків колективних (історичних) травм з обох боків. Це є дуже складним, іноді – майже неможливим (особливо, коли йдеться про травми агресора, їх усвідомлення та продуктивне опрацювання). Так, зцілення від травми геноциду вірмен 1915 року та усунення джерел конфлікту неможливі без відповідного опрацювання травми турецькою стороною як винуватцями цієї трагедії, проте сучасна турецька влада активно протидіє визнанню геноциду (захисний психологічний механізм заперечення).

Тут варто навести слова німецького дослідника Голокосту Йорна Рюзена, який запропонував стратегію «вторинної травматизації» на протидію історіографічним стратегіям детравматизації через історизацію травмивних подій, які базуються на захисних механізмах. Через інтерпретацію подій сама безглуздість має стати конститутивним елементом самого історичного сенсу:

«Крики жертв, сміх кривдників і красномовне мовчання спостерігачів завмирають, коли плин часу набуває своєї нормальної історичної форми, в якій він орієнтує людей у цьому поступі часу. Вторинна травматизація – це можливість повернути цій дегуманізації її голос. Згадуючи таким чином жакіття минулого, історична думка отримує шанс не допустити їх продовження» (Hamburger, et al., 2021, с. 50).

Прикладом відносно успішного опрацювання є зцілення від травми Голокосту, яке включало в себе процес денацифікації в Німеччині. Це сприяло суттєвому покращенню стосунків між німцями та євреями, хоча і цей процес не був позбавлений певних проблем. Недостатнє усвідомлення *історичної травми агресора* Німеччиною в Другій світовій війні стосовно України (як частини окупованого СРСР) було причиною, наприклад, зволікання у постачанні зброї воюючій Україні під час російсько-української війни. Німецька сторона звузила «територію травми» до Росії (яка оголосила себе правонаступницею СРСР), і «винесла» з неї Україну. Сучасна агресія Росії дозволила Німеччині позбу-

тися історичної провини перед нею і «вийти» з історичної травми агресора, замість того, щоб її остаточно опрацювати.

Якщо історичну провину Німеччини перед Україною також правомірно розглядати, як історико-політичну категорію, то вона повинна стати вагомим аргументом у відносинах Німеччини та України. Адже Україна ні на кого не нападала і не здійснювала ніякої агресії, а Німеччина воювала не з Росією, а з СРСР, а отже – і з Україною, яка під час Другої світової війни була однією з найбільш постраждалих від німецької агресії республік. В Німеччині є підсвідоме розуміння цієї проблеми стосовно України, що проявляється, наприклад, у великому обсязі гуманітарної, медичної та інших видів допомоги українським біженцям під час російсько-української війни. Але, все ж, можна припустити, що історична травма агресора була Німеччиною зцілена недостатньо. Хоча зараз тут відбувається дуже помітна позитивна еволюція.

3.8. Роль історичних особистостей в соціальній динаміці колективних травм

Поєднання реакційних ідей з революційними почуттями дає в результаті фашистський тип особистості.

Вільгельм Райх

Роль особистості в історії завжди була привабливою темою істориків, філософів, соціологів, політологів. Не менш цікавою вона є для соціальних, історичних та політичних психологів, хто намагається розібратися в складній діалектиці історичного процесу з його злетами і катастрофами, прогресом і реакційними, реваншистськими спробами повернутися в минуле. В історії було безліч історичних постатей, хто своїм внеском сприяв розквіту цивілізації. Але були й такі, хто занурював світ в безодню страждань, змушував долати незчисленні труднощі в пошуках миру, справедливості та прогресу. В книзі про колективні травми нас більше цікавить друга група, хоча виділити в чистому вигляді прогресивні та регресивні дії важко, часто в одній особі поєднуються риси і реформатора, і тирана. Тим не менш, актуальність цієї теми величезна, особливо – такі специфічні саме для психології аспекти, як зв'язок психопатології особи з «хворобою» або патологією соціуму.

Груповий нарцисизм і соціальна структура тоталітарної влади. Особистість (історична, політична) здійснює свою практику за допомоги частини соціуму, яка виступає знаряддям соціальних трансформацій. При цьому все суспільство має було готовим (або, принаймні, підготовленим) до прийняття такої моделі влади. Отто Кернберг назвав групові процеси, що можуть мати

найнебезпечніші наслідки, *регресивними*. Він стверджує, що взаємодія лібідозних і агресивних імпульсів, що діють у динамічному несвідомому індивіда, також відбувається на рівні соціальних груп (Kernberg, 1998). Регресивні групи схильні обирати харизматичних лідерів (Abse, Ulman, 1977).

Агнешка Голец де Завала та співавтори вивчали явище *колективного нарцисизму* наслідком якого вони вважають емоційно насичену віру в перебільшену велич своєї групи. Існує зв'язок між «ін-груповою любов'ю» та «аут-груповою ненавистю». Лише автентичний позитивний погляд на групу розкриває потенціал автентичної «ін-групової» любові, мотивує позитивне аут-групове ставлення та міжгрупову толерантність. Концепція колективного нарцисизму пояснює, як почуття до ін-групи провокує агресію проти аут-груп, сприйняття загрози від них, неготовність їх прощати. Колективний нарцисизм передбачає перевагу воєнної агресії на додачу до соціального домінування, правий авторитаризм і сліпий патріотизм. Він є причиною прославлення національної вишості (Golec de Zavala, 2011; Golec de Zavala et al., 2009; 2019).

Міхал Гловчевський та співавтори досліджували явище *національного нарцисизму* – захисної форми групової ідентичності, яка залежить від зовнішнього підтвердження та демонструє нереалістичну віру у велич нації. Люди з високим рівнем національного нарцисизму сприйнятливі до наративів, що посилюють групу. Авторами було виявлено, що національний нарцисизм характеризує підтримку історичної політики, яка підкреслює великі досягнення та минуле домінування власної групи (Główniewicz et al., 2022).

Отже, можна резюмувати, що існують певні характеристики соціуму (серед яких – колективний нарцисизм), що сприяють тоталітаризму і створюють ризики агресивної диктатури. Проте, є всі підстави вважати, що в будь-якому соціумі і при будь-якій владі ці ризики існують в потенційному вигляді. Так, Вадим Васютинський, який досліджував соціально-психологічну природу владно-підвладних стосунків, вважає, що вплив держави на громадян часто перетворюється на відвертий тиск. Спокуса влади розширювати свій вплив має помітну тенденцію виходити за межі доцільності. Але, з іншого боку, притаманна громадянам потреба перебувати в залежності від сильної влади апіорі виправдовує такий тиск (Васютинський, 2005, с. 431).

До цього можна додати такі феномени психології влади, як навіюваність, підкорення авторитету, схильність входити в роль агресора, які виявлені в експериментах Філіпа Зімбардо і Стенлі Мілгрема (про них йшлося в попередньому параграфі), а також можливості інформаційного впливу та зомбування (§ 1.6), психологію натовпу і випадки масового психозу, то картина виглядатиме досить проблемною. Але, з іншого боку, ці обставини не є визначальними, і агресивний тоталітаризм не виникає автоматично сам по собі. Навіть якщо деяким суспільствам притаманна групова агресивність, войов-

ничість як риса національного характеру, це не робить ситуацію фатальною. Ми знаємо багато випадків відмови від агресивної політики і переходу до конструктивніших форм володарювання. Але є не менше прикладів, коли суспільство, ніби потрапивши в пастку тоталітаризму, не може вийти з порочного кола нескінченної агресивності.

Є різні погляди на природу агресивності. З одного боку – вчення про *етологію* Конрада Лоренца (Lorenz, 1963) і теорія *танатоса* Зигмунда Фрейда (2019), в яких агресивність розглядається як іманентно притаманна людині. З іншого – *етико-гуманістичні концепції*, які розглядають агресію як деяке «відхилення» від природньої норми людини. Ще більше невизначеності в соціально-психологічному тлумаченні агресивної природи груп і спільнот. Ми дотримуємось *концепції здорового соціуму*, в якому є всі ресурси для найкращої організації суспільного життя всіх його верств. Нездоровий (він водночас є травмованим) соціум – це таке суспільство, якому за певних об'єктивних та суб'єктивних умов не вдалося реалізувати цей потенціал.

Для утвердження тоталітаризму треба, щоб колективна психологія групи біла готова до його прийняття, мала відповідну структуру, що містить на мікрорівні (традиції сім'ї та звичаї інших малих і середніх груп) тоталітарні форми групової взаємодії. Тут прослідковується фрактальна закономірність повторення меншого в більшому. Далі включаються інструменти маніпулювання психологією групи як один з механізмів утворення тоталітаризму. Тут неостанню роль відіграють неопрацьовані *історичні травми*, які дозволяють грати на почуттях великої чи глобальної групи, спонукаючи до відповідної поведінки та вибору (як спонтанного, так і організованого).

Є величезна роль особистості політичного лідера в утвердженні тоталітарної диктатури. В Римській республіці (між 5-м і 2-ю половиною 1-го століття до нової ери) існувала надзвичайна владна посада, яка називалась «диктатор». На неї за пропозицією сенату призначались правителі в кризові періоди або в разі зовнішньої загрози (наприклад – війни), коли потрібно було зосередження великої влади в одних руках. Показово, максимальний термін охоплення цієї посади – 6 місяців, що певний час було надійним запобіжником проти узурпації влади. В період пізньої республіки Луцій Корнелій Сулла і Гай Юлій Цезар призначались диктаторами без обмеження терміну. Порушення цього принципу сприяло руйнуванню демократичного устрою і зрештою стало початком тоталітаризму Римської імперії.

Історичні особистості є каталізаторами соціальної динаміки. Злочинні історичні особистості є каталізаторами *катастрофічної соціальної динаміки*, спрямованої або всередину суспільства, або на інші країни. Великий термін при владі політичного лідера, особливо в суспільстві зі слабкими демократичними традиціями – це великий ризик утворення диктатури.

Вагомим чинником абсолютизації влади є владна мотивація. Надмірне прагнення до влади як такої є небезпечним явищем і веде до ситуації, яку Юзеф Козелецький назвав *ерозією влади*, що проявляється в зниженні раціональності та ефективності управлінських рішень, а також в ослабленні політичної волі. В своїй книзі *«Людина багатовимірна»* він писав:

«Я припускаю, що однією з причин «псування» влади виявляється явище її автономізації. Керівна та правляча діяльність, прийняття політичних рішень або репресивні дії, які в нормальних умовах є засобами, що служать множенню добробуту та збереженню безпеки, стають незалежними цілями. Сам процес реалізації починає приносити задоволення керівним групам, викликає почуття переваги та гордості» (Козелецький, 1991, с. 101) «...надмірно сильна владна мотивація здатна дезорганізувати уряди та інші громадські інститути» (там же, с. 102).

Теза про *автономізацію влади* (незалежності від соціуму) є принциповою. Якщо коротко охарактеризувати хворобу суспільства, то вона полягає в тому, що *не влада залежить від суспільства, а суспільство – від влади (владної еліти)*. Причому, у еліти значно більше можливостей втримати такий статус кво, ніж у суспільства його змінити, принаймні – мирним шляхом.

Феномен влади тримається на психологічній потребі у владі. Вона включає потребу в *домінуванні* (сублімована садистична потреба), в *контролю* (запорука власної безпеки), в *самозвеличенні* (підвищення самооцінки). Є природні відмінності в потребі у владі. Вона може бути нормальною, а може – патологічною. Природня (нормальна) потреба у владі є необхідним атрибутом політика, без якого він не може стати професіоналом. Але мотивація особистої влади має не перевищувати потреби у владі як професійній діяльності (управління, реформування, державне будівництво тощо). Патологічна ж потреба у владі, як буде показано нижче, спрямована на компенсацію патологічних потреб нездорової особистості.

Тоталітарна структура соціуму не може створюватись спонтанно (без свідомого втручання в процес). Завжди на якомусь етапі певна особа захоплювала владу і починала використовувати механізми тоталітаризму. Серед них: *сила* (фізична, військова тощо); *формування культу особи* (обожнювання, засоби підвищення авторитету); *використання ідеології* (релігійної, політичної, міфологічної тощо). Сила не може обійтись без виконавців – створення репресивного апарату (опричнина, таємна поліція, силові органи, система каральних установ тощо). Особливо ретельно відбувається добір кадрів до цього апарату, надання їм великих повноважень і привілеїв.

Важливим аспектом будь-якої влади є утворення *еліт* (класів, політичних партій, фінансової олігархії тощо). Відбувається владна диференціація – утворення ієрархічної структури тоталітарної влади всередині структури суспільства. Розробляються принципи відбору до цієї структури. Тоталіта-

ризм починає усувати від влади не лише тих, хто не підходить за функціоналом, а й тих, хто може нести потенційну загрозу системі, включаючи знищення особливих конкретних груп населення (негативна селекція). Це є першим етапом виродження еліт. Знищення «ворогів народу» має подвійну мету: усунення загрози системі і спрямування гніву незадоволення мас в потрібне для влади русло (на тих, хто начебто винний в усіх недоліках системи).

Відбір за принципом лояльності до лідера, а не для користі системи – це наступний рівень виродження еліт, який закономірно веде до занепаду тоталітарної системи. Тим не менш, тоталітаризм може триматись ще дуже довго, використовуючи різноманітні засоби обробки свідомості населення. Крім виродження еліт відбувається виродження суспільства.

Жодна політична система (і тоталітарна – не виняток) не існує в політичному вакуумі, вона мусить реалізувати міжнародну політику. Тут, як правило, переважає дихотомія: мир (співпраця, коаліція, дружба тощо) або війна (захоплення, знищення, підкорення). Перша позиція обмежена колом режимів, споріднених за принципами політичного устрою. З іншими (недружніми) системами обирається політика ізоляціонізму. Але коли починається агресивна експансія в зовнішній світ, ситуація втрачає рівновагу. Соціальна статика змінюється на катастрофічну соціальну динаміку. Виникає висока ймовірність падіння тоталітарної системи. Але ціна такого «вирішення» проблемами дуже висока – ціна великої війни, численних жертв і страждань.

Політичний лідер і психопатологія. В аналізі даного питання доцільно скористатись даними методу *психобіографії*. Це може бути корисним при дослідженні особистості тирана, особливо, якщо є припущення про психологічне чи психічне нездоров'я. Психологічної літератури, присвяченої біографічним дослідженням особистості політичних лідерів, не так багато. Вважається, що першою такою роботою була психобіографія президента США Вудро Вільсона (Freud, Bullitt, 1967), написана майже 100 років назад. З тих пір психобіографії американських президентів створюються регулярно.

Проте, існують і більш ранні дослідження в цьому жанрі, наприклад ряд психобіографій російських культурних і політичних діячів, написаних в кінці 19-го – на початку 20-го століть російським психіатром Володимиром Чижом. Серед них заслуговує на нашу увагу роботи про графа Аракчеєва та російського імператора Павла I (Чиж, 2002). Аракчеєв, як зазначає автор, був злодієм, який не вчиняв злочинів (принаймні, не був визнаний злочинцем). Ми можемо припустити, що такий психотип особистості в разі отримання великої політичної влади міг сприяти скоєнню політичних злочинів.

Досить відомими є психобіографії особистості тоталітарних лідерів Адольфа Гітлера і Генріха Гімmlера, написані Еріхом Фроммом в жанрі політичної патопсихології (Фромм, 1994). В книзі вводиться поняття *зляканої*

агресії, яка може проявлятися в формі садизму та некрофілії. Так, у Гімлера автор визнає клінічний випадок *анально-накопичувального садизму*, а у Гітлера – клінічний випадок *некрофілії*. В книзі згадуються особистості Йосипа Сталіна, Калігули та деяких інших історичних особистостей.

В бібліографії історичних постатей явно не вистачає глибоких психологічних досліджень особистостей таких відомих диктаторів, як Ленін, Мао Цзедун, Путін, які могли б пролити світло на зв'язок патопсихологічних чинників і злочинної політичної діяльності. Існують версії, що рішення Володимира Леніна щодо революції та повалення самодержавства пов'язане з його образою на царя за страту брата Олександра Ульянова («Ми підемо іншим шляхом»), а страту царської сім'ї Миколая II можна розглядати як помсту.

В 2013 році журналом «*Форбс*» («Forbes») Володимир Путін був названий найвпливовішим політиком світу, і ця оцінка протрималася 4 роки поспіль. Можна задатися питанням: яке це мало значення на користь того, що він (будучи людиною посереднього інтелекту, надзвичайно низьких моральних норм з ознаками соціопатії) увірував в те, що він є геніальним лідером світу. А це могло відіграти не останню роль в прийнятті рішення, що йому все дозволено, коли невдовзі після цього він розпочав гібридну війну проти України.

Психологію політичного лідерства цілком доречно розглядати під кутом зору психопатології (Robins, 1977). Є сукупності особистісних рис, які допомагають прийняттю тоталітарної політики. Один з таких психотипів Теодор Адорно назвав *авторитарною особистістю*. Він писав, що існує потенційно фашистський індивід, структура особистості якого робить його особливо сприйнятливим до антидемократичної пропаганди. Люди, які демонструють надзвичайну сприйнятливість до фашистських ідей, мають багато спільного, утворюючи певний «синдром». Фашизм, щоб бути успішним як політичний рух, повинен мати масову основу. Тому він повинен звертатися головним чином не до раціонального егоїзму, а до емоційних потреб – часто до найпримітивніших та ірраціональних бажань і страхів. Людей так легко обдурити через структуру їхньої особистості, через давно сформовані моделі надій і прагнень, страхів і тривог, які схиляють їх до певних переконань і роблять стійкими проти інших. Завдання фашистської пропаганди стає легшим у тій мірі, в якій антидемократичні потенціали вже існують у величезних масах людей. Зрештою, народ вирішує, стане ця країна фашистською чи ні (Adorno et al., 1950).

На основі дослідження німецького персоналу 2-ї половини 1940-х років Мані-Кьорл проаналізував природу *гуманістичних, авторитарних і фашистських* особистостей. Він доходить висновку, що фашистська особистість це не інтенсифікація авторитарної. Вона базується не на авторитеті сильного батька, притаманному авторитаризму, а скоріше на порушених або розірваних сімейних стосунках і суттєвих психологічних проблемах матері. Суспільна

нестабільність Німеччини після Першої світової війни сприяла поширенню злочинності, яка була фактично інституціолізована нацистами. Схильні до авторитарної влади люди пішли за фашистським авторитетами, що призвело до трагічних наслідків Другої світової війни (Money-Kyrle, 1978, с. 229–244). Всі ці міркування можна повністю екстраполювати на сучасні реалії Росії.

Михайло Найдьонов і співавтори наводять п'ять головних ознак схильності до відтворення фашизму, авторитаризму, тоталітаризму (ФАТ), які характеризують соціопсихологічну патологізацію тоталітарного суспільства: *Терор* (і відповідна емоція як його мета); *Брехня* (пов'язані з впливом медіа когнітивні викривлення); *Псевдоетика* (війна як примус до миру); *Дисбаланс людина-суспільство* (неузгодженість рівнів ідентичності); *Знесуб'єктнення* (Найдьонов, Найдьонова, Григоровська, 2022, с. 110–111).

Для розквіту диктатури потрібен збіг декількох обставин, насамперед – готовність до неї соціуму та наявність особистостей, спроможних її очолити. Однією з характеристик такої готовності є колективний нарцисизм, про який ми писали вище. Регресуючі великі групи інтуїтивно шукають лідера з характеристикою, яку Отто Кернберг назвав *синдромом зложісного нарцисизму*. Основна динаміка груп і лідерів доповнює одна одну і визначає взаємопідсилювальну психопатологію. Особистості з такими характеристиками схильні прагнути до відповідної ролі в суспільстві і знаходити її (Kernberg, 2020).

Ненсі Мак-Вільямс досліджувала *паранояльність* в особистості політичного лідера та в соціумі. Вона вважає, що всі люди вразливі до параноїдальних реакцій, які неминучі і в політиці. Для політичної культури важко провести межу між здоровою гордістю та небезпечною зневагою до інших. Чим сильніше почуття несвідомої неадекватності, сорому та ненависті до себе, тим сильніша тяга до манії величі. У політиці її легкі ступені виражаються як національна, громадянська чи етнічна гордість, а патологічні – як претензії бути вищою расою, справжньою релігією тощо, дивитися на інші групи з презирством, яке може досягати бажання геноциду. Особливо небезпечно, коли харизматичні лідери визначають ворогів, на яких проектується все зло, а потім мобілізують ресурси для нападу на них (McWilliams, 2010).

Карен Горні пов'язує такі ситуації в соціумі з *невротичним прагненням до влади*. Вона вважає, що таке прагнення служить захистом від безпорадності, яка є основою тривожності, захистом від небезпеки почуватися чи виглядати нікчемним. Невротик прагне керувати іншими, він схильний бути завжди правим, завжди прагне наполягати на своєму, ніколи не поступатись, не здаватися (Horney, 1937).

Патологічна потреба лідера у владі пов'язана з невіршеними потребами розвитку особистості, починаючи з раннього дитинства. Це гострий дефіцит батьківської любові, тотальне невизнання значимими особами, приниження

від домінування над собою, комплекс меншовартості. Влада – це зручний спосіб їх компенсації. Масштаб влади не має принципового значення. Людина, схильна до деспотії в сім'ї чи в будь-якій ізольованій групі (секті), якщо їй дати владу в державі, буде вести себе так само, тільки масштаб деспотії буде значно більшим (та ж сама фрактальна закономірність).

Звичайно, відсутність психопатології політика не є гарантією забезпечення від тоталітаризму, політичної та економічної корупції, які здійснюються часто цілком здоровими людьми. Але психологічно нездоровий лідер – це гарантований варіант патологічної політики. Причому форми такої політики часто виявляються особливо тяжкими для суспільства і світу.

Проте, не слід вважати ситуацію надто загрозливою. Еріх Фромм, який називав себе прихильником *гуманістичного радикалізму*, відкидав крайні пасивні форми оптимізму та песимізму, зберігаючи раціональну віру в здатність людини попередити глобальну катастрофу. Він писав:

«Садизм та некрофілія – ці *злочисні* форми агресії не є вродженими; можна значною мірою знизити ймовірність їх виникнення, якщо змінити обставини соціального та економічного життя людей. Необхідно створити умови, що сприяють повному розвитку справжніх здібностей та потреб людини; необхідно, щоб розвиток власне людської активності та творчості стали самоціллю. Адже експлуатація та маніпулювання людиною викликають не що інше, як нудьгу, млявість та зневіру, а все, що перетворює повноцінних людей на психологічних потвор, робить також з них садистів та руйнівників» (Фромм, 1994, с. 373–374).

Психологія влади в глобальному контексті та проблема моральності. Чи можна говорити про сумісність моралі та політики? Яка велика небезпека стоїть за відсутністю цього зв'язку? Мова тут має йти про роль суб'єктивних чинників у переламні моменти світової історії (зокрема – під час смертельних конфліктів, які спричиняють колективні травми).

Історія Другої світової війни знала багато переламних моментів, коли вирішувалось, як буде розгортатись глобальний хід подій. Один з таких моментів був в 1938–1939 роки, коли Німеччина розпочинала свою загарбницьку зовнішню політику, яка власне і призвела до розпалювання світової війни (Маккін, 2022). Тоді переважна більшість політиків і дипломатів недооцінили ситуацію, продовжуючи домовлятися з Гітлером, ведучи політику умиротворення. Вони всіляко уникали вважати воєнні кампанії агресора початком великої війни, а тим більше втручатися в цю ситуацію.

Другим ключовим чинником була роль Вінстона Черчилля в спротиві агресії Гітлера і зрештою – в створенні Антигітлерівської коаліції (Джонсон, 2019). Залишаючись в цілковитій меншості серед європейських лідерів, після поразки Франції, маючи хитку підтримку у власному уряді і відчутну нестачу військових ресурсів, він зумів переконати боротись далі. Це могло бути

вирішальним для ходу Другої світової війни та майбутньої перемоги, хоча історія, звичайно, не визнає «умовного способу» дії.

Ситуація повторилась через вісім десятиліть. Напередодні вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 року Західна Європа та Північна Америка, які вважались оплотом демократії (разом з ООН і всіма міжнародними інституціями, покликаними стояти на заваді воєнної агресії в світі), перебували в майже повному «моральному паралічі». «Прогресивна» частина людства була готова прийняти поразку України, якби вона сталася протягом 72 годин (за прогнозами західних розвідок). Тільки шалений опір російській агресії, який здійснила Україна, змусив згадати про міжнародне право, недоторканість кордонів, інші демократичні цінності та почати їх активно захищати.

Ще більшу готовність демонстрував «демократичний» світ, коли пропонував прийняти втрати територій та суверенітету України в 2014 році після початку гібридної війни Росії проти України. Світ, який був майже неприйнятним під час примушування України імплементувати «мінські домовленості» в 2014–2019 роках, оголтувався після того, як Україна зламала всі шаблони і почала грати за зовсім іншими правилами після 24 лютого 2022 року.

Тут величезну роль зіграв колективний суб'єкт суспільства України, який виразив майже одностайну волю до перемоги з повним відновленням суверенітету. Феномен Зеленського проявився в тому, що він зумів стати виразником цієї колективної волі, згуртувати світ навколо трагедії України і залучити велике число світових лідерів в процес допомоги. Це не вдалось ні попереднім керівникам України, ні керівництву інших політичних суб'єктів, які зазнавали агресії Росії (Вірменія, Молдова, Ічкерія, Грузія, Сирія).

Злочинна тоталітарна диктаторська політика Росії є найбільшим злом 1-ї чверті 21-го століття. Але неправильно вважати воєнно-політичне керівництво РФ та самого Путіна психічно хворими, тому що це зняло б відповідальність з режиму, а також персональну відповідальність з кожного (якщо є клінічний діагноз, значить, вони неосудні, отже – не повинні нести покарання). Вони всі є абсолютно притомними, як і конкретні російські пропагандисти, які масованою маячнею обробляли свідомість сотень мільйонів людей. Тут справа не в патопсихології, а в патосоціології, які «дозволяють» абсолютну особисту аморальність зробити «нормою» великої політики.

Хворими є не окремі люди, а ціле суспільство, яке виростило злочинний режим. А виконавці – цілком психічно осудні воєнні злочинці. Злочинна сутність путінського режиму була зрозуміла навіть не в 2014 році, і навіть не 08.08.08 (початок війни з Грузією), а ще в 1999 році, після вибухів російських будинків, організованих ФСБ. Про сутність режиму Андрій Піонтковський написав у статті *«Путінізм, як найвища та заключна стадія бандитського капіталізму в Росії»* (11 січня 2000 року). Це саме, починаючи з того ж часу,

говорила про Путіна Валерія Новодворська. Усі, хто після цього голосував за Путіна на виборах, несуть відповідальність за те, що цей режим проіснував 24 роки і зміг здійснити ті злочини, які зараз шокують увесь світ (шкода, що тільки зараз). Адже ідеологія російського нацизму існує не лише в окремих статтях чи висловлюваннях політиків. Вона існує у суспільстві у різних формах – від відверто оскажених до цілком собі «ліберальних». І процвітає з мовчазної згоди байдужих (сучасною мовою – «нейтральних»).

Взагалі, історія з підривом будинків заслуговує на окрему увагу як цікавий феномен соціальної психології. Вона не є таємницею. Спроба підриву в Рязані, викрита випадковими свідками, отримала значний розголос в медіа. Є багато переконливих фактів і свідчень причетності ФСБ до цього злочину. Відомі журналісти (Анна Політковська, Артем Боровик) розслідували цю справу, колишній працівник ФСБ, політемігрант Олександр Литвиненко написав у співавторстві книгу *«ФСБ підриває Росію»* (Фельштинський, Литвиненко, 2023). Всі вони поплатилися за це своїм життям. Але швидкоруч сфабрикована версія («рязанський цукор»), незважаючи на незграбність, була охоче сприйнята суспільством російських обивателів. Схоже, вони хотіли бути обдуреними, їх влаштовувала брехня, яка покривала страшний злочин російської влади (можна зробити вигляд, що його не було). Отже – їх влаштовував і сам злочин (це до питання про колективну відповідальність – § 2.8). Зрештою, в теракті були звинувачені «чеченські терористи». Це відкрило шлях до влади маловідомому Володимиру Путіну, який розпочав Другу російсько-чеченську війну, використавши її для підняття свого рейтингу.

Чому лідерами з великими владними повноваженнями можуть ставати люди з дуже низьким моральним рівнем, фактично – з психологією злочинців, а інколи і психологічно (а часом – і психічно) нездорові? Ці так звані «лідери» готові жертвувати життями сотень тисяч і мільйонів заради особистої влади, а для людства це ще не стало чимось абсолютно неприпустимим, що виходить за межі людяності. Такі особи багатьма суб'єктами світової політики вважаються не мега-серійними вбивцями, а політиками, з якими можна вести справу і варто домовлятися.

Які це несе ризики для соціуму? Чому людство досі не створило запобіжників для профілактики цих трагедій? **Як зробити, щоб патологічні особистості не могли отримувати велику політичну владу ніде в світі і ніколи в історії?** Це обходиться занадто дорого для людства. Деякі запобіжні засоби все ж є (наприклад, обмеження терміну влади), але вони працюють не у всіх державах. Крім того, вони не мають достатньої сили і підтримки в суспільствах (історична пам'ять тут не допомагає).

Є красномовні приклади. В 2012 році закон про обмеження терміну влади легко обійшли в Росії, коли попри норми Конституції до влади знову

прийшов Путін. В 2022 році так само легко його обійшли в Китаї, коли Сі Цзіньпін практично необмежено продовжив владний термін з величезними повноваженнями. Це відбулось, незважаючи на те, що в обох країнах є досвід страшних кривавих наслідків від культу особи, що вимірювалися десятками мільйонів загублених життів (Сталін і Мао Цзедун). Росія після цього порушення розпочала велику війну проти України. В Китаї, можливо, все попереду, враховуючи плани Сі Цзіньпіна з окупації Тайваню.

Єдиною нормальною і здоровою функцією влади має бути управління суспільством, яке забезпечує найбільш ефективне функціонування всіх його членів. Звичайно, неможливо задовольнити інтереси всіх людей (серед яких є і нездорові інтереси), так само, як неможливо сформулювати абсолютно чіткі критерії ефективності. Але це технічне завдання, і вбачається можливим виробляти такі критерії та інструменти їх досягнення. Історія вже знає один з таких інструментів, який попри всі недоліки і суперечності підтвердив свою живучість і ефективність. Називається він – «ліберальна демократія». Як говорив Черчилль, «демократія є найгіршою формою правління, але нічого кращого людство поки що не придумало». Видимість «демократії» за її реальної відсутності може бути розпізнана, це не так уже і складно.

Використання влади як джерела збагачення та самоствердження особи має порівнюватись до злочину. Як тільки з'являється хоча б натяк на особисту вигоду від влади, це має розглядатись як край небезпечний симптом, і треба бити на сполох. Навіть поява лише мотивації вигоди вже є сигналом розглядати це як симптом захворювання суспільства. Якщо в суспільній свідомості закріплюються ці норми, воно зможе забезпечити для себе нормальне життя, і не допустити хвороб, подібних автократії, тоталітаризму, тиранії, не говорячи вже про фашизм і нацизм з усіма формами диктатури.

В етичних кодексах психотерапевтів наголошується, що терапевт не має права використовувати клієнта для особистої вигоди. Це вважається порушенням професійної етики, а інколи і професійним злочином. Щось подібне слід розробити для «кодексу влади», адже ризики та можливі негативні наслідки тут неспівставно більші, ніж у психотерапевтичній практиці.

Точно так, існують обмеження на професійну діяльність, пов'язані з певними вадами. Наприклад, людині з критично низьким зором не нададуть права на керування автомобілем. Але право керувати державою легко отримують люди з кримінальною психологією злочинців або явні психопати. Ці проблеми необхідно вирішувати в системі заходів по оздоровленню суспільства.

Розділ 4. Генезис колективних травм

4.1. Перебіг колективної травматизації

Війни починаються, коли ви їх починаєте, але вони не зупиняються, коли ви цього захочете.

Нікколо Макіавеллі

Як відбувається психологічна *ескаляція агресії* (на прикладі російсько-української війни)? Підґрунтям виступає пропагандистська реальність, в якій люди (жителі Росії) жили десятиліттями. Вони прийшли воювати з цієї реальності. Вони очікували легкої перемоги, бо в тій реальності так було зазначено. Але вони потрапили в іншу реальність, де їм завдали жорсткого воєнного протистояння (дали «по зубах»). А на це хочеться відповісти, помститися, «дати здачі». Їм невтямки, що до цього на них ніхто не нападав і не погрожував, і що їхня війна абсолютно безглузда і несправедлива.

Ті воєнні дії, що відбуваються зараз, створюють нові мотиви і нові примітивні смисли: «вони б'ють нас, ми маємо бити їх». Ці смисли додаються до первинного (пропагандистського) смислу – «гордості за велику державу, яку треба захищати». Крім того, в пропагандистській картині світу від самого початку не існувало цінності індивідуального людського життя, там була лише цінність держави. Все це переплітається разом, і ми отримуємо реальну картину, яка відбувається на полі бою.

В процесі ескаляції конфлікту агресія відіграє провідну роль і може бути підсилена інформаційними технологіями. Цей вплив здатен перетворити будь-яку групу на агресивний натовп, яким можна маніпулювати заради політичних цілей. Навмисна експлуатація агресії може спричинити всі форми міжгрупових конфліктів і уможливило найтяжчі злочини людства, якими є війни, геноцид і тероризм. Типовим прикладом є німецький нацизм. Одним з найстрашніших випадків дії пропаганди, був геноцид у Руанді в 1994 році.

Початком колективної травми є катастрофічна подія, яка на початковому етапі має локальний характер. Але завдяки швидкому поширенню (див. § 4.4) вона захоплює у свій вир все більші кола травмованих. В результаті ми отримуємо приблизно таку картину учасників колективної травми (рис. 9).

Вони умовно поділені на три частини (на схемі їх розділяють суцільні лінії): безпосередньо постраждалі; велика (глобальна) група, що є суб'єктом колективної травми; зовнішні глобальні суб'єкти. Ці групи, як правило не перетинаються, між ними можуть бути захисні бар'єри. Третя група учасників знаходиться в складній системі відносин як з травмованою групою, так і з іншими (в тому числі – і з агресорами – див. § 3.7).

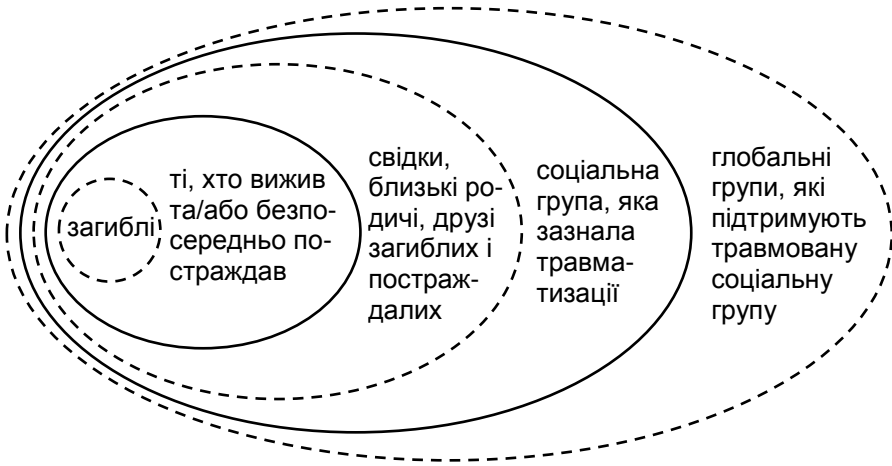

Рис. 9. Кола травматизації

Динаміка колективної травми у великих групах. Колективні травми можуть переживатися різними за розміром групами. Травматизація поширюється на всі підгрупи травмованої групи. Менша група знаходиться в полі дії колективної травми більшої і може переживати її як свою. Проте, в підгрупах може бути різний ступінь усвідомленості, аж до повного витіснення чи заперечення, що зумовлено дією захисних механізмів.

Дія колективної травми більшої групи може не відчуватися, особливо, якщо йдеться про травми минулого (історичні травми). Але, якщо в групі виникає новий конфлікт або травма, їх перебіг може ускладнюватися без усвідомлення зв'язку з історичною травмою. Часто цей вплив відбувається в формі паралельних процесів (§ 2.2), тобто актуальний конфлікт базується не лише на дійсних чинниках, які виникли в даній ситуації, а й на «зовнішніх», які стосуються інших соціальних суб'єктів (наприклад, більшої групи чи соціальної системи аж до глобальних соціальних конфліктів) або минулих подій. В другому випадку реактивується історична травма, згідно концепції «обраної травми» Вamіка Волкана. Захисні механізми, які використовуються в таких ситуаціях, блокують усвідомлення цих зв'язків і роблять повне розв'язання майже неможливим. Учасники конфліктної взаємодії можуть навіть не знати про існування цієї «зовнішньої» травми і про те, що вони самі (чи їхні предки) до неї причетні. Вирішити цю проблему можна лише шляхом опрацювання всіх історичних травм, що передували цьому.

Для більшої групи травма меншої, що входить до її структури, не завжди переживається як травма. Така ж ситуація існує і для інших зовнішніх груп, які можуть не визнавати травму іншої аж до повного заперечення. Визнання травми зовнішніми суб'єктами означає розширення її зони, захоплення травмою інших груп, які стають суб'єктами переживання (співпереживання) травми. Але водночас таке визнання зовнішніми структурами послаблює дію травми для травмованої групи, (травмівна енергія немов би розподіляється на більше число суб'єктів). Це може бути початком зцілення. Прикладом є травма Голокосту, яка тривалий час була локальною травмою єврейського етносу, але після Другої світової війни суб'єктом співпереживання цієї травми стало фактично все прогресивне людство.

Таким чином травма може розширюватися, збільшуючи свою «територію» і послаблюючи травмівне переживання суб'єкта колективної травми. Але тут на заваді може бути така закономірність, коли велика (глобальна) група стає «нечутливою» (менш чутливою) до травм інших групових суб'єктів. Причиною цього, як не дивно, може стати великий масштаб злочинів групи-агресора, який призводить до зміни системи координат в їх оцінці. Тут починає проявляється фрактальна закономірність, коли ми переходимо в більший фрактал, що здатний змінити сприймання цінностей в бік більшого прийняття того, що раніше сприймалось значно критичніше. Такий ефект яскраво проявився під час російсько-української війни, коли на тлі наймасштабніших воєнних злочинів РФ інші події в поведінці групи-агресора сприймалися не такими жахливими, і майже перестали помічатись.

В процесі опрацювання колективної травми на глобальному рівні навіть на початкових етапах, «територія травми» здатна скорочуватись з послабленням травмівного переживання суб'єкта травми. Реальне (а не «захисне») зменшення «території травми» можливе лише за умови достатнього опрацювання травми тими спільнотами, що є частиною великої травмованої групи, але на практиці таке буває не завжди. Найчастіше відбувається переведення досвіду травми у групове несвідоме за допомогою захисних механізмів, що робить цю групу (частину групи) нечутливою (або менш чутливою) до травми, проте не зцілює її повністю. Цим частково пояснюється процес міжпоколінної передачі колективної травми.

Якщо більша група «не приймає» травми меншої, що є її частиною, територія травми звужується, травма ізолюється. При цьому травматизація меншої групи зростає. Наприклад, на початку російсько-української війни в 2014 році травма порушення територіальної цілісності України не сприймалася повною мірою світовою спільнотою (на жаль, не без участі і української влади), уникали навіть терміну «окупація». Натомість так звані ДНР і ЛНР неavano отримували право на самоврядування всупереч діючому українському

законодавству, а проблема анексії Криму взагалі витіснялось на периферію колективної свідомості. Була навіть тенденція змусити Україну виконувати «мінські домовленості», які фактично закріплювали втрату суверенітету України на території ОРДЛО і перекреслювали перспективу повернення Криму.

Тут відбулося грубе порушення *принципу справедливості* як чинника тяжкості колективної травми у вигляді втрата частини суверенітету, адже територіальна цілісність України захищена міжнародним правом і додатковими угодами (Будапештським меморандумом). Відновлення справедливості (і зменшення колективної травми) неможливе без повернення всіх окупованих територій під повну юрисдикцію України. Навпаки, визнання «особливого статусу ОРДЛО» – це посилення колективної травми втрати територій для України. Але для частини світової спільноти таке «вирішення» питання – було цілком прийнятним, оскільки зменшувало її травмування. Це дозволяло заспокоїтись, можна було відчувати полегшення через заморожування конфлікту, але за рахунок України, колективна травма якої посилювалась.

Після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року картина кардинально змінилася. Травма агресії фактично стала спільною травмою прогресивного людства. Збільшилася зона переживання травми, тим самим послабивши її для України. Навіть фейкова анексія чотирьох областей України (що є позахмарним рівнем порушення *принципу справедливості*) була менш травматичною, ніж не менш фейкова анексія України в 2014 році.

Проте, і тут є винятки. Позиція окремих політиків щодо російсько-української війни, коли вони вважають, що санкції проти країни-агресора шкодять Євросоюзу – це приклад захисного відгороджування від травми України і збільшення травмування української спільноти. Наприклад, угорський лідер висловився, що санкції проти Путіна – це «бомбардування Угорщини». Тут досить демонстративна відсутність бачення бомбардування України з реальними смертями, що є зразком знецінювання проблеми. І навпаки – з таких же міркувань визнання Україною Республіки Ічкерії як окупованої Російською Федерацією сприяє послабленню травми окупації цієї республіки. Так само, чим більше держав визнають Голодомор геноцидом, тим слабшими будуть наслідки цієї історичної травми для України.

Особливості колективної травматизації в малих групах. Конфліктна та агресивна міжгрупова взаємодія відбувається на різних рівнях соціальних груп. Травми одночасно виступають і причинами, і наслідками такої взаємодії. Існує багато закономірностей, що пов'язують процеси у великих і глобальних групах з груповою динамікою в малих і середніх групах (а також міжособистісною взаємодією). Психологія відносин на мікрорівнях керується багатьма чинниками, що є характеристиками великих та глобальних груп і конфліктними соціальними процесами в них.

Колективні травми можуть отримуватись не тільки великими групами, а й малими і навіть мікрогрупами. Важливо, щоб травмівний досвід відчувався всією групою як суб'єктом, а не лише окремими її представниками. Травму може спричинити смерть учасника (найболючіший випадок – смерть лідера), особливо – трагічна або якимось чином пов'язана з груповою динамікою; розкол у групі (катастрофічний розвиток групової динаміки); потрапляння групи і екстремальні (що далеко виходять за розумні рамки) умови. В малих групах є специфічні особливості опрацювання колективної травматизації. Слід розрізняти випадки, коли мала група травмується сама, і коли вона відчуває на собі наслідки травмування великої групи, в соціальному середовищі якої знаходиться. В такому разі колективна травма великої групи відображається в груповій динаміці середніх і малих груп.

Часто повноцінне врегулювання проблем на локальних рівнях неможливе без розв'язання проблем на глобальному рівні, наприклад, якщо малі групи та індивіди належать до складу більших спільнот, які є носіями незцілених історичних травм або учасниками глобального конфлікту. Після початку повномасштабної агресії Росії проти України це проявилось в процесах вимушеної міграції (як українців, які рятувались від війни, так і частини росіян, які емігрували, щоб уникнути військового призову). В різноманітних ситуаціях міжособистісних контактів і відносин малих груп за участю українців, росіян і представників країни, куди відбувалась міграція, виникали всі можливі прояви групової динаміки. Вони містили безліч емоційних ексцесів: від максимальної прихильності до конфліктної ненависті. Ці процеси пов'язані з глобальними соціальними суб'єктами (до яких належали представники цієї взаємодії) – носіями колективних травм.

Травмована група відчуває потребу опрацювання цього досвіду. Вона може спонтанно або за допомогою неформального лідера чи офіційного керівника сформувати певні тактики та стратегії подолання групової травми. Якщо мала група знаходиться в полі травматизації більшої групи, це позначається на всіх сферах її життєдіяльності. Травмівні та кризові події у суспільстві можуть відбиватись на малих групах з різною спрямованістю та груповими цілями. Це проявляється в наступних особливих проявах:

- переживання колективної травми великої групи як проблеми малої групи, яка має низку емоційних і комунікативних проявів;
- посилення згуртованості та проявів інстинкту самозбереження групи;
- зростання рівня емоційної напруженості в групі;
- посилення регресивних тенденцій в групі (повернення на більш ранні етапи розвитку групи та окремих її членів);
- зростання інфантильної психологічної проблематики в учасників, що часто потребує індивідуальної психотерапевтичної допомоги;

- суттєве посилення процесів розшарування в групі;
- посилення проявів групових захисних механізмів, переносів, контрпереносів та утворення паралельних процесів як неконструктивного «виходу» з травматичних ситуацій та переживань;
- зміна балансу групової свідомості та групового несвідомого в бік неусвідомлених чинників групової взаємодії.

Подібні процеси спостерігаються в різних малих групах, наприклад, в професійних та навчальних колективах. Проте, найбільш яскраво і помітно це відбувається в сімейних системах, в тренінгових, навчально-терапевтичних та інших групах, що мають високий рівень розвитку та інтеграційних процесів, внаслідок чого групова динаміка там є набагато гострішою і глибшою. З іншого боку в малій групі можливо опрацьовувати як колективні травми, що стосуються цієї групи, так і суспільні травми, які відображаються в динаміці малої групи. Отже, можна зробити висновок, що соціотерапевтичну допомогу суспільству можливо здійснювати через малі групи, в тому числі і спеціально створені для вирішення подібних завдань.

Проте, слід розуміти, що чим глибше колективна травма витіснена в суспільне несвідоме, тим менше вона схожа на травму, і не зрозуміло, яким чином вона впливає на життя індивіда і малої групи. Якщо травма ближче до свідомості, цей вплив зрозуміліший. Скажімо, під час терористичного акту учасники усвідомлюють значення цієї події, що визначає характер роботи з його жертвами. У випадку неусвідомлюваних історичних травм ситуація складніша. Наприклад, травма Чорнобильської катастрофи знаходиться на низькому рівні усвідомлення, що ускладнює роботу з наслідками цієї травми. Але низка подій російсько-української війни змогла її частково «розконсервувати». Це окупація Чорнобильської АЕС в березні 2022 року, захоплення, мінування та погрози теракту на Запорізької АЕС, підрив Каховської ГЕС, шантаж щодо застосуванні тактичної ядерної зброї. Ще одна ситуація, пов'язана з війною, масова міграція людей – фактично «воскресила» травму вимушених переселенців з Чорнобильської зони відчуження після аварії 1984 року. Ці обставини можуть свідчити про те, що актуальність колективної травми Чорнобильської катастрофи і необхідність роботи з нею підвищилась.

Прикладом найбільш глибокого рівня групового несвідомого в колективній травмі є Голодомор. Темпоральний порядок цієї події, якщо користуватись термінами концепції Йорна Рюзена (Rüsen, 2001), був радикальним чином порушений ще на початкових етапах травмування, коли не був вирішений конфлікт між прагненням до переживання і заборонаю усвідомлення (умисне витіснення в групове несвідоме). Це робить цю травму недоступною для прямих психотерапевтичних втручань. Роботу з нею краще здійснювати за допомогою засобів, що базуються на культурних практиках.

4.2. Захисна поведінка групи в умовах травматизації

Ілюзії привабливіші за реальність, і навіть найпривабливіша реальність може бути відкинута заради малоймовірної та хиткої ілюзії.

Ерік Берн

Проблема захисної поведінки у внутрішньогруповій та міжгруповій взаємодії в умовах колективної травми – це цікава, але поки що маловивчена тема, особливо, коли йдеться про поведінку групи як цілісного суб'єкта взаємодії. Колективні захисні механізми (як і індивідуальні) мають подвійну дію: вони знижують рівень негативних переживань у групі (що, зрештою, запобігає психологічному травмуванню групи), і одночасно – можуть ставати на заваді ефективному опрацюванню травматичного досвіду з різноманітними наслідками.

В контексті індивідуальної психіки та поведінки це поняття вперше було використано Зигмундом Фройдом ще в кінці 19-го століття. Досить ґрунтовний аналіз системи психологічних захисних механізмів здійснила Анна Фройд (Freud, 1936). За більше, ніж століття на цю тему написано велику кількість статей і монографій. Одними з перших питання про групові психологічні захисти підняли представники групового психоаналізу. Так, один з його засновників Вілфред Біон розглядав гармонійні та патологізовані процеси в групі, яка може виступати в двох формах: як *робоча група* (work group) і як *група базових передумов* (basic assumption group). Зокрема, він дійшов висновку, що група базових передумов замість того, щоб бути в контакт з реальністю (як робоча група), використовує цілий ряд захистів від примітивних емоційних переживань і виступає в трьох основних формах: як «група залежності», «група боротьба-втеча» та «група утворення пар» (Bion, 1961).

Ці результати перегукуються з роботами Джека Гібба, який досліджував рівень захисту в малих групах. Він вважав, що для докорінного покращення спілкування треба змінити міжособистісні стосунки. Одним з можливих шляхів цієї зміни полягає у зниженні рівня захисної поведінки. На думку автора, підвищена *дефензивність* групи (схильність до захисних форм поведінки) перешкоджає спілкуванню і тим самим утруднює, а іноді й унеможлиблює комунікацію та вирішення багатьох терапевтичних, освітніх чи управлінських проблем (Gibb, 1961).

В деяких роботах групова захисна поведінка досліджується в контексті уявлень про *колективну пам'ять*, тут механізм витіснення розглядається як терапевтичний ефект. Польська дослідниця Малгожата Калиновська дослідила захисні механізми колективної психіки під кутом зору спільних практик пам'яті, що відбуваються у проміжному просторі між психічним та соціальним життям. Процес меморалізації вивчається на прикладі такої колективної

травми, як Смоленська катастрофа 2010 року, в якій загинуло все керівництво Польщі. Травма досліджена в контексті юнгіанської концепції колективної психіки та психоаналітичного розуміння захисних групових механізмів проти травм, особливо тих, що стосуються втрат та оплакування (Kalinowska, 2012).

Нідерландський дослідник Сіано Айдін запропонував мнемотехнологію «активного забування» для подолання руйнівного впливу колективної травми на культурну ідентичність. Це поняття є дороговказом для процесу усунення травми, достатнього, щоб травма перестала паралізувати травмовану групу. Мнемотехнології допомагають виробити технологічні навички, необхідні для відновлення здатності забути. Вони звільняють колективну пам'ять від негативних емоцій та ідей, породжених травмою (Aydin, 2017).

Умови збереження автентичності групи. Кожна група незалежно від розміру має систему групових цінностей (духовних та матеріальних), які є змістом її життя та діяльності та які вона як кожний соціальний суб'єкт прагне захищати від руйнування. Такий захист необхідний для збереження групою своєї автентичності, свого статус-кво, щоб залишитись саме такою групою, відмінною від безлічі інших. Умовою життя кожної групи та її автентичності є *групова автономія* – відносна незалежність від інших груп та зовнішнього соціального середовища, можливість зберігати свою самобутність під впливом або тиском інших групових суб'єктів. Групова автономія тісно пов'язана з *груповою суб'єктністю* – здатністю ставити і розв'язувати групові задачі, виходячи з інтересів і цілей даної групи.

Однією з основних цінностей є *групова ідентичність*, без якої не існує жодна спільнота, і яка є умовою входження в групу її членів. Групу в цілому як соціального суб'єкта характеризує *ідентичність групи*. Її слід вважати окремою категорією. Її значущість проявляється у міжгруповій взаємодії з іншими соціальними суб'єктами, вона фактично є умовою самовизначення групи. Ці поняття значною мірою визначають автентичність групи.

Носіями самобутності групи є такі цінності як *групові символи та атрибути*: прапор, герб, емблема, бренд, форма одягу, традиційні кольори, орнаменти тощо. У групових символах відбивається узагальнений зміст, що стосується важливих ключових моментів життя групи та людей, що в неї входять. Вони є відображенням групових цінностей, носіями образу групи в цілому, її лідера та основних аспектів групового життя).

Символи можуть бути формальними, або офіційними (як правило, усвідомлюваними всією групою), наприклад – емблема, герб, торговельна марка (бренд). Вони можуть бути формалізованими, або напівофіційними (частково неусвідомлюваними), наприклад, елементи іміджу, характерного стилю, типового одягу (крім спецодягу), звичаї, неформальні ритуали. Є такі характеристики, які можна назвати неформальними символами (переважно – вони є

неусвідомлюваними), наприклад, якісь яскраві риси характеру групи (для глобальних груп – це риси національного характеру), особистості, символічні для даної групи, що її уособлюють. Груповими символами можуть бути будь-які ключові предмети, ідеї або образи, характерні для групи. Вони так чи інакше впливають на характер групової взаємодії. Символи є носіями смислів і відображенням смислової природи групової психіки (насамперед – її ідеології). Всі символи (навіть формальні) тісно пов'язані з груповим несвідомим.

Кожна група має свою *історію*, без якої неможливе її самоусвідомлення. Вона складається з численних історій про групу та її членів, що має дуже широку палітру зразків від героїчного епосу до анекдотів. Психологічною основою групової історії є групова пам'ять (для глобальних груп – історична пам'ять). Групова *міфологія* є частиною групових історій і одночасно спотвореним відображенням дійсності. Вона дозволяє оминати те, що вбачається загрозливим для життя і безпеки групи, навіть якщо такий образ є хибним. Близьким до міфології є групові *вірування*, а також – забобони, упередження та інші стереотипи. До цієї групи слід віднести і віросповідання, включаючи офіційну релігію.

До групових цінностей належать можливості та засоби ефективної комунікації в групі, де однією з найважливіших є *мова*. Завдяки їй одна група відрізняється від інших, особливо це стосується великих та глобальних груп. Мова є суттєвим чинником групової ідентичності. Йдеться не лише про національні, етнічні мови, регіональні діалекти, а й про різноманітні *соціолекти* (соціальні діалекти, чи мови певних соціальних груп), такі як сленг (молодіжний, кримінальний), жаргон (наприклад, професійний), мова символів та інші специфічні «мови».

Кожна група захищає свої *групові кордони*, що є для неї беззаперечною цінністю. Йдеться, насамперед, про зовнішні кордони, захист яких запобігає її «захопленню» іншою групою, злиттю, асиміляції. Для таких груп, як нація, країна, територіальна спільнота поняття «кордон» має пряме (територіальне) значення, проте групові межі існують в кожній групі, без яких неможливе їх існування. Так, вони завжди є умовою диференціації так званих *ін-груп* від *аут-груп*. Група має і внутрішні границі, що визначають групову структуру, яку група також схильна захищати від різноманітних змін, навіть якщо ці зміни є конструктивними.

Можна навести історичні приклади захисту групою та її представниками групових цінностей, зокрема – ідентичності. Відомі випадки, коли людей змушували прийняти чужу релігію (іслам), і вони скоріше обирали смерть, ніж погоджувалась позбутись своєї ідентичності, яка ґрунтувалась на релігійних переконаннях. Яскравими взірцями такої позиції були сафардські євреї, які в кінці 15-го століття зазнали вигнання з Іспанії та Португалії, та право-славні українські козаки, які потрапляли в турецький полон. Важливість

групових атрибутів наочно проявляється у ставленні до такого важливого символу, як військовий прапор, і до його захисту. Так, втрата прапора прирівнюється до злочину і може тягнути за собою розформування військового підрозділу (тобто ліквідацію групи, яка не вберегла свою святиню).

Колективна травма та руйнування групової картини світу. Система групових цінностей складає *групову картину світу*, яка включає в себе і образ групи (групове імаго). В частині групових феноменів вже потенційно закладені захисні стратегії поведінки, наприклад, в ідентичності, міфології, віросповіданні. Картина світу може бути цілком реалістичною, а може, навпаки – бути міфологічною. Міфологічна картина світу часто базується на ідеї нарцисичної величї, яка може приховувати груповий комплекс меншовартості (тут пряма аналогія між колективною та індивідуальною психологією). Можна навести приклади Росії, що створює міфи історії, вважаючи себе спадкоємницею Русі, та Німеччини початку 1930-х років, після травми поразки в Першій світовій війні, що сприяла формуванню міфу про Великий Рейх.

При колективному травмуванні відбувається часткове або повне руйнування групової картини світу. В результаті групові цінності, що її складають, зазнають втрат, деформацій, аж до повного знищення. Група прагне їх захистити, щоб зберегтися як соціальний суб'єкт. Для повноцінного життя групи цінності можуть бути (і мають бути) відновленими. Для цього їх доводиться трансформувати, вдосконалювати, інколи – замінювати іншими. Якщо це вдається, група успішно проживає колективну травму, переходячи на новий щабель свого розвитку, як після продуктивного подолання кризи.

Якщо таке опрацювання неможливе, або якщо недостатньо засобів через брак ресурсів, вихід зі складної ситуації блокується або дається занадто дорогою ціною. Порушується баланс між витратами на самозбереження групи і можливими позитивними змінами. Група зазнає при цьому неминучих необоротних втрат, які дуже важко або неможливо компенсувати. Щоб виправити це становище, потрібно спочатку відновити втрачені ресурси для тривалого процесу зцілення від колективної травми, і травмована група шукає для цього різноманітні засоби.

Втрата деяких цінностей є критичною для життя групи, тобто для збереження її автентичності. Насамперед, йдеться про групову ідентичність (а також ідентичність групи) і групову (історичну) пам'ять. Без них група не може існувати і зникає як даний соціальний суб'єкт (тобто повністю втрачає групову суб'єктність і автономію): розпадається, розчиняється в інших групах, перетворюється на іншого соціального суб'єкта тощо.

Існують важливі, але не критичні цінності, втрата або руйнування яких не веде до загибелі групи, але спричиняє значне колективне травмування. Так, можлива часткова втрата суб'єктності та автономії (перехід їх у латентний

стан), при яких травмована група зберігає життєздатність. Прикладом може бути колоніальне поневолення, коли група обмежена (інколи майже повністю позбавлена) можливості впливати на свою долю. Проте, якщо зберігається ідентичність та історична пам'ять, група може в майбутньому відновити суб'єктність і стати повноцінним суб'єктом у міжгрупових відносинах.

Не є критичними і руйнування (навіть втрата) групових кордонів. Прикладом є історія єврейського етносу, який протягом століть перебував у вигнанні, рабстві, був позбавлений своєї території, але завдяки збереженню ідентичності та історичної пам'яті (відображеній, зокрема – в такому літературному пам'ятнику, як *«Старий заповіт»*), зберіг свою потенціальну суб'єктність і повернув всі необхідні атрибути державності.

Можлива заміна втрачених групових цінностей на рівноцінні (такої ж природи). До них належать групові атрибути і символи, що мають матеріальне втілення. Можна, наприклад, відбудувати зруйновані храми у їх первісному вигляді. Чудовий приклад – відтворення Михайлівського золотoverхого собору, який відіграв важливу символічну роль у новітній історії України. Деякі втрачені цінності (наприклад, історичні артефакти) неможливо відновити. В такому разі вони мусять бути скомпенсованими іншими цінностями (новими чи такими, що вже існували до травми).

Окремої уваги заслуговує така цінність як мова, без якої неможливе існування великих груп. Мова знаходиться в дуже складній взаємозалежності з ідентичністю, вона є її невід'ємною складовою. Проте, навіть зникнення мови (заміна її на іншу) не обов'язково призводить до припинення існування групи. Бувають випадки, коли через колонізацію або подібні насильницькі дії група втрачає мову, але зберігає національну ідентичність (прикладом можуть бути шотландці та ірландці у Великій Британії). Але так чи інакше, це все рівно буде вже не така автентична група, яка була до колонізації, в неї будуть зміненими деякі важливі характеристики, бо втрачається мовно-етнічна складова ідентичності, яка була в цій групі раніше.

Мова може бути відродженою, яскравим прикладом є відродження мови ізраїльтян івриту. Але розшифрування мертвої мови не оживить її і не призведе до відродження автентичної групи, яка була її носієм, якщо зруйнована її ідентичність та історична пам'ять. В кращому випадку вона буде мати штучне використання (як, наприклад, латинська).

Без деяких втрачених цінностей група може продовжити своє існування і навіть стати на шлях процвітання. Йдеться про уявні цінності (наприклад, міфи замість реальної історії). Втрата таких «фейкових» цінностей (наприклад, міфу про могутність нації, яку всі мають боятися) може бути корисною для подальшого прогресу. Швеція, яка позбулася цієї «цінності» у 18-му столітті, стала на шлях мирної розбудови і не втратила тих цінностей, які визначають національну та історичну самобутність цієї нації.

Групові захисні стратегії реагування на колективну травму. Руйнування групової картини світу і групових цінностей – це дуже болісний процес. Група змушена використовувати різноманітні психологічні захисти, щоб послабити переживання травми, зберегти від руйнування свої цінності, а себе від втрати групової суб'єктності та автономії, фактично – від загибелі групи. Ці захисти покликані захищати групу від руйнування у випадку непомірно складних завдань, що постають перед травмованою групою, нездоланих зовнішніх руйнівних впливів, надмірної агресії (зовнішньої чи внутрішньої), несподіваної смерті референтних чи ключових фігур тощо.

Частина захистів сприяє зціленню колективної травми, проте інші – лише послаблюють негативні переживання і фактично її консервують. Часто зловживання захисною поведінкою призводить до наслідків, описаних Біоном як патологізація групових процесів (Bion, 1961). Дані, отримані для малих груп можна певною мірою екстраполювати на великі і глобальні групи. Не в змозі усунути результати травмування, група використовує неконструктивні захисти, які заважають розв'язанню проблеми, сприяючи консервації травмівних чинників. Це переводить проблему з гострого у хронічний стан, переміщуючи травмівну інформацію з групової свідомості у групове несвідоме. Таке реагування здатне істотно подовжити життя травми, що інколи виходить за межі часу існування групи (принаймні – одного покоління). Травма стає довготривалою, вона періодично може актуалізуватись в нових історичних реаліях, або ставати джерелом нових травм.

В умовах колективної травми група використовує конкретні захисні стратегії. Ефективною моделлю для опису реагування групи на травмівні події є діаграма, що будується на двох дихотомічних параметрах: «*активність–пасивність*» і «*миролюбність–агресивність*» (рис. 3 на ст. 69). Вибір цих параметрів зумовлений тим, що вони є важливими характеристиками групової взаємодії (насамперед – конфліктної).

Для аналізу даної проблематики ми використали концепцію класичних захисних механізмів, екстрапольовану на поведінку групи як соціального суб'єкта. Групові захисні механізми за аналогією з індивідуальними захисними механізмами – це процеси трансформації інформації в групі (як свідомої, так і несвідомої), які відбуваються з метою мінімізувати її травмівну силу. Можна припустити, що існують «улюблені» для даної групи форми цієї трансформації, переважаючі типи психологічних захистів.

Ми виділяємо такі групові захисні механізми, за допомогою яких група захищається від руйнівної дії колективних травм:

Сублімація – творче опрацювання травми, колективне переживання травмівних подій, перетворення травми на історію, міф, витвір мистецтва (яскравий приклад – окультуровання травми, яке відбувалось в історії більшості народів і цивілізацій).

Раціоналізація – раціональне «виправдовування» травми, пояснення її реальними чи надуманими причинами (наприклад, «це Бог покарав нас за наші гріхи»). До речі, виникнення багатьох релігій (в тому числі і християнства) відбувалось як реакція знедолених мас на глобальне колективне травмування, на неможливість подолання проблем у реальності з обіцянкою кращого життя у потойбічному світі.

Витіснення – видалення з колективної свідомості у групове несвідоме травмівної інформації, яку неможливо прийняти. Це один з найбільш підступних механізмів, оскільки «забування» історії, важливої суспільної інформації може ставити під погрозу подальший розвиток групи.

Регресія – повернення на ранні історичні періоди розвитку групи (міф про «повернення до Раю»), примітивізація картини світу, переважання інфантильних форм групової поведінки. Проявляється в поширенні «магічного» мислення, віри в забобони, надмірному підвищенні релігійності (знятті з себе відповідальності та покладання її на вищі сили, на Бога).

Заперечення – категорична відмова приймати деякі неприємні факти, які, проте, можуть частково усвідомлюватися (характерне для травми агресора).

Проекція – зняття напруження в групі, спрямувавши негативну емоційну енергію на інші фігури чи соціальні суб'єкти (приклади – міф про «ворожий Захід», пошук ворогів народу, спалювання відьом на вогнищах тощо).

Проективна ідентифікація – приписування іншим власних негативних рис (приклад – звинувачення російською владою у фашизмі всіх, хто протидіє російському імперському шовінізму). На цьому механізмі побудована вся сучасна офіційна російська пропаганда.

Приєднання до агресора – співчуття агресору, спроба співпрацювати з ним. Цей захисний механізм немов би переводить групу та/або її учасників (частину групи) з категорії «жертви» в категорію «агресора», що є для неї менш травмівним. Цей механізм характерний для травми співучасника.

Якщо класифікувати зазначені захисні механізми в залежності від типу реагування на травму, то ми отримаємо таку картину (рис. 10).

З перелічених захисних механізмів лише сублімація є продуктивним засобом розв'язання проблем, пов'язаних з колективним травмуванням, фактично її подолання. Пасивні та агресивні стратегії поводження з травмою нездатні усунути джерело травматизації, мова йде лише про компенсацію. Вони лише зменшують травмівну дію на соціально-психологічному рівні (полегшуючи її емоційне переживання), але не сприяють груповому зціленню, тобто реальній трансформації травми у прийнятний історичний досвід. Мало того, агресивні форми реагування можуть бути джерелом майбутніх міжгрупових конфліктів і причиною нових колективних травм.

Рис. 10. Класифікація захисних механізмів групи в залежності від типів реагування на травму

Це є чинником живучості цих проблем, поява яких носить циклічний характер, актуалізуючись в інших реаліях на нових історичних етапах. «Пасивно-миролюбна» позиція також не сприяє зціленню, а лише «заморожує» травму на тривалий час, після чого група або перебуває в стані соціальної депресії (приклад – населення багатьох африканських країн), або «розморожує» травму, переходячи в агресивну фазу. Так, механізмом витіснення можна пояснити факт, що африканські країни досі не визнали український Голодомор геноцидом, попри те, що вони пережили рабство, депортацію, геноцид і добре знають, що таке голод. Нездолана травма не дозволяє навіть торкнутися цієї болючої теми.

Агресія, на жаль, є універсальною формою захисної поведінки групи і спрямована на збереження міфологічно спотвореної групової картини світу. Групова сублімація (на прикладі окультурювання) має чіткий історичний (ретроспективний) вектор. Вона перетворює травмівну подію на історію, яку можливо не лише прийняти, а й пишатися нею, що вже не потребує агресії. Таким чином, відбувається трансформація картини світу, в якій травма набуває нової якості, стаючи джерелом розвитку. При цьому можлива часткова міфологізація травмівної історії, але без зміни історичного вектору.

Міфологічна ж картина світу існує в теперішньому і спрямована у майбутнє (має проспективний вектор). Вона вимагає підтвердження величч групи та її історії замість подолання групового нарцисизму та комплексу меншовартості. Група прагне не зміни картини світу, а підтвердження її хибних положень. Це потребує агресивних механізмів, що є джерелом нових конфліктів і травм. Група дуже важко розлучається зі своїми ілюзіями, стереотипами, упередженнями, навіть якщо вони суперечать логіці та здоровому глузду. Цим можна пояснити різноманітні факти, які описуються концепцією *посттравди*. Агресією неможливо вилікувати травму, а можна лише пережити ілюзію зцілення, послаблюючи симптоми психології жертви.

4.3. Міжпоколінна передача травмівного досвіду: феноменологія та закономірності

Обрана травма пов'язана з нездатністю минулого покоління оплакати втрати після переживання спільної травмівної події та означає неспроможність групи анулювати нарцистичну шкоду та приниження, заподіяні іншою великою групою, як правило, сусідньою.

Вамік Джемаль Волкан

Явище міжпоколінної передачі травми чітко виводить його з суто клінічної парадигми, оскільки механізми такої передачі лежать у сфері складних соціальних взаємодій за участі різних поколінь і різних за масштабами соціальних груп, охоплюючи тривалі історичні періоди і великі маси людей.

Відмінність колективної травми від індивідуальної в тому, що вона має властивість поширюватись в просторі і часі. Поширеність в просторі – це охоплення травмою більшої популяції, окрім безпосередніх учасників, які індивідуально травмовані. Поширеність в часі – це її довготривалий характер і вихід за межі одного покоління. Прикладом того, як травма може передаватися і жити в наступних поколіннях можуть бути ознаки ПТСР, які спостерігали у нащадків жертв міжпоколінної травми (Johnson, 2022). Барбара Тінт в *«Енциклопедії психології миру»* так описує це явище:

«Коли травма передається через кілька поколінь, виникають різноманітні проблеми та численні психологічні наслідки історичних ран. Ті, хто вижив у тривалому конфлікті, можуть страждати від багатьох аспектів посттравматичних стресових реакцій, таких як депресія, страх, тривога, спалахи насильства, внутрішню пригніченість, почуття провини та невдалі особисті стосунки. Крім того, упередження, ворожість та історична ворожнеча часто передаються дітям у конфліктних суспільствах, увічнюючи цикли конфліктів і насильства» (Tint, 2012).

Трансгенераційна (міжпоколінна) передача травматичного досвіду є одним із основних механізмів утворення і поширення колективних травм. Якщо заходи їх зцілення недостатні або відсутні, то наслідки невіршених (неопрацьованих) першим поколінням психологічних проблем існують довго і «де-легуються» наступним поколінням, навіть якщо ті не були безпосередніми об'єктами травматизації. Нащадки жертв терору, геноциду, якщо їх предки з цією травмою не впоралися, «успадковують» травму, стають її «носіями», переживають її як свою власну, відчують за своїх предків почуття образи, провини, невиражену скорботу. Тут проблеми часу не існує: ці процеси можуть охоплювати великі проміжки часу, що вимірюються століттями. В груповому несвідомому живе потреба щось із цим робити. Діапазон реагування широкий: від горювання та суму за своїми предками до жаги помсти за них. Це є причиною живучості колективних травм протягом століть.

Проблеми травмованого суспільства можуть існувати в явному чи латентному вигляді. Це спричиняє дисгармонічні прояви та наслідки, з якими треба працювати соціальним психологам і психотерапевтам. Чим менше можливостей у суспільства опрацювати колективну травму, тим більша ймовірність закріплення її наслідків у майбутньому. Роза Кукієр пише:

«Кожного разу, коли ціле покоління спустошене, поневолене, і йому заборонено оплакувати і ритуалізувати свою втрату, <...> ті, хто вижив у подібній трагедії, довіряють вираження цих почуттів своїм нащадкам, начебто наступні покоління могли б отримати завдання оплакування жалоби, колись забороненої їх предкам. <...> Коротше кажучи, існують групові механізми, до певної міри ще невідомі науці, які використовуються для стримування та трансгенераційної передачі обурення, травм та несправедливості, пережитих цим поколінням» (Кукієр, 2004, с. 34–35).

Неопрацьовані колективні травми мають багато явних та прихованих наслідків, чому присвячений наступний параграф. Вони проявляються в найрізноманітніших формах, аж до психосоматичних симптомів, які символізують, наприклад, рану на полі бою або смерть у газовій камері. Про це писали Пітер Келлерман (Kellermann, 2001; 2013), Роза Кукієр (2004), Яков Наор (2005), Анна Шутценбергер (Шутценбергер 2005; Schützenberger, 2007) та інші.

З часом сила травми, звичайно, згасає, але треба, щоб пройшло дуже багато часу для загоєння історичних ран, який може вимірюватися багатьма поколіннями. Проте, навіть тоді наслідки травми не зникають. Вони закріплюються в груповій ідентичності, ментальності, національному характерові, мають здатність впливати на психологію далеких нащадків. Ставши частиною історичної пам'яті, травми можуть довго перебувати у латентному вигляді і активуватися в нових умовах, символічно відтворюючи події давнини, коли відбулось первинне травмування, з можливістю «переграти» ці події по-новому, «виправивши» історичні помилки (Volkan, 2001).

Якщо травма успішно опрацюється, тоді вона перестає бути травмою, а стає історією, міфологією творами мистецтва. Час загоєння історичної травми залежить від багатьох чинників: від тяжкості травми, від того, які засоби виходу з травми застосовувались, тобто – наскільки ефективними були соціальні та психотерапевтичні заходи по зціленню від травми. В середньому – це три покоління, за цей час наслідки більшості травм м'якшають настільки, що мало впливають на життя нащадків. Проте, якщо активно і вчасно працювати з травмованим поколінням, цей процес можна дещо прискорити. І навпаки: якщо таких заходів недостатньо, він може тривати значно довше.

Психологічні дослідження. На сьогоднішній день існує велика кількість наукових публікацій, присвячених колективним травмам, в яких досліджуються такі події, як Голокост, геноцид вірмен, історичні травми корінного населення, жертв тоталітарних режимів, апартеїду, расизму і рабства та багато інших. Велика доля цих досліджень присвячена проблемі міжпоколінної передачі колективних травм та їх наслідків, серед них лідирують дослідження травми тих, хто вижив у трагедії Голокосту та їх нащадкам в декількох поколіннях. Зробити тут повний огляд літератури з проблематики міжпоколінної передачі травм неможливо. Лише в бібліографії до даної книги міститься більше 70-ти найменувань на цю тему. Тому ми проаналізуємо лише деякі з них, які, на нашу думку, представляють загальний інтерес.

Одною з перших на цю тему є фундаментальна робота, написана великим колективом вчених з різних країн за редакцією Яель Даніелі *«Міжнародний посібник з багатопоколінної спадщини травм»*. В роботі досліджуються наслідки Голокосту як для жертв, так і для винуватців; родинні та міжпоколінні наслідки Другої світової війни, зокрема – для дітей тих, хто пережив атомне бомбардування; вплив геноциду вірмен та геноциду в Камбоджі на тих, хто вижив; міжпоколінна передача наслідків війни у В'єтнамі; міжпоколінні ефекти, виявлені після падіння комунізму, зокрема – на прикладі колишньої Югославії; міжпоколінна передача травми у корінних народів та тривалі наслідки колоніалізму; міжпоколінний вплив сталінських репресій, диктаторських режимів в Чилі, Аргентині, апартеїду в Південній Африці (Danieli 1998).

Пізніше на основі теоретичної структури цієї книги, оцінюючи багатопоколінну спадщину травми, була створена емпірично вивірена модель дослідження факторів життя тих, хто пережив Голокост, які могли вплинути на адаптацію їхніх нащадків. Автори дійшли висновку, що страждання тих, хто вижив, і нащадків можна зменшити завдяки спробам відновити сенс, ціль, ідентичність, зв'язок минулого, теперішнього та майбутнього, а також прив'язаність до спільноти та місця (Danieli, Norris, Engdahl, 2016).

Книга за редакцією М. Жерара Фромма *«Втрачено в передачі: Дослідження травми між поколіннями»* присвячена дослідженню передачі травмивних

психологічних ран через декілька поколінь. Те, що люди не можуть утримати в своєму досвіді – травматично непомірне, нестерпне, немислиме – випадає з соціального дискурсу, але дуже часто потрапляє до наступного покоління у формі афективної чутливості або хаотичної терміновості. Те, що виглядає як людський симптом, може виявитися символом неусвідомленої місії, призначеної попереднім поколінням – виправити батьків або помститися за приниження. У книзі зіставляються клінічні та історичні погляди на передачу травми між поколіннями, досліджуються такі форми передачі, як одночасно «вертикальна» та «горизонтальна» та можливість «зворотної» вертикальної передачі травми від молодших до старших (Fromm, 2012).

Книга за редакцією Пумли Гободо-Мадікізели *«Порушення міжпоколінних циклів повторення. Глобальний діалог про історичну травму та пам'ять»* написана на матеріалі діяльності Південноафриканської комісії правди та примирення щодо подолання наслідків масового насильства та суспільних конфліктів. Основна ідея книги – необхідність розірвати міжпоколінні цикли повторення травми та насильства. Автори досліджують проблеми травми та наративу, трауру та потенціалу прощення для зцілення тривалих наслідків масової травми, міжпоколінної пам'яті про травму як основи для діалогу та примирення у роз'єднаних суспільствах (Gobodo-Madikizela, 2016).

В книзі Клари Муччі *«Поза межами індивідуальної та колективної травми: передача між поколіннями, психоаналітичне лікування та динаміка прощення»* використовується психодинамічний підхід в дослідженні травми та її наслідків, а також особливостей передачі травми між поколіннями. Авторкою пропонується система лікування, що полягає у виході за межі травми і використанні практик трауру та скорботи, прощення після травми, примирення для відновлення соціальної шкоди (Mucci, 2013).

У статті Урсули Кеніг і Кордули Рейман (König, Reimann, 2018) пояснюються особливості колективних і трансгенераційних травм, їхніх наслідків та їх значення для трансформації конфлікту. Автори переконують, що такий підхід розширює розуміння й аналіз тривалих і нерозв'язних насильницьких конфліктів, крихких контекстів і вразливих суспільств і збагачує стратегії трансформації конфліктів, міграційної роботи та розвитку.

Механізми трансгенерації. Розгортання колективної травми відбувається за певними закономірностями, в основі яких лежать конкретні соціально-психологічні механізми травматизації. Традиційно розглядається два основні шляхи передачі травм: через сімейний досвід, коли травмовані батьки впливають на своїх дітей; та через більші суспільні сили та інституції, які зміцнюють і вшановують травматичні історії групи (Tint, 2012). До цього можна ще додати *епігенетичні механізми* міжпоколінної передачі травми. «Суспільні» механізми розглядаються в наступному параграфі.

Щодо «сімейних» механізмів, одним з найкращих зразків їх аналізу є книга Анни Шутценбергер *«Ой, мої предки! Трансгенераційні зв'язки, сімейні таємниці, синдром річниць, передача травм і практика геносоціограми»*. На основі багатого клінічного досвіду авторка розкриває закономірності передачі між поколіннями травмивного досвіду, розглядаючи два способи такої передачі, які вона називає *міжгенераційним* та *трансгенераційним*. Перший є усвідомленим, «метаболізованим» видом, коли травмивний досвід осмислюють, про нього розповідають. Другий – це власне і є «делегування» травми, яка передається не через розповідь, а навпаки – через замовчування та витіснення із свідомості. Вона так описує цей процес:

«Про трансгенераційну передачу не говорять, це таємниця, непромовлюване, замовчуване, приховуване, іноді про це заборонено навіть думати („непомислюване“), все це входить у життя нащадків, хоча про це не думають, не «перетравлюють». Ось тоді з'являються травми, хвороби, соматичні чи психосоматичні проблеми, які часто зникають, коли про них розмірковують, говорять, оплакують їх, про них кричать, якщо над ними працюють і «переробляють» їх. Спостерігаються випадки жажливих кошмарів у деяких онуків депортованих, учасників Опору, нацистів, що загинули в морі, померлих за різних обставин без поховання. Таке трапляється навіть у нащадків живих людей, які перенесли травму через надто важке минуле (про яке не говорили, замовчували), це шок від „вітру гарматного ядра“» (Шутценбергер, 2005, с. 130).

Епігенетика колективних травм – це відносно новий напрям досліджень, який є одним з розділів сучасної генетики. Пітер Келлерманн зробив припущення, що діти тих, хто вижив після Голокосту могли епігенетично мати хімічні покриття на своїх хромосомах, яке представляє своєрідну біологічну пам'ять про те, що пережили батьки. Епігенетичні моделі здатні пояснити одночасну присутність слабкості та витривалості в цій популяції. З точки зору епігенетики будь-яку генетичну схильність можна увімкнути або вимкнути, активувавши або непереборну тривогу, або достатню здатність справлятися, в залежності від життєвих обставин людини (Kellermann, 2013).

Емі Лернер і Рейчел Єгуда вважають епігенетику засобом, за допомогою якого вплив навколишнього середовища керує транскрипційною активністю та впливає на експресію або пригнічення генів. Вони описують два способи епігенетичної передачі міжпоколінних травм: ранній вплив навколишнього середовища (післяпологовий догляд і внутрішньоутробний вплив) і зміни, пов'язані з травмою батьків до зачаття, які можуть впливати на пренатальний період дитини (Lehrner, Yehuda, 2018; Yehuda, Lehrner, 2018). До схожих висновків доходять Енді Кончінг і Занета Тайер, описуючи епігенетичні модифікації як результат впливу травми або стресорів, які є більш поширеними серед популяцій, які зазнали історичної травми, а також їх наростаючий вплив через міжпоколінні епігенетичні ефекти (Conching, Thayer, 2019).

Завдяки механізмам передачі історичні травми демонструють феноменальну «живучість», переживаючи часом багато поколінь. Вamік Волкан описує обрану травму сербів, яка була реактивована через 600 років і сприяла жорстокості Сербії в Боснії та Герцеговині під час війни в Югославії (1991–2001). Реакція на річницю Косової битви 1389 року, коли серби отримали болючу поразку від Османської імперії, а їх лідер князь Лазар Хребелянович був страчений, а згодом канонізований, зіграла важливу роль у об'єднанні сербів у 1989 році проти тих, кого вони сприймали як ворогів (Volkan, 2001).

Анна Шутценбергер описує ще більш дивовижний приклад з історії Франції – долю так званих «проклятих королів», яка налічує 13 поколінь. Історія почалася зі страти великого магістра ордена тамплієрів Жака де Моле, спаленого на вогнищі за вироком Інквізиції у 1314 році. Ця подія і прокляття, вигукнуте магістром, стало історичною травмою, яка настільки сильно закарбувалась в історичній пам'яті Франції, що прокляття фактично переслідувало три королівські династії аж до 1793 року, коли був страчений на гільйотині король Людовик XVI. Ця історія так би і завершилась, якби його нащадок Альфонс де Бурбон не вирішив у 1989 році довести формальне право вважатись спадкоємцем французької корони (яке не мало жодного політичного значення). Через місяць після того, як це йому вдалось, він загинув від травми голови (символічне обезголовлювання) (Шутценбергер, 2005, с. 159–161).

4.4. Соціально-психологічні механізми трансгресії і трансгенерації травм

У більшості ситуацій насильство не знижує тенденції до насильства: насильство породжує подальше насильство.

Елліот Аронсон

В попередньому параграфі йшлося про безпосередню передачу травмивного досвіду від батьків їхнім дітям, коли дитина успадковує патерни поведінки батьків, які в свій час пережили колективну травму. Тут ми зупинимось на соціально-психологічному рівні травматизації групи як соціального суб'єкта, механізми і закономірності поширення травми серед тих груп соціуму, які не були безпосередньо причетні до конкретних травмивних подій, але є носіями колективної травми. Ми припускаємо, що крім прямого наслідування травми від потерпілих (тих, хто вижив) до їх нащадків, існують специфічні механізми, які варто розглядати з позицій соціально-психологічних теорій, в тому числі – концепцій групової психіки (групового несвідомого). Вони допоможуть краще зрозуміти, як травма окремих людей стає колективною травмою соціуму і закріплюється в «генетичній» пам'яті поколінь цілого народу.

Ми пропонуємо *«ланцюгову» модель колективної травматизації*, яка представляє собою певний ланцюжок (ланцюгову реакцію) наступних механізмів: інформаційне зараження, вторинна травматизація, пролонгація в часі та закріплення в колективній пам'яті. Кожна наступна ланка впливає з попередньої.

Інформаційне зараження. Переживання травмивних подій, спричинене поширенням інформації про них, часто охоплює велике коло людей, набагато ширше, ніж ті, хто зазнав прямої травматизації. Інформаційна травма сама по собі може розглядатись як особливий вид психічної травми, про що йшлося в § 1.5. Але вона також супроводжує всі інші види та форми колективних травм, є їх обов'язковим компонентом і важливим чинником поширення в популяції. Чим більше людей втягується в переживання травми, тим сильніше в суспільстві проявляються ознаки колективної травматизації. Власне, інформаційна складова виступає механізмом перетворення травм окремих людей на колективну, тобто притаманну всій соціальній групі. Для прикладу, інформаційні чинники (зокрема – пов'язані з медіа) дуже чітко проявились під час масової травми пандемії COVID-19 у 2020–2021 роках.

Поширюваність інформації залежить від рівня її *сенсаційності*. Інформація про травми, особливо трагічна, жахлива, завдяки своєму змісту має властивість тиражуватись в інформаційному просторі, аж до інформаційних вибухів. Негативна інформація взагалі поширюється набагато швидше, ніж позитивна. Особливо це стосується катастрофічних подій. Цей ефект значно посилюється чинником важливості всього, що пов'язане з травмою і втратами – осіб, подій, цінностей. В цьому проявляється *принцип значущості* (див. § 1.4). Такі особливості інформації отримали назву *«вірусність»*, тобто здатність поширюватись як віруси, за принципом ланцюгової реакції, коли кожний новий її споживач стає активним джерелом подальшого розповсюдження. В цьому ланцюжку не останню роль відіграють медіа-ресурси. Завдяки цим процесам інформація про травмивні події швидко заповнює інформаційний простір, стає домінуючим емоційним фоном суспільного життя. Люди починають переживати інформаційний стрес.

Поширюваність і травмивна дія інформації залежить від форми її висвітлення. Вагомим чинником є *наочність*, а тим більше – натуралістичність подання травмивної події. Візуальна, образна інформація має сильніший вплив, ніж аудіо, а тим більше, ніж письмовий текст. Відео завжди діє ефективніше, ніж фото. Цим часто користуються виробники медіа-продукції спеціально з метою підвищення популярності видань і блогів. Проте, найпоширенішою є спонтанна травматизація, отримувана від інформації з новин.

Найсильнішу дію справляє інформація про таку подію, яка відбувається *«тут і тепер»*. Чим більший проміжок часу між подією та інформаційним висвітленням, тим слабший ефект інформаційної травматизації. Найбільший

ефект відбувається при безпосередньому потраплянні інформації в широкий інформаційний простір (коли подію спостерігають, образно кажучи, «в прямому ефірі»). Дія відтермінованого поширення інформації може бути посилена вторинними процесами, наприклад, показом страждань тих, хто вижив, їх близьких, які відбуваються не «в минулому», а «в теперішньому».

Важливість інформаційного компонента можна підтвердити прикладами. Найбільш травмівними були такі епізоди російсько-української війни, які були інформаційно доступними, коли суспільство було прямим свідком того, що відбувалось. Трагедія Маріуполя є однією з найбільших (якщо не найбільшою) в цій війні, проте до певного часу, за окремими винятками, не були відомі подробиці. Всі знали про основні події цього злочину, і не так важко було оцінити його масштаби: число загиблих, випробування, які пережили жителі цього багатотрагедального міста. Проте, до того моменту, як стануть відомі подробиці і вони потраплять у відеохроніки, інформаційне травмування буде гальмуватися захисними механізмами. Принаймні, воно є невідповідним масштабу трагедії, яка там відбувалась. Дуже вірогідно, що буде сплеск колективної травми, коли Маріуполь буде деокупований, і всі деталі стануть предметом інформаційного висвітлення.

Ще один приклад пов'язаний з трагедією Голодомору, коли інформаційна блокада заважала травмі увійти на соціальний рівень. У вітчизняних медіа не було навіть згадки про жакливу дійсність, а інформації, що просочилася в західні медіа, було недостатньо. В суспільній свідомості бракувало цілісного уявлення про дійсні масштаби цієї трагедії. Все це унеможлилювало процеси переживання травми. Але, оскільки в глибині суспільства інформація все ж поширювалась, то через заборону інформаційна складова травматизації діяла здебільшого на рівні групового несвідомого. Переживання травми було фактично заблокованим. Воно залишалось значною мірою приглушеним і в наступних поколіннях, принаймні, на свідомому рівні.

Вторинна травматизація. Інформаційні чинники запускають *вторинну травматизацію* і сприяють появі симптоматики травми у широкого загалу. Відбувається поширення травми і посттравматичних станів в популяції, збільшення соціального і фізичного простору травми, починаючи з родичів і близьких друзів потерпілих, знайомих, співгромадян, всіх, хто співпереживає трагедії (*територіальний вимір колективної травми – трансгресія*). Серед різних видів травм швидше і ширше здатна поширюватись травма війни. Вона зазвичай охоплює більш широкий загал, ніж безпосередньо травмовані.

В розширенні зони травмування важливу роль відіграє *вторинний травмівний стрес*. Він є реакцією на стрес (травму), яка трапляється з іншими людьми. До розвитку симптомів порушення, які потребують лікування може призвести безпосередня участь у ситуаціях, пов'язаних з травмами інших, або навіть повторне слухання деталей цих травматичних подій (Hensel et al.,

2015; Nimmo, Huggard, 2013). Вторинна травматизація передбачає передачу симптомів ПТСР та інших видів дистресу від жертви травми до її оточення, потенційно – і до наступних поколінь (Klarić et al., 2013). Для опису вторинної травматизації на рівні наступного покоління жертви Ганс Кейлсон ввів термін «*послідовна травматизація*» як кумулятивної травматизації дітей тих, хто пережив Голокост (Keilson, 1979).

В основі вторинного травматичного стресу важливе значення мають інформаційні чинники. Типова ситуація, коли боєць травмується тим, що бачить на полі бою. Це нормальна реакція, оскільки спостереження будь-якої травми здатне викликати стрес більшої чи меншої сили. Якщо людина не справляється з травматичним стресом (неважливо – первинним або вторинним), а тим більше – якщо відбувається багаторазова травматизація, можуть розвиватися найрізноманітніші психологічні та психосоматичні проблеми, в тому числі і посттравматичний стресовий розлад (ПТСР).

Крім величезної кількості стресів, які виникають у надзвичайних умовах, існує загальний стрес війни, який практично безперервно триває місяцями. Така особливість є більш сильним чинником розвитку ПТСР, ніж короточасні стресові ситуації. Стрес війни має більш підступну травматичну дію, ніж дуже сильний але короточасний стрес, і ця дія спрямована практично на все суспільство. Розвиток вторинних травм є початком ланцюжка колективної травматизації і поширення травматизації в популяції. Можливе виникнення симптоматики ПТСР у людей, що не були прямими учасниками травматичних подій. За певних умов це може набувати масового характеру і спричиняти травми великої кількості людей, тобто колективні травми.

Одним з видів вторинного стресу є *травма свідка*, тобто травма, що утворюється від сприймання іншої травми. Свідок не є учасником травматичної події, але є уразливим суб'єктом для поширення травми в більшій групі. Особливостями травми свідка є почуття безсилля через неможливість втрутитися і допомогти, і пов'язані з цим почуття провини і сорому. Поряд з цим терміном, використовуються також терміни *травма слухача*, *травма глядача* і *вікарна (емпатійна) травма*, яка досліджувалась у лікарів, що емоційно переймаються травмами пацієнтів (Nimmo, Huggard, 2013).

В психотерапевтичній літературі є приклад опису травми свідка з використанням метафори «травматизм вітру гарматних ядер». Так, Анна Шутценбергер пише про травматичний шок у відступаючих солдатів армії Наполеона, які ніби відчували вітер гарматного ядра, що вбивав чи калічив тих, хто був поряд (Шутценбергер, 2005, с. 40).

Пролонгація в часі та закріплення в колективній пам'яті. Охоплення травмою великої групи, у свою чергу, спричиняє її відображення в колективній психіці в різноманітних формах і різними засобами: в усіх видах медіа (включаючи соціальні мережі), в суспільно-політичних практиках, в культурі

загалом. Події, пов'язані з травмою, стають предметом мистецтва. Травма починає визначати поширену, а за певних умов і домінуючу тематику у різноманітних сферах спілкування (від повсякденного до професійного). Запускаються механізми формування специфічної колективної ідентичності.

Завдяки цим процесам травма інтегрується в структуру колективної (з часом – історичної) пам'яті великої групи і актуалізується в нових історичних реаліях. Відбувається пролонгація травми у часі, спричиняючи *міжпоколінну передачу* травмивного досвіду. Симптоматика травми починає проявлятися в тих, хто народився після травмивної події. Історична пам'ять про колективну травму «записується» як голограма у всьому полі групового несвідомого (див. § 2.1). Можливо, тут задіяні і епігенетичні механізми. Закріплення травми в історичній пам'яті перетворює її на історичну травму (*історичний вимір колективної травми – трансгенерація*).

Такі закономірності характерні для травм, які в свій час не були опрацьовані. Якщо інформаційне поширення не супроводжувалося достатньою активністю суспільства, спрямованою на протидію травмуванню, то його результатом буде лише тиражування інформаційного негативу в соціумі, а не зцілення від травм та їх наслідків. Нове покоління людей, які народжуються вже після травмивної події, потрапляє в атмосферу історичної травми і має всі ризики отримати ознаки травмування, характерні для попереднього покоління. Відмінність лише в тому, що тут інформаційне поле травми більшою мірою охоплює неусвідомлену частину колективної психіки, ніж тоді, коли відбувалися травмивні події. Отже, нащадки тих, хто був свідками колективної травми можуть навіть не помічати, як вони стають жертвами травмування і переживають весь спектр його наслідків.

Близькі та віддалені наслідки трансгенерації травми. Колективні травми залишають довготривалі сліди в людях і групах та продовжують жити іноді протягом багатьох століть. З початку наукових досліджень колективних травм пройшло вже три покоління, в кожному з яких можна спостерігати наслідки травмування. Зараз в фокусі уваги перебуває вже третє покоління нащадків колективних травм (Adonis, 2016; Cohn, Morrison, 2018; Kahane-Nissenbaum, 2011; Odrowaz-Coates, 2019; Pisano, 2013 та багато інших).

Колективна травма має ряд психологічних характеристик, в тому числі і віддалені наслідки у нащадків. На рівні індивідуальної психіки членам травмованої групи притаманна психологія жертви, песимізм, невіра в свої можливості, збільшення рівня психологічних проблем, депресій та соматичних захворювань у популяції, що її зазнала. На рівні групової психіки спостерігається групоцентризм, суспільна пасивність, політичний нігілізм, схильність ідеалізувати власну соціальну групу та бачити образ ворога в представниках інших груп, особливо причетних до колективної травми.

Поширеною емоцією в умовах травми є *соціальна фрустрація*. Вона є дуже болісним емоційний станом, часто пов'язаним з втратою групових цінностей, руйнуванням картини світу. Захищаючись від нього група може переходити від неагресивного реагування на травму до агресивніших стратегій, що спричиняє нову травматизацію. Тривале переживання фрустрації веде до суспільної депресії, що може розглядатись як колективний синдром вивченої безпорадності. Суспільство потрапляє в «потенційну яму» колективної травми, з якої довго не може вибратись. На родинному та суспільному рівнях відбуваються суттєві зміни. Наприклад, одним з соціальних наслідків травми Голодомору є несприятлива демографічна ситуація: в областях України, де було більше померлих від голоду в 1932–1933 роках, спостерігається нижчий рівень народжуваності навіть через багато років після трагедії.

Вікторія Горбунова та Віталій Климчук, які досліджували психологічні наслідки травми Голодомору, вважають, що найімовірнішим шляхом трансгенерації є соціокультурна передача. Серед психологічних наслідків для наступних поколінь вони виділяють когнітивні (способи мислення) та поведінкові (стратегії дій). Конкретні прояви цих наслідків: делегування емоційної нестабільності (схильність відчувати страх, жах, смуток, байдужість до оточуючих, сором, гнів); уникнення оповідання історій про Голодомор; негативні особисті установки щодо Голодомору (уникання самої теми та знецінення подій того часу); недовіра владі, розчарування у державі та переважання важливості потреб сім'ї над потребами громади. Зменшенню психологічних наслідків трансгенераційної травми, як вважають автори, може сприяти правдиве травмо-фокусоване оповідання історій в родинах і громадах, які мають спільні травматичні події (Gorbunova, Klymchuk, 2020).

Ці дані частково збігаються з результатами проведеного нами у 2019–2020 роках анкетування. Для сучасників, які пов'язують свою сімейну історію з Голодомором, характерна політична пасивність і політичний нігілізм, високий рівень недовіри до влади, політики і політиків у всіх формах. Інтерес до політики України має невротичні ознаки з підвищеною емоційністю (переважно негативною), їм притаманні інфантильні критерії політичного вибору. Багато нащадків жертв Голодомору мають невисоку віру в свої сили, низьку самооцінку, психологію жертви, хоча здебільшого відрізняються високим рівнем здатності до виживання. Тема майбутнього своєї країни є дуже чутливою, багатьом притаманний страх майбутнього. Оцінки часто полярні: від повної зневіри у майбутнє до віри в українське чудо. Для них також ставлення до сімейних цінностей є значно вищим, ніж до суспільних.

Культурні наслідки. Культурні наслідки колективних травм добре проаналізована в теорії культурної травми (Alexander, 2012; Alexander et al., 2004; Eyerman, 2002; 2004; 2013; 2019; Eyerman et al., 2011; Eyerman and

Sciortino, 2019; Sztompka, 2000), детально описаної в § 1.2. Коротко їх суть полягає в тому, що травма стає частиною культури спільноти.

Культурні наслідки колективної травми досліджуються в галузі фізичної, психологічної та культурної антропології. Фокус уваги спрямовується на соціальну конструкцію концепцій травми, її політичне та риторичне використання, на роль соціальних і культурних знань та практики в індивідуальних і колективних реакціях на насильство. Колективна травма розглядається у міжкультурній та еволюційній перспективі, з точки зору міфології, ритуалів, нарративного підходу, епістемології, аксіології, концепції мімезису та в інших соціокультурних парадигмах (Kirmayer et al., 2007, с. 295–474).

Олеся Стасюк (2008) розглядає наслідки Голодомору як деформацію народної культури, що має такі ознаки: деформація традиційного способу життя українського селянства, деморалізація традиційної поведінки селян внаслідок репресивної поведінки влади, деформація родинної обрядовості, нищення релігійності, руйнація народних ремесел і промислів.

Біологічні наслідки. Ця група проявів включає нейробіологічні, нейроетологічні, біоповедінкові, соматичні особливості, релевантні пережитим емоційним травмам. До них належать фізіологічні та когнітивні реакції, «критерії повторного досвіду», сімейна передача вразливості до ПТСР, пов'язана зі змінами взаємодії між батьками та нащадками; соматичні прояви, симптоми та синдроми травматичного стресу: серцево-судинні, шлунково-кишкові, дерматологічні, офтальмологічні, гінекологічні (Kirmayer et al., 2007, с. 21–170).

Помітним наслідком травми, спричиненої голодом, є особливе ставлення до їжі та в проблемах переїдання, надмірної ваги (особливо у представників старшого покоління). У нащадків тих, хто пережив Голодомор родинні стратегії та переконання були тісно пов'язані з темами їжі та годування дітей, заготівлі продуктів та запасів (Gorbunova, Klymchuk, 2020).

Андрій Маслюк (2011) наводить п'ять форм депривації, спричинених Голодомором: комунікативно-інформаційна депривація (тривале обмеження надходження особистісно-значущої інформації); просторова депривація (владою були впроваджені обмеження у пересуванні селян поза межами проживання); фізіологічна (харчова) депривація (блокування основної вітальної потреби людини); духовна депривація (руйнування духовної культури); традиційна депривація (руйнування традиційно-побутової культури).

До біологічних наслідків колективної травми можна віднести епігенетичні механізми трансгенерації травми (Colangeli, 2020; Conching, Thayer, 2019; Kellermann, 2013; Lehrner, Yehuda, 2018; Yehuda, Lehrner, 2018), описані в попередньому параграфі, а також концепцію тілесної представленості травми як форми травматичного захисту (Yoon, 2014).

Клінічні наслідки. Один з найпоширеніших клінічних наслідків колективного травмування є ПТСР, який проявляється як у безпосередніх учасників травмівних подій, так і у свідків, людей, інформаційно уражених травмівними подіями, та нащадків у наступних поколіннях. Критерії ПТСР починаючи з 1980 року включаються в «Діагностичне та статистичне керівництво з психічних розладів», в тому числі – і в 5-те видання (DSM-5) (American Psychiatric Association, 2022). Є достатньо широка практика роботи з ПТСР з застосуванням різних методів (Kirmayer et al., 2007, с. 178–258).

Одним з проявів клінічних наслідків колективної травми можна вважати зловживання психоактивними речовинами травмованими та їх нащадками (Brave Heart, 2003; Myhra, 2011). Зокрема, Марія Брейв Хеарт вказує, що реакція на історичну травму (PIT) «може включати зловживання психоактивними речовинами, як засобу для спроби заглушити біль, пов'язаний з травмою. PIT часто включає інші типи саморуйнівної поведінки, суїцидальні думки та дії, депресію, тривогу, низьку самооцінку, гнів і труднощі з розпізнаванням та вираженням емоцій» (Brave Heart, 2003, с. 7).

4.5. Циклічний характер історичних травм

Можливо, війни трапляються знову й знову лише тому, що одні ніколи не можуть до кінця відчувати страждання інших.

Еріх Марія Ремарк

Більшість історичних травм не виникають на порожньому місці, вони є відображенням певних історичних реалій, які можуть бути досить віддаленими в часі. Часто травмівні події мають певну циклічність, повторюваність. Групи, які між собою ворогують (а міжгрупова взаємодія – це одне із найпоширеніших джерел колективних травм), почергово міняються ролями жертви і агресора. Через такий перебіг травма не може вщухати сама по собі, а тільки підсилюється з часом і набуває інколи досить великих масштабів.

Один злочин тягне за собою інший злочин, точно так одна колективна травма стає витоком іншої. Багато сучасних конфліктів, мають дуже давню історію. Процес травматизації часто являє собою ланцюжок подій, що має накопичувальний ефект і властивості ланцюгової реакції.

Проблема циклічності історичних процесів є однією з наукових сфер, до якої завжди проявляли інтерес. В монографії Едуарда Афоніна, Олександра Бандурки та Андрія Мартинова *цикли соціального розвитку* досліджуються з позицій історичної соціології. Автори пропонують відмовитись від стереотипів лінійного розвитку і розглядати його рамках циклічної парадигми, в

якій соціальні цикли суспільства розгортаються від великого циклу праісторії до малих циклів самореалізації суспільства. Основною моделлю концепції є «універсальний соціальний цикл», який представлений наступним чином: революція – інволюція – коеволюція – еволюція – нова революція, яка завершує поточний цикл та відкриває новий (Афонін та ін., 2008).

Зіновія Карпенко відстоює ідею циклічності в історичній соціальній психології, яка трактується як універсальна форма руху. Спираючись на досягнення синергетики, фрактальної геометрії, футурології та інші наукові напрями і розвиваючи власну концепцію аксіогенезу особистості авторка обґрунтовує *циклічно-генетичну парадигму історіогенезу*, яка спирається на математично вивірені закономірності розвитку соціальних систем (Карпенко, 2017). Подібні ідеї розвиває і Валерій Кузьменко (2002) стосовно соціально-економічного генезису історичного розвитку України та Росії.

Принцип циклічності зручно застосувати для вивчення закономірностей перебігу колективного травмування. Це можна бачити в ідеї Ваміка Волкана про повторюваність історичних травм, коли «обрана травма» реактивується в нових історичних реаліях (іноді – в іншу історичну епоху) (Volkan, 1997; 2001). Сесіл Райс і Джарлат Бенсон розвивають цю ідею, розглядаючи обрану травму як «цикл сорому–люті», який вони дослідили на прикладі травми голоду в Ірландії (Rice, Benson, 2005). Про міжпоколінні цикли повторення травми та насильства писали і автори книги за редакцією Пумли Гободо-Мадікізели (Gobodo-Madikizela, 2016).

Принцип циклічності можна пояснити закономірностями, що описуються синдромом системних повторень і синдромом річниць, добре відомими для сімейних систем (Шутценбергер, 2005), які можна поширити на великі соціальні системи. Взаємовідносини між глобальними соціальними суб'єктами на історичному тлі колективних травм як наслідки історичних міжгрупових конфліктів знаходять пояснення і в інших концепціях, що використовують модель міжпоколінної передачі травмивного досвіду (§ 1.2).

Циклічність можна розглядати як один з проявів фрактальної природи колективної психіки, вводячи поняття «*історичний фрактал*». Під ним слід розуміти відображення закономірностей глобального рівня у локальних подіях, пов'язаних з конфліктами і травмуванням, зумовлених глобальним досвідом історичних травм.

Природу циклічності можна трактувати як зміну образу травми в колективній психіці у різні історичні періоди. Хорошою моделлю є гештальтистські концепти *фігури* і *фону*, які по чергово змінюються в уявленні суб'єктів-учасників травмивної взаємодії. Із всієї сукупності травмивного досвіду в певні історичні періоди окремі травми виступають на передній план (фігура) і зумовлюють характер активності суб'єкта даної травми. В наступний період (цикл) активується інша травма іншого суб'єкта (травма стає фігурою,

витісняючи решту подій у фон). Цей суб'єкт перехоплює ініціативу взаємодії, як правило, змінюючи роль жертви на роль агресора.

В нашому трактуванні циклічність пов'язується з конкретними подіями колективних травм, які містять в собі деструктивний потенціал, здатний активуватися в нових умовах у формі історичних повторень, ретравматизації, реверсу ролей агресора і жертви та інших циклічних закономірностей.

Можна навести багато прикладів циклічності колективних травм в міжгруповому протистоянні великих груп. Нижче ми наводимо деякі найбільш характерні приклади циклічності травмивної взаємодії у світовій історії та історії відношень України з іншими історичними суб'єктами.

Конфлікт між європейською та «близькосхідною» цивілізаціями. Це один з найяскравіших прикладів сучасного глобального протистояння, який відбувається між двома цивілізаціями, історія якого налічує тринадцять століть (Гантінгтон, 2006). Відмінності зумовлені такими чинниками: релігійними (християнство та іслам), національно-етнічними, соціально-політичними, економічними. Цей конфлікт правомірно розглядати як прояв цивілізаційного протистояння двох світоглядів, різних систем ідеологій. Його перебіг – почергова зміна позицій «агресора» та «жертви» між сторонами, періодично загострюючись протягом всього часу існування, що має ознаки циклічності. Тут ми наводимо лише деякі найважливіші віхи цього протистояння.

Перший період відноситься до 8–9-го століть, коли досить активно відбувалася арабська колонізація території Близького Сходу, Північної Африки, Піренейського півострова та інших територій Південної Європи. Колонізація супроводжувалась неймовірною жорстокістю, особливо до тих, хто чинив спротив насильницькій зміні ідентичності, що проявлялась, насамперед у насаджуванні ісламу. Це не могло не закарбуватись в історичній пам'яті колонізованих народів і зумовило початок колективного травмування та характер подальших конфліктних взаємовідносин між цими глобальними групами. Чинник ідентичності залишався важливим і на наступних етапах.

Другий період охоплює 11–14-те століття, коли жертва і агресор фактично помінялися ролями. В цей період відбуваються найбільші хрестові походи європейських християн проти мусульман, ініційовані та підтримувані Римокатолицькою церквою. Офіційною метою походів було відвоювання Святої Землі у мусульман і боротьба проти «невірних». Після досить жорстокої боротьби араби були фактично витіснені з Європи.

Третій період відноситься до 14–18-го століть, коли здійснилася чергова зміна ролей і виникла реальна загрози Європі з боку Османської імперії. В результаті османських війн в Європі почався період її істотного панування на Балканах та інших європейських територіях. Внаслідок агресії мусульманами було фактичне знищено Візантію – колицку східного християнства. Іс-

торичні травми цього періоду можна бачити на прикладі конфлікту між греками і турками на Кіпрі, який триває донині (Vila Zeka, 2015; Volkan, 2008).

Четвертий період припадає на кінець 19-го – середину 20-го століть. Колишні жертви, перетворившись на агресорів, здійснюють жорстку колоніальну політику у Північній Африці та на Близькому Сході – територіях, де панує релігійна ідеологія ісламу. Лідерами в колонізації на цих землях були такі європейські країни, як Англія та Франція.

П'ятий період починається з середини 20-го століття, коли відбувся розпад колоніальної системи. В цей час, особливо на початку 21-го століття колишні колонії стають набагато активнішими. З'являються і набувають сили терористичні організації, що базується на ісламізмі («Аль-Каїда», «Ісламська держава»), ідеологи яких жадають реваншу. Не лише відносно пасивна Європа, а й вся «західна цивілізація» потерпає від міжнародного тероризму. Яскравим прикладом терористичної активності став теракт 11 вересня 2001 року в США. Ролі агресора і жертви змінюються в прискореному темпі, зона конфлікту розширюється, в неї вступають нові гравці – США і РФ. Розпалюються локальні війни в Афганістані, Іраку, Сирії. Ускладнює ситуацію проблема біженців з мусульманських країн у Західну Європу.

Розв'язана в центрі Європи російсько-українська війна, найгостріша фаза якої почалася 24 лютого 2022 року, відтіснила це протистояння на другий план (перемістила з фігури у фон). Але воно не втратило актуальності і ще спроможне проявитись з можливими суттєвими загостреннями.

Арабо-ізраїльський конфлікт. Відображенням конфлікту між «Заходом» і «Сходом», його локальною (але центральною територіально і ментально) частиною можна вважати арабо-ізраїльський конфлікт, в якому, як у краплі води відбиваються ментально-цивілізаційні суперечності. Ізраїль, підтримуваний Заходом (насамперед, США), будучи частиною Близького Сходу, фактично виступає його антагоністом. Але витоки сучасних арабо-ізраїльських війн можуть лежати в особливостях історичних травм євреїв, які зазнавали гоніння протягом майже всієї своєї історії, починаючи з періоду єгипетського рабства та вигнання з Єрусалиму (13–6-те століття до нової ери). Сучасна політика Ізраїлю певною мірою є відповіддю на ці утиски. В ситуації агресії проти своєї країни цей народ здатний чинити рішучий і сильний опір. Психологічні аспекти арабо-ізраїльського конфлікту висвітлювались в ряді публікацій (Gallo, Marzano, 2009; Kahanoff, 2017; Schori-Eyal et al., 2014).

Однією з трагічних сторінок цього протистояння була «трагедія Накба» (Peddle, 2015) – історична травма палестинців 1948 року, нанесена Ізраїлем. 7 жовтня 2023 року відбувся напад палестинських терористів сектору Газа на Ізраїль, витоки якого могли бути пов'язані з тією історією. Реакція частини світу на цю подію (агресивні масові акції в підтримку Палестини і ХАМАСу та недвозначна анти-ізраїльська позиція деяких лідерів держав) наводить на

думку, що тоталітарні режими світу готові об'єднатись для реваншу і піти в «хрестовий похід» проти світової демократії, а це вже серйозний ризик заострення глобального конфлікту. Ізраїль може опинитись в епіцентрі цивілізаційного протистояння, про яке йшлося вище, принаймні, цей регіон зараз є однією з найвищих точок напруженості в сучасному світі.

Московія (Росія) і Русь (Україна). Відносини цих історичних суб'єктів насичені величезною кількістю конфліктів і колективних травм. Московія та її наступниці (Російська імперія, СРСР, РФ) завдавали Україні значного травмування (§ 3.3). Але Русь, Гетьманщина, Україна (або її частини в складі інших імперій і держав) не завжди була жертвою. Були випадки, коли Україна здобувала перемоги над Московією. Серед них варто назвати перемогу в *битві під Оршею* в 1514 році литовсько-руського війська, яким керував князь Костянтин Острозький, та *похід гетьмана Петра Сагайдачного на Москву* в 1618 році, про які ми писали в § 2.4.

Однією з таких видатних подій була перемога України над Московією в *Конотопській битві 7–9 липня 1659 року*. Ця подія дуже по-різному трактується в українських і російських джерелах, наприклад, у Вікіпедії, яка вважається досить виваженою; навіть історичні події там висвітлюються досить нейтрально, різні точки зору є достатньо збалансованими. Але подання саме цієї події в російській та українській Вікіпедіях є діаметрально протилежним. Принаймні, це справедливо на момент написання цієї книги.

В українській Вікіпедії Конотопська битва подана як один із ключових епізодів *московсько-української війни 1658–1659 років*. Цю війну розпочала Московія у відповідь на розірвання тодішнім гетьманом Іваном Виговським договору між Московією та Гетьманщиною. В свою чергу, розірвання договору було здійснене через численні порушення його Московією.

За російською Вікіпедією Конотопська битва була одним з епізодів війни Московії з Річчю Посполитою (1654–1667), а про московсько-українську війну взагалі не згадується (про неї немає і окремої статті Вікіпедії). Як свідчить це джерело, частина козаків під проводом гетьмана Івана Виговського виступали на боці Річі Посполитої, яка здобула епізодичну перемогу в цій війні під Конотопом, а українські учасники битви були названі зрадниками.

Таке трактування є сучасною позицією Росії і свідчить про заперечення будь-якої суб'єктності України в цій війні. Ця різюча відмінність висвітлення даної події може розглядатись як пропагандистська кампанія Росії проти України, особливо в контексті подій, пов'язаних з гарячою фазою сучасної російсько-української війни. Вона є складовою інформаційної (культурно-історичної) російсько-української війни, яка розпочалася дуже давно.

Циклічність травм, пов'язаних з боротьбою України за незалежність. Найяскравіші приклади циклічності відображені в подіях української історії

1648–1659, 1918–1921 та 2014–202? років, які були і залишаються ключовими в проблемі здобуття Україною незалежності. Всі вони розвивались за однако-вим сценарієм: 1) відновлення незалежності; 2) втручання Московії (Росії); 3) втрата незалежності. Складається враження, що історія повторюється в жахливих «порочних колах» (циклах), не в змозі з них вирватись. В сучасній війні (яка наразі ще триває) реалізувалися два перші елементи. Ще не зникла загроза, що може відбутися третій, хоча є всі шанси подолати цей сценарій.

Московсько-українська війна (1658–1659).

Ключові події в процесі здобуття незалежності: 1) утворення незалежної Гетьманщини в процесі національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького (1648); 2) розірвання Переяславської угоди новим гетьманом Іваном Виговським і підписання Гадяцької угоди з Річчю Посполитою (16 вересня 1658 року). У відповідь на це 21 вересня 1658 року (через п'ять днів після підписання) Московія почала війну проти Гетьманщини.

Внутрішні суперечності і передумови втрати незалежності: існувало значне розшарування в складі козацької старшини, частина козаків підтримувала Виговського, а частина виявилась промосковськими, виступала за союз з Московією і, зрештою, здала Україну. Це стало причиною міжусобної боротьби, яка переросла згодом у громадянську війну («Руїну»).

Форми втручання Московії: підтримка опозиційних гетьману сил, використання колаборантів і створення маріонеткової влади на підконтрольній території (наказний гетьман Іван Безпалий), провокування громадянської війни та пряме воєнне втручання в неї (гібридний характер війни), сприяння поділу України на Правобережну та Лівобережну.

Реальний результат: перемога промосковських сил (новий гетьман Юрій Хмельницький), лівобережна частина Гетьманщини була приєднана до Московського царства. Розірвання Юрієм Хмельницьким підписаного ним же договору не врятувала ситуацію, Московія насильно втримала контроль над цією частиною України з подальшим знищенням її суверенітету.

Пропаганда: окупація та анексія Лівобережної України трактується як «добровільне» возз'єднання «братніх» народів.

Радянсько-українська війна (1917–1921).

Ключові події в процесі здобуття незалежності: Українська революція, проголошення незалежності УНР 20 листопада 1917 року. Після придушення спроби повалення влади УНР 12 грудня 1917 року Раднарком Росії надіслав 17 грудня 1917 року (через п'ять днів) ультиматум Українській Центральній Раді з вимогою легалізувати більшовицькі військові загони в Україні. На другий день після відхилення ультиматуму 21 грудня 1917 року більшовицька влада розпочала війну проти УНР.

Внутрішні суперечності і передумови втрати незалежності: розшарування в суспільстві, частина якого симпатизувала більшовикам; замість консолідації – конфлікти в керівництві УНР і боротьба за владу між Центральною Радою (Михайло Грушевський), Другим Гетьманатом (Павло Скоропадський) і Директорією (Володимир Винниченко та Симон Петлюра); більшовицька партія України, яка зіграла значну роль у втраті незалежності.

Форми втручання більшовицької Росії: громадянська війна на території України між більшовицькою владою України, білогвардійськими угрупованнями та прихильниками незалежності України; гібридний характер окупації України від імені маріонеткової більшовицької держави УНРР (пізніше – УСРР); «червоний терор» на підконтрольних більшовикам територіях.

Реальний результат: війна закінчилася поразкою УНР та встановленням радянської влади на території України.

Пропаганда: після вимушеного утворення СРСР окупація трактується як «добровільний» союз в сім'ї вільних «братніх» народів.

Російсько-українська війна (2014–202?).

Ключові події в процесі здобуття незалежності: 1) акт проголошення незалежності України (1991); 2) європейський вибір України під час Революції гідності (2013–2014). Практично на другий день після перемоги революції Росія розпочала гібридну війну спочатку в Криму, а потім – на Донбасі.

Внутрішні суперечності і ризики втрати незалежності: поляризація в суспільстві напередодні війни («Майдан» і «Антимайдан»); проросійська орієнтації частини суспільства; проросійські партії в складі політикуму України (компартія, партія регіонів та її спадкоємці), їх підтримка політики Росії; промосковська церква (УПЦ МП), корумпована політична влада.

Форми втручання Росії: сприяння поділу України (проект «Новоросія»); провокування конфлікту між місцевими терористичними організаціями так званими ДНР і ЛНР і українською владою, яку російська пропаганда подавала як «громадянську війну»; гібридний характер окупації Криму і Донбасу з опорою на замасковані під «місцеву самооборону» військові без розпізнавальних знаків («зелені чоловічки») та місцеві терористичні організації (Л/ДНР); використання колаборантів і створення маріонеткової влади на підконтрольній території; пряма окупація (коли вичерпалися гібридні ресурси).

Пропаганда: окупація трактується як «звільнення» України від «нацизму».

Реальний результат: ще невідомий. Ця війна є ключовою подією всіх років незалежності сучасної доби, від якої залежить майбутнє України.

Чим остання ситуація відрізняється від двох попередніх:

1) цілковита єдність суспільства і політикуму України у ставленні до агресії Росії і баченні майбутньої перемоги, остаточно сформована на початку

повномасштабного вторгнення: повне відновлення територіальної цілісності і суверенітету, неприйняття будь-яких «гібридних» форм миру (на кшталт «мінських домовленостей»). Цей чинник істотно змінився порівняно з початком війни (з 2014 року) і ймовірно матиме вирішальне значення, за умови, якщо ця позиція не зміниться, і не виникнуть нові ризики розколу всередині політикуму і розшарування в суспільстві, а тим більше – його поляризації.

2) суттєва воєнна, фінансова, та гуманітарна допомога Україні, а також санкційна політика стосовно Росії від країн Заходу.

3) неприйняття основною частиною світової політичної спільноти окупації Росією та підтримка територіальної цілісності та суверенітету України. Тут також є певні ризики, які провокуються кремлівською пропагандою: страх ескалації, можлива «втома» від війни, бажання скоріше її припинити і піти на перемир'я. Від успіху в інформаційній війні залежить позиція Заходу, величина допомоги, а від неї певною мірою – і успіх України у війні.

В колективній пам'яті українців зберігається досвід трагічних подій останніх 4-х століть, і він міг відіграти важливу роль в консолідації суспільства навколо ключової ідеї подолання екзистенціальної загрози його існуванню.

Україна і Польща. Великою кількістю колективних травм насичена історія україно-польського протистояння. Ці дві великі групи ставали в цій взаємодії і агресорами, і жертвами, хоча бували періоди і політичного партнерства. Ось лише деякі з ключових подій: захоплення Польським королівством Галицько-Волинської Русі (1349); національно-визвольна війна під керівництвом Богдана Хмельницького (1648–1657) та інші польсько-козацькі війни; гайдамацькі повстання (1734–1768) та їх придушення; польсько-українська війна (1918–1919); Волинська трагедія (1943). Жодну з подій цієї історії не можна розглядати у відриві від загального контексту, інакше є загроза упередженості, ескалації конфліктності, підвищення ризиків загострення протистояння і появи нових колективних травм. Будь-які спроби з'ясувати, хто більш «правий» приведуть лише до загострення стосунків, краще визнати, що є різні «правди», які мають право на існування (Кіпіані, 2017). Найкращий шлях до примирення – взаємне каяття і прощення за принципом «всіх за всіх».

Московія та інші народи і держави. Сучасна Росія та її попередники – Радянський Союз, Російська імперія, Московське царство, Володимиро-Суздальське князівство є світовими «лідерами» у глобальних протистояннях. Вони воювали практично з усіма своїми сусідами. В цих конфліктах прослідковуються численні історичні паралелі подій, з цим пов'язаних.

Московія (Росія) і Кримське ханство. Проблеми Криму неможливо зрозуміти у відриві від історії протистояла Московії та Кримського ханства. В

ній можна виділити такі ключові події: спалення Москви Кримським ханом Девлет Гераєм (1571), анексія Кримського ханства (1783), Кримська війна (1853–1856), депортація кримських татар (1944), анексія Криму (2014), які безумовно пов'язані між собою. З усіх анексованих Росією територій в кінці 18-го століття (Грузія, Правобережна Україна, Кримське ханство) найменш «повезло» Криму. Грузія і Україна зберегли свою автентичність та національну ідентичність. Кримське ханство було фактично знищене як політичний суб'єкт. Кримськотатарська ідентичність (на початок анексії 95 % населення Криму складали кримські татари) зазнала нищівного удару від геноциду і депортації. Після 1944 року в Криму кримських татар вже фактично не залишилось. Це, до речі, уможливило фабрикацію міфу про «російський Крим».

Звичайно, є багато причин такої жорстокої колоніальної політики щодо Криму, порівняно з іншими поневоленими народами. За нашою версією однією з них є історична травма приниження, яку Московія отримувала від Кримського ханства протягом кількох століть. Крім спалення Москви у 1571 році, слід визнати, що Московія до 1700 року платила данину кримському хану як наступнику Золотої Орди. Такі речі пробачити дуже важко, і вони ймовірно були причиною історичної ненависті росіян до кримських татар.

Московія (СРСР) і країни Балтії. Проблеми політичних відносин Росії з країнами Балтії (сучасних і тих, що стосуються минулого століття) має витоки в епоху протистояння Московії та Великого князівства Литовського і його союзників, серед яких була Лівонська конфедерація. Це протистояння налічує декілька століть. Можна назвати такі події, як битва під Нарвою (1558 рік) в період Лівонської війни, розв'язаною Московією; окупація СРСР Естонії, Латвії та Литви (1940 рік) і реалії 21-го століття, в яких риторичною стала відома фраза Путіна «Чи будуть війська НАТО воювати за Нарву?» на зразок фрази часів Другої Світової Війни «Навіщо помирати за Данциг?». Нарва стала своєрідним символом російської агресивної політики сучасної доби. Тут можна провести багато історичних паралелей. Держави Балтії так чи інакше переживають цю ретроспективу історичних травм, і не можна говорити про їх наслідки, якщо не брати до уваги історію декількох століть.

Росія і народи Кавказу. В новітній історії Північного Кавказу одними з найважливіших подій були російсько-чеченські війни 1994–2009 років. В них є важлива передісторія, історичні корені якої пов'язані з Російсько-Кавказькою війною (1817–1864). Ця війна тривала майже півстоліття з використанням депортації, геноциду та інших форм жорстокості. Вона нанесла історичну травму практично всім народам цього регіону і не завершилася примиренням, заліковуванням колективної травми. Це було однією з причин того, що наприкінці 20-го століття на Північному Кавказі почалися масові

конфлікти на національно-етнічному ґрунті за участі РФ. Центральною серед них була російсько-чеченська війна, яка почалася з визвольної боротьби чеченського народу під проводом Джохара Дудаєва за відновлення суверенітету. В результаті цієї війни до влади в республіці прийшли лояльні до путінського режиму сили. Але конфлікт цим не завершився, а лише був призупинений.

Росія (СРСР) і Польща: історія трагедії в Катині. Навесні 1940 року поблизу Катині Смоленської області та в деяких інших місцях органами НКВС було розстріляно 22 тисячі польських військовополонених офіцерів. В 1943 році німецькими окупаційними військами в Катинському лісі були виявлені рештки розстріляних поляків. Проте довести причетність радянських спецслужб до цього злочину тоді не вдалось. До 1990 року радянська влада взагалі не визнавала за це ніякої відповідальності, звинувачуючи німецьку сторону. Лише в 2007–2012 роках Європейський суд з прав людини встановив істину.

10 квітня 2010 року для вшанування пам'яті в 70-ту річницю трагедії до Катині відправилась представницька делегація з вищим політичним керівництвом Польщі: президентом Лехом Качинським, його дружиною, останнім президентом Республіки Польща у вигнанні Ришардом Качоровським, віцеспікерами сейму і сенату, головою національної безпеки, військовим керівництвом, громадськими діячами, родичами загиблих. Але літак Ту-154, в якому летіла делегація, з «невідомих» причин розбився під Смоленськом, врізавшись в землю перед початком посадкової смуги. Є обґрунтовані докази на користь версії, що катастрофа була навмисно спровокована за допомогою спеціальних технічних пристроїв. Але незалежного офіційного розслідування, яке могло б довести чи спростувати наявність теракту, проведено не було.

Ще одна трагічна подія зв'язує все в один вузол. Навесні 1943 року перший президент Польщі у вигнанні Владислав Сікорський, дізнавшись про знайдені поховання під Катинню, зажадав від уряду СРСР пояснень. Але з'ясування істини загрожувало Антигітлерівській коаліції, проте – було вигідне Німеччині. 4 липня 1943 року літак, в якому летів Сікорський, впав у море над Гібралтаром. Чи було це невинуватим, сказати важко. Але маємо сумні факти: дві загадкові авіатрощі та три загиблих польських президента.

Принцип циклічності і проблема завершеності колективної травми. Вочевидь, завершена і зцілена колективна травма має покласти край циклічності. І навпаки, незавершена травма закономірно має продовження. В зціленні варто враховувати принципи тяжкості колективних травм (§ 1.4), насамперед – *принцип справедливості*. Непокаране зло завжди здатне відроджуватись.

Для прикладу згадаємо цілу низку колективних травм, спричинених ідеологією та політикою більшовизму, які не були оцінені та засуджені по справедливості з самого початку, ще в 1920–30-ті роки. Як наслідок – десятки

мільйонів жертв маоїзму в Китаї, геноциду «червоних кхмерів» в Камбоджі та інших злочинів комунізму. Наслідком незасудженого більшовизму-сталінізму є путінізм, з усіма загрозами для людства, з якими ми зараз зіткнулися. Щоб зупинити цю циклічність, треба засудити реальних злочинців і визнати злочинною дану політику на офіційному (бажано – міжнародному) рівні.

Чи достатньо це для розриву циклів травмування? В спробах впоратись з колективними травмами великі групи використовують як конструктивні засоби, які зменшують їх наслідки, так і деструктивні, що лише «консервують» травму, яка потім стає джерелом нового травмування. Розглядаючи міжгрупову взаємодію глобальних груп у великих просторових і часових масштабах, можна помітити, які тенденції загалом переважають: конструктивні чи деструктивні. Чи буде травмівний досвід людства зменшуватись, перетворюючись на прийнятний історичний матеріал (позитивний баланс), чи, навпаки – поступово накопичуватись (негативний баланс). На жаль, і прогнозування колективних травм (див. § 1.2), і закономірності перебігу травматизації (лише один конструктивний захист проти чотирьох пасивних і трьох активно-агресивних) свідчать скоріше про негативний баланс, що власне і пояснює живучість міжгрупових конфліктів і циклічність колективних травм.

Чому ж людство досі не загинуло внаслідок неухильного накопичення травмівного досвіду та зростання конфліктності? Які запобіжники спрацьовують в надкритичні періоди історії? З позицій теорії самоорганізованої критичності, війна є тим «клапаном», який знімає напруженість і знижує ймовірність конфлікту на найближчу перспективу. Внаслідок великих конфліктів та інших причин колективних травм гинуло багато людей. Цілі великі групи як носії колективних травм зникали з лиця Землі, уносячи з собою свій травмівний досвід, який, фактично вилучався з загальнолюдської історичної пам'яті (травми несумісні з життям – § 3.2). Це вирівнювало баланс принаймні до нульового рівня. Але у тих, хто виживав, закладались «зерна» майбутніх конфліктів у вигляді «незавершених» наслідків колективних травм.

Напрошується питання: чи єдиним «засобом» самоорганізації критичності, здатним зменшувати ентропію великих соціальних систем, є війни? Чи може людство на сучасному етапі свого розвитку запропонувати соціально-психологічні технології оздоровлення суспільства, які б створювали можливість виходу з цивілізаційних криз без війни? Ситуацію не хочеться вважати фатальною. Можливо, система зцілення і профілактики колективних травм на всіх рівнях (від індивідуальної допомоги постраждалим до системного лікування цілого соціуму) і є такою технологією? Адже є досвід роботи з травмою Другої світової війни та Голокосту. Він хоч і не бездоганий, недостатньо був розкритий системно-суспільний рівень, але втім мав відчутні результати, ще не оцінені по-справжньому. Можливо навіть, він сприяв зниженню ймовірності глобальних конфліктів у світі після Другої світової війни.

Розділ 5. Долання наслідків колективних травм

Ідея системної багаторівневої роботи по зціленню соціуму від наслідків колективних травм і профілактики їх виникнення заслуговує на втілення в життя. Є всі підстави вважати, що така робота зменшить ймовірність міжгрупових конфліктів з тяжкими наслідками, особливо, коли йдеться про великі і глобальні соціальні групи. Таке завдання не під силу одним лише науковцям в різних галузях соціальних, гуманітарних і медичних наук. Тут потрібна злагоджена робота багатьох суспільних і державних структур, а можливо – і міждержавних, в тому числі і спеціально для цього створених. Допомога конкретним постраждалим в колективних травмах і поліпшення ментального здоров'я в суспільстві – це лише одна складова цієї системної роботи, хоч і дуже важлива. Хочеться бути оптимістом і вірити, що людство колись дозріє до можливості вирішити ці проблеми на глобальному рівні. Те, що ми можемо отримати, без перебільшення вимірюється мільйонами врятованих життів і людських долів. І навпаки – невирішена проблема обходиться надто дорого.

5.1. Синдром хворого суспільства та проблема його оздоровлення

... людині було значно легше навчитися користуватися палкою, вогнепальною зброєю чи атомною бомбою, ніж переконати себе у необхідності використання соціальних інструментів, які б забезпечити йому повнішу свободу всередині людської спільноти.

Якоб Леві Морено

Неможливо нав'язати хворому соціальному організму гарантовані законодавством свободи.

Вільгельм Райх

В другому розділі ми говорили про тоталітарні ідеології, а в третьому – про психопатологію історичних особистостей і суб'єктів влади як чинники ризиків для світової безпеки та потенційне джерело колективних травм. В цьому параграфі ми проаналізуємо, яке значення для глобальної безпеки мають хвороби суспільства, які приводять до влади тоталітарні та диктаторські режими з їх загрозою агресивної політики.

Цивілізаційна криза. Сучасний історичний період можна назвати цивілізаційною кризою, передумови якої виникли ще в епоху холодної війни 1960–80-х років. Російсько-українська війна – це її домінанта, яка поставила під

загрозу основи світового правопорядку. Можливо, найвища кульмінаційна точка кризи ще не пройдена, її розгортання може призвести до набагато серйозніших потрясінь, ніж ті, що відбуваються зараз. Кризові процеси спостерігалися за різними векторами: криза в економіці (2008 рік), ускладнення ситуації з євровалютою; посилення відцентрових тенденцій в Євросоюзі (вихід з нього Великобританії); загострення проблем безпеки, пов'язаних з тероризмом, ситуацією з біженцями. Поглибилася криза світових інститутів – ООН, Ради Безпеки, ОБСЄ, МАГАТЕ, МКЧХ, які вже не в змозі виконувати свої функції, принаймні – виконують їх явно недостатньо.

Актуальність проблеми посилюється в процесі світової глобалізації, коли взаємодія між цивілізаціями починає відігравати вирішальну роль в долях світу, на відміну від міждержавних відносин, як це було в попередню епоху. Цю ідею обґрунтовує, наприклад, Семюел Гантінгтон (2006) в своїй книзі *«Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку»*. Дарон Аджемоглу та Джеймс Робінсон (2022а) вважають основною причиною економічного занепаду автократичний політичний устрій, який не залишає місця для політичної та економічної свободи всім членам суспільства. Натомість демократія, яка функціонує у «вузькому коридорі» між анархією та деспотією, здатна підтримувати рівновагу між державою та суспільством для забезпечення необхідної свободи і створення можливостей економічного добробуту та ефективного долаання криз (Аджемоглу, Робінсон, 2022б).

Дану ситуацію можна порівняти з попередньою подібною кризою, яка відбувалася в 1930–40-ві роки і закінчилася Другою світовою війною та Нюрнберзьким трибуналом. Тоді Ліга Націй, створена як основна інституція колективної безпеки після Першої світової війни, показала свою неспроможність у вирішенні кризи і була розпущена. Створена замість неї Організація Об'єднаних Націй зараз йде шляхом своєї попередниці, також демонструючи повну імпотенцію у вирішенні глобальних питань миру на Землі. Так, в Раді Безпеки ООН одним з п'яти постійних членів з правом вето бере участь держава-терорист (Росія), яка є загрозою війни та нестабільності в сучасному світі, ігноруючи прийняту більшістю систему цінностей. Вся система колективної безпеки виявилася паралізованою, і з цим неможливо нічого вдіяти.

Минулі світові кризи закінчувалися, як правило, великими війнами. Щоб уникнути загрози переростання нинішньої війни у світову, треба вжити рішучих заходів: остаточно перейти від політики «умиротворення агресора» до використання радикальних механізмів зупинки агресії як такої. А для цього необхідно відмовитись від ілюзії, що агресора можна «вдосконалити», трансформували в щось подібне демократії. Неможливо «вдосконалити» танк, перетворивши його на комфортабельний автомобіль. На агресора не діють раціональні аргументи, це також ілюзія. Він існує в ірраціональному світі.

Хвороба демократичних цивілізацій – легітимація агресора. Виконання світовою демократичною спільнотою норм міжнародного права та інших цивілізаційних правил і механізмів, у разі виникнення ситуації найгрубішого попрання цих принципів певним політичним суб'єктом, здійснюється далеко не завжди. Ця спільнота може не помічати різкого загострення проблем, не бачити реального складу злочину в діях цього суб'єкта. Має статись щось екстраординарне, на що неможливо заплющити очі. Або злочини має зайти настільки далеко, що створює загрозу для світу, і вона буде готова проявити активні дії, які вимагались з самого початку. Йдеться насамперед про демократичні суспільства, а не про явні чи приховані тиранії, для яких суспільне «людоджерство» є не просто нормою, а чимось бажаним.

Можна навести багато історичних прикладів. Так, світ з часом легітимував режим більшовиків, які прийшли до влади шляхом державного перевороту і дуже швидко відзначились кривавою диктатурою. Незважаючи на це, режим був визнаний міжнародною спільнотою, з ним встановлювались дипломатичні відносини. Після перемоги над німецьким нацизмом за участю СРСР світ фактично «пробачив» комуністам міжнародну агресію на початку Другої світової війни і змову з Гітлером для її розв'язання.

Тривалий час здійснювалось умиротворення Гітлера, коли війна ще не переросла у світову, замість засудження агресора і неприйняття жодної з його вимог. Така позиція легітимувала його дії, дала йому право на ескалацію агресії. Винятком в цій ситуації була позиція Вінстона Черчилля, який вирішив чинити опір у здавалося б безнадійній ситуації, без чого історія могла б піти по зовсім іншому шляху.

Певний час Захід досить критично ставився до післявоєнних злочинів Радянського Союзу: придушення Угорської революції в 1956 році, вторгнення в Чехословаччину в 1968 році, збитий Боїнг в 1983 році, війна в Афганістані (1979–1989), підтримка диктаторських комуністичних режимів в багатьох країнах світу (в тому числі і воєнна) та багато інших. СРСР називали «імперією зла», посилювали холодну війну. Але коли до влади прийшов Михайло Горбачов і почалося потепління в радянсько-американських відносинах, про ці злочини «забули» і почали говорити про «соціалізм з людським обличчям».

Після розпаду СРСР Росії довго «пробачали» («не помічали», або просто «відкладали» всі рішення) вибухи житлових будинків, розпалювання міжетнічних конфліктів (Нагірний Карабах, Придністров'я, Таджикистан, Абхазія, Південна Осетія), війни у Чечні, Грузії, Сирії. Потім була анексія Криму, тероризм на Донбасі, збитий Боїнг в 2014 році, перше вторгнення в Україну в 2014 році. За цим також було умиротворення. Західні демократії замість допомоги змушували Україну прийняти Мінські домовленості (тобто – пожертвувати територіями та суверенітетом заради спокою Європи). Для Пу-

тіна це мало такий же результат, як для Гітлера в 1937–1939 роках, коли йому «дозволили» захопити Австрію та Судети. Ці паралелі були очевидними ще в 2014 році, на що вказували майже всі політичні аналітики. Але лідери світової політики це проігнорували, не винісши жодного уроку з історії, і давніші події майже з точністю повторилися у 2022 році.

Отже, з одного боку, існують норми міжнародного права, вироблені після трагедій 20-го століття, для запобігання їх повторення, а з іншого – недієвість міжнародних інституцій (насамперед – Радбезу ООН), покликаних їх відстоювати. Принаймні, їх дії часто недостатні та несвоечасні. Тут є чітка дилема, яку необхідно вирішити, наприклад – реформувати ці інституції. Інакше, в контексті розмови про здоров'я суспільства доведеться визнати ці структури також «нездоровими». Щонайменше, можна зробити висновок, що демократія часто хворіє на недугу під назвою «умиротворення агресора», яке фактично перетворюється на його *легітимацію*.

Але існує й інша дилема: втручатися чи «терпіти»? Тут порушується важлива проблема про межі та форми можливого втручання в злочинну політику інших держав. Як знайти засоби проти них, щоб не перейти межу атаки на державний суверенітет? Адже ситуація (якщо не втручатися) може вибухнути кривавою різаниною або великою війною. В статуті ООН закладений *принцип невтручання* у внутрішні справи держав з метою захисту їх від зовнішньої агресії. Але як бути у випадку перетворення внутрішньої політики на *злочин проти власного народу* (на кшталт геноцидів у Камбоджі чи Руанді)? Міжнародне розслідування подібних злочинів здійснювалось лише постфактум, коли жертви вже гинули, і то, це відбувалось не завжди.

Найстрашніше, що може відбутися, коли «людожерські» режими «наїдяться» внутрішніми жертвами, і тиранія починає розповзатись по світу у вигляді малих і великих війн. Але навіть цього буває мало. Так, російсько-чеченські війни, особливо друга 1999–2009 років, яка фактично супроводжувалась геноцидом чеченського народу, тривалий час вважалась демократичним Заходом «внутрішньою справою Росії». І це попри те, що Чеченська Республіка Ічкерія була частково визнана світом як незалежна держава, яка оформлювала процедуру здобуття незалежності законним шляхом.

Це можна порівняти з принципом невтручання в домашнє насильство, яке вважається злочином і переслідується законом в демократичних державах. Закон дозволяє втручання у «внутрішні справи» сім'ї не тільки, щоб покарати винних, а й щоб запобігти злочину. Можливо, подібні механізми треба виробити в міжнародному праві для запобігання соціального насильства, адже тут може йтись про багатомільйонні жертви. До речі, показово, що в Росії 27 січня 2017 року було фактично узаконене домашнє насильство, коли Держдума затвердила закон про декриміналізацію сімейних побойів.

Синдром тоталітаризму. Німецький філософ та психолог Еріх Фромм, у 1955 році випустив книгу *«Здорове суспільство»*, в якій він поставив перед собою завдання дослідити психопатологію цивілізованих спільнот. Основна ідея книги в тому, що лише таке суспільство може називатись здоровим, яке відповідає дійсним потребам людини. Натомість, якщо існування людини підпорядковується інтересам держави, суспільство є нездоровим. На відміну від автократій минулого, які трималися виключно на насильстві, сучасні тиранії використовують тонкі механізми впливу на психіку, які перетворюють людину на слухняну маріонетку могутнього режиму. Фромм писав:

«По-справжньому ефективною тоталітарна держава могла б бути, лише коли все-сильні виконавці волі політичних босів за допомогою армії управлінців контролюють населення, що складається з рабів, які не потребують примусу, тому що їм подобається бути рабами. Тому завдання сучасної тоталітарної держави, її засобів пропаганди, редакторів газет та вчителів у тому, щоб змусити народ полюбити рабство» (Фромм, 1995, с. 457). «Любові до рабства можна досягнути лише в результаті глибокої особистої революції в умах людей» (там же, с. 458).

Під революцією в даному контексті Фромм розумів результати витонченої пропаганди та інших методів впливу на психіку людини, починаючи з народження. В чому може полягати цей результат, зрозуміло з таких рядків:

«У минулому небезпека полягала в тому, що люди ставали рабами. Небезпека майбутнього в тому, що люди можуть стати роботами» (там же, с. 563).

Хоча це було написано майже сімдесят років тому, сучасність не лише не спростувала прогноз Фромма, а й дала блискучий приклад, що його підтверджує, у вигляді феномену путінізму, якому ми присвятили § 2.7. Російське суспільство являє собою взірць використання технологій впливу на психіку людей, які призвели до практично незворотних змін суспільної свідомості. Однією з таких змін є переродження традиційного російського великодержавного шовінізму в *російський варіант нацизму*. Тут йдеться саме про суспільство, а не про політичний режим, тому що живучи в такій атмосфері не можна не заразитись вірусом нацизму. Не можна захиститися від нікотину, живучи в прокуреному наскрізь приміщенні. Лише незначна частина суспільства здатна виробити імунітет, але це вимагає постійного психологічного опору. З часом і вони не витримують тоталітарного тиску і полишають країну. Якщо ж людина залишається жити в цих умовах і почувається комфортно, значить вона є такою ж нездоровою частиною нездорового суспільства.

Тоталітарні режими були набагато сильніше зрощеними з суспільствами своїх країн, ніж це зазвичай вбачалося. Деякі автори вважають, що диктатури двадцятого століття взагалі не варто розглядати як відхилення від «нормального» шляху розвитку держав, оскільки вони займались модернізацією

своїх націй при добровільній участі мас, які бажали соціального оновлення (Kim, 2016). Тоталітарні режими мали високий рівень народної підтримки, самообілізації, згоди знизу та племісцитного схвалення суспільством, яке нерідко ставало співучасником злочинів (Lim, 2016).

Люди схильні всю провину та відповідальність покладати на владу, забуваючи, що всі беззаконня керівників походять з їхньої мовчазної згоди. «Кожен народ має той уряд, якого він заслуговує», – писав Жозеф де Местр двісті років тому. Суспільство, в якому стали можливими жахливі злочини, і яке їх не засудило як неспівставне з людяністю діяння, не може вважати себе здоровим за визначенням. А тим більше, якщо суспільство сприяло цим злочинам. В роки сталінських репресій було написано 5 мільйонів доносів, за якими стали жертвами абсолютно невинні люди при майже повній байдужості переважної більшості людей, на очах яких усе це відбувалося.

Пересічна людина в тоталітарному суспільстві добровільно відмовляється від свободи. Натомість вона отримує від тоталітарного режиму відчуття захищеності та стабільності, переживає єдність з тоталітарними цінностями, живе в ілюзії соціального добробуту. Але чи можна бути морально здоровою особистістю, живучи в хворому суспільстві? Еріх Фромм так про це написав:

«Повна безпека полягає лише в такому ж повному підпорядкуванні силам імовірно могутнім і довговічним, які позбавляють людину необхідності приймати рішення, брати на себе ризик і відповідальність. *Вільна людина неминуче позбавлена безпеки, мисляча людина неминуче позбавлена впевненості*» (Фромм, 1995, с. 433–434).

Якщо абсолютизм політичного устрою в історії людства був необхідним етапом становлення національних держав і вважався нормальною практикою влади, то в сучасну епоху цю форму ми розглядаємо як рудимент в еволюції цивілізації. В 21-му столітті людство вже має досвід успішного використання протягом десятиліть *ліберальної демократії* як надійного запобіжника суспільних небезпек. Тому тоталітаризм слід вважати небезпечною хворобою, тим страшнішою, чим сильнішою є узурпація влади і чим більшими ресурсами зброї масового знищення (включаючи інформаційну) він володіє.

Чому тоталітаризм це хвороба суспільства, а не лише політичної влади? При тоталітаризмі відбувається глибинна трансформація всього суспільного організму. Основним механізмом цієї трансформації є *негативна соціальна селекція* – відбір не за кращими якостями, а за соціальною позицією лояльності до режиму. Це може відбуватись в різний спосіб: соціальна стратифікація (можливість займати ключові соціальні ролі лише обраними), репресії (від пониження в правах нелояльних до кримінального переслідування і навіть – до геноциду), витіснення з суспільства (від добровільної еміграції до насильної депортації), механізми маніпулювання свідомістю, пропаганда («виращування» людини «нового» типу, яка найбільше підходить режиму). Хворому

соціальному організму притаманна соціальна деградація, коли протягом декількох поколінь знищується (фізично, через вигнання чи через трансформацію свідомості) інтелектуальна і моральна еліта суспільства. Замість еліти в державі діє владна верхівка, яка міцно тримається за владу.

З одного боку, негативна соціальна селекція – це знекровлення нації, яка позбулася найрозумніших, найталановитіших, найсовісніших представників. З іншого – це гріх знищення мільйонів людей, злочин, який не може не позначитися на колективній психіці (колективній кармі, говорячи метафорично).

Історія хвороби. Що стосується феномену путінізму, то напевно, це почалося не в 1917 році, а має більш глибоке історичне коріння. Історія Росії, як мінімум, за останні 500 років відрізняється експансивною зовнішньою політикою (гідне продовження традицій Золотої Орди). Фактично вся історія – це завоювання нових земель, які долучалися до складу неосяжної імперії.

Друга особливість – це ставлення держави до власного народу, який традиційно знаходився на рівні рабів (кріпацтво існувало до 1861 року, а потім фактично було відтворено в радянську епоху). Таке саме ставлення було і до російської еліти. Навіть представники привілейованих класів, які демонстрували цілковитий деспотизм щодо своїх підлеглих, були фактично рабами царя (імператора), який міг позбавити їх всіх прав лише своєю власною волею. В таких умовах доля декабристів була наперед вирішена: вони не могли перемогти в принципі, оскільки пропонована ними ідея конституційної монархії, де Закон був би вищим за Владу, була цілковитим «чужорідним тілом» для державного організму, яке не було здатне прижитися.

Важливою особливістю російської ментальності була психологія беззаконня, відсутність правового сприйняття світу, повне неприйняття будь-якої демократії. Все вирішувала Сила, яка брала на озброєння хитрість, віроломство, зрештою – обман. Це дуже глибоко сидить у російській суспільній психології. Російській ментальності також притаманне повне неприйняття будь-якого реформаторства, що знову ж таки позначилось на історичних подіях. Серед жертв найвідоміших політичних вбивств були імператор Олександр II, прозваний в народі Визволителем за скасування кріпацтва, один з небагатьох реформаторів серед царських осіб, та Петро Століпін, чії реформи могли б сприяти демократичним перетворенням в Росії.

Це було логічною причиною появи більшовизму, який став квінтесенцією всіх імперських тенденцій, що існували до цього, упереміш з неправовою свідомістю, перевівши їх на рівень соціальної хвороби. Більшовицька Росія являла собою таке ж хворе суспільство, як і гітлерівська Німеччина, була нічим не кращою за неї, якщо не гіршою: адже сталінський режим знищив мільйони своїх співгромадян, чого не зробив навіть Гітлер. Про спорідненість тоталітарних диктатур дуже добре написав Еріх Фромм:

«Спільною рисою нацизму, фашизму і сталінізму є те, що вони запропонували ізольованому індивіду новий захисток і безпеку. Ці системи створили умови для вищого ступеня відчуження. Людину змушують відчутися себе безсилою і неважливою, її привчають подумки переносити всі свої сили на вождя, державу, «вітчизну», котрим вона має підкорятися і яких вона мусить обожнювати. Вона біжить від свободи в нове ідолопоклонство. Всі досягнення в розвитку індивідуальності та розуму починаючи з кінця середньовіччя і до XIX ст. принесені на вівтар нових ідолів. Нові системи були побудовані на найвідвертішій брехні» (Фромм, 1995, с. 466).

Подібні висновки роблять і інші автори. Ханна Арент в книзі *«Джерела тоталітаризму»* послідовно зіставляє дві форми тоталітаризму – націонал-соціалістську та інтернаціонал-більшовицьку (Арендт, 2005). Девід Бранденбергер взагалі називає сталінізм *«націонал-більшовизмом»*, вважаючи, що його споріднює з нацизмом російський націоналізм (Brandenberger, 2002). Однак якщо злочини німецького нацизму отримали належну оцінку світовою спільнотою і в самій Німеччині, то сталінізм уникнув цієї долі.

Путінізм – це рецидив старої хвороби, яка уразила суспільство майже сто років тому, переведення її з хронічної фази на гостру. Її можна називати по-різному: більшовизм, сталінізм, імперський синдром, російський нацизм, православний фашизм, чи ще якимось. Це не різні явища, це, по суті, симптоми однієї хвороби, хоч і виростили з різних ідеологій, практично антиподів: войовничий атеїзм і войовниче православ'я, комунізм і фашизм. Хоча крайнощі, як відомо, сходяться. Нинішній рецидив має більш тяжку форму і відрізняється від хвороби фази сталінізму помітною фашизацією свідомості людей.

Ця соціально-ідеологічна конструкція спирається на викривлену економічну базу, в основі якої покладена системна корупція політичної верхівки. Шотландський письменник-фантаст Іен Бенкс так написав про це явище:

«... росіяни створили свій варіант капіталізму на зразок тих картин західного життя, які малювала радянська пропаганда. Їм вселяли, що Захід – це розгул злочинності, поголовна корупція, неприкрита пристрасть до наживи, багатомільйонний безправний клас голодуючих і купка злісних, жадібних шахраїв-капіталістів, які зневажають закон. Звичайно, навіть у найважчі часи Захід і віддалено не нагадував таку картину, але росіяни збудували у себе саме цей варіант» (Banks, 1999).

Така система дозволяла грабувати суспільство у величезних масштабах, а найдосконаліша пропаганда трансформувала свідомість людей, змушуючи їх не просто терпіти це становище, а й пишатися «сильною» державою та її злочинами, що остаточно довершувало діагноз суспільної хвороби.

Проблеми та перспективи. Для з'ясування перспектив зцілення хворого суспільства можна скористатись моделлю чинників тяжкості колективної травми (§ 1.4). Якщо ми досягнемо прогресу за всіма чотирма принципами, можна говорити про позитивні зрушення в процесі оздоровлення.

Принцип значущості. Значущості проблеми можна протиставити значущість процесів трансформації хворого суспільства в процесі зцілення.

Оздоровлення російського суспільства неможливе без позбавлення імперського синдрому. Але тут є ряд проблем. Росія – це імперія (з усіма її ознаками), замаскована під «федеративну державу». Це єдина імперія, яка зберіглася через півстоліття після розпаду світової колоніальної системи. Трудність полягає в тому, що в ній немає чіткого адміністративного кордону між метрополією та колоніями (як в класичних імперіях). Тому її неможливо «розпустити», як це зробила, наприклад, Британська імперія. Всі суб'єкти федерації, з яких складається РФ, «зрошені» між собою, не всі з них мають рівні права автономії. Багато областей, які є колоніальними територіями і віддалені на тисячі кілометрів від центральних районів, не мають статусу автономій. Частина автономних утворень після ряду адміністративних реформ в 1990–2010-ті роки була просто ліквідована шляхом їх злиття з іншими суб'єктами (областями і краями), слово «автономна» було прибрано з самих назв цих утворень. Крім того, більшість суб'єктів федерації заражені імперським синдромом, їм «подобається» бути частиною імперії. Отже – процес деколонізації та деімперіалізації є проблематичним і непередбачуваним.

Принцип справедливості. Цей принцип найчастіше пов'язується з покаранням за колективні злочини і відшкодуванням за завдану шкоду. Найкращим чином він був реалізований за наслідками Другої світової війни. Хоча слід визнати, що денацифікація Німеччини та демілітаризація Японії після 1945 року – це скоріше винятки, ніж правила. Велика кількість злочинів в історії не завершилась покаранням злочинців, і це не тільки причина незцілених колективних травм, а й джерело нових злочинів і нових травм.

Чи вдасться повторити цей досвід зараз стосовно найбільш актуальної події сьогодення – російсько-української війни, тобто – здійснити денацифікацію та демілітаризацію пост-путінської Росії, сказати важко. Мова тут іде не тільки про кримінальні вирoki конкретним воєнним злочинцям. Необхідно засудити саму агресивну доктрину, що базується на імперсько-нацистській ідеї «руського міра», на кшталт того, як на міжнародному трибуналі в Нюрнберзі була визнана злочинною і засуджена ідеологія націонал-соціалізму. Це завдання знаходиться зараз майже за межами реальності, але якщо ми не будемо про це навіть говорити, то ми не досягнемо цього ніколи. А не до кінці засуджене зло – це ризик рецидиву з численними новими жертвами.

Ще менше, на жаль, сподівання, що буде винесена юридична оцінка більшовизму та комунізму як небезпечної імперської ідеології, спадкоємцем якої є путінізм. Це потрібно для того, щоб створити якщо не запобіжник, то хоча б гальмо можливій майбутній реінкарнації цієї ідеології в нових умовах і нових територіях, вже не говорячи про «заповідники» більшовизму, які досі зберігаються (комуністичний Китай, Північна Корея).

Принцип активності. Для оздоровлення хворого суспільства необхідна наявність активної меншості, здатної здійснити процеси трансформації. Опір цим процесам може бути дуже великий з боку владних структур держави і значної частини суспільства, що кількісно перевищує «критичну масу». Проте, навіть в такому суспільстві можливий внутрішній міжгруповий конфлікт між владою і дисидентами. Проти них і всіх, хто ще здатний тверезо аналізувати ситуацію, тоталітарна влада веде нещадну боротьбу, їх таврують ганьбою, називаючи «ворогами народу», «націонал-зрадниками», «п'ятою колоною». Суспільство поляризується, в ньому утворюються внутрішні жертви і внутрішні агресори. Зрештою, вирішальним може стати руйнація тоталітарної влади, за умови наявності здорової частини суспільства.

Принцип переживання. Для зцілення колективної травми треба опрацювати колективні почуття, особливо такі, як образа, провина, агресія. Дуже ефективними можуть бути практики каяття і прощення. Незцілена травма агресора є основним джерелом агресії та реваншизму. Лікування хворого соціуму (носія травми агресора) неможливо без розблокування заблокованих почуттів та емоцій, в тому числі і таких, як відчуття провини і сорому. Але зробити це дуже важко, цьому заважатимуть надто сильні захисні механізми. Основна мета їх використання агресором – уникнути травмування психіки переживанням провини, сорому, страху за руйнування самооцінки.

Агресор не схильний визнавати провину, навіть якщо злочин доведений. Особливо це стосується геноциду. Соціальна група, яка чинила геноцид, може визнати це офіційно лише під тиском надзвичайних обставин, наприклад – засудження міжнародним трибуналом. Пост-геноцидний синдром притаманний і групі-жертві, і групі-агресору. Але його складові різні. Жертва захищається від почуття образи і може вдаватись до ресентименту, агресор захищається від почуття провини і може вдаватись до нової агресії.

Деміфологізація: «принцип реальності». Руйнування тоталітарних міфів процес важкий і тривалий. Є дані, що до 60 % населення післявоєнної Німеччини вважали, що роки правління Гітлера були найкращими. 37 % німців позитивно ставилися до Гімmlера. Стільки ж вважали політику Рейху стосовно євреїв правильною. Згідно опитування 1952 року третина людей продовжувала вважати Гітлера найвеличнішим державним діячем в німецькій історії. Одна з причин цього – нерозуміння причинно-наслідкових зв'язків. Так, прямим наслідком політики Гітлера була катастрофа післявоєнної окупації Німеччини та її економічний крах. В твердженні («кращі роки») це явно виносилось за дужки, а катастрофа Німеччини пояснювалась зовсім іншими причинами, жодним чином не пов'язаними з сутністю режиму.

Така ж «логіка» діє у прихильників Путіна: бідність російського суспільства пов'язується не з надприбутками влади, яка грабує народ, а з міфічним

«ворожим Заходом». Відсутній зв'язок труднощів від санкцій з політикою влади. В свідомості російського обивателя їх причина – «змова Заходу проти Росії». Найбільше міфів існує про російсько-українську війну, яка для більшості російського суспільства – це: боротьба з ворожим Заходом; захист Росії; превентивна міра проти «можливого нападу України на Росію»; звільнення України від нацизму; примушування України до миру на «окупованому» Україною Донбасі, але ніяк не агресія проти суверенної мирної держави. Те, що одні мотиви суперечать іншим, нікого не бентежить. Ірраціональність повністю вкладається в агресивну картину світу хворого суспільства.

Тоталітарне суспільство, яке стало на шлях деструктивної зовнішньої агресії, несе навколишнім смерть і руйнування. Але ще більшої шкоди воно завдає саме собі. Російське суспільство ще не усвідомлює тієї катастрофи, яку воно зазнало внаслідок власної агресії. Відбувається катастрофічна руйнація російської ментальності через травму агресора, з якою воно не може впоратися. Воно ще може робити вигляд, що приймає якісь рішення, вважати, що його дії здатні змусити інші суспільства підкоритись жахливим вимогам і обставинам, не розуміючи, що воно вже майже мертве зсередини, оскільки руйнується сама природа його колективної суспільної душі. І що довше воно буде перебувати в ілюзії своєї правильності, то більш незворотними будуть катастрофічні зміни його природи. Інші суспільства зможуть пережити трагедії та вийти оновленими. Але агресор, який тішиться своєю агресією, здатен лише поступово деградувати, і він зрештою обов'язково програє, бо *мертве ніколи не зможе підкорити собі живе*.

5.2. Суспільні практики зцілення колективної травматизації: історичний огляд

Ваше минуле – це вже тільки історія. І як тільки ви це усвідомлюєте, воно більше не має влади над вами.

Чак Палагнюк

Подолання наслідків історичних травм є окремою великою проблемою в темі колективної травматизації. Одна з ліній такої роботи пов'язана з суспільними практиками *окультурювання* та *ритуалізації* історичного досвіду. Суспільство виробило ці засоби опрацювання колективних травм, які застосовувалися протягом всієї історії людства. Їх суть полягає в певному емоційному опрацюванні численних травмивних подій. До дієвих засобів опрацювання належать міфологія і міфотворчість, які існували ще з давнини, складання героїчного епосу, а також інших літературних творів на тему колективної травми. Велике значення має створення пам'ятників на відзнаку трагічних

подій (скульптурних та архітектурних). В процесі окультурення можуть бути задіяні всі жанри культури і мистецтва: музичні твори, зокрема – народні пісні; фольклор, анекдоти, політична карикатура.

Не менше значення має ритуалізація трагічних подій: дні пам'яті, річниця для вираження колективної скорботи, оплакування, поминання; політичні та громадські заходи, спрямовані на відновлення справедливості; канонізація історичних постатей. Дуже корисними є застосування спеціальних психотерапевтичних та соціально-психологічних методів. В наш час велику роль відіграє кінематограф, медіа. В результаті цих практик завдяки творчій сублімації травмівний досвід перестає бути травмою, стає нетравмівним наративом. Його вдається перетворити на міфологізовану історію, на історичну подію. Наслідки травми м'якшають і стають не такими загрозливими.

Героїчний епос. Серед найдавніших пам'яток в історії цього жанру можна назвати акадо-шумерський *«Епос про Гільгамеша»*, *«Старий Заповіт»* древніх юдеїв, давньогрецькі поеми Гомера *«Іліада»* та *«Одіссея»*. У Середньовіччі також було створено багато епічних пам'яток: *«Старша Едда»* у скандинавів, *«Пісня про Роланда»* у французів, *«Пісня про Нібелунгів»* у німців, *«Витязь у тигровій шкурі»* у грузинів, *«Слово о полку Ігоревім»* у східних слов'ян. В більшості з них не тільки описується героїка, а й розповідається про трагічні події, що оплакуються на сторінках цих творів. Саме ці переживання стали ефективним способом зцілення від колективної травми, історія якої покладена в основу епічного сюжету.

Героїчний епос був практично у всіх великих народів і в різні епохи. Час його створення (під припадає на 11–13-тє століття) приблизно відповідає періоду бурхливого розвитку державності країн середньовічної Європи і передує епосі Відродження. Цей жанр культури можна вважати одним із найважливіших факторів формування національної психології європейських держав. Опис травматизації у колективних продуктах культури (крім епосу – це фольклор, народні казки тощо) є також ознакою готовності до лікування колективних травм і може відображати ступінь опрацьованості.

Формування національної психології пов'язане не лише з національними особливостями героїчного епосу, а й з тим місцем, яке він посідає у системі суспільної свідомості. Велике значення має позиція стосовно травми, виражена в епосі. Так, гармонійно-катарсичне ставлення (в аристотелівському розумінні терміну «катарсис») робить переживання травми завершеним. Навпаки – при застряганні в ній, епос не стає надбанням історії, а ніби продовжує жити в сьогоденні і може перетворитися на національну ідеологію. В цьому випадку ми говоримо про недостатнє опрацювання історичних травм, які не йдуть у минуле, а тривалий час залишаються в актуальному стані, але не прямо, а у формі деформацій групової психології.

Тут ми маємо справу з фіксацією на травмах, образах, незавершеності дій, пов'язаних з ритуалізацією та оплакуванням. В такий спосіб у традиційних продуктах культури може відбиватись прихована чи явна агресивність або, навпаки – депресивність, як показники національного характеру (див. § 2.3). За всім цим може проглядатися психологія агресора чи жертви і пов'язаний з цим комплекс національної меншовартості, який теж може бути явним або прихованим, а також більшою чи меншою мірою скомпенсованим.

В такому випадку велика група одночасно живе і в теперішньому, і начебто продовжує жити середньовічному міфі, утворюючи щось на кшталт паралельного процесу (див. § 2.2). Починає актуалізуватися потреба вчиняти дії, що підтримують культ «героїчного минулого», як реакцію на незавершену травму. Велика група сповідує національні ідеї відплати, як подолання історичної травматизації за допомогою політики війни, які часто сягають корінням у Середньовіччя або в ще давніші періоди історії. Прикладами можуть служити такі агресивні нації, як Німеччина (особливо – у 1-й половині 20-го століття), а також СРСР та його наступниця Росія, хоча тут витоки такої колективної психології, за всієї схожості механізмів, можуть бути пов'язані з іншими історичними реаліями.

Для того, щоб літературний пам'ятник мав зцілювальний потенціал, треба щоб він допомагав катарсичному завершенню всіх переживань, що оточують колективну травму. Це можна показати на прикладі однієї з книг Старого Заповіту *«Плач Єремії»*, де не лише оплакується зруйнування Єрусалима вавилонським царем і страждання народу, а й висловлюється віра в те, що Ізраїль подолає всі труднощі, якщо повернутися до Бога. В церковній традиції це називається благодаттю.

В процесі долання колективної травми цінними є не лише горювання і оплакування трагізму подій, а й такі переживання, як спокутування провини, каяття, примирення з колишніми ворогами, переживання поваги до них і визнання за ними свого права на подібні переживання. Особливо цінним в цьому процесі є моменти, коли переможці оплакують не лише свої втрати, а й втрати переможених, принаймні, з повагою описують їх боротьбу, визнаючи таким чином їх право на власну позицію. Таких прикладів є багато в Гомерівській *«Іліаді»*. Автор поеми (грек) оспівує трагедію захисників міста Трої, які були ворогами греків у Троянській війні. Поема рясніє багатьма описами смертей і оплакувань як греків і їх союзників, так і троянців. Один з найвідоміших епізодів є оплакування троянського героя Гектора його дружиною Андромахою, відображений в багатьох пізніших творах мистецтва.

У слов'янському пам'ятнику героїчного епосу *«Слово о полку Ігоревім»* одним з найпопулярніших епізодів є «плач Ярославни», яка тужить за своїм чоловіком новгород-сіверським князем Ігорем Святославичем після його невдалого походу проти половців. Але цікаво, що мова цього твору не зовсім

слов'янська, там є значний тюркський компонент, є думка, що цей твір взагалі написаний на русько-кипчацькому суржику. Отже його писала людина, що мала пряме відношення до культури наших ворогів – половців, можливо навіть – була представником цього етносу, або народженою в змішаному шлюбі (таких випадків було немало). Наразі автор цього твору достеменно невідомий. А значить можна зробити сміливе припущення, що «Слово» не тільки оплакує травму переможеного в цій війні, а й певною мірою описує співчуття переможця, що є потужним чинником зцілення.

Така позитивна трансформація у міфології та героїчному епосі сприяє загоєнню травм, без неї вона може стати джерелом нової агресії, спрямованої на відновлення колишньої величі, як це ми бачили на прикладах нацистської Німеччини та фашистської Італії. Проте Німеччина показала також і приклад покаяння та в значній мірі зцілення від травми нацизму.

Релігія. Можна розглядати ще глибші історичні корені колективних травм в суспільної психології, пов'язані зі стародавніми релігіями. Для них характерними є елементи агресивності, що проявляються в поклонінні жорстоким (іноді – звіроподібним) богам. Історична еволюція релігій, як правило, супроводжується олюдненням богів і зниженням агресивності (наприклад – заміною реальних жертвопринесень символічними ритуалами або взагалі відмовою від них). Але цей розвиток відбувається дуже нерівномірно, з поверненнями до елементів жорстокості, частина яких закріплюються надовго. Яскравий приклад такої регресії – відродження язичницьких традицій «людських жертвопринесень» в історії Інквізиції, яка фактично відтворила їх у практиці спалювання людей на вогнищі. Все це стало можливим у супереч тому, що християнська ідеологія споконвіку проповідувала гуманізм.

В історії релігії є також багато прикладів появи відкрито агресивних ідеологій на ґшталт сатанізму, а також різних тоталітарних сект, які сповідують фізичне та психологічне насильство, у тому числі й аутоагресію. Безумовно, можна знайти раціональне зерно в агресивних формах ритуальної поведінки як спосіб позбавлення напруження (в тому числі – викликаного повсякденною травматизацією), але не можна заперечувати їх негативний вплив на розвиток агресивних елементів національного характеру. В агресивних ідеологіях ми маємо балансування між зціленням від травми у формі агресивного відрегування та культивуванням агресії, наслідком якого фактично є ретравматизація. У цьому ж двоїстому ключі, мабуть, слід також розглядати кінематограф та інші види мистецтва, що культивують насильство та жахи.

В історичній ретроспективі ми спостерігаємо складний діалектичний взаємозв'язок між недостатньою опрацьованістю колективних травм груповими носіями релігійних ідеологій та необхідністю компенсації їх наслідків, яка можлива у широкому діапазоні проявів, що включають різні форми гуманізму і тоталітаризму. Як історія раннього християнства (де, наприклад, треба шу-

кати коріння жорстокості Інквізиції) пов'язана з колективними травмами, ще належить дослідити. Можливо – справа тут у гоніннях на християн у Римській імперії, які не отримали належного опрацювання внаслідок первинної терпимості цієї релігії та стали причиною майбутньої ненависті до єретиків. Але швидше за все – це результат накладання на ідеологію раннього християнства пізніших травмивних подій, пов'язаних з захопленням варварами Римської імперії та іншими суперечностями епохи раннього Середньовіччя.

Тим не менш, у загальній тенденції розвитку цивілізації простежується еволюція від агресивних ідеологій до гуманістичних, що не може не відбиватися на національному характерові. Прикладом гуманістичної суспільної психології може бути сучасна Західна Європа, де навіть реакції на терористичні акти дуже стримані. Вони хоч і висловлюють справедливе обурення, але не є явно агресивними. У той же час в інших частинах світу реакція на теракти буває зовсім інша, аж до розв'язання воєнних дій.

Важливим чинником є умови, в яких утворювались світові релігії. Наприклад, юдаїзм та християнство виникали переважно як релігії гнаних, тоді як іслам, наймолодша зі світових релігій, з самого початку ніс в собі агресивні тенденції експансії та ворожого ставлення до «невірних». Можливо, ця обставина є чинником легкості зростання на цьому ґрунті ідеології тероризму.

Вплив ідеології (зокрема – релігійної) на національну групову психологію дуже великий. Так, релігійний фундаменталізм може бути пов'язаний з колективними травмами, будучи неконструктивним способом їх «долання». Яскравими взірцями таких ідеологій є мусульманський фундаменталізм, а також – православний фундаменталізм, який дедалі набирає силу. Прикладом зрощення церкви і політики є РПЦ яка фактично є філією ФСБ РФ і виконує досить реакційну роль в пропаганді війни. Ісламський фундаменталізм, на жаль, використовується як ідеологічне підґрунтя тероризму.

Безперечно, є багато позитивних прикладів використання релігійних практик як засобу протидії колективним травмам. Всім відомий символ вічного дзвону, що в давнину сповіщав про наближення ворогів. Церква традиційно давала прихисток під час трагічних суспільних подій, хоча це і не завжди допомагало. Прикладом є Михайлівський Золотоверхий собор, де ховалися учасники Євромайдану від розправи силовиків. Поширеною є практика будування храмів на місцях, пов'язаних з трагічними подіями, богослужіння на відзнаку трагічних подій, канонізація історичних постатей, пов'язаних з травмою.

Мистецтво. Крім героїчного епосу потужним засобом окультурення колективних травм завжди були і залишається всі інші види і жанри мистецтва, яке фактично покликане загоювати колективну душу народу. Якщо не здійснюється окультурення травми, то відбувається травмивна трансформація самої культури, що відображається також і в мистецтві. Зона розмежу-

вання цих полярних тенденцій залежить від завершеності травмівних подій. Тема травми повинна вичерпуватись в культурному наративі, перетворюючись з травми на традиційну історію.

Травмівна подія містить амбівалентність: трагедія – героїка. В цьому має бути певний баланс і позитивний суспільний досвід: трагедія передбачає оплакування, героїка – оспівування. В цьому разі переживання трагічного може бути логічно завершеним, щоб мати терапевтичний потенціал.

Цілючі властивості трагедії як жанру драматургії були проаналізовані Аристотелем на прикладі давньогрецької трагедії в його творі *«Поетика»* (Арістотель, 2007). В розробленій ним концепції *катарсису*, згідно з одним із правил побудови трагедії, глядач має пережити трагічну насолоду, або катарсис, що викликається страхом і співчуттям.

Щоб трагедія мала терапевтичний потенціал, бажано, щоб в неї був закладений певний оптимізм, інакше – вона не буде виконувати свою гуманістичну функцію. Іншими словами, має зрештою перемагати добро, або, принаймні трагедія має заважати торжеству зла. Це добре прослідковується в драматургії епохи Ренесансу. Приклад – *«Ромео і Джульєтта»* Вільяма Шекспіра, трагедія двох закоханих, що призвела до примирення ворогуючих кланів (особливо це підкреслено в кінцівці фільму режисера Франко Дзефіреллі 1968 року). Оптимізм у вигляді звільнення суспільства від коронового зла ціною смерті героя проглядає і в таких шекспірівських трагедіях, як *«Гамлет»* і *«Король Лір»*. Відсутність оптимізму робить трагедію не зцілюючою, а навпаки, додатково травмуючою, що можна бачити на прикладі сумнозвісного фільму *«Вантаж 200»*.

Подібно до літературного трагедійного жанру, трагедії в суспільному житті також повинні мати позитивні перспективи, інакше – трагізм травми або «вмонтовується» в культуру, або витісняється у групове несвідоме. В другому випадку травма все одно потрапляє в культуру, але в сублімованому, видозміненому вигляді («паралельний процес травми»). Пряме відтворення травми тут стає неможливим, оскільки дійсність занадто жаклива, а через це вона табується. Відбувається щось на кшталт позамежного гальмування, тільки на рівні колективної психіки.

Має бути отримана певна рівновага між оплакуванням і героїкою, найкраще – якщо при цьому реалізується *принцип справедливості*. Він може бути досягнутий або прямими заходами, в яких реалізується засудження зла, або непрямо – засобами мистецтва в символічній формі. Героїки буває недостатньо, щоб скомпенсувати трагічне, особливо якщо порушується (або не спрацьовує) *принцип справедливості*. Тоді героїка починає працювати на пошуки та відновлення справедливості. Це не завжди відбувається в продуктивний спосіб, може виникати реваншизм («Третій Рейх», «Москва – Третій

Рим» та інші подібні форми). Травма стає частиною культури – тільки не в пасивно-жертвовній форми, як у випадку витіснення, а в активно-агресивній. Але це є формами компенсації, протилежними тенденції зцілення.

Можливість зцілення травми засобами мистецтва існувало завжди, навіть коли в історичному досвіді великих суспільних груп не вистачало героїки (скажімо, якщо група в силу історичних причин переважно була в стані жертви). Такі ситуації стимулювали навіть виникнення самобутніх культурних течій. Чудовим прикладом є такі жанри музичної культури як *джаз* і, особливо – *спіричуелс*, які є культурними відповідями на численні історичні травми темношкірої раси. Потужне джерело колективного зцілення є і в українських народних піснях, які містять багато тужливих і трагічних мотивів. В сучасній історії завдання колективного зцілення ефективно виконує новий вид монументального живопису – *мурали* (картин на стінах будинків). Показовими є картини художника Бенксі, які таємничим чином з'являлись на стінах «поранених» будинків в містах Київщини, травмованих під час російської окупації. Їх правомірно розглядати і як форми *резильєнтності*.

Опрацювання травми засобами мистецтва відрізняється на різних етапах травматизації. На початковій стадії мистецтво допомагає виплеснути біль, пережити жак і не зламатись. Кінцевим результатом окультурювання травми має бути естетичне переживання (в тому числі, трагічного), без чого травма не буде завершеною. Прикладом зображення колективної травми на первинній гострій фазі є картина Пабло Пікассо «*Герніка*», яка ілюструє руйнування картини світу, спричинене травмою війни. Твір свідчить про особистісне переживання автора, яке передається глядачам і має сильний катарсичний ефект. Травма, віддалена в часі і перетворена на історію, несе інше емоційне навантаження. Так, в картині Карла Брюллова «*Останній день Помпеї*» зображення людської трагедії – це скоріше естетичне переживання трагічного (як в театральному дійстві), ніж переживання живого травматичного досвіду, оскільки автор і глядачі вже не є активними носіями цієї травми. Але це також приклад окультурювання, тільки в більшому історичному вимірі.

Багатющі надбання культури і мистецтва (практики окультурювання) можна використовувати в професійній психотерапевтичній діяльності, наприклад, бібліотерапії, драматерапії на матеріалі відповідних творів мистецтва, а також бібліодрами, міфодрами, аксіодрами та інших методах дії. Існує також ціла група арттерапій (назву цього методу, як правило, використовують у множині, підкреслюючи широту охопту предмету), покликаних зцілювати засобами мистецтва. Мабуть, немає такого виду мистецтва, який не міг би бути використаний в арт-терапевтичній практиці. Можливості арттерапії для роботи з колективними травмами обґрунтовуються в статті Олени Вознесенської зі співавторами (Вознесенська та ін., 2023).

Заходи ритуалізації. Серед різних способів подолання колективної травми ефективними є різні форми ритуалізації: дні пам'яті, річниці травматичних подій (запалена свічка в день пам'яті жертв Голодомору), оплакування (принесення квітів на місце трагедії, або до офіційних представництв держав, що зазнали травми), поминання (хвилина мовчання). В малих групах, на рівні індивідуальних травм (наприклад, смерті близької людини) суспільство виробило засоби їх заліковування, щоб з цим справлятися. На рівні середніх та великих груп, цілих суспільств і цивілізацій вони також дуже важливі.

Одним із засобів ритуалізації є увічнення (меморіалізація) травматичних подій в матеріальних об'єктах: пам'ятках, символах, предметах культури, рештках зруйнованих споруд, предметах, що символізують подію. Ними можуть бути місця поховання, меморіали, музеї, зразки військової техніки, ритуальні споруди, храми, пам'ятники, тріумфальні арки, монументальний живопис тощо. Вони покликані не лише зберігати в колективній пам'яті інформацію про трагічну подію, а й сприяти її переживанню, катарсичному очищенню, зціленню. При зустрічі з цими пам'ятними місцями виникають сильні почуття, інколи не можна стримати сліз, наприклад біля «Стіни плачу» в Єрусалимі чи біля меморіалу жертвам Голокосту на Набережній Дунаю в Будапешті у вигляді 60-ти пар дорослого та дитячого взуття.

Для заліковування і профілактики колективних травм дуже важливо реалізувати *принцип справедливості*, який має два спрямування: на жертву і на агресора. Його порушення для жертви блокує процеси зцілення колективної травми. Порушення для агресора (у вигляді безкарності) сприяє тиражуванню агресії і поширенню травматизації всіх учасників конфліктної взаємодії, втягуванню в зону конфлікту все більших агресивних ресурсів. Відбувається розширення масштабу «історичного фракталу» колективної травми. Соціальна динаміка травми може протікати в короткостроковій перспективі, розгортаючись динамічно, а може охоплювати багато поколінь, накопичуючи протиріччя і проблеми. Як не дивно, і як це не цинічно це виглядає, але знищення об'єкта травматизації (нанесення колективної травми, несумісної з життям) сповільнює поширення травми, проте не зменшує агресії, оскільки агресор залишається живим і не очікує «відповіді» від знищеної жертви.

Для реалізації *принципу справедливості* організовуються політичні та громадські заходи (ритуали), спрямовані на встановлення відповідальності за злочини. Серед них особливе місце займають *міжнародні трибунали*, на яких засуджуються найбільші воєнні злочинці. В історії міжнародного права було чотири таких трибунали: два за результатами Другої світової війни у Нюрнберзі (1945) і у Токіо (1946) з метою засудження воєнних злочинців, винних у розв'язуванні війни, і два у 1990-ті роки для засудження геноциду, який мав місце під час війни у колишній Югославії (1993) і при знищенні етнічної меншини в Руанді (1995).

Якщо неможливо пряме відновлення справедливості (наприклад, за давністю події), то варто здійснити цей ритуал хоча б символічно. Це потрібно не лише для очищення історичної пам'яті від помилок минулого, а й для зцілення колективної психіки мільйонів нащадків, що несуть тягар історичних травм. Важливе значення мав ритуал вибачення глави католицької церкви Папи Римського Іоанна Павла II за насильство, переслідування і помилки з боку церкви, допущені протягом майже двох тисяч років, за гріхи, скоєні проти євреїв, єретиків, жінок, циган та корінних народів. Хорошим прикладом є масова реабілітація (в тому числі в посмертна) жертв сталінських репресій 1930–40-х років, яка розпочалась в 1954 році і тривала майже півстоліття.

Відновленню справедливості покликані ритуали визнання злочинів іншими політичними суб'єктами, наприклад, визнання геноциду вірмен в Османській імперії в 1915 році, Голокосту євреїв, Голодомору в Україні. Важливо визнавати відповідальних, назвати конкретних політичних суб'єктів, винних у злочинах. Це варто робити навіть через великі проміжки часу. Так, через 90 років після трагедії Голодомору цей злочин визнаний геноцидом українського народу 36 країнами світу, причому більше половини з них зробили це під час повномасштабної фази російсько-української війни в 2022–2023 роках. Безпосередньо зараз за участю юристів-міжнародників багатьох країн триває робота по створенню міжнародного трибуналу щодо злочинів Російської Федерації під час війни в Україні. Є щонайменше три причини для засудження кремлівського режиму: 1) для відновлення вцілілого зруйнованої архітектури міжнародного права і системи безпеки в світі; 2) як запобіжник проти повторення подібного злочину для будь-якої країни в майбутньому; 3) для відновлення справедливості як чинника заліковування Україною колективної травми війни (*принцип справедливості*).

5.3. Методи психологічної допомоги жертвам колективних травм

Те, що було травмою, фізичною чи душевною, має заповнюватись чимось створеним нами. Якщо не заповнювати, залишиться пробоїна. Та назавжди.

Шарлотта Генсбур

Мета зцілення колективних травм полягає не лише в тому, щоб допомогти жертвам колективної травматизації – постраждалим, їх нащадкам, індивідам і групам, а й в профілактиці травмування, в запобіганні травмівній взаємодії в майбутньому. Ця друга складова неможлива без системних заходів по зціленню суспільства як глобальної соціальної групи. Поки що ми задовольняє-

мось лише гіпотезами та сподіваннями, що ми здатні вплинути на хід історії, усунувши передумови деструктивного розвитку подій.

В психологічній практиці зцілення колективних травм можна виділити три такі стратегічні напрями: а) індивідуальна робота з безпосередньо постраждалими учасниками колективної травматизації (перше коло травматизації, § 4.1, рис. 9, с. 205); б) індивідуальна та групова робота з травмованими від «групових ефектів» колективних травм та їх наслідків, з жертвами вторинної травматизації: з учасниками подій, їх близьким оточенням, свідками та нащадками цих груп людей (друге коло травматизації, рис. 9); в) робота з соціокультурними наслідками в групах та спільнотах в найближчій та віддаленій перспективі (ця робота має охоплювати всіх соціальних суб'єктів між-групової травмівної взаємодії).

Перший напрям має здійснюватися доволі вузьким колом фахівців, що мають підготовку в роботі з травмами. Здебільшого – це робота з ПТСР та іншими травмівними наслідками. Другий напрям охоплює більше завдань, для вирішення яких крім медиків і психотерапевтів потрібні інші фахівці з гуманітарних і соціальних наук. Для реалізації третього напрямку необхідно залучити ще й державні та громадські інституції, оскільки вирішити всі задачі можна лише за умов системної комплексної роботи.

Профілактичні заходи, пов'язані з оздоровленням суспільства, неможливі без вирішення завдань на рівні третього напрямку. Натомість, більшість наукових досліджень і практичних розробок здійснено в рамках першого і другого напрямів. Щоб запобігти виникненню колективних травм в майбутньому треба зупинити їх циклічність, а для цього треба повноцінно зцілитися від спадку історичних травм, що можливе лише працюючи з усіма учасниками конфліктної взаємодії. Необхідна робота по зціленню і для жертв цієї взаємодії, і для прямих агресорів та їх пособників. Інакше говорити про повноцінне оздоровлення суспільства неможливо.

Практика допомоги постраждалим від колективних травм має вже чималий досвід і напрацьований науково-методичний інструментарій. Практично всі методи і напрями психотерапії мають у своєму арсеналі засоби роботи з колективними травмами. *Психоаналітичний підхід* зцілення історичної травми у поєднанні з соціологічною парадигмою знаходимо в роботі Джеффри Прагера (Prager, 2008). В парадигмі *юнгіанського психоаналізу* досліджується феномен культурної травми, зокрема – пов'язаної зі сталінізмом у Росії, в книзі за редакцією Гражини Гудайте і Мюррея Стайна «*Протистояння культурній травмі*». Автори розглядають з історичної, культурної, політичної та клінічної точок зору феномен міжпоколінної передачі колективної травми у сновидіннях. В роботі описані різні психотерапевтичні методи, серед яких – групова терапія *міфодрамою* (Gudaitė, Stein, 2014).

Нетрадиційний підхід роботи з травмою описують Томас Хюбл і Джулі Джордан Аврітт в книзі *«Лікування колективної травми: процес інтеграції наших міжпоколінних і культурних ран»*. В ній висвітлюється концепція «відданості травмі», що базується на несвідомих групових зв'язках, заснованих на болю, і розкривається поняття «ретрокаузальності» – сили присутності, яка може змінити минуле та зробити можливим нове майбутнє. В роботі поєднуються глибокі знання містичних традицій, якими володіє Хюбл, з останніми науковими дослідженнями (Hübl, Avritt, 2020).

Досвід роботи з постраждалими, їхніми родинами та громадами під час Голокосту, післявоєнного Косово, біженців внаслідок громадянських війн у Ліберії та після теракту 11 вересня 2001 року з використанням методів колективної розповіді, публічного обговорення та перформансу описаний в книзі Джека Сола (Saul, 2022). Методичні підходи до психологічної допомоги жертвам техногенної катастрофи описує Віталій Панок (1999). В багатьох дослідженнях аналізується робота з різними цільовими групами: зі спільнотами аборигенів, які пережили історичні травми (Castellano, Archibald, 2007); з жертвами расової травми, яка полягає в реальному чи уявному расизмі і расовій мікроагресії (Comas-Díaz, 2016) та з іншими. Найбільше публікацій присвячено роботі з жертвами Голокосту, що вижили, їх близькими, родичами та нащадками, бібліографія з цієї теми налічує багато сотень видань.

Когнітивно-поведінкова терапія (КПТ). Даний підхід вважається одним з найефективніших засобів лікування ПТСР, який є одним з основних симптомів колективної травми, в тому числі – у нащадків безпосередньо травмованих. Травма сфокусована КПТ являє собою короткострокову психотерапевтичну практику регулювання негативних емоційних станів, пов'язаних із травмою, та неадекватних поведінкових реакцій, таких як уникання ситуацій, пов'язаних із травмою: речей, думок або почуттів, дій, спогадів та інших травматичних аспектів (Yadin, Foa, 2007).

Мнемотехнології. В ряді досліджень аналізуються методи роботи з травмою, які можна об'єднати цим терміном. Сіано Айдін описує метод активного забування в поєднанні з вивільненням з колективної пам'яті негативних емоцій та ідей, породжених травмою, в процесі зцілення травми геноциду та усунення її паралізуючого впливу (Aydin, 2017). Ейджен Кох описує роботу з опрацювання непереборного досвіду культурних травм, що передбачає складні процеси пригадування та осмислення визначених подій (Koh, 2021). З практикою роботи з пам'яттю пов'язані також роботи, які спираються на парадигму постпам'яті (Harris, 2020; Hirsch, 2012).

Робота з інформаційними травмами. На сучасному етапі глобальної інформаційної війни актуалізується допомога постраждалим від наслідків ін-

формаційних травм. Насамперед, це стосується людей, які живуть в умовах цілеспрямованої, інтенсивної, безперервної, і при цьому – однобічної пропаганди. Тут є певні спільні характеристики з жертвами тоталітарних релігійних сект, таких як «Біле братство», «Аум Сінрікьо» і подібних до них. Отже, певною мірою ми можемо використовувати напрацювання, отримані в дослідженнях психічної залежності від деструктивних культів (Ліщинська, 2008). Опрацювання наслідків інформаційних травм є важливою умовою профілактики колективних травм та їх циклічності.

Існують особливі психологічні проблеми пов'язані з інформаційною травматизацією, що визначають специфіку психологічної допомоги. Важливою є робота з емоціями, спричиненими травмою, особливо, якщо вони стали деструктивними та нав'язливими. Необхідно усунути «емоційні домінанти», які є ключовими у формуванні патогенних афектів, насамперед – агресії, яка є джерелом ксенофобії. Для цього треба послабити ефект дегуманізації представників ін-груп, спричинений пропагандою, що дозволяє знизити рівень ксенофобії та перейти до більш «олюдненого» сприймання інших. Для відновлення групових цінностей і картини світу, зруйнованих травмою, варто знайти засоби підвищення когнітивної складності особистості, що дає можливість відмовитися від чорно-білого сприймання «хороший-поганий» та прийняти менш оціночне якісно-багатовимірне сприйняття світу.

Миробудівництво. Останні роки набуває популярності практика роботи з ворогуючими групами, яка отримала назву «миробудівництво» (peacebuilding) (Doyle, Sambanis, 2000; Sandole, 2010; Mac Ginty, 2011; Schirch, 2013; Kustermans, Sauer, Segaert, 2021). Іноді використовується термін «миротворчість» (peacemaking), або практична трансформація конфлікту. Існує також поняття «підтримка миру» (peacekeeping), яке використовується, наприклад в контексті миротворчих місій ООН. Миробудівництво передбачає спільну роботу для досягнення примирення між різними учасниками смертельних або деструктивних міжгрупових конфліктів, тобто таких, де представники воюючих сторін вбивали одні одних. Це дуже складне завдання – примирення запеклих ворогів в умовах, коли зовсім свіжими залишаються обопільно нанесені смертельні рани. Але його успішне розв'язання може стати хорошим засобом профілактики історичних травм.

Комунікативні технології. В основі цілого ряду методів зцілення колективних травм лежать закономірності комунікації, нарративних практик, діалогу та інших форм спілкування. В цьому ключі викликає інтерес книга Девіда Дерезота «Трансформація історичної травми через діалог», в якій автор пропонує шість ключових моделей практики діалогу: психодинамічну, когнітивно-поведінкову, експерієнтально-гуманістичну, трансперсональну, біологічну та

екологічну (Derezotes, 2014). Не менш цікавими є книги Дена Бар-Она, в яких піднімаються питання опрацювання травм та колективної ворожнечі через реконструкцію людського дискурсу, розповіді історій та створення діалогу (Bar-On, 1998; 2000; 2006). В такому ж ключі можуть бути проаналізовані й багато інших робіт (Denham, 2008; Gobodo-Madikizela, 2016; Gobodo-Madikizela, Van der Merwe, 2009; Kroeger, 2017; Wiseman, Metzl, & Barber, 2006).

Системний сімейний підхід. В об'єднаній в даному науковому підході групі методів традиційно розглядається опрацювання системних травм (колективних травм сімейно-родової системи) як одна з важливих стратегічних задач для практики. В основі цієї парадигми лежить теорія сімейних систем Мюррея Боуена (Bowen, 1978), хоча існує і більш широке трактування об'єкта, що охоплює не лише сімейно-родові, а й будь-які соціальні системи.

Особливістю цього підходу є спрямування фокусу уваги на всі сторони травмивної взаємодії, і на жертв, і на агресорів. Позицію, орієнтовану на зцілення від травмування різних сторін конфлікту можна проілюструвати книгою Даана ван Кампенхаута *«Сльози предків: жертви та переслідувачі в родовій душі»* (van Kampenhout, 2008) в самій назві якої відображена робота з різними ролями конфліктної взаємодії. Це підкреслює важливість врахування всіх переживань, навіть таких, яких ми зазвичай не хочемо торкатися. Хорошим прикладом застосування системного підходу є книга Міхала Шамай *«Системні інтервенції щодо колективної та національної травми»*, де розглядаються соціально-політичні та культурні аспекти втручання на мікро-, мезо- та макрорівнях (Shamai, 2016).

Один з методів, який відносять до системного підходу, називається «сімейні розміщення», як він у нас традиційно використовується, хоча правильніше назву слід було перекласти, як *«сімейні сузір'я»* (Hellinger, 1994; Weber, 2000). Цей метод певною мірою подібний до методів дії, насамперед – до психодрами, хоча вони спираються на різну методологію. Метод полягає в моделюванні сімейної системи в терапевтичній групі та роботу з сімейно-родовим несвідомим («полем», яке містить сліди всіх травм, які в цій системі траплялись. Чудовий приклад ефективного застосування цього методу для роботи з колективними травмами дав автор методу Берт Хеллінгер в книзі, присвяченій допомозі жертвам Голокосту в Ізраїлі (Hellinger, 2004).

Ще одним напрямом системного сімейного підходу є *трансгенераційна психологія і психотерапія*, в рамках якої можна знайти оригінальну концепції міжпоколінної передачі колективних травм (Шутценбергер 2005; De Gaullejas, 1999). З наслідками колективної травми можна працювати як індивідуально, звертаючись до історії власного роду і суспільства в цілому, так і в терапевтичній групі. В індивідуальній терапії можна, наприклад, за допомогою іграшок зробити розстановку на столі або розіграти монодраму.

Системний сімейний підхід можна ефективно поєднувати з методами дії, що дає цікаві результати. Це можна проілюструвати на прикладі книги Карен Карнабуччі та Рональда Андерсона *«Інтеграція психодрами та роботи системного сузір'я»*, особливо в розділі «Травма, зцілення, винуватці та справедливність» (Carnabucci, Anderson, 2011, с. 141–153).

Експерієнтальний підхід та методи дії. Для роботи з колективними травмами та іншими соціокультурними темами розроблено ряд методів, які максимально наближені до життя. Серед їх розмаїття існують так звані *методи дії*, які є дуже ефективною моделлю людської практики. Їх можна застосовувати в індивідуальній консультативній практиці, в груповій психотерапії та інших видах і формах групової роботи. В індивідуальній психотерапії фокус уваги має бути не на групі, а на людині, яка занурюється в певну соціальну чи історичну ситуацію, переломлену в конкретній історії індивіда, його роду або великої етнічної спільноти. Цілі роботи можуть полягати у взаємодії з фігурами, залученими в колективну травму, у вираженні скорботи, прихованого гніву та відновлення втраченої наступності родової пам'яті.

Методи дії мають ряд переваг перед іншими підходами, працюючи з реальними ситуаціями з життя людини, що максимально наближає їх до дійсності. Процес протікає не в розмірковуванні, а в дії, що залучає не лише раціональні сфери (інтелект, сприйняття і пам'ять), але й емоційно-чуттєві та тілесно-рухові складові поведінки. Це не тільки підвищує ефективність практичних рішень і міцність освоєння досвіду, а й відкриває можливості для емоційного відреагування (аж до всіх форм катарсису), зачіпає глибокі особистісні плани, що дозволяє працювати з глибиною проблематики. Прикладами використання методів дії в роботі з колективними травмами є драматичне розігрування з метою зцілення травми работоргівлі в Республіці Бенін (Pressley-Sanop, 2011) та інсценування з елементами психодрами та соціодрами в процесі формування готовності до дій по зниженню небезпеки катастрофічних подій (Aradau, van Munster, 2012).

Драматерапія. Даний метод вважається напрямом арт-терапії, але його часто відносять до методів дії. Драматерапія використовує прийом драматизації, тобто драматичне розігрування певного сюжету, і може успішно працювати з колективними травмами. Витоки методу лежать в досвіді *«Театру спонтанності»*, створеного Якобом Морено у Відні в 1922 році ([Moreno (апопум)], 1924). Там трапився один з найяскравіших епізодів, який мав значення для створення даного методу («випадок з актрисою Барбарою»), коли драматична гра сприяла психологічному зціленню (Маріно, 2001, с. 91–93). Драматерапія використовується для вирішення міжособистісних проблем, терапії емоційних розладів, психосоматичних недугів і навіть реабілітації хворих на

шизофренію. Є непоганий досвід використання драматерапії для зцілення колективних травм (Chabreah, 2022; Jones, 2015; Leveton, 2010).

Психодрама. Одним з найпопулярніших методів дії є психодрама – інтегральний метод, що базується на рольовій грі, але нею не обмежується. Засновником психодрами також є Якоб Морено (Moreno, 1977; Карп і др., 2013). У психодрамі використовується чи не найбільше технік серед інших методів психотерапії. На думку Зерки Морено, їх налічується більше трьохсот (Морено, З., 2003, с. 15). Найважливішими з технік є «дублювання», «обмін ролями» і «дзеркало», які дозволяють подивитися на ситуацію з різних точок зору, сприйняти позицію іншого, зрозуміти неусвідомлені чинники поведінки.

Прикладом застосування психодрами для зцілення колективних травм є книга за редакцією Пітера Келлерманна та Кейт Хадгінс *«Психодрама для тих, хто вижив після травми: розігрування вашого болю»* (Kellermann, Hudgins 2000). Є цікавий досвід ізраїльського психотерапевта Якова Наора, який проводив сесії психодрами, в яких брали участь нащадки жертв Голокосту і нащадки нацистів, що воювали у Другій світовій війні (в тому числі і тих, хто працював у концтаборах). Спільна робота нащадків жертв і агресорів над цією важкою темою давала дуже цікаві і важливі результати (Наор, 2005). Є також досвід роботи з тими, хто вижив після культурної травми з використанням психодрами та *генограми виживання* (Cherempanov, 2015). Метод психодрами в роботі з травмою та інші травмо-інформовані принципи, зокрема – моделі терапевтичної спіралі та відновлення реляційної травми, використовує Скотт Джакомуччі (Giacomucci, 2021; 2023).

Модель терапевтичної спіралі (МТС). Авторами цієї моделі, яка розроблена для безпечного лікування травм індивідів, груп і спільнот, є Кейт Хадгінс і Франческа Тоскані (Hudgins, 2002; Hudgins, Toscani, 2013). Робота з МТС спирається на методи експеріментальної терапії (клінічно модифіковану психодраму), дані нейробіології про опрацювання мозком травми, результати досліджень стійкості та закономірності посттравматичного зростання. Модель ефективно застосовується для роботи з індивідуальними (зокрема – з ПТСР) і з колективними травмами: груповими, спільнотними, соціальними, трансгенераційними, а також з випадками структурного насильства в суспільстві з метою його припинення.

Суть методики полягає у формуванні психологічних ролей особи, які допомагають посттравматичному зростанню. Натомість ролі, сформовані внаслідок травмування («травматичний трикутник»), мають бути трансформовані і подолані. Методологія роботи оперує поняттям *внутрішнього рольового атома особи, яка пережила травму*. Процес включає три етапи. Спочатку створюється достатній рівень безпеки, актуалізується стійкість людини. Потім відбувається основна робота методами дії та експеріментальної психотерапії.

На заключному етапі здійснюється інтеграція травматичного досвіду, відновлення цілісності для подальшого посттравматичного зростання. Досвід застосування методики МТС в роботі з травмами для різних груп населення, різних мов та культур описаний в книзі за редакцією Кейт Хадгінс і Франчески Тоскані (Hudgins, Toscani, 2013). Новітні результати роботи з МТС як все-світньої системи експеріментальної зміни представлені в книзі Кейт Хадгінс та Стівена Дюроста (Hudgins, Durost, 2022). Методику МТС як доповнення до психодрами та соціометрії використовує Скотт Джакомуччі в рамках травма-інформованої практики в соціальній роботі (Giacomucci, 2021).

Соціодрама. Метод соціодрами – це «заснований на досвіді цілісно-груповий метод соціального дослідження та перетворення міжгрупового конфлікту» (Kellermann, 2007, с. 15). Дана соціально-психологічна технологія, яка відноситься до методів дії, є одним з найефективніших засобів опрацювання колективних травм, спеціально створеним для роботи з подібними темами. Соціодрама призначена для практичної роботи з проблемами конфліктної взаємодії, що відбувається в малих, середніх, великих і глобальних групах людей та інших соціальних спільнотах, причому – практична робота здійснюється переважно через малі та середні групи.

Метод соціодрами був розроблений у 1930-ті роки Якобом Морено (Moreno, 1953). На це вплинув його досвід роботи в 1915 році з тірольськими біженцями в Міттендорфі під час Першої світової війни (Сакс, 2003, с. 14). Перший не дуже вдалий досвід публічної соціодрами був організований Морено 1 квітня 1921 року у Віденському театрі комедії, коли автор намагався залучити публіку до вирішення кризи, яку переживала країна після розпаду Австро-Угорської імперії (Марино, 2001, с. 88–89).

Соціодраму розглядають, як одну з форм психодрами, але частіше вважають самостійним методом дії. На відміну від психодрами, в ній досліджується тема, загальна для всієї групи, яка виступає в цій соціодрамі головним героєм (протагоністом). Соціодрама – це виключно груповий метод, вона дуже корисна, якщо необхідно подолати негативні тенденції групової динаміки, хибні стереотипи, внутрішньогрупові та міжгрупові конфлікти, групові страхи, упереджене ставлення до інших груп чи інших цінностей та ще безліч різноманітних групових тим. Один з напрямів соціодрами включає роботу з колективними травмами та їх наслідками в різних поколіннях.

Чудовим зразком такої роботи є книга Пітера Фелікса Келлермана «Соціодрама і колективна травма» (Kellermann, 2007). Келлерманн виділяє три основних напрями застосування цього методу: соціодраму кризи, політичну соціодраму та соціодраму розмаїття. Саме *соціодрама кризи* «має справу з колективною травмою та груповими відгуками на катастрофічні події національного значення» (там же, с. 64). Автор виділяє такі основні фази кризової

соціодрами: вступні коментарі та розігрів; інсценізація травмівної події; когнітивне опрацювання; емоційний катарсис; обмін переживаннями (шерінг) та міжособистісна підтримка; ритуал закриття (там же, с. 69–77). В принципі, з колективними травмами можуть працювати всі жанри соціодрами.

Окремими жанрами соціодрами можна також вважати історичну соціодраму та культурну соціодраму. Чудовий приклад *історичної соціодрами* продемонстрував Пітер Келлерманн під час свого приїзду в Київ у 2015 році, коли він провів захоплююче дійство на тему української історії (Гой та ін., 2004). Історична соціодрама покликана працювати з національною та історичною самосвідомістю, національною ідентичністю, долати наслідки історичних травм. *Культурна соціодрама* (culture-drama) та *нарративна соціодрама* (narradrama) описується в книзі за редакцією Еви Леветон, присвяченій зціленню колективних травм методами соціодрами та драматерапії, що включає також музику, живопис, танець, колаж та ритуал (Leveton, 2010).

Серед методів дії виділяють ще одну групу напрямів, близьких по методології до драматерапії: *бібліодраму*, *міфодраму* та *казкодраму*, які базуються на інсценуванні відповідно сюжетів з Біблії, міфології та казок. Ці методи часто розглядають як різновиди соціодрами. Для роботи з травмою з використанням цих методів інсценують травмівний конфлікт, взятий з сюжету твору, подібний до актуального конфлікту, який переживає група.

Ще одним різновидом соціодрами є *аксіодрама*, яка працює з вищими цінностями людини, з абстрактними поняттями, смислами, значною мірою неусвідомленими. Ось як висловився щодо суті аксіодрами Адам Блатнер:

«...поzza категорією визначення соціальної ролі існує ще один шар, який включає загальні цінності, їх семантичне значення, те, як люди уявляють собі смисл різних загальних термінів <...> Таким чином, аксіодрама – це просто соціодраматичне дослідження того, як індивід та/або різні люди переживають ці якості чи ідеали, які неявно визначають ці слова, які можуть бути глибшими прагненнями чи пов'язаними з цими страхами (Wiener et al., 2011, с. 56–57).

Колективні травми є одним з основних фокусів, на які спрямована практика застосування соціодрами у світовому досвіді. В колективній монографії за редакцією Рона Вінера, Діани Еддерлі і Кейт Кірк *«Соціодрама у світі, що змінюється»* описаний досвід застосування соціодрами для подолання численних проблем у сучасному світі (Wiener et al., 2011). Захоплюючи розповідь про соціодраму від аналізу політичних злочинів до травми, спричиненою пандемією СНІДу публікує Кен Спраг у розділі «Дозвіл на взаємодію: хто, як і чому в соціодрамі» (Карп і др., 2013, с. 281–297).

Прикладом ефективного використання соціодрами є опрацювання наслідків теракту в німецькому місті Золінгені, внаслідок якого суперечність між німецьким і турецьким населенням цього міста мало не призвела до громадянського конфлікту. Фрідель Гайслер і Франк Гьормар провели серію

соціодраматичних семінарів в декількох містах, які були втягнуті в конфлікт. В результаті ця проблема була повністю вирішена (Гайслер, Гёрмар, 2004). З проблемами ксенофобії та нетерпимості до сексуальних меншин проводилась успішна робота в жанрі психодрами та «соціодрами розмаїття» (Кэй, Шайффеле, 2007). Є цікавий досвід використання психодрами, соціодрами та ритуалів в роботі з другим і третім поколіннями нащадків тих, хто вижив після Голокосту та нацистських злочинців (Наор, Готт 2011).

Вибраний досвід. Автор має певний досвід використання соціодрами та споріднених методів в роботі з колективними та історичними травмами.

«Чотири кольори української політики» (політична соціодрама). В цій роботі опрацьовувалась тема протистояння в українському суспільстві, що загострилось у зв'язку з президентськими виборами 2004 року. Соціодрама була розроблена та вперше інсценована в жовтні 2004 року, на 5-й день після початку Помаранчевої революції. В соціодрамі використовувались чотири кольори-символи, які характеризували чотири позиції в президентських виборах. Одночасно вони символізували чотири стихії: землю, воду, повітря і вогонь. Використовувався і ресурсний «порожній стілець» (п'ятий елемент). Розігрування мало багато позитивних ефектів, серед яких – помітне підвищення політичної толерантності, прийняття відмінностей у думках, поглядах та політичних симпатіях. Дія допомогла значно зменшити агресію учасників і нетерпимість до тих, хто мав протилежну точку зору (Горностай, 2004).

«Ростки життя сльозами предків» (аксіодрама). Одна з історичних соціодрам в жанрі аксіодрами присвячена темі Голодомору 1932–1933 років була розроблена та інсценована в 2008 році на відзнаку 75-річчя трагедії. На той момент в суспільстві лише починалися процеси її переосмислення. Робота проводилася на символічному рівні, основними персонажами були персоніфіковані цінності: Голод, Життя, Смерть, Хліб, різні почуття. Спочатку група усвідомлювала і приймала історичний факт, дозволяла йому бути частиною історії. В роботі опрацьовувались різні почуття: гніву, сорому, образи, провини, бажання помсти, скорботи, жалю, покаяння. Важливим було вираження гніву (до винних, до жертв, до самих себе тощо). Після цього стали можливими почуття любові, гордості за предків, вдячності, поваги. На завершення були символічні послання з минулого до теперішнього (з ролі покоління, що зазнали голод); з теперішнього в минуле (від учасників до своїх предків); з теперішнього у майбутнє (на адресу прийдешніх поколінь).

Революція гідності та початок російсько-української війни» (соціодрама кризи). Семінари проводились від початку гібридної війни Росії проти України. Ставилось завдання осмислити подію та її підгрунття, знайти

розуміння мотивації дій різних політичних гравців та побачити можливі перспективи. Робота показала високу ефективність для груп і суспільства, можливість за відносно короткий час здійснити суттєві зміни в груповій свідомості та груповому несвідомому. Були проведені семінари в різних регіонах України: Київ (березень 2014); Мелітополь (травень 2014); Житомир (жовтень 2014); Київ (листопад 2014); Сєвєродонецьк (листопад 2014).

«*Переяславська рада*» (історична соціодрама). Одна з циклу історичних соціодрам на теми ключових подій української історії присвячена розвінчанню міфу про возз'єднання українського та російського народів, за яким криється *історична травма поневолення*. Міф пов'язується з Переяславською радою, яка відбулася в 1654 році між Гетьманщиною та Московією. Насправді це був лише тимчасовий договір між державами, який, до того ж був двічі денонсований ще в 17-му столітті, отже з тих пір не мав ніякої політичної сили. Учасниками семінару були інсценовані в ролях такі події: перемовини, рада в Переяславі, суперечності навколо присяги, розірвання угоди, що спричинило війну Московії проти козацької держави, укладання нового договору та його розірвання, перемовини з Річчю Посполитою. Далі були символічні послання сучасникам з ролей історичних постатей (Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Сірка та інших). На завершення відбулася групова рефлексія переживань учасників.

«*Батуринська трагедія*» (історична соціодрама). В основу семінару була покладена історична подія, яка сталася невдовзі після Полтавської битви між Московією та Швецією в 1708 році. Іван Мазепа, успішний гетьман Війська Запорізького, очолив рух за незалежність України проти спроби царя Петра I позбавити Гетьманщину політичної суб'єктності. Цар розцінив це як зраду і наказав знищити гетьманську столицю Батурин і вирізати всіх його жителів. На семінарі були інсценовані: прийняття рішення йти війною на Батурин, облога міста та його захист козаками і мешканцями, зрада, завдяки якій московські війська увійшли до Батурина, жалоба за загиблими. Частину подій було подано в символізованій формі через неможливість в повній мірі зобразити епічні події в форматі психологічного семінару та через міркування безпеки при інсценізації бойових дій. Завершився семінар вираженням групою колективної скорботи, гніву на адресу зрадників та гордості за тих, хто мужньо захищав рідне місто (козаків та мешканців).

«*Війна олімпійських богів з титанами*» (міфодрама). Цей семінар був інсценований невдовзі після президентських виборів 2010 року, коли перемогли проросійські сили і відбувся їх реванш після поразки у Помаранчевій революції. Апофеозом цих подій були так звані «Харківські угоди», які фактично створили передумови майбутньої здачі Криму. Розіграний сюжет в

символічній формі відтворював запеклу боротьбу двох політичних таборів і поразку демократичних сил. В роботі вдалося здійснити не лише рефлексію переживань, пов'язаних з цією травмою, а й віднайти психологічні ресурси для її подолання та подальшої актуалізації суспільних цінностей.

«Троянська війна» (міфодрама). Семінар інсценований у 2016 році, після того, як трагічні і досить активні події 2014–2015 років (насамперед Іловайська трагедія) змінилися пасивною фазою так званого «мінського процесу». Час проведення був періодом посттравматичної суспільної стагнації, що спричинило певну соціальну депресію. Трагічний сюжет Троянської війни, оплакування міфічних героїв, перегукувалися з недавніми подіями власної історії. Облога Трої та героїчний захист міста оживляли в пам'яті героїчний захист Донецького аеропорту. Підступна воєнна хитрість («Троянський кінь») асоціювалася з розстрілом російськими військовими українських бійців, що виходили з Іловайського котла. Переживання подій стародавньої історії сприяли заліковуванню колективної травми, актуальної для сьогодення, допомагали віднайти ресурси для підвищення рівня соціальної активності.

«Вірусософобія versus вакцинофобія» (соціодрама з елементами аксіодрами). На семінарі у форматі соціодрами обігрувалися такі феномени масової травми пандемії COVID-19, як вірусософобія та вакцинофобія. Були виявлені суспільні міфи, які за цим стоять, досліджена соціальна динаміка, спричинена пандемією, визначені мотиви різних форм соціальної поведінки, пов'язаної з травмою пандемії. Учасники змогли не лише розкрити свою позицію стосовно цієї проблематики, а й стати на точку зору опонентів, пошукати шляхи вирішення конфліктної взаємодії у суспільстві, спричиненої даною ситуацією. На семінарі вдалося відреагувати патогенні переживання, спричинені травмою, та знизити страхи, пов'язані з цим захворюванням.

5.4. Стратегії долання травм та посттравматичне суспільство

Демократія спотикається на кожному кроці дорогою до правильного рішення, замість того, щоб прямо і без запинок йти в глухий кут.

Лоуренс Джонстон Пітер

Тоталітаризм, імперіалізм і демократія. Варто замислитись над питанням: чому устрій, що базується на тоталітаризмі, є таким живучим? На певному історичному етапі авторитаризм влади був прогресивним. Авторитаричний правитель з великими владними повноваженнями був запорукою сильної і

могутньої держави. Проте, авторитаризм з самого початку містив у собі недоліки, оскільки його негнучкість часто заважали врахувати швидкі зміни ситуації, і була сильна залежність від якостей одного лідера.

Тому людство досить давно винайшло демократичні форми правління як альтернативу тоталітаризму. Розвинуті демократії були в Стародавньому світі ще в середині I тисячоліття до нової ери. Найвідоміші були в Греції (починаючи з класичного періоду) і в Римській державі (періоду республіки). Саме ці обставини допомогли невеликим грецьким полісам вигравати війни з величезною Персією в 500–449 роках до нової ери. Інтелектуальною вершиною цієї епохи було «римське право». В той же час ці демократії мали обмеження, оскільки підтримували гендерну та суспільну нерівність, наприклад, раби були в «законний» спосіб позбавлені всіх громадянських прав.

В епоху Середньовіччя демократії також існували в ряді країн Європи: в Італії (Венеція, Флоренція, Сієна, Піза), в Київській державі (Псков, Новгород). В східних цивілізаціях традицій демократії було значно менше, що зумовлено культурними та історичними особливостями. Помітне укріплення демократії почалось в Європі з розвитком капіталізму, хоча і відбувалось досить нерівномірно. Так, в багатьох країнах (особливо в період розширення колоніальних імперій) ситуація в метрополіях істотно відрізнялась від становища колоній, де проводилась жорстка тоталітарна колоніальна політика з антидемократичними проявами і навіть рабством.

Тоталітаризм чи демократизм визначається не стільки формою правління (віднесенням держави до монархій чи республік), скільки політичним режимом, що залежить від існування прав і свобод громадян, наявності законів, їх змісту та належності виконання, виборності органів влади. Так, ряд європейських держав (Велика Британія, Данія, Нідерланди, Норвегія, Швеція та інші) є демократіями, хоча, за формою правління – конституційними монархіями. Натомість, Росія формально є президентсько-парламентською федеративною республікою, а фактично – авторитарною диктатурою. Показово, що саме тоталітарні режими до назв країн часто додають прикметники «народний» та «демократичний» (Китай, Північна Корея, Афганістан та інші).

Елементи тоталітаризму можуть бути прогресивним, якщо виконують роль кризового менеджменту в конкретних суспільно-історичних умовах, коли суспільство треба вивести з кризи, відвернути катастрофу тощо. Цю задачу виконувала посада «диктатора» в стародавній Римській республіці. Під час війни може створюватися жорстка централізована влада. Але на певному етапі, після проходження кризи, потрібно передати повноваження іншим (демократичним) формам керування державою.

Інколи диктатура, що приходить до влади в результаті заколоту, здійснює прогресивні економічні перетворення, щоб подолати занепад, до якого

привела попередня влада. Але це скоріше виняток, ніж правило. До того ж, це часто супроводжується багатьма суперечливими моментами і зловживаннями. Показовим прикладом є військовий переворот у Чилі 11 вересня 1973 року, який вирізнявся великою жорстокістю, катуваннями і стратами, отже був типовою колективною травмою. Не зважаючи на прогресивні зміни, лідер хунти диктатор Августо Піночет був засуджений за порушення прав людини та фінансові злочини, якими супроводжувались його реформи.

Коли в передових і найбільш економічно розвинутих державах світу став утверджуватись демократичний устрій, тоталітаризм став архаїкою і перестав бути прогресивним. Імперії стали економічно невігідними. Більшість метрополій великих колоніальних імперій відмовилась від політики воєнного імперіалізму на користь самостійного розвитку колишніх колоній. Для чого утримувати владу над іншими країнами силою, якщо можна впливати на них економічно, перетворивши на аграрно-сировинні придатки або ринок дешевої робочої сили. В той же час, колишні колонії отримували шанс вийти з економічної несвободи без війни за незалежність.

Тоталітарна імперія, якщо в ній не відбуваються демократичні трансформації, на певному етапі свого розвитку стає нежиттєздатною. Виникає великий ризик розпаду, через неможливість керівництва утримувати владу. Він може відбуватись добровільно, або майже «добровільно» під тиском обставин. До розпаду можуть призвести і зовнішні сили, найчастіше – це війни з іншими державами (імперіями). Перша світова війна призвела до розпаду двох найбільших країн-імперій Західної Європи – Австро-Угорської та Німецької. Почався розпад і Російської імперії, що цілком вкладалось в логіку подій. Проте, він був зупинений більшовиками, яким вдалося створити її аналог – СРСР. Від Росії відокремились лише деякі частини (Польща, Фінляндія).

Тоталітаризм ще довго не здавав своїх позицій, залишаючись в ряді держав. Політика терору («червоний терор, громадянська війна, репресії, голодомори, депортації) допомагала більшовикам втримати СРСР від розпаду в 1920–30-ті роки. Після Другої світової війни була навіть розширена зона впливу шляхом створення «Радянської імперії» (СРСР і 10 держав-сателітів, які економічно і політично залежали від нього). Економічною основою її була «Рада економічної взаємодопомоги», а військовою – «Варшавський договір», який фактично був міжнародним жандармом і допоміг втримати «Радянську імперію» в 1950–60-ті роки від розпаду (воєнне втручання в Угорщину в 1956 році та в Чехословаччину в 1968 році). Проте, імперська влада була вже неспроможна протидіяти відцентровим процесам у Польщі в 1980-ті роки.

Пом'якшення тоталітаризму у вигляді часткових реформ дає лише відтермінування загибелі імперії. Прикладом є горбачовська перебудова, яка не змогла зупинити процеси розпаду. Після поразки соціалістичного табору у холодній війні РЕВ і Варшавський договір були розпущені в 1991 році. Далі

був розпад СРСР, який проходив відносно мирно, шляхом підписання Біловезької угоди, хоча перед цим процеси суверенізації супроводжувались кривавими подіями в ряді республік з людськими жертвами. В результаті від СРСР відділились 14 самостійних унітарних держав.

В Югославії, яка не входила в «Радянську імперію», але в мініатюрі повторювала імперські принципи побудови, події відбувались драматичніше. Після смерті диктатора Йосипа Броз Тіто вона почала розпадатись, а новий лідер Слободан Мілошевич намагався воєнною силою зупинити розпад, що спричинило декілька війн. Проте поділ Чехословаччини відбувався мирно.

Розпад СРСР був лише першим етапом. Залишилась найбільша частина – Російська Федерація, яка претендувала на спадкоємність СРСР і зберегла імперську структуру. В автономіях РФ почалися активні процеси суверенізації, мав бути укладений новий федеральний договір, який надавав би автономіям більш права, фактично – суверенітет. Це могло продовжити демонтаж імперії і утворення низки незалежних держав, і процес мав шанси відбуватись еволюційно (шляхом реформ).

Але влада силою протидіяла розпаду. Вже на першому етапі не обійшлося без конфліктів і кровопролиття. Перша чеченська війна та інші конфлікти були результатом придушення будь-яких спроб отримати незалежність. А на наступному етапі до влади прийшли політичні сили з імперськими амбіціями (колишня КДБ в особі Путіна). Друга чеченська війна стала однією з найжорстокіших колоніальних війн. Процес суверенізації автономій був згорнутий, а потім РФ, яка формально називалась федерацією, фактично стала унітарною тоталітарною державою, а зрештою – і диктатурою.

В такому вигляді «імперія РФ» зберіглася, коли розпадались всі інші колоніальні імперії світу (Британська, Іспанська, Португальська, Французька). Остання імперія тримається на воєнній силі до останнього. І не просто тримається, а й агресивно поширює вплив на нові території: Придністров'я, Абхазія, Південна Осетія, Крим, ОРДЛО, підтримує диктаторські режими в світі і навіть сприяє їх утворенню. Росія не полишає ідеї анексії російськомовних регіонів північно-східної Естонії (Принаров'є з містом Нарва) і північно-східного Казахстану (Рудний Алтай). Після фактичного захоплення Білорусі почалося зазіхання на Україну, що спричинило російсько-українську війну.

Яка доля спіткає останню імперію світу? Питання цікаве і водночас складне. Звичайний «розпуск», як це було з Британською чи Французькою імперіями неможливий, принаймні дуже проблематичний, через причини, про які ми писали в § 5.1. Проте, процес суверенізації російських автономій цілком можливий, але настільки ж непередбачуваний. Він може перетворитись на розпад, якщо буде повністю зруйнована центральна влада, але тоді цей процес ризикуює перетворитись на хаос локальних війн.

Кардинальна зміна влади, перетворення РФ на демократичну конфедерацію (щось на кшталт «Сполучених Штатів Євразії») є дуже привабливою метою, але занадто утопічною. В країні з півтисячолітньою спадщиною тоталітаризму та диктатури створити демократичний устрій майже неможливо. Принаймні, це навряд чи вдасться внутрішнім політичним силам без зовнішнього втручання. До цього не готові не лише вироджені російські еліти, а й суспільство, в якому відсутні будь-які демократичні традиції. Ще менше до цього готовий глибинний народ російських провінцій.

Найгірший варіант – це збереження диктатури з імперськими амбіціями та претензіями на територіальне розширення і глобальне панування. В такому разі залишиться основне джерело проблем і нестабільності в світі, та ще й посилене ідеями реваншизму. А це призведе до ще більшого загострення напруги, ескалації збройних конфліктів, ризику глобальної війни. Схоже, це починають розуміти основні політичні гравці сучасного світу, хоча реальне вирішення цієї проблеми залишається для них незрозумілим.

Стратегії розвитку націй після травми. Успіх додання наслідків історичних травм залежить від багатьох чинників. Один з них – це тривалість і сила дії колективної травми на рівні великих груп (*принцип значущості*): чим масштабніше травма, тим триваліші наслідки. Ефективність зцілення залежить і від соціально-психологічних характеристик груп, від національного характеру. Деякі народи, переживаючи травми, консолідуються, посилюються, а інші – набувають комплексу жертви. Це залежить і від самої травми, наприклад, травма геноциду є однією з найстрашніших, вона найменш піддається зціленню. Посттравматичне зростання можливе після воєнної агресії, після травми анексії, коли нація згуртовується і чинить опір. Безпосередньо після травми геноциду це неможливо, оскільки були необоротно порушені *принцип справедливості* і *принцип активності*. Потрібна тривала соціальна і психотерапевтична реабілітація, щоб постгеноцидне суспільство змогло стати на шлях ефективного розвитку, і суспільна еволюція перейшла з небажаної соціальної статистики, де консервується досвід травми, до прогресивної соціальної динаміки, де відбуваються позитивні зміни.

Існують й інші цивілізаційні чинники додання травм, пов'язані з розвитком, розквітом або занепадом культур і цивілізацій. Дарон Аджемоглу та Джеймс Робінсон доводять, що успіх розвитку країн залежить від політико-економічного устрою держави, спрямованого або на корупційне збагачення еліт, або на розвиток і добробут всього суспільства. Вони писали:

«Економічно країни занепадають через екстрактивні інститути. Ці інститути утримують бідні країни в злиднях й не дають їм стати на шлях економічного розвитку. <...> У всіх цих випадках основою інститутів є еліта, що підлаштовує економічні інститути для свого збагачення і подовження своєї влади за рахунок

величезної більшості членів суспільства. <...> Розв'язанням проблеми економічного й політичного занепаду націй сьогодні є трансформація їхніх екстрактивних інститутів у інклюзивні. Порочне коло вказує на те, що зробити це нелегко. Однак це не є неможливим, а залізний закон олігархії не є імперативним» (Аджемоглу, Робінсон, 2022а, с. 347–351).

Країни з інклюзивними інститутами, що базуються на законах і демократії, мають більше ресурсів для долання криз, здійснення суспільних перетворень, а отже – і для зцілення колективних травм. На думку Адама Лернера, колективні травми, які проявляються як непрямі довгострокові наслідки масового насильства, стають основоположною силою в міжнародній політиці. Травма може не лише руйнувати міжнародні інституції та формувати розбіжності, а й створювати логіку взаємодії протягом поколінь (Lerner, 2022a). Наслідки колективних травм та стратегії реагування на них можуть бути визначальними для долі розвитку суспільств як суб'єктів травматизації.

Переживання суспільством наслідків колективних травм має ряд особливостей. Одна тенденція полягає в збереженні травмивного досвіду через механізм міжпоколінної передачі, що може спричиняти суспільну стагнацію. Інша тенденція полягає у відновленні ресурсів і посттравматичному зростанні. Травма може бути чинником пошуку нових прогресивних ресурсів, нових шляхів виходу з неї, якісно відмінних від ситуації до травмування. Зокрема – велика війна часто є поштовхом до стрімкого розвитку нових технологій.

Для подолання наслідків колективної травми часто неможливо відновити повністю статус кво, який був до травмування, отже – треба створювати іноді принципово нові реальності, від руйнування перейти до трансформації. Насамперед, необхідно переосмислити групові цінності, в тому числі – культурні та гуманітарні (такі як свобода і незалежність). Від деяких цінностей варто відмовитись, а це дуже непросто зробити. Картина світу групи має бути оновленою, за необхідності – варто побудувати нову (особливо – це стосується травм агресора). Ідентичність групи, яка часто зазнає руйнівних втрат через травму, потребує еволюційних (а часто і революційних) змін і зміцнення. Колективна (історична) пам'ять підлягає трансформації та збагаченню за рахунок нового досвіду. Треба відновлювати границі групи, або створювати нову конфігурацію зовнішніх і внутрішніх границь (це стосується не тільки територій, а й простору смислів, ідеологій).

Не всяка група спроможна до глибоких трансформацій, іноді є спокуса вдатись до реваншизму, ресентименту, або пасивно зануритись в депресивний комплекс жертви. Слід розуміти, що це руйнівні стратегії, і треба вчасно вийти з них, відреагувавши відповідні почуття (*принцип переживання*). Ресентимент є закономірним етапом переживання травми. Його не можна відмінити, як не можна і заборонити. Це так само, коли дитина хворіє на дитячі

хвороби, їх не можна відмінити (заборонити), треба дати на них перехворіти, щоб виробити стійкий імунітет. Не для всякої «хвороби» можна передбачити попереднє «щеплення». Проте, від цієї «хвороби» варто одужати, а не перетворювати її на хронічний стан суспільства.

Стратегії посттравматичної трансформації суспільства залежать від типів реагування на історичні травми. В § 2.3 ми виділили чотири таких стратегії: нормальну (прогресивну); депресивну (регресивну); пасивно-агресивну та відкрито-агресивну. Ці стратегії відповідають 4-м типам національного характеру і базуються на дихотоміях: *активність*–*пасивність* і *миролюбність*–*агресивність* (рис. 3, с. 69). За допомогою цієї схеми можна проілюструвати позиції групи стосовно долання (або компенсації) травми (рис. 11):

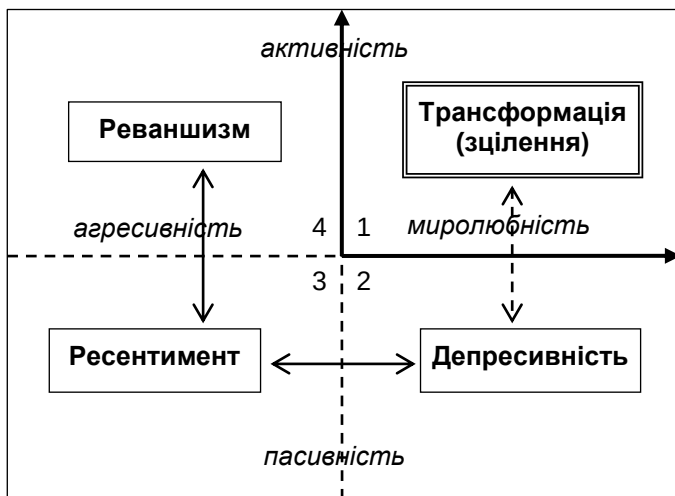

Рис. 11. Позиції групи стосовно долання чи компенсації травми

Зціленню травми сприяє позиція трансформації, решта – в кращому випадку компенсує її, в гіршому – породжує агресію, що зрештою, сприяє циклічній повторюваності колективних травм (§ 4.5). Вибір позиції та стратегії значною мірою залежить від політичного режиму (демократичного чи тоталітарного). Демократія сприяє ефективнішому доланню травми, хоча тут немає повної відповідності, деякі псевдodemократичні режими займають інші позиції. Номер квадранту (від 1 до 4) фактично визначає рівень глобальної небезпеки, який несе політичний режим, що знаходиться у відповідній позиції: від цілком безпечної миролюбної демократії (1) до активно-агресивної диктатури (4).

Пасивні позиції (депресивність і ресентимент) можуть переходити одна в одну, для багатьох суспільств вона представляє собою щось середнє. Так само можливий взаємоперехід агресивних позицій: ресентимент за певних умов може переходити в реваншизм з далекосяжними агресивними наслідками. Теоретично можливий перехід в прогресивну позицію, найімовірніше – з 2-ої в 1-шу. Перехід з найагресивнішої 4-ї позиції в 1-шу скоріше за все можливий шляхом еволюції 4–3–2–1, для цього необхідні додаткові важливі умови. Так, Німеччина після долання наслідків Першої світової війни «застрягла» в 3-й позиції, а потім повернулась на 4-ту. Після Другої світової війни процес зцілення від травми проходив значно успішніше.

Прогресивні (активно-миролюбні) стратегії. Це найефективніші стратегії, вони дають найширший простір для розвитку і є достатньо демократичними. На них базуються більшість західних демократій. Західна Європа в цілому є позитивним прикладом подолання травми Другої світової війни та наслідків нацизму, хоча цей досвід в різних країнах відрізняється. Нижче ми наводимо декілька прикладів такої стратегії, для якої притаманна активність у вирішенні завдань розвитку та долання складних і надскладних ситуацій в поєднанні з неагресивною позицією (відмовою від агресивної експансії). В деяких випадках не обійшлося без силових заходів окупаційних адміністрацій. Зовнішнє втручання може бути не лише руйнівним, а й відтворювальним. Прикладом може бути економічна допомога Німеччині (план Маршалла) та Японії після 2-ї світової війни, яка супроводжувалась впливом на законодавчі та державотворчі процеси в цих країнах.

Денацифікація і подолання Німеччиною травми Другої світової війни. Процеси подолання Німеччиною історичних травм були дуже складними. З середини 19-го століття Німеччина відчувала травму роз'єднаності, треба було консолідувати суспільство, створювати власну націю, збираючи її фактично зі шматків. Ця травма долалася створенням нової імперії (Другого Рейху). Згодом, суперечності між союзними державами (Великою Британією, Францією та іншими) й Німеччиною, що стрімко розвивалась і вимагала «життєвого простору», призвели до Першої світової війни. Жорстка поразка в ній Німеччини стала новою травмою, значно підсиливши попередню, сприяла появі політики реваншизму, нацизму, створенню диктатури Третього Рейху, зрештою – спричинила Другу світову війну.

Розгром німецького нацизму був ще однією колективною травмою для німецької нації, яку їй довелося долати, і яка суттєво вплинула на німецьку національну ідентичність (Giesen, 2004; Jakob, 2020). Велику роль в цьому зіграла економічна допомога (план Маршалла) та програми денацифікації, прийнята країнами Антигітлерівської коаліції на потсдамській конференції в

1945 році. Для її реалізації здійснювалась робота по збереженню пам'яті про Голокост: меморіали в концтаборах та інших місцях злочинів, документальні та художні фільми про жертв нацизму, література, публіцистика та інші засоби. В результаті, особливо другому та третьому поколінням німців вдалося позбутися комплексу національної переваги, на якому тримався нацизм, і розділити провину та відповідальність за колективні злочини режиму. Цей процес йшов з великими труднощами, не завжди супроводжувався щирим каяттям. В результаті люди або намагались всіляко витіснити ці болісні переживання, або у них формувался комплекс національної провини. Така поведінка граничила з депресивною позицією (2-й квадрант рис. 11), зокрема, вона заважала вирішувати багато соціальних проблем, наприклад, проблему арабських біженців, яка загострилася після початку війни в Сирії.

США після травми Великої депресії 1930-х років та расової травми. Прикладом позитивного виходу з колективної травми є США після травми Великої депресії 1930-х років. Згодом ця нація досягла високого рівня розвитку економіки, демократичних інститутів. Зараз вона є найбільшою економікою світу. Цей процес йшов не зовсім однозначно, з посиленням та послабленням авторитаризму та різних проявів імперіалістичної політики, хоча, з рештою, баланс позитивних змін був більшим.

У 1960–70-ті роки, всупереч новим міжнародним законам з прав людини, мали місце серйозні расові проблеми (через сто років після скасування рабства в США). Вони проявлялись у расовій сегрегації, насильстві проти темношкірого населення, які чинив Ку-клукс-клан та інші расистські організації, особливо на півдні, де було найбільше поширене рабство.

В останні декілька десятиліть в цих питаннях відбувся помітний прогрес. Яскравим індикатором подолання расових протиріч стали два президентські строки Барака Обами (2008–2016), обрання на ключові посади (держсекретар, міністр оборони та інші) афроамериканців. Представники всіх рас працюють в американській науці, культурі, освіті. Про це у 1960-ті роки годі було навіть подумати, не те що реалізувати. В США наразі здійснюється багато заходів (в рамках програм збереження психічного здоров'я та інших психологічних і психотерапевтичних проєктів), спрямованих на допомогу в подоланні наслідків історичних травм геноциду, рабства та расизму, для нащадків корінного населення, афроамериканців, латиноамериканців, та представників інших етнічних меншин, що проживають у США. Проводяться наукові дослідження впливу колективних травм на покоління нащадків (Brave Heart, et al., 2011; DeGruy, 2005; Estrada, 2009; Eyerman, 2002; і багато інших).

Ізраїль після трагедії Другої світової війни та Голокосту. Трагедія і колективна травма Ізраїлю у війні була однією з найтяжчих в історії людства.

Але цьому народу значною мірою вдалося з неї вийти завдяки багатьом чинникам. Один з них пов'язаний з тривалою історією, наповненою безліччю випробувань, з яких ізраїльтяни виходили, зберігаючи свою ідентичність, ресурси розвитку та надзвичайно високу життєстійкість, а після проголошення незалежності зуміли відродити мову, відновити державність і створити всі необхідні державні інституції.

В історичній ретроспективі євреї здебільшого демонстрували неагресивний характер взаємодії з іншими соціальними групами. Винятком може бути знищення євреями Єрихона, якщо ця біблійна історія була в дійсності. Комплекс жертви вони долали найефективнішим способом – шляхом розвитку та особистісного зростання представників свого етносу. Так чи інакше, але єврейський народ дав світові велику кількість геніїв у різних галузях науки і культури (ситуація співставна хіба що з давньогрецькою цивілізацією).

В подоланні наслідків травми Голокосту велику роль зіграла ціла низка міждержавних заходів для підтримки ізраїльтян як суверенного народу. За рішенням Генеральної Асамблеї ООН в 1948 році на історичній батьківщині євреїв була створена держава Ізраїль. В багатьох країнах світу проводяться заходи по вшануванню пам'яті про Голокост, ритуалізації та окультуренню цієї травми. Це дає змогу повною мірою оплакати трагедію жертвами, які вижили, та їх нащадками. Декілька десятиліть уряд Німеччини виплачує їм грошову компенсацію. В Ізраїлі та інших країнах, де живуть жертви Голокосту та їх нащадки, з ними проводиться велика робота по зціленню наслідків колективної травми за різними напрямками – клінічними, психологічними, психотерапевтичними, соціальними, проводяться відповідні наукові дослідження (Garwood, 2020; Guthery, 2016; Hellinger, 2004; Kellermann, 2009; Pisano, 2013; Sigal, Weinfeld, 1989; Wiseman, Barber, 2008; та багато інших).

Пост-мілітаристська Японія після Другої світової війни. В історичній травмі Японії поєднувалися травма агресора (як одного з винуватців Другої світової війни та агресивної політики у Східній Азії) та жертви (нації, що пережила розгром у цій війні, включаючи атомне бомбардування), хоча з усвідомленням травми агресора є проблеми (Koh, Takeshima, 2020). Демілітаризація, яку здійснювала американська окупаційна адміністрація, передбачала ліквідацію збройних структур країни, проведення демократичних реформ та формування відповідних інституцій в дусі неоліберальної демократії. Проте було вирішено відмовитись від республіканської форми правління, щоб запобігти посиленню політичного впливу комуністів. Натомість була збережена імператорська влада як традиційний для японців символ держави. Змінювалась лише суть імператорської влади з подібного до божества на демократичного правителя конституційної монархії. Для цього використовувалась також національна релігія японців – синтоїзм.

В історичній пам'яті японців зберігається травма атомного бомбардування Хіросіми і Нагасакі як частина травми катастрофічної поразки у війні. Вона залишається дуже болючою темою як культурна і національна травма і складова японської ідентичності (Hashimoto, 2015; Saito, 2006).

Індія після колоніальної травми. Індія – одна з найстаріших цивілізацій, яка налічує 4,5 тисяч років. Сучасна історична травма Індії пов'язується насамперед з драматичним майже двохсотлітнім перебуванням країни у складі Британської імперії (1757–1947). За цей час відбулось багато травмівних подій. Одним з них була війна за незалежність (1857–1860) (відома під назвою «Повстання сипаїв», яка закінчилась поразкою індіців, повстання було жорстоко придушене. Найбільш травмівними були численні голоди, які траплялись не тільки через кліматичні умови, а й внаслідок колоніальної політики Британської імперії. За колоніальний період в Індії та Бенгалії відбулось 12 великих голодів (з кількістю померлих від 1 до 11 мільйонів в кожному), з них 7 – в 2-й половині 19-го століття («Список голодів» – Вікіпедія).

Незважаючи на це, Індії вдалось вийти з цих травм, використовуючи прогресивні стратегії. За роки незалежності вона проробила шлях від відсталого аграрної до сучасної аграрно-індустріальної країни, з розвиненими промисловістю, торгівлею і товарно-грошовими відносинами. Економіка Індії піднялася на 5-те місце в світі за рівнем ВВП, навіть після втрат на 23 % у 2020 році внаслідок економічної кризи, спричиненої пандемією COVID-19. Проте, говорити про подолання історичних травм рано, оскільки їх соціальне та психотерапевтичне цілення було, принаймні, недостатнім. На думку Джіоті Рао, посилення останнім часом індуїстського націоналізму, зростання релігійної нетерпимості та порушенні прав людини пов'язані з соціальною травмою, спричиноюю колоніальною окупацією Індії (Рао, 2021). Також в Індії ще залишається кастове розшарування суспільства і навіть рабство, за рівнем поширеності якого ця країна займає перше місце в світі.

Непрогресивні (пасивні та агресивні) стратегії. Багато країн компенсують свої історичні травми, відмовляючись від стратегії демократичної трансформації, натомість обирають позицію залишатись в травмі, яка стає частиною їх світогляду, ідеології, іноді – джерелом агресії. Це, власне, є основною причиною живучості та циклічної повторюваності травм.

Мусульманський світ та ісламський фундаменталізм. Агресивну реваншистську позицію яскраво демонструють країни Близького сходу та Північної Африки. Більшість країн цього регіону представляють собою диктатури, деякі – з релігійно-ідеологічною основою (ісламські держави), які прийняли іслам, зокрема закони шаріату, за основу політичних інститутів та законів. До них належать Афганістан, Ємен, Іран, Мавританія, Оман, Пакистан, та

Саудівська Аравія, а також невизнана терористична організація «Ісламська держава». На території цього регіону діють й інші терористичні організації: Хезболла, Аль-Каїда, ХАМАС. Діяльність цих організацій – яскравий приклад політики реваншизму, спрямованої на протидію у глобальному протистоянні, про яке ми писали в § 4.5. Напад ХАМАСу на Ізраїль, організований Іраном і підтримуваний іншими ісламістськими організаціями, показав серйозність проблеми, яка сягає корінням майже в середину 1-го тисячоліття.

Постколоніальні країни Африки. Більшість країн Африки переживають комплексні колективні травми: геноциду, рабства і депортації (работоргівлі), які відрізняються своєю великою тяжкістю. Ці травми не були зцілені належним чином, тому багато країн Африки (переважно – в центральній і західній частині) демонструють стосовно історичних травм депресивну позицію, яка часто переходить в агресивні форми. Через нестабільну політичну ситуацію в цих країнах часто трапляються державні перевороти та громадянські війни.

Будучи формально незалежними, ці країни мають високий рівень бідності, вони не можуть нормально налагодити суспільне життя. Живучи в теплому кліматі, який дозволяє збирати кілька врожаїв на рік, в цих країнах поширений голод, провокований громадянськими війнами і слабкістю економіки, неспроможної протистояти посухам. Так, за останні півстоліття голод був у таких країнах: Буркіна-Фасо, Гамбія, Демократична Республіка Конго, Ефіопія, Мавританія, Малі, Нігер, Нігерія, Сенегал, Сомалі, Судан, Уганда, Чад та ще ряді країн Західної Африки («Список голодів» – Вікіпедія). Їх жертвами стало багато мільйонів людей, тільки під час голоду в Конго, спровокованого війною в 1998–2004 роках, померло від 2,7 до 3,8 мільйонів людей.

Полярність в розвитку та політико-економічному устрої. В історії є багато прикладів, коли одна країна розділялася на частини, які ставали незалежними державами. Найчастіше це відбувалося з імперіями, або іншими поліетнічними утвореннями, які обирали шлях автономії для можливості самобутнього розвитку своїх націй. Але бували і приклади, коли поділ проходив не за етнічними ознаками, а за політичними чи ідеологічними.

Індія та Пакистан. Як самостійні держави вони утворились після набуття незалежності від Британської імперії в 1947 році, коли британський уряд розділив Британську Індію за релігійним принципом: на переважно індуїстську Індію та мусульманський Пакистан. Сьогодні ці держави є прикладами дуже різного політичного устрою: відносної демократії (Індія) і гібридного режиму (ісламська держава Пакистан) з явними ознаками ідеологічного тоталітаризму. Між ними досить напружені відносини. Це проявляються, зокрема, в конфлікті за спірну територію Кашміру, населення якого переживає довготривалу колективну травму (Hanif, Ullah, 2018).

Німеччина. Протягом 41 року вона була розділена на дві держави ФРН і НДР, які належали до різних політичних таборів. Цей приклад також демонструє відмінність розвитку, що проявилась у недоліках комуністичного режиму стосовно ліберальних свобод і прав людини. Щоправда, обидва уряди (точніше – окупаційні адміністрації) здійснювали денацифікацію Німеччини, проте, робили це по-різному. В східній частині вона супроводжувалась комунізацією, що мало певні наслідки. Після поразки соціалістичного табору у холодній війні дві частини Німеччини були возз'єднані.

Китай і Тайвань. Китай (КНР) і Тайвань (Республіка Китай) фактично є економічно незалежними країнами, які проводять самостійну політику, хоча Тайвань не є офіційно визнаною суверенною державою. Вони є прикладами політичних систем, які обрали принципово різний шлях розвитку. Тайвань є зразком прогресивної (активно-миролюбної за нашою класифікацією) позиції, хоча й готовий до збройного захисту своїх інтересів. Комуністичний Китай являє собою поєднання деяких прогресивних економічних перетворень і тоталітаризму в реалізації політичної влади. Крім того, ця країна несе на собі тягар незціленої травми маоїзму з жахіттями «культурної революції» та масовим голодом. Так, під час «Великого китайського голоду» в 1959–1961 роках померло від 15 до 43 мільйонів людей («Список голодів» – Вікіпедія). Криваві події на площі Тяньаньмень (4 червня 1989 року) були останньою спробою демократичного самовиявлення, після чого навіть часткова демократизація, розпочата Ден Сяопіном, була згорнута з заборобою згадувати цю подію. Сучасний Китай в епоху пост-маоїзму представляє собою «цифровий концтабір» через практику тотального контролю поведінки людей засобами сучасних технологій на предмет лояльності і слухняності, що визначає особисті перспективи життя і кар'єри китайців.

Республіка Корея та КНДР. Це мабуть є найяскравішим прикладом залежності розвитку суспільства від форми влади та існування двох самостійних держав з принципово відмінним політичним устроєм. КНДР є сучасним символом диктатури (фактично – тоталітарної монархії), економічної стагнації, агресивної політики, тотальної пропаганди та абсолютної закритості всіх кордонів (територіальних та інформаційних). В 1996 році в КНДР був масовий голод, під час якого померло від 200 тисяч до 3,5 мільйонів людей («Список голодів» – Вікіпедія). Натомість, Республіка Корея є країною, про яку писали як про «корецьке чудо», яка після тяжких випробувань двох війн (Другої світової та 1950–1953 років) зуміла добитися процвітання та демократичної перебудови економіки та суспільного життя. Дві частини колись єдиного практично моноетнічного суспільства за відносно короткий час (три покоління) стали антиподами за менталітетом, фактично – різними цивілізаціями.

Пострадянські країни і спадок більшовизму. Ця тема заслуговує окремої книги не лише через важливість матеріалу, я й через велику складність і різноманіття процесів, які відбулись лише трохи більше, ніж три десятиліття. У розвитку пострадянських країн можна бачити весь спектр позицій від європейських демократій (країни Балтії) до тоталітарних диктатур (Росія і Білорусь). Всі країни демонструють багато відмінностей в соціальній динаміці політичних процесів, формах державотворення, принципах реалізації влади. Нерівномірність розвитку проявлялася в поєднанні швидких проривів у демократичну автономність з відкочуванням до проімперської політики з ознаками тоталітаризму (найяскравіший приклад являю собою Грузія). Спільним для пострадянських країн є травма тоталітаризму та сталінських репресій. Є окремі дослідження на цю тему (Рева, 2019; Krahn, 2011; 2013; Gailiene, 2015; Kazlauskas et al., 2017; Cherepanov, 2021; Lim, 2021), тоді як на практиці ніколи не ставилось завдання зцілення цієї травми.

Після розпаду СРСР відбувалась еволюція від «країн СНД» (як спроби реанімувати СРСР, або, принаймні, створити перехідний формат до незалежності) до «країн ОДКБ» (як певного регресивного повернення моделі колективної безпеки часів холодної війни, слабкої подоби Варшавського договору). Росія відіграла в цих процесах роль імперського центру, який намагався відтворити колишню велич імперії та втримати домінування в пострадянському просторі. Частина країн постраждали від гібридної агресії Росії та роздмухування міжетнічних заворушень: Молдова, Азербайджан, Грузія, Україна.

Розпад СРСР став певним поштовхом до багатьох процесів у світі, які призвели до кризової ситуації напередодні найбільших викликів 21-го століття: глобальної пандемії та війни між тоталітаризмом і демократією. Ці процеси Тімоті Снайдер (2020) назвав *«шляхом до несвободи»* в однойменній книзі.

Україна побувала у всіх позиціях, і спроба перейти з пасивної до активно-миролюбної політики наштовхнулась на агресію Росії (§ 3.5). Сергій Плохій (2023б) вважає російсько-українську війну закономірним етапом боротьби України за незалежність. Френсіс Фукуяма (2020) розглядає новітню політичну історію України в контексті глобального процесу революцій гідності, які відбувались в світі в цей період. Україна перебуває в складному процесі націєтворення, яке, на думку Віталія Татенка (2021), здійснює народ як колективний суб'єкт цих суспільних трансформацій. Натомість, Ярослав Грицак (2015) вважає, що українську націю потрібно не формувати, бо вона вже сформована, а ціннісно модернувати, поставивши її у світовий контекст і подолавши минуле. Попри драматизм історичних травм українського народу, є сподівання, що ресурс історичної пам'яті через реабілітацію автентичної української історії обов'язково призведе до набагато позитивніших тенденцій, ніж зараз, а розуміння наших травм буде цьому не заважати, а тільки сприяти.

Висновки: від посттравматичних суспільств до безтравматичної цивілізації

Досвід та історія вчать, що народи та уряди ніколи нічому не навчалися з історії та не діяли згідно з уроками, які з неї можна було б отримати.

Георг Фрідріх Гегель

Люди майбутнього, можливо, сприйматимуть наш етап розвитку цивілізації як епоху інтелектуальної та економічної неспроможності. Їм буде важко зрозуміти, чому ми сприймали агресію та конкуренцію як норму.

Жак Фреско

Європейське суспільство (а тим більше – світове) так і не стало безтравматичним. Про це свідчать форми та способи реагування на численні виклики, яких було дуже багато в останній час, найбільшими з яких стали пандемія та війна. Неподолані історичні травми проявились в неспроможності захистити цивілізаційні цінності, вироблені за остання десятиліття. Насамперед, вражає майже цілковита неготовність зустрітися з викликами російсько-української війни та терористичної війни, розв’язаної на Близькому Сході.

Ситуація в світі є вкрай загостреною. Сформувалась нова «вісь зла», країни якої сповідують тероризм як прийнятну політику. Не слід забувати про загрозу для миру релігійного фундаменталізму (насамперед – ісламістського), досі не засудженого як ідеологія, що сповідує ксенофобію, насильство, і яка використовується спонсорами тероризму як засіб маніпулювання масами людей. Російсько-українська війна могла б стати останньою великою континентальною війною, якби не тоталітарні режими, які поки що залишаються на політичній мапі світу. Існує імовірність війни Китаю за Тайвань та інших воєнно-політичних загострень. Демократія ще не вміє себе ефективно захищати, особливо, від активних і безпринципних агресорів. Звичайно, в таких умовах говорити про остаточне зцілення людства ще дуже рано.

Чи можливо звільнитися від травматичного синдрому і перейти в епоху повної, або майже повної відсутності колективних травм? Тут можливі два вірогідних прогнози: песимістичний і оптимістичний. Якщо розглядати історію, апелюючи до даних статистики, якщо аналізувати основний хід еволюції людства, то на жаль, незважаючи на тисячоліття травматизації в усіх проявах, майже не простежується тенденція до її зниження.

Але, з іншого боку, ці проблеми не так давно почали ґрунтовно досліджуватись. Це дає змогу виявляти закономірності причин колективних травм. Самоусвідомлення людською громадськістю, зокрема – науковою спіль-

нотую, того що відбувається, дає підстави до певного оптимізму. Можливо, ми підійшли до такого краю, коли світова війна ризикує стати загибеллю людства, і тому має спрацювати якийсь колективний інстинкт самозбереження, щоб не допустити найгіршого сценарію. І якщо людство візьме на озброєння знання, які допомагають зрозуміти ці закономірності, це дасть можливість певного контролю над глобальними процесами. Є надія, що ми навчимося уникати світових конфліктів і великих колективних травм.

Якою в цих процесах може бути роль науки? В останні десятиліття розвиваються психотехнології додання міжгрупових конфліктів та наслідків колективних травм. Можна сподіватися, що широке застосування цих і розробка нових методів може оздоровити суспільну ситуацію. Зміна балансу конструктивних та деструктивних чинників у позитивний бік здатна поступово позбавити людство колективної травматизації, усунувши джерела нових конфліктів і травм та знизити ризики їх появи в майбутньому.

Досвід лікування колективних травм активно розпочався лише у 2-й половині 20-го століття. А декілька тисячоліть колективні травми не лише ніхто ніколи не зіцілював, навпаки – такий стан речей вважався суспільною нормою. Поширення описаних методів дає впевнену надію, що світова спільнота зможе зупинити (або, принаймні, загальмувати) процес циклічної повторюваності колективних травм у міжгруповій взаємодії, і ми станемо свідками поступового зіцілення людства від наслідків історичних травм і наступного оздоровлення його колективної психіки. Тут хочеться навести слова засновника методу соціодрами Якоба Морено, які він написав декілька десятиліть тому:

«Справжній терапевтичний метод не може мати меншої мети, ніж усе людство. <...> Я передбачаю, що соціометрія та психодрама займуть важливе місце в історії соціології, написаної в 2000 році. <...> Ми припустили – можливо, наївно – що, якщо війна може поширюватися, охоплюючи земну кулю, має бути однаково можливим розвивати й поширювати світову соціометрію. Але це бачення не виникло на порожньому місці. Після успішного зіцілення цілої спільноти соціометричними методами нам уявляється можливим, принаймні, теоретично, зіцілювати нескінченно велике число таких спільнот тими ж методами – фактично всі спільноти, з яких складається людське суспільство» (Moreno, “Who Shall Survive?”).

Що слід зробити для виходу з порочних кіл травматизації? Світовій спільноті слід виробити реальні механізми та вжити організаційних, політико-правових, соціально-культурних, психологічних, психотерапевтичних та інших заходів, які б унеможливили жорсткі колективні злочини в майбутньому. Для комплексного вирішення цієї складної і важливої проблеми потрібно виробити реальні засоби підвищення світової безпеки, добиватись можливості ядерного роззброєння; розробити принципи інформаційної безпеки (з відповідальністю за пропаганду) та вирішити багато інших проблем. Можливо, слід

створити запобіжники в міждержавних і світових органах (тих, що придуть на зміну ООН, Радбезу та іншим), наприклад, превентивну систему швидкого реагування. Вона буде діяти як протипожежна чи швидка медична допомога щодо подій, які можуть спричинити великі конфлікти (такі, як великі війни чи геноцид). Для переривання циклічності колективних травм необхідна робота як з травмами жертв, так і (особливо) з травмами агресорів, бо саме ці травми часто стають джерелом реваншизму та нової агресії.

Вихід групи з травми залежить від того, наскільки їй вдасться успішно перехворіти «дитячими» хворобами групоутворення (зокрема – націєтворення). Для України ці процеси треба надолужити, оскільки вони, на відміну від більшості європейських націй, були незавершеними. Але тут варто уникнути крайнощів: як меншовартісної депресивності, так і агресивної нетерпимості, ворожості до відмінностей різних картин світу. Групи бувають відкриті і закриті. Так само, відкритими та закритими можуть бути стратегії виходу з травми. «Ідеологічні» (наприклад, «ісламські») держави є прикладами закритих суспільств. Країни-вигнанці (з пасивно-агресивною позицією) є прикладами вкрай закритих суспільств. Це стосується насамперед культури в широкому розумінні, отже можна говорити про «монокультурні» (орієнтовані на консервацію) і «полікультурні» (орієнтовані на збагачення) суспільств.

В історії яскравим прикладом «полікультуралізму» була епоха *еллінізму* (розпочата в 4-му столітті до нової ери. Європейський *Ренесанс* (починаючи з 14-го століття) є прикладом розквіту відкритих суспільств після духовної обмеженості та ідеологічних заборон Середньовіччя. Правда, проходив цей процес досить суперечливо, одночасно з ним відбувалось поширення жорстокої колоніальної політики на нових континентах. Прикладами відкритих стратегій виходу з колективних травм були *Реформація* католицької церкви (16-те століття) та епоха *Просвітництва* (18–19-те століття). На мою думку, на даному цивілізаційному етапі потребує реформації іслам, щоб позбавити цю релігію елементів агресивності, експансивності та нетерпимості, які були закладені в неї ще її творцем Магометом. В епоху формування націй відкрита стратегія полягала в поєднанні націоналізму з певною часткою космополітизму. Зараз набуває популярності ідея *метамодернізму* як способу подолання обмеженості модернізму та постмодернізму.

Великою мірою успішність залежатиме від розвитку ідентичностей. Всі знають закономірність, коли велика зовнішня загроза згуртовує групу. Якби, не дай Бог, на нас напали інопланетяни, ми всі б швидко «забули», що є представниками різних націй, рас, віросповідань, політичних та культурних вподобань тощо, а одразу б «згадали», що ми насамперед спільнота людських істот і маємо захищати власний біологічний вид від знищення.

В сучасному світі глобалізації буде зростати роль цивілізацій, а не лише держав. На зміну національній ідентичності приходить *цивілізаційна ідентич-*

ність. Питання в тому, яким напрямом піде світова еволюція – біполярним, однополярним, чи багатополарним, або взагалі «безполарним» (в сенсі – не поляризованим). В останньому варіанті роль «цивілізаційності» буде полягати не в протистоянні окремих цивілізацій, а в їх творчій взаємодії, гармонійній співпраці. Небажаною є еволюція, якщо ми від тоталітарних держав перейдемо до тоталітарних цивілізацій, хоча така тенденція зараз прослідковується досить чітко. Варто відмовитись від ідеї світового панування взагалі як хибної перспективи. Зараз дієвість загальнолюдських інституцій поступається цивілізаційним, а потрібно, щоб було навпаки. Тоді замість «поляризації» світу ми отримаємо *інтеграцію*, замість багатополарності – *багатогранність*, окрім цивілізаційної ідентичності – появу «*планетарної ідентичності*» (без заперечення інших, що важливо). Не треба чекати нападу інопланетян, щоб зрозуміти, що ми всі насамперед – люди, і ніхто крім нас не захистить нашу планетарну цивілізацію і створені нею загальнолюдські цінності.

Суспільство в масштабах земної цивілізації по-справжньому зцілиться і оздоровиться, якщо виробить самоусвідомлення себе як людської спільноти, де всі люди й малі та великі групи мають однакові права. Для цього варто визнати всі без винятку колективні злочини людства на всіх попередніх етапах історії і зуміти пройти через процеси колективного каяття. Зараз це виглядає як наївна фантазія, але, хіба можна було в часи панування в Європі Інквізиції навіть подумати, що через кілька століть глава Святого Престолу буде каятись за гріхи церкви? Я вірю, що взаємне каяття стане можливим і дозволить людству знявши з себе тягар міжгрупової агресії, помсти та ресентименту, звільнитись від страшного прокляття колективних травм.

Так само, викладені у цих висновках ідеї переходу до безтравматичної цивілізації є дуже сміливими припущеннями, схожими на утопію. Їх дієвість неможливо перевірити лише науковими дослідженнями. Для цього потрібна широка суспільна практика і політична воля основних світових суб'єктів.

Але вже зараз прогрес сучасної цивілізації має ряд досягнень, що додає оптимізму. Ось лише основні з них: скасування і подолання рабства та його заборона в міжнародному праві; засудження геноциду та визнання його найтяжчим злочином; засудження нацизму і расизму та їх заборона в міжнародному праві; здобутки міжнародного права в галузі прав людини, прав дитини, недоторканості кордонів та неможливості їх змінювати шляхом агресії, захоплення однією державою іншої та велику низку інших положень. І це все відбулося практично за останнє століття. Зовсім недавно у вимірах історії сучасні міждержавні принципи також виглядали б як утопія, нездійсненна фантазія. А зараз це реальність, що дає підстави вірити у найкраще.

Звичайно, були і залишаються випадки грубих порушень цих принципів, і не завжди знаходились ефективні та вчасні засоби протидії. Але ці випадки

вже зараз оцінюються як найтяжчі злочини або порушення прав людини, тоді як раніше вони вважались нормальною політикою. Отже – прогрес в цих питаннях явно існує, і є надія, що він буде продовжений.

Наостанок можна резюмувати найголовніше. З метою профілактики патологізації міжгрупових відносин на глобальному рівні і попередження колективної травматизації суб'єктів міжнародного співіснування мають бути розроблені відповідні норми та правила, які враховуватимуть наступні принципи (дається на правах експертної пропозиції):

Будь-який авторитарний чи тоталітарний політичний режим має вважатись потенційною загрозою для міжнародної безпеки. Він є основним чинником порушення прав людини для власної нації і несе в собі ризик перетворення на агресивну диктатуру. Демократичне людство має володіти інструментами протидії подібним режимам і запобігання їх утворенню.

Тоталітарні ідеології, які допускають насильство (особливо – в таких його найтяжчих формах, як війни, геноцид і тероризм), мають бути визнані злочинними на міжнародному рівні та в перспективі забороненими.

Узурпація політичної влади вищою посадовою особою має вважатись загрозою не лише для світової демократії, а й для міжнародної безпеки. Зловживання політичною владою, використання її для особистого самоствердження, або як джерела збагачення має прирівнюватись до злочину.

Патологічні особистості (з підтвердженими ознаками важких форм соціопатії, психопатії та інших особистісних патологій а також серйозних психічних захворювань) не повинні мати будь-якої можливості отримувати вищу політичну владу в державі та міждержавних органах.

Наклепницька дезінформація, здійснювана керівництвом будь-якої держави проти іншої держави, її представників або будь-якої соціальної групи (особливо – якщо це здійснюється у величезних масштабах, і наслідки є жахливими), має прирівнюватись до воєнних злочинів і підпадати під юрисдикцію міжнародних кримінальних судів.

Право людини на правдиву інформацію і захист від руйнівного впливу пропаганди має прирівнюватись до права на життя. А якщо такий вплив здійснюється на дітей, це має розглядатись як обтяжуючі обставини.

Необхідно розробити механізми, які уможливлювали б реалізацію цих принципів. В міжнародному кримінальному праві мають бути закріплені відповідні норми і правила, які б регулювали відносини між політичними суб'єктами і містили необхідні інструменти запобігання їх порушенням.

Список цитованої та рекомендованої літератури

- Агеева, В. (2021). *За лапшами імперії. Есеї про українсько-російські культурні відносини*. Київ: Віхола.
- Аджемоглу, Д., Робінсон, Д. (2022а). *Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності*. 7-ме вид. Київ: Наш Формат.
- Аджемоглу, Д., Робінсон, Д. (2022б). *Вузький коридор. Держави, суспільства і доля свободи*. 2-ге вид. Київ: Наш Формат.
- Алчевская, Х. Д. (2015). Достоевский. В *Воспоминания и исследования о творчестве Ф. М. Достоевского. Книга первая* (с. 147–171). Москва-Берлин: Директ-Медия.
- Александрова, М. В. (2015). Соціокультурні трансформації сучасної України крізь призму поняття травми. *Культура України*, 48, 206–217.
- Александрова, М. В. (2016). Колективізація як культурна травма. *Культура України*, 52, 232–241.
- Андерсон, Б. (2001). *Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму*. 2-е вид. Київ: Критика.
- Арендт, Х. (2005). *Джерела тоталітаризму*. Київ: Дух і літера.
- Арістотель (2007). Поетика. В М. Борецький, В. Зварич (Упор.) *Античні поетики* (с. 27–64). Київ: Грамота.
- Афонін, Е. А., Бандурка, О. М., Мартинов, А. Ю. (2008). *Соціальні цикли: історико-соціологічний підхід*. Харків: Титул.
- Барішполець, О. Т. (2013). *Брехня в інформаційному просторі та міжособовій комунікації: монографія*. Кіровоград: Імекс-ЛТД.
- Берген, Д. Л. (2021). *Війна та геноцид. Коротка історія Голокосту*. Київ: Дух і літера.
- Бехтерев, В. М. (1903). *Внушение и его роль в общественной жизни* (2-е изд.) Санкт-Петербург: Изд. К. Л. Риккера.
- Бехтерев, В. М. (1921). *Коллективная рефлексология*. Петроград: Колос.
- Бокоч, В. (2019). «Русский мир» як антиукраїнська релігійно-політична концепція. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*, 24, 134–140.
- Борошенко, О. В. (2017). Культурная травма и социокультурная сфера общества. *Наука и инновации в современном мире: философия, литература и лингвистика, культура и искусство, архитектура и строительство, история* (с. 107–114). Одесса: Изд-во С. В. Купrienko.
- Браточкин, А. (2015). Культурная травма и медиа. *Культура 3.0.: материалы семинара (Киев, 15 ноября 2014 г.)*. Взято з <http://gefter.ru/archive/15301>
- Бредбері, Р. (2018). *451° за Фаренгейтом*. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан.
- Брехуненко, В. (2017). *Війна за свідомість. Російські міфи про Україну та її минуле*. Київ: ПП Брехуненко Н. А.
- Ван Вик, Ю. Е. (2001). Действующие факторы групповой аналитической терапии. *Психоаналитический журнал Харьковского областного психоаналитического общества*, 2, 57–80.
- Василенко, В. С. (2015). Травма як соціокультурна категорія: історія дослідження. *Актуальні проблеми української літератури і фольклору: Науковий збірник*, Вип. 23. Вінниця: ДонПУ, 190–202.
- Василенко, В. (2018). Збираючи уламки досвіду: теоретична (ре)концептуалізація травми. *Слово і час: науково-теоретичний журнал*, 11, 109–122.

- Васютинський, В. (2005). *Інтеракційна психологія влади*. Київ.
- Васютинський, В. (2022). *Винні чи безвинні? Почуття провини в колективній свідомості українців*: монографія. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
- Ваторопин, А. С. (2011). Русский фашизм в современной России: социологический анализ. *Социум и власть*, 29(1), 28–32.
- Вознесенська, О. Л. (2017). Імплицитна типологія медіатравм в контексті медіа-активності особистості. *Медіатравма в умовах інформаційної війни: психологічний та педагогічний аспекти*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. 20-21 червня 2017 р. Взято з <http://mediaosvita.org.ua/book/voznenesenska-o-l-implitsytyna-typologiyamediatravm-v-konteksti-mediaaktivnosti-osobystosti/>
- Вознесенська, О., Робело-Тимченко, Н., Спейзер, В. М., Спейзер, Ф., Старовойтов, А. (2023). Арттерапія в роботі з колективною травмою. *Простір арт-терапії: Зб. наук. праць*, 1(33), 4–26.
- Волошина, Лариса (2016). «Принуждение к эмпатии» как форма психологического насилия садистов. *Украина Криминальная*, 27.12.16. Взято з <https://cripo.com.ua/opinion/?p=223597/>
- Гайслер, Ф., Гёрмар, Ф. (2004). Обмен ролями с врагом: Мореновская социодрама работает с темой насилия и праворадикализма. *Психодрама и современная психотерапия*, 4, 50–68.
- Гантінгтон, С. П. (2006). *Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку*. Пер. з англ. Львів: Кальварія.
- Гарькавец, С. А. (2016). Проблема конкурентной виктимности и вооруженный конфликт на юго-востоке Украины. *Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Психологія*, 21, 2(42), 39–49.
- Гнатенко, П. І. (1997). *Український національний характер*. Київ: «ДОК-К».
- Гнатенко, П. І. (2017). *Психология агрессивности человека*. Киев: Наукова думка.
- Гнатенко, П. (2022). *Феномен ідентичності: монографія*. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ».
- Гой, Т. В., Горностай, П. П., Кистаева, Е. В. (2005). Общество и коллективная травма: Семинар Питера Келлермана. *Психодрама и современная психотерапия*, 2–3, 141–145.
- Головатий, М. Ф. (2006). *Політична міфологія: Навчальний посібник*. Київ: МАУП.
- Головаха, Е. И., Панина, Н. В. (1994). *Социальное безумие: история, теория и современная практика*. Киев: Абрис.
- Горностай, П. П. (2004). Социодрама на Майдане: Четыре цвета украинской политики. *Психодрама и современная психотерапия*, 4, 43–49.
- Горностай, П. П. (2014). Коллективные травмы и национальный характер. *Психологічне консультування і психотерапія*, 1–2, 145–157.
- Горностай, П. П. (2015). Современная Украина в свете исторических травм. *Персональний сайт психолога Павла Горностая*. Взято з <http://gorn.kiev.ua/publ91.htm>
- Горностай, П. П. (2017). Концепція паралельних процесів у навчально-терапевтичних групах. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 39(42), 131–144. [https://doi.org/10.33120/ssj.vi39\(42\).47](https://doi.org/10.33120/ssj.vi39(42).47)
- Горностай, П. П. (Ред.) (2018). *Свідоме і несвідоме у груповій взаємодії: монографія* [П. П. Горностай, О. Л. Коробанова, О. Т. Плетка та інші]. Кропивницький: Імекс-ЛТД. <https://lib.iitta.gov.ua/712566/>
- Горностай, П. П. (2019). Групові захисні механізми як форма реагування на колективні травми. *Проблеми політичної психології*, 22(8), 89–114. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-27>

Горностай, П. П. (2020). Інформаційна травма: феноменологія та психопатологія. *Проблеми політичної психології*, 9(23), 39–54. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-45>

Горностай, П. (2021). Травма жертви і травма агресора у міжгрупових конфліктах. *Проблеми політичної психології*, 24(1), 114–133. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-68>

Горностай, П. П., Чорна, Л. Г. (Ред.) (2022). *Міжгрупова взаємодія в умовах війни: ідентичності, картини світу, додання травми: матеріали круглого столу*. Київ: Талком. Взято з <http://gorn.kiev.ua/group/Intergroup-Interaction-in-War-Time.pdf>

Горностай, П. П., Чорна, Л. Г. (Ред.) (2023). Актуальні проблеми психології малих груп в умовах війни та повоєнного часу: матеріали наукової конференції. Київ: Талком. Взято з <http://gorn.kiev.ua/group/2023-Actual-problems-of-small-group-psychology.pdf>

Горностай, П. П. (2023). Міфи історії України. *Персональний сайт психолога Павла Горностая*. Взято з <http://gorn.kiev.ua/myths.htm>

Грицак, Я. (2015). *Куди рухається світ*. Київ: Грані-Т.

Гула, Р. В. (2016). «Русский мир» – фантом чи реальність? Аспекти політологічного аналізу. *Наукові праці МАУП*, 50(3), 7–14.

Гундорова, Т. (2012). *Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: есеї*. Київ: Грані-Т.

Гуржи, В. (2015). Наслідки реалізації доктрини «Рускій мір» в Україні. *Схід*, 2(134), с. 34–40. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Skhid_2015_2_7

Дацюк, Сергей (2011). Основы цивилизационной антропологии. В Теории перспективы: Интернет-книга. Киев. Взято з http://www.uis.kiev.ua/xyz/tp/tp-book.htm#_Toc309206604

Демонстрація на вулиці Розенштрассе. У Вікіпедія – Вільна енциклопедія. Взято з https://uk.wikipedia.org/wiki/Демонстрація_на_вулиці_Розенштрассе

Діти депортовані та/або примусово переміщені в Росію з 24 лютого 2022 року. «Діти війни». Офіційний портал Міністерства реінтеграції деокупованих територій. <https://childrenofwar.gov.ua>

Джонсон, Б. (2019). *Фактор Черчилля. Як одна людина змінила історію*. Харків: Vivat.

Донцов, Д. (2019). *Геополітика*. Харків: Фоліо.

Донченко, Е. А. (2005). *Фрактальная психология (Доглубинные основания индивидуальной и социальной жизни)*. Київ: Знання.

Донченко, О. А. (Ред.) (2006). *Основы фрактальной психологии: Проект психоекологічного оновлення*. Київ: Міленіум.

Донченко, О., Романенко, Ю. (2001). *Архетипи соціального життя політика (Глибинні регулятиви психологічного повсякдення): Монографія*. Київ: Либідь.

Достоевский, Ф. М. (1994). *Дневник писателя. Сентябрь 1876. В Собрание сочинений (т. 13.)*. Санкт-Петербург: Наука.

Дугин, А. Г. (1997). *Основы геополитики. Геополитическое будущее России*. Москва: Арктогея.

Дюрренматт, Ф. (1974). *Гостина старої дами*. Мюнхен: Сучасність.

Еко, Умберто (1996). Ур-фашизм. *Сучасність*, № 5, с. 43–51.

Зворський, С. Л. (2023). Бібліокластія. В *Українська бібліотечна енциклопедія*. Взято з <https://ube.nlu.org.ua/article/Бібліокластія>

- Зеленін, В. В. (2017). *Основи міфодизайну. Психотехнології керування медіа реальністю*. Київ: Гнозис.
- Зеленін, В. В. (2015). *По той бік правди: нейролінгвістичне програмування як зброя інформаційно-пропагандистської війни (навчальний посібник). Том перший. НЛП XX століття*. 2-ге вид., випр. і допов. Київ: Вид-во «Люта справа».
- Зеленін, В. В. (2018). Історичний міфодизайн як психотехнологія сучасної інформаційно-психологічної війни: базові постулати, завдання та структура міфотворення. *Український психологічний журнал*, 1(7), 58–73.
- Зінченко, О., В'яткович, В., Майоров, М. (Ред.) (2016). *Війна і міф. Невідома Друга світова*. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля».
- Зликов, В. Л. (2018). Психологічні аспекти феномену післяправди. *Актуальні проблеми психології*, 1(14), 122–131.
- Зликов, В.; Лукомська, С. (2023). *Нариси з історії становлення мілітарної ідентичності українців: монографія*. Київ-Ніжин: Видавець ФОП Лисенко М. М.
- Искандер, Ф. А. (2000). Ночной вагон. *Знамя*, 1, 132–153.
- Калюжний, Є. (Упор.) (2021). *Москва – Третій Рим. Походження міфу*. Київ: Смолоскип.
- Канетті, Е. (2001). *Маса і влада*. Київ: Видавничий дім «Альтернативи».
- Карп, М., Холмс, П., Таувон, К. Б. (Ред.) (2013). *Руководство по психодраме / пер с англ.* Киев: Изд. П. Горностай.
- Карпенко, З. С. (2017). Ідея циклічності в історичній соціальній психології. В Н. В. Родіна, О. М. Альошин, О. І. Кононенко (Ред.) *Пізнавальний та перетворювальний потенціал історичної психології як науки: матеріали IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції* (с. 5–9). Одеса: Вид-во ОНУ ім. І. І. Мечникова.
- Карут, К. (2017). *Почути травму. Розмови з провідними спеціалістами з теорії та лікування катастрофічних досвідів*. Київ: Дух і літера.
- Касьянов, Г. В. (2016). Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію поняття. *Український історичний журнал*, 2, 118–137.
- Келлерман, П. Ф. (2004). Социодрама. *Психодрама и современная психотерапия*, 4, 7–21.
- Кириллов, И. (1914). *Третий Рим. Очерк исторического развития идеи русского мессианизма*. Москва: Товарищество Типо-литографии И. М. Машистова.
- Кіпіані, В. (Укл.) (2017). *Війна двох правд. Поляки та українці в кривавому ХХ столітті*. Харків: Vivat.
- Кісь, О. (2010). Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен (Ред.). *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело: Зб. наук. ст.* (с. 171–191). Харків: ПП «ТОРГСІН ПЛЮС».
- Климчук, В. О. (2020). *Психологія посттравматичного зростання: монографія*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
- Ключевский, В. О. (2002). *Русская история: Полный курс лекций: В 3-х т.* Москва: АСТ; Минск: Харвест, т. 1. (Лекция XVIII). Взято з https://azbyka.ru/otechnik/Vasilij_Klyuchevskij/kurs-russkoj-istorii/18
- КМІС (2021). Ставлення населення України до Росії та населення Росії до України, листопад 2021 року: прес-реліз. Київський міжнародний інститут соціології: соціологічні та маркетингові дослідження. Взято з <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1078>

- Козелецкий, Ю. (1991). *Человек многомерный (психологические эссе)*. Киев: Лыбидь.
- Кочубейник, О. М. (2023). *Надзвичайна ситуація як соціальна конструкція: монографія*. Кропивницький: ІмексЛТД.
- Кривуцький, Іван (2001). *За Полярним колом: спогади в'язня Гулагу Ж-545*. Львів: Духовна вісь; Полтава.
- Кузьменко, В. П. (2002). Історичні цикли розвитку України та Росії в теорії їх соціально-економічного генезису. *Стратегічна панорама*, № 2, 177–192.
- Кукиер, Р. (2004). Психодрама Человечества. Действительно ли это утопия? *Психодрама и современная психотерапия*, 4, 29–42.
- Кулеба, Д. (2019). *Війна за реальність. Як перемагати у світі фейків, правд і спільнот*. Київ: Книголав.
- Курбан, О. В. (2015). Теорія інформаційної війни: базові основи, методологія та понятійний апарат. *ScienceRise*, 11(1), 95–100.
- Кэй, Д., Шайффеле, Э. (2007). Противостояние нетерпимости: Возвращение к Мореновскому видению психодрамы как Театра социальных изменений. *Психодрама и современная психотерапия*, 1, 15–27.
- Лазоренко, О. А. (2015). Інформаційний складник гібридної війни Російської Федерації проти України: тенденції розвитку. *Стратегічні пріоритети*, 3(36), 124–133.
- Лебонь, Г. (1896). *Психология народовъ и массъ*. Санкт-Петербург: Изд. Ф. Павленкова.
- Лемкін, Р. (2009). *Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами)*. [Ред. Р. Сербин; Упоряд. О. Стасюк]. Київ: Майстерня книги.
- Ліщинська, О. А. (2008). *Культова психічна залежність: передумови, чинники, механізми*. Київ: ТОВ «Легко інк».
- Луїс, К. С. (2005). *Просте християнство*. Канада – Україна.
- Маккін, Д. (2022). *І сталася тьма. Рузвельт, Гітлер і західна дипломатія напередодні війни*. Київ: Лабораторія.
- Маклюк, О. М. (2020). Ритуалізація колективної травми в об'єктах історико-культурного туризму. В *Актуальні проблеми міжнародних відносин та міжнародного права* (с. 69–73). Київ: Київський ун-т ім. Бориса Грінченка.
- Мальцева, К. С. (2000). Групова ідентичність та інтра-групові захисні механізми. *Наукові записки НаУКМА. Том 18. Теорія та історія культури*, 92–96.
- Марасв, В., Білик, Ю. (2022). Рашизм, або чому росіяни – нові нацисти. *Вокс Україна*, 23 березня 2022. Взято з <https://voxukraine.org/rashyzm-abo-chomu-rosiyanynovi-natsysty/>
- Марино, Р. Ф. (2001). *История Доктора: Джей Л. Морено – создатель психодрамы, социометрии и групповой психотерапии*. Москва: Класс.
- Маслюк, А. М. (2010). Різновиди депривуючих чинників подій голодоморів в Україні першої половини ХХ століття. *Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України*, 38, 238–246.
- Маслюк, А. М. (2011). *Переживання людиною довготривалої фізіологічної депривації (на матеріалах голодоморів в Україні)*. Ніжин: ПП Лисенко М.М.
- Мицик, Ю.; Бойко, А.; Таранець, С. (Упор.) (2003–2014). *Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив*. Т. 1–10. Київ.
- Мілгрэм, С. (2019). *Покора авторитету. Погляд експериментатора*. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля».
- Морено, З. Т. (2003). Обзор психодраматических техник. *Психодрама и современная психотерапия*, 2, 4–15.

- Морено, Я. Л. (2001). *Социометрия: Экспериментальный метод и наука об обществе*. Москва: Академический проект.
- Музыльв, А. (2019). Коллективная обида: к вопросу определения феномена. *Социологічні студії*, 2(15), 21–29. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2019-02-21-29>
- Нагорна, Л. П. (2012). *Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Найдонова, Л. А. (2009). Голодомор: страждання, спричинені політичною технологією. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць*, 9, 73–87.
- Найдонова, Л. А. (2012). Історична травма спільноти: як нащадкам пам'ятати трагедії? *Практична психологія та соціальна робота*, 2, 48–54.
- Найдонов, М. І., Найдонова, Л. А., Григоровська, Л. В. (2022). Психологічні проблеми вимірювання схильності до відтворювання фашизму, авторитаризму, тоталітаризму в суспільстві: до конструювання синтетичної шкали (аналіз міжнародного досвіду). *Проблеми політичної психології. Тематичний спецвипуск з питань євроінтеграції*, 11(25), 99–125. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol25-Year2022-89>
- Наор, Я. (2005). Театр Холокосту. *Психодрама и современная психотерапия*, 4, 15–30.
- Наор, Я., Готт, Х. (2011). Навстречу исцелению: Противостояние Холокосту через психодраму, социодраму и ритуалы. *Психодрама и современная психотерапия*, 1–2, 39–46.
- Огієнко, В. І. (2013). Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження. *Національна та історична пам'ять*, 6, 145–156.
- Огієнко, В. І. (2011). Культурна травма у сучасній зарубіжній історіографії: концепт та метод. *Національна та історична пам'ять*, 1, 148–160.
- Оксанен, С. (2019). Чому всі хвалять промову Оксанен про Україну – переклад. *Читомо – Культурно-видавничий проєкт*, 4.10.2019. Взято з <https://chytomo.com/chomu-vsi-khvaliat-promovu-oksanen-pro-ukrainu-pereklad/>
- Онуфрів, С. (2018). Психологічні наслідки історичної амнезії про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика*, 43, 302–311.
- Орвелл, Дж. (2021). 1984. Київ: Знання.
- Орлов, Ю. В. (2020). Traumastudies у фокусі кримінологічного аналізу (український контекст). *Вісник Кримінологічної асоціації України*, 2(23), 13–31. <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/9578>
- Ортега-і-Гасет, Х. (1994). Бунт мас. У Х. Ортега-і-Гасет. *Вибрані твори* (с. 15–139). Київ: Основи.
- Панасюк, Л. В. (2021). Ідеологія «Русского мира» і білінгвізм. *Політикус*, 3, с. 110–115. Взято з http://politicus.od.ua/3_2021/17.pdf
- Панок, В. Г. (1999). *Методичні підходи до надання психологічної допомоги потерпілим від техногенної катастрофи*. Київ: ЦСЕСП.
- Панок, В. Г.; Скребець, В. О.; Яковенко, С. І. (1998). *Психологічна феноменологія екологічної катастрофи (на матеріалах Чорнобильської катастрофи)*: монографія. Київ.
- Пападопулос, Р. (2023). *У чужому домі. Травма вимушеного переміщення: шлях до розуміння та одужання*. Київ: Лабораторія.
- Перга, Т. Ю. (2016). Вплив екологічних катастроф на колективну пам'ять: концептуальні засади дослідження. *Гілея: науковий вісник*, 106, 212–215.

Пионтовский, Андрей (2000). Путинизм как высшая и заключительная стадия бандитского капитализма в России. «Яблоко», 11 января 2000 года. Взято з https://www.yabloko.ru/Publ/Book/Fire/fire_002.html

Плетка, О. Т. (2017). Вторинна травматизація: класифікація медіатравм. У *Медіатравма в умовах інформаційної війни: психологічний та педагогічний аспекти*: матеріали Всеукр. наук.-практ. Конф 20–21 червня 2017 р. Взято з <http://mediaosvita.org.ua/book/pletka-o-t-vtorynna-travmatyzatsiya-klasyfikatsiya-mediatravm/>

Плохій, С. (2023а). *Брама Європи*. Перероб. і доп. вид. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля».

Плохій, С. (2023б). *Російсько-українська війна: повернення історії*. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля».

Плющ, А. Н. (2017). *Социально-психологические механизмы информационного влияния*. Нежин: Аспект-Полиграф.

Почепцов, Г. Г. (2015). *Сучасні інформаційні війни*. Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська Академія».

Почепцов, Георгій (2017). Победа над массовым сознанием и мышлением: как работает объективный инструментарий на субъективной основе. *Хвиля*, 06.06.2017. Взято з <http://hvylya.net/analytics/society/pobeda-nad-massovym-soznaniem-i-myishleniem-kak-rabotaet-obektivnyi-instrumentariy-na-subektivnoy-osnove.html>

Почепцов, Георгій (2019). Постправда как новый виток развития цивилизации. *Детектор медіа*, 19 травня 2019. Взято з <https://ms.detektor.media/mediaanalitika/post/22902/2019-05-19-postpravda-kak-novyy-vytok-razvityya-tsyvylizatsyy/>

Почепцов, Г. Г. (2015). *Сучасні інформаційні війни*. Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська Академія».

Приліпко, Т., Марченко, О., Мусіна, З. (Упоряд.) (2008). *Політичні репресії радянської доби в Україні: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик*. Київ: Арістей.

Проханов, А. А. (Сост.) (2016). *Доктрина Русского мира*. Москва: Книжный мир.

Пушонкова, О. А. (2011). Смыслы культуры і моделі ідентичності в дискурсі травми. *Вісник Черкаського університету. Серія «Філософія»* (210), 5–11.

Рева, І. (2019). *По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій: Науково-популярне видання*. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: К.І.С.

Розумюк, В. (2006). Міф тоталітарної «ідеократії». *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 30(2), 206–216. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2006_30%282%29_22

Руденко, Ю. Ю. (2020). Інтеграційний потенціал історичної пам'яті в контексті формування консолідаційної моделі національної ідентичності. *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*, 2(46), 34–39. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.2\(46\).226608](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.2(46).226608)

Сакс, Дж. М. (2003). Голос Я. Л. Морено: Интервью с создателем психодрамы. *Психодрама и современная психотерапия*, 1, 5–21.

Семиліт, М. В. (2013). *Проектування життєвого шляху особистості: соціально-психологічний аналіз*. Київ: ІСПП; вид. Чабаненко Ю. А.

Семиліт, М. В. (2021). *Соціально-психологічні засади проектування життєвого шляху особистості*: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.05. Севе́родоне́цьк: СНУ ім. В. Даля.

- Сенченко, М. І. (2014). *Латентна світова інформаційна війна*. Київ: ФОП Стебеляк.
- Сергейцев, Тимофей (2022). Что Россия должна сделать с Украиной. *РИА Новости*, 03.04.2022. <https://ria.ru/20220403/ukraine-1781469605.html>
- Слюсаревський, М. М. (2018). Наукові уявлення про складові психіки великих груп: спроба “інвентаризації”. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 41(44), 126–156. [https://doi.org/10.33120/ssj.vi41\(44\).179](https://doi.org/10.33120/ssj.vi41(44).179)
- Слюсаревський, М. М. (2022). Соціально-психологічний стан українського суспільства в умовах повномасштабного російського вторгнення: нагальні виклики і відповіді: Наукова доповідь на засіданні Президії НАПН України 21 квітня 2022 р. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 4(1). <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4124>
- Слюсаревський, М., Чуніхіна, С. (Ред.). (2022). *Психологія російсько-української війни: внутрішній погляд: матеріали Всеукраїнського круглого столу (7 квітня 2022 року)*. Київ: Талком.
- Снайдер, Т. (2017). *Чорна земля. Голокост як історія і застереження*. Київ: Медуза.
- Снайдер, Т. (2020). *Шлях до несвободи: Росія, Європа, Америка*. Львів: Човен.
- Спалення книг. У Вікіпедія – Вільна енциклопедія. Взято з https://uk.wikipedia.org/wiki/Спалення_книг
- Список голодів. У Вікіпедія – Вільна енциклопедія. Взято з https://uk.wikipedia.org/wiki/Список_голодів
- Список зруйнованих бібліотек. У Вікіпедія – Вільна енциклопедія. Взято з https://uk.wikipedia.org/wiki/Список_зруйнованих_бібліотек
- Список рятівників людей від Голодомору в Україні (1932–1933). У Вікіпедія – Вільна енциклопедія. Взято з [https://uk.wikipedia.org/wiki/Список_рятівників_людей_від_Голодомору_в_Україні_\(1932—1933\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Список_рятівників_людей_від_Голодомору_в_Україні_(1932—1933))
- Станков, Г. (2019). Историческата травма: Когато гръм удари, как ехото (не) заглъхва. *Психология*, 3(3), 63–103.
- Стасевська, О. А. (2018). Експлікація аксіологічного аспекту концепту «історична пам'ять». *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, 1, 123–135.
- Стасюк, О. (2008). *Геноцид українців: деформація народної культури*. Київ: ВД «Стилос».
- Стасюк, О. (2019). *Нариси про Голодомор*. Київ: Вид. Мельник М. Ю.
- Старченко, Н. П. (2021). *Українські світи Речі Посполитої. Історії про історію*. Київ: Laugus.
- Сторожук, С. В., Кривда, Н. Ю. (2023). Колективна травма і групова ідентичність. *Гуманітарні студії: педагогіка, психологія, філософія*, 14(1), 221–231.
- Стрільчук, Л. (2015). Теоретичний конструкт історичної пам'яті: дефініції й сучасний зміст. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*, 15, 121–125.
- Суська, О. О. (2008). *Інформаційний імунітет: Проблеми психологічного захисту в інформаційному просторі. Монографія*. Київ.
- Суший, О. В. (2014). Проблема колективної травми в українському соціумі та пошук стратегій її опанування. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 6 (74), 18–32.
- Талєб, Н. Н. (2017). *Чорний лебідь: Про (не)ймовірне в реальному житті*. Київ: Наш Формат.
- Татенко, В. О. (2021). *Соціальна психологія націєтворення: суб'єктно-вчинковий підхід: монографія*. 2-ге вид., перероб. і допов. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Титаренко, Т. М. (2019). Екзистенційний ландшафт посттравматичного життєтворення особистості. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 44(47), 7–15.

Титаренко, Т. М. (2020). *Посттравматичне життєтворення: способи досягнення психологічного благополуччя*: монографія. Кропивницький: Імекс-ЛТД. Взято з <https://www.academia.edu/46161845/>

Тишков, В. А. (2007). Русский мир: смысл и стратегии. *Стратегии России*. № 3. Взято з <http://www.etnograf.ru/node/61>

Томпсон, Е. М. (2006). *Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм*. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи».

Трубецкой, Н. С. (1927). К Украинской Проблеме. *Евразийский временник*, Париж. Взято з <https://www.angelfire.com/nt/oboguev/images/nstukr.htm>

Турченко, Г., Турченко, Ф. (2014). *Проект «Новоросія»: 1764–2014. Ювілей на крові*. Запоріжжя: ЗНУ.

УІНП (2015). Голодомор не зламав. Пам'яті жертв геноциду Українського народу. *Український інститут національної пам'яті*, 17.11.2015. Взято з <https://uinp.gov.ua/informaciyi-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/golodomor-ne-zlamav-pamyati-zhertv-genocydu-ukrayinskogo-narodu>

Усатенко, І. (2018). Исторична травма: соціально-культурне явище чи новий мета-наратив? *Історичні і політологічні дослідження. Спеціальний випуск: Трансформації історичної пам'яті*, 89–96.

Фергюсон, Н. (2022). *Приреченість: політика і катастрофи*. Київ: Наш Формат.

Фельштинський, Ю., Литвиненко, О. (2023). *«ФСБ підриває Росію»*. Київ: Наш Формат.

Франкл, В. (2016). *Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі*. Пер. з англ. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля».

Фрейд, З. (1991). Достоевский и отцеубийство. В *«Я» и «Оно»: Труды разных лет* (Кн. 2) (с. 407–426). Тбілісі: Мерані.

Фрейд, З. (1992). *Психоанализ. Религия. Культура*. Москва: Ренесанс.

Фройд, З. (2019). *По той бік принципу задоволення*. Харків: Фоліо.

Фройд, З. (2022). *Психологія спільнот і аналіз людського «Я»*. Київ: Видавничий союз «Андронум».

Фролов, П. Д. (Ред.) (2011). *Інформаційний вплив: теорія і практика прогнозування*: монографія. Київ: Міленіум.

Фромм, Е. (2019). *Втеча від свободи*. Пер. з англ. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля».

Фромм, Э. (1994). *Анатомия человеческой деструктивности*. Москва: Республика.

Фромм, Э. (1995). Здоровое общество. В *Психоанализ и культура: Избранные труды Карен Хорни и Эриха Фромма* (с. 273–596). Москва: Юрист.

Фукуяма, Ф. (2020). *Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості*. Київ: Наш Формат.

Харарі, Ю. Н. (2022). *21 урок для 21 століття*. Київ: BookChef.

Хронологія утисків української мови. У *Вікіпедія – Вільна енциклопедія*. Взято з https://uk.wikipedia.org/wiki/Хронологія_утисків_української_мови

Чиж, В. Ф. (2002). *Психология злодея, властелина, фанатика: Записки психиатра*. Москва: ТЕРРА – Книжный клуб; Республика.

- Чорна, Л. Г. (2019). Груповий міф як соціально-психологічне явище. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 43(46), 116–124.
[https://doi.org/10.33120/ssj.vi43\(46\).30](https://doi.org/10.33120/ssj.vi43(46).30)
- Чорна, Л. Г. (Ред.) (2021а). *Проблемна взаємодія в групах: феноменологія, чинники, профілактика*: монографія. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
- Чорна, Л. Г. (Ред.) (2021б). *Групові ресурси подолання наслідків негативних соціальних явищ*: практичний посібник. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
- Чорна, Л. Г. (2022). Війна як форма вияву екстремальних міжгрупових відносин. В П. П. Горностай, Л. Г. Чорна (Ред.). *Міжгрупова взаємодія в умовах війни: ідентичності, картини світу, додання травми*: матеріали круглого столу (с. 56–62). Київ: Талком. Взято з <http://gorn.kiev.ua/group/Intergroup-Interaction-in-War-Time.pdf>
- Шайгородський, Ю. Ж. (2009). *Політика: взаємодія реальності і міфу*. Київ: Знання України.
- Шайгородський, Ю. (2010). Політичний міф як інструмент дослідження політики. *Сучасна українська політика*, 21, 32–38.
- Шаповал, Ю. (Ред.) (2013). *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід* [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.]. Київ: ІПЕНД.
- Шеллі, Мері (2018). *Франкенштейн, або Сучасний Прометей*. Київ: BookChef.
- Шутценбергер, А. А. (2005). *Синдром предков. Трансгенераційні зв'язи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциограммы*. Москва: Изд-во Института Психотерапии.
- Энгельс, Ф. (1957). *Борьба в Венгрии*. В К. Маркс и Ф. Энгельс. *Соч., 2-е изд., т. 6*. Москва: Госуд. изд-во полит. лит-ры.
- Эткинд, А. (2016). *Кривое горе: Память о непогребенных*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Юнг, К. Г. (1996). *Душа и миф: шесть архетипов*. Киев: Государственная библиотека Украины для юношества.
- Юнг, К. Г. (1997). *Архетипи і колективне несвідоме*. Львів: Астролябія.
- Яремчук, О. В. (2021). *Історична психологія: націєтворчий потенціал: монографія*. 2-ге вид., перероб., доповн. Кам'янець-Подільський: Рута.
- Яремчук, О. В. Шусть, В. В. Сасенко, В. М. (Ред.) (2020). *Історія в нас і ми в історії: психологія історичної пам'яті: матеріали другого і третього круглих столів* (8.11.2018, 17.10.2019). Київ: ІСПП НАПН України. Взято з <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2020/03/2-i-3-krugli-stoli-27.03.2020.pdf>
- Ятченко, В. Ф., Олійник, О. В. (2021). Соціальна травма і проблема ідентичності. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, 31, 79–83.
- Abozaglo, P. (Ed.). (2018). *Collective Trauma in Conflict Scenarios: A scoping study*. Ireland: Maynooth University – Edward M. Institute for Conflict Intervention.
- Abse, D. W., Ulman, R. B. (1977). Charismatic Political Leadership and Collective Regression. In R. S. Robins, (Ed.), *Psychopathology and Political Leadership*, (pp. 35–52). New Orleans: Tulane University Press.
- Adonis, C. K. (2016). Exploring the Salience of Intergenerational Trauma among Children and Grandchildren of Victims of Apartheid-Era Gross Human Rights Violations. *Indo-Pacific Journal of Phenomenology*, 16(1–2), 163–179.
<https://doi.org/10.1080/20797222.2016.1184838>
- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D. J. & Sanford, R. N. (1950). *The Authoritarian Personality*. New York: Harper & Brothers.

- Alexander, J. (2012). *Trauma: A social Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Alexander, J. C., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N. J. & Sztopka, P. (2004). *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press.
- Allpress, J., Barlow, F. K., Brown, R. & Louis, W. R. (2010). Atoning for colonial injustices: Group-based shame and guilt motivate support for reparation. *International Journal of Conflict and Violence*, 4(1), 75–88.
- Anderson, R. E., Stevenson, H. C. (2019). RECASTing racial stress and trauma: Theorizing the healing potential of racial socialization in families. *American Psychologist*, 74(1), 63–75. <https://doi.org/10.1037/amp0000392>
- American Psychiatric Association, (Ed.) (2022). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth Edition, Text Revision*. Washington, DC, USA: American Psychiatric Publishing.
- Aradau, C., van Munster, R. (2012). The Securitization of Catastrophic Events: Trauma, Enactment, and Preparedness Exercises. *Alternatives*, 37(3), 227–239. <https://doi.org/10.1177/0304375412449787>
- Arendt, H. (1951). *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Arendt, H. (1945). Organized guilt and universal responsibility. *Jewish Frontier*, 12(1), 19–23.
- Assmann, A. (2010). The Holocaust – A Global Memory? Extensions and Limits of a New Memory Community. In A. Assmann; S. Conrad (Eds.), *Memory in a Global Age* (pp. 97–117). Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Assmann, A. (2016). *Shadows of Trauma: Memory and the Politics of Postwar Identity*. New York: Fordham University Press.
- Assmann, J. (1995). Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique*, 65, 125–33.
- Atkinson, J., Nelson, J., Brooks, R., Atkinson, C. & Ryan, K. (2014). Addressing individual and community transgenerational trauma. In P. Dudgeon, H. Milroy and R. Walker (Eds.), *Working together: Aboriginal and Torres Strait Islander mental health and wellbeing principles and practice, 2nd edition* (pp. 373–382). Commonwealth of Australia.
- Austin, B., Fischer, M. (Eds.) (2016). *Transforming War-related Identities. Individual and Social Approaches to Healing and Dealing with the Past*. Berghof Handbook Dialogue Series No. 11, Berlin: Berghof Foundation.
- Aydin, C. (2017). How to Forget the Unforgettable? On Collective Trauma, Cultural Identity, and Mnemotechnologies. *Identity*, 17(3), 125–137. <https://doi.org/10.1080/15283488.2017.1340160>
- Bailey, K. D. (1990). *Social Entropy Theory*. Albany, New York: State University of New York Press.
- Bak, P. (1996). *How Nature Works: The Science of Self-Organized Criticality*. New York: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-1-4757-5426-1>
- Banks, I. (1999). *The Business*. London: Little, Brown Book Group.
- Barkan, E. (2001). *The Guilt of Nations: Restitution and Negotiating Historical Injustices*. London: The Johns Hopkins University Press.
- Barney, K., Mackinlay, E. (2010). “Singing Trauma Trails”: Songs of the Stolen Generations in Indigenous Australia. *Music and Politics*, 4(2), 1–25. <https://doi.org/10.3998/mp.9460447.0004.202>
- Bar-On, D. (1998). *The Indescribable and the Undiscussable: Reconstructing Human Discourse after Trauma*. Budapest: Central European University Press.

- Bar-On, D. (Ed.) (2000). *Bridging the Gap: Story Telling as a Way to Work through Political and Collective Hostilities*. Hamburg: Edition Körber-Stiftung.
- Bar-On, D. (2006). *Tell Your Life Story: Creating Dialogue among Jews and Germans, Israelis and Palestinians*. Budapest: Central European University Press.
- Bar-Tal, D., Chernyak-Hai, L., Schori, N. & Gundar, A. (2009). A sense of self-perceived collective victimhood in intractable conflicts. *International Review of the Red Cross*, 91(874), 229–258. <https://doi.org/10.1017/S1816383109990221>
- Bar-Tal, D. (Ed.) (2011). *Intergroup Conflicts and their Resolution: Social Psychological Perspective*. New York: Psychology Press.
- Baquero, R. P. (2021). From Psychoanalysis to Cultural Trauma: Narrating Legacies of Collective Suffering. *Critical Horizons*, 22(4), 370–385. <https://doi.org/10.1080/14409917.2021.1957359>
- Baumeister, R., Hastings, S. (1997). Distortions of collective memory: How groups flatter and deceive themselves. In J. W. Pennebaker, D. Paez, B. Rimé. (Eds.), *Collective memory and political events: Social psychological perspectives* (pp. 277–293). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Bazargan-Forward, S., Tollefsen, D. (Eds.) (2020). *Routledge Handbook of Collective Responsibility*. New York: Routledge.
- Berne, E. (1963). *The Structure and Dynamics of Organizations and Groups*. Philadelphia, PA: Lippincott.
- Bezo, B. (2017). A Child Rights Perspective on Intergenerational Trauma. *Canadian Journal of Children's Rights*, 4(1), 71–91. <https://doi.org/10.22215/cjcr.v4i1.89>
- Bezo, B., Maggi, S. (2015a). Living in “survival mode:” Intergenerational transmission of trauma from the Holodomor genocide of 1932–1933 in Ukraine. *Social science & medicine*, 134, 87–94. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2015.04.009>
- Bezo, B., Maggi, S. (2015b). The Intergenerational Impact of the Holodomor Genocide on Gender Roles, Expectations and Performance: The Ukrainian Experience. *Annals of Psychiatry and Mental Health*, 3(3), 1030.
- Bezo, B., Maggi, S. (2018). Intergenerational perceptions of mass trauma's impact on physical health and well-being. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 10(1), 87–94. <https://doi.org/10.1037/tra0000284>
- Bion, W. R. (2004). *Experiences in Groups and other papers*. Brunner-Routledge.
- Bjornsson, A. S., Hardarson, J. P., Valdimarsdottir, A. G., Gudmundsdottir, K., Tryggvadottira, A., Thorarinsdottir, K., Wessman, I., Sigurjonsdottir, Ó., Davidsdottir, S. & Thorisdottir, A. S. (2020). Social trauma and its association with posttraumatic stress disorder and social anxiety disorder. *Journal of Anxiety Disorders*, 72. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2020.102228>
- Bloom, S. L. (2006). Societal trauma: Danger and democracy. In N. Totton (Ed.), *The Politics of Psychotherapy: New Perspectives* (pp. 17–29). London: Open University Press.
- Blumer, H. (1951). Collective Behavior. In A. M. Lee (Ed.), *Principles of Sociology* (pp. 67–121). New York: Barnes & Noble.
- Boehnlein, J. K. (1987). Culture and society in posttraumatic stress disorder: implications for psychotherapy. *American Journal of Psychotherapy*, 41(4), 519–30. <https://doi.org/10.1176/appi.psychotherapy.1987.41.4.519>
- Bomba, J. (2013). Psychodynamic groups as used to work through collective trauma memory. *Archives of Psychiatry and Psychotherapy*, 15(3), 41–48.

Bombay, A., Matheson, K. & Anisman, H. (2009). Intergenerational Trauma: Convergence of Multiple Processes among First Nations peoples in Canada. *International Journal of Aboriginal Health*, 5(3), 6–47.

Boszormenyi-Nagy, I., Spark, G. V. (1984). *Invisible Loyalties: Reciprocity in Intergenerational Family Therapy*. New York : Brunner/Mazel, U.S.A.

Bowen, M. (1978). *Family Therapy in Clinical Practice*. New York, NY: Jacob Aronson.

Brandenberger, D. (2002). *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956*. Cambridge, MA: Harvard University Press. <https://doi.org/10.1353/jsh.2004.0119>

Branscombe, N. R., Doosje, B. & McGarty, C. (2002). Antecedents and consequences of group-based guilt. In D. M. Mackie, E. R. Smith (Eds.), *From prejudice to intergroup emotions: Differentiated reactions to social groups* (pp. 49–66). Philadelphia: Psychology Press.

Brave Heart, M. Y. H. (1999) Gender differences in the historical trauma response among the Lakota. *Journal of Health & Social Policy*, 10(4), 1–21. https://doi.org/10.1300/J045v10n04_01

Brave Heart, M. Y. H. (2000). Wakiksuyapi: Carrying the historical trauma of the Lakota. *Tulane Studies in Social Welfare*, 21, 245–266.

Brave Heart, M. Y. H. (2003). The historical trauma response among natives and its relationship with substance abuse: A Lakota illustration. *Journal of psychoactive drugs*, 35(1), 7–13. <https://doi.org/10.1080/02791072.2003.10399988>

Brave Heart, M. Y. H., Chase, J., Elkins, J. & Altschul, D. B. (2011). Historical Trauma Among Indigenous Peoples of the Americas: Concepts, Research, and Clinical Considerations, *Journal of Psychoactive Drugs*, 43(4), 282–290, <https://doi.org/10.1080/02791072.2011.628913>

Brinkley, D. (2003). *Brinkley's Beat: People, Places, and Events That Shaped My Time*. New York: Knopf.

Brock, W. A. (2001). *Growth Theory, Nonlinear Dynamics and Economic Modelling: Scientific Essays of William Allen Brock*. Cheltenham: Edward Elgar.

Brown-Rice, K. (2013). Examining the Theory of Historical Trauma Among Native Americans. *The Professional Counselor* 3(3), 117–130. <https://doi.org/10.15241/kbr.3.3.117>

Brunner, M. (2011). Criticizing Collective Trauma: A Plea for a Fundamental Social Psychological Reflection of Traumatization Processes. In C. Barrette, B. Haylock, D. Mortimer (Eds.), *Traumatic Imprints. Performance, Art, Literature and Theoretical Practice* (pp. 199–207). Oxford: Inter-Disciplinary Press.

Budryte, D., Resende, E. (Eds.) (2022–2023). COVID-19 as a Collective Trauma in Global Politics: Disruption, Destruction and Resilience. A special issue of *Societies*, 12–13. Retrieved from https://www.mdpi.com/journal/societies/special_issues/COVID_Destruction

Burrowes, A. (2019). *Post Traumatic Slave Syndrome: A Literature Review on African American Community Healing and Expressive Arts Therapy*. Expressive Therapies Capstone Theses.

Calhoun, L. G., Tedeschi, R. G. (2006). *Handbook of Posttraumatic Growth: Research and Practice*. Mahwah, NJ: Erlbaum.

Carnabucci, K., Anderson, R. (2011). *Integrating Psychodrama and Systemic Constellation Work: New Directions in Action Methods, Mind-Body Therapies and Energy Healing*. London: Jessica Kingsley Publishers.

Carter, R. T. (2007). Racism and Psychological and Emotional Injury: Recognizing and Assessing Race-Based Traumatic Stress. *The Counseling Psychologist*, 35(1), 13–105. <https://doi.org/10.1177/0011000006292033>

Carter, R. T., Muchow, C. (2017). Construct validity of the Race-Based Traumatic Stress Symptom Scale and tests of measurement equivalence. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 9(6), 688–695. <https://doi.org/10.1037/tra0000256>

Caruth, C. (Ed.). (1995). *Trauma: Explorations in Memory*. Baltimore; London: The Johns Hopkins University Press.

Caruth, C. (1996). *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Baltimore; London: The Johns Hopkins University Press.

Castellano, M. B., Archibald, L., (2007). Healing Historic Trauma: A Report From The Aboriginal Healing Foundation. *Aboriginal Policy Research Consortium International (APRCi). Paper 111*: 69–92.

Chabreah, A. (2022). Drama therapy and complex collective trauma. *Drama Therapy Review*, 8, Issue Drama Therapy with Incarcerated, Criminalized and Justice-Impacted Populations, 113–119. https://doi.org/10.1386/dtr_00095_7

Chang, K. (2017). Living with Vulnerability and Resiliency: The Psychological Experience of Collective Trauma. *Acta Psychopathologica*, 3, S1: 53. <https://doi.org/10.4172/2469-6676.100125>

Cherepanov, E. (2021). *Understanding the Transgenerational Legacy of Totalitarian Regimes: Paradoxes of Cultural Learning*. New York: Routledge.

Cherepanov, E. (2015). Psychodrama of the Survivorship. *Journal of Psychodrama, Sociometry, and Group Psychotherapy*, 63(1), 19–31. <https://doi.org/10.12926/0731-1273-63.1.19>

Churchill, W. (2004). *Kill the Indian, Save the Man: The Genocidal Impact of American Indian Residential Schools*. San Francisco: City Lights.

Cohn, I. G., Morrison, N. M. v. (2018). Echoes of transgenerational trauma in the lived experiences of Jewish Australian grandchildren of Holocaust survivors. *Australian Journal of Psychology*, 70(3), 199–207. <https://doi.org/10.1111/ajpy.12194>

Colangeli, R. (2020). Bound Together: How Psychoanalysis Diminishes Inter-generational DNA Trauma. *American journal of psychoanalysis*, 80(2), 196–218. <https://doi.org/10.1057/s11231-020-09247-x>

Combs, A., Krippner, S. (2008). Collective consciousness and the social brain. *Journal of Consciousness Studies*, 15(10–11), 264–276.

Comas-Díaz, L. (2016). Racial trauma recovery: A race-informed therapeutic approach to racial wounds. In A. N. Alvarez; C. T. H. Liang; H. A. Neville (Eds.), *The cost of racism for people of color: Contextualizing experiences of discrimination* (pp. 249–272). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/14852-012>

Comte, A. (1853). *Dynamique sociale*. Carilian-Goeury et Vor Dalmont.

Conching, A. K. S., Thayer, Z. (2019). Biological pathways for historical trauma to affect health: A conceptual model focusing on epigenetic modifications. *Social Science & Medicine*, 230, 74–82. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2019.04.001>

Cosentino, G. (2020). *Social Media and the Post-Truth World Wrder: The Global Dynamics of Disinformation*. Cham: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-43005-4>

Cox, D., Young, M.; Bairnsfather-Scott, A. (2009). No justice without healing: Australian Aboriginal people and family violence. *Australian Feminist Law Journal*, 30(1), 151–161. <https://doi.org/10.1080/13200968.2009.10854421>

- Cuccioletta, D. (2001/2002). Multiculturalism or Transculturalism: Towards a Cosmopolitan Citizenship. *London Journal of Canadian Studies*, 17, 1–11.
- Danieli, Y. (Ed.). (1998). *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*. New York: Plenum. <https://doi.org/10.1007/978-1-4757-5567-1>
- Danieli, Y., Norris, F. H. & Engdahl, B. (2016). Multigenerational legacies of trauma: Modeling the what and how of transmission. *American Journal of Orthopsychiatry*, 86(6), 639–651. <https://doi.org/10.1037/ort0000145>
- Danielian, J. (2010). A century of silence. *American Journal of Psychoanalysis*, 70(3), 245–264. <https://doi.org/10.1057/ajp.2010.12>
- David, E. (2008). Cultural Trauma, Memory, and Gendered Collective Action: The Case of Women of the Storm Following Hurricane Katrina. *NWSA Journal*, 20, 138–162.
- De Gaulejac, V. (1999). *L'histoire en héritage. Roman familial et trajectoire sociale*. Paris : Desclée de Brouwer, Sociologie clinique.
- DeGruy, J. (2005). *Post Traumatic Slave Syndrome: America's Legacy of Enduring Injury and Healing*. Self-published.
- Dekel, R. D., Goldblatt, H. (2008). Is there intergenerational transmission of trauma? The case of combat veterans' children. *American Journal of Orthopsychiatry*, 78(3), 281–289. <https://doi.org/10.1037/a0013955>
- Denham, A. R. (2008). Rethinking Historical Trauma: Narratives of Resilience. *Transcultural Psychiatry*, 45(3), 391–414. <https://doi.org/10.1177/1363461508094673>
- Derezotes, D. S. (2014). *Transforming Historical Trauma through Dialogue*. Thousand Oaks, CA: Sage. <https://dx.doi.org/10.4135/9781483387536>
- Doyle, M. W., Sambanis, N. (2000). International peacebuilding: A theoretical and quantitative analysis. *American political science review*, 94(4), 779–801.
- Ehrenreich, R. M., Cole, T. (2005). The Perpetrator-Bystander-Victim Constellation: Rethinking Genocidal Relationships. *Human Organization*, 64(3), 213–224. <https://doi.org/10.17730/humo.64.3.2y2n9ugbb1wc7qq2>
- Ekman, P. (1985) *Telling Lies: Clues to Deceit in the Marketplace, Politics, and Marriage*. New York: Norton.
- Elcherth, G., Spini, D. (2011). Political violence, intergroup conflict, and ethnic categories. In D. Bar-Tal (Ed.), *Intergroup conflicts and their resolution: A social psychological perspective* (pp. 175–194). Psychology Press.
- Elovitz, P. H. (2008). Presidential Responses to National Trauma: Case Studies of G.W. Bush, Carter, and Nixon. *The Journal of Psychohistory*. 36(1), 36–58.
- Erikson, K. T. (1976). *Everything in Its Path. Destruction of Community in the Buffalo Creek Flood*. New York: Simon & Schuster.
- Estrada, A. L. (2009). Mexican Americans and historical trauma theory: A theoretical perspective. *Journal of ethnicity in substance abuse*, 8(3), 330–340. <https://doi.org/10.1080/15332640903110500>
- Eyerman, R. (2002). *Cultural Trauma: Slavery and the Formation of African American Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eyerman, R. (2004). The past in the present: Culture and the transmission of memory. *Acta Sociologica*, 47(2), 159–169. <https://doi.org/10.1177/0001699304043853>
- Eyerman, R. (2013). Social theory and trauma. *Acta Sociologica*, 56(1), 41–53. <https://doi.org/10.1177/0001699312461035>
- Eyerman, R. (2019). *Memory, trauma, and identity*. New York: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-13507-2>

- Eyerman, R., Alexander, J. C. & Breese, E. B. (2011). *Narrating Trauma: On the Impact of Collective Suffering*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315633329>
- Eyerman, R., Sciortino, G. (Eds.). (2019). *The cultural trauma of decolonization*. New York: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-27025-4>
- Fanon, F. (1952). *Peau noire, masques blancs*. Paris : Éditions du Seuil.
- Fargas-Malet, M., Dillenburg, K. (2016). Intergenerational transmission of conflict-related trauma in Northern Ireland: A behaviour analytic approach. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 25(4), 436–454. <https://doi.org/10.1080/10926771.2015.1107172>
- Fedorenko, K., Umland, A. (2021). A Triadic Nexus Conflict? Ukraine's Nationalizing Policies, Russia's Homeland Nationalism, and the Dynamics of Escalation in 2014–2019. In A. Aasland, S. Kropp (Eds.), *The Accommodation of Regional and Ethno-cultural Diversity in Ukraine* (pp. 53–82). Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-80971-3_3
- Fedorovych, Y. (2021). *The Holodomor: Expressing the Inexpressible*. A Thesis for the Degree of Master of Fine Arts. University of Notre Dame, Indiana.
- FIDH (2021). Russia: “Crimes against history”. *International Federation for Human Right*, 770a, June 2021. Взято з https://www.fidh.org/IMG/pdf/russie-_pad-uk-web.pdf
- Fitzgerald, E., Given, M., Gough, M., Kelso, L., McIlwaine, V. & Miskelly, C. (2017). *The Transgenerational Impact of the Troubles in Northern Ireland*. Queen's University Belfast.
- Flood, C. (2001). *Political Myth. A Theoretical Introduction*. London, New York: Routledge.
- Fonagy, P. (1999). The Transgenerational Transmission of Holocaust Trauma. *Attachment & Human Development*, 1(1), 92–114. <https://doi.org/10.1080/14616739900134041>
- Foulkes, S. H. (1974). *Gruppenanalytische Psychotherapie*. München: Kindler.
- Frantz, G. (2014). Individual and Collective Trauma. *Psychological Perspectives*, 57 (3), 243–245. <https://doi.org/10.1080/00332925.2014.936214>
- Freud, A. (1936). The Ego and the Mechanisms of Defense. In *The Writings of Anna Freud* (Vol. 2, pp. 3–191). New York, NY: International Universities Press.
- Freud, S., Bullitt, W. C. (1967). *Thomas Woodrow Wilson: A Psychological Study*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- French, P. A. (Ed.) (1998). *Individual and Collective Responsibility*. Rochester, VT: Schenkman.
- Fromm, E. (2009). *Beyond the Chains of Illusion: my Encounter with Marx and Freud*. New York; London: Simon and Schuster.
- Fromm, M. G. (Ed.) (2012). *Lost in Transmission: Studies of Trauma Across Generations*. London: Karnac Books.
- Funkstein, A. (1989): Collective Memory and Historical Consciousness. *History and Memory*, 1.1, 5–26.
- Gailiene, D. (Ed.) (2015). *Lituanian Faces after Transition: Psychological Consequences of Cultural Trauma*. Vilnius: Eugrimas.
- Gallo, G., Marzano, A. (2009). The Dynamics of Asymmetric Conflicts: The Israeli-Palestinian Case. *Journal of Conflict Studies*, 29, 33–49.
- Garcia, D., Rimé, D. (2019). Collective Emotions and Social Resilience in the Digital Traces After a Terrorist Attack. *Psychological Science*, 30(4), 617–628. <https://doi.org/10.1177/0956797619831964>

- Garfin, D. R., Holman, E. A. & Silver, R. C. (2015). Cumulative Exposure to Prior Collective Trauma and Acute Stress Responses to the Boston Marathon Bombings. *Psychological Science*, 26(6), 675–683. <https://doi.org/10.1177/0956797614561043>
- Garwood, A. (2020). *Holocaust Trauma and Psychic Deformation: Psychoanalytic Reflections of a Holocaust Survivor*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003054832>
- Gerlach, A. (2011). The Transgenerational Impact of Collective Trauma – a Psychotherapeutic View. *Topique*, 4(117), 197–204. <https://doi.org/10.3917/top.117.0197>
- Giacomucci, S. (2021). *Social work, sociometry, and psychodrama: Experiential approaches for group therapists, community leaders, and social workers*. Singapore: Springer Nature.
- Giacomucci, S. (2023). *Trauma-informed principles in group therapy, psychodrama, and organizations: Action methods for leadership*. New York: Routledge.
- Gibb, J. R. (1961). Defense Level and Influence Potential in Small Groups. In L. Petrullo and B. M. Bass (Eds.), *Leadership and Interpersonal Behavior* (pp. 66–81). New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Giesen, B. (2004). The Trauma of Perpetrators: The Holocaust as the Traumatic Reference of German National Identity. In J. C. Alexander et al. *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press. <https://doi.org/10.1525/california/9780520235946.003.0004>
- Giladi, P. (2022). Ukraine is not about territory, it's about identity: Hegel's politics of recognition explain the war. *The Institute of Art and Ideas*, 12th April 2022. Retrieved from <https://iai.tv/articles/ukraine-is-not-about-territory-its-about-identity-auid-2099>
- Glówczewski, M., Wojcik, A. D., Cichocka, A. & Cislak, A. (2022). National Narcissism and Group-Enhancing Historical Narratives. *Social Psychology*, 53(6), 357–367. <https://doi.org/10.1027/1864-9335/a000506>
- Gobodo-Madikizela, P. (Ed.) (2016). *Breaking Intergenerational Cycles of Repetition. A Global Dialogue on Historical Trauma and Memory*. Opladen: Barbara Budrich Publishers. <https://doi.org/10.2307/j.ctvdf03jc>
- Gobodo-Madikizela, P. & Van der Merwe, C. N. (Eds.) (2009). *Memory, Narrative and Forgiveness: Perspectives on the Unfinished Journeys of the Past*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Golec de Zavala, A. G. (2011). Collective Narcissism and Intergroup Hostility: The Dark Side of 'In-Group Love'. *Social and Personality Psychology Compass*, 5(6), 309–320. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2011.00351.x>
- Golec de Zavala, A. G., Cichocka, A., Eidelson, R. & Jayawickreme, N. (2009). Collective narcissism and its social consequences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97(6), 1074–1096. <https://doi.org/10.1037/a0016904>
- Golec de Zavala, A., Dyduch-Hazar, K. & Lantos, D. (2019). Collective Narcissism: Political Consequences of Investing Self-Worth in the Ingroup's Image. *Political Psychology*, 40(1), 37–74. <https://doi.org/10.1111/pops.12569>
- Goodman, R. D., West-Olatunji, C. A. (2008). Transgenerational trauma and resilience: Improving mental health counseling for survivors of Hurricane Katrina. *Journal of Mental Health Counseling*, 30(2), 121–136. <https://doi.org/10.17744/mehc.30.2.q52260n242204r84>
- Goodman, R. D. (2013). The transgenerational trauma and resilience genogram. *Counselling Psychology Quarterly*, 26(3–4), 386–405. <https://doi.org/10.1080/09515070.2013.820172>

- Gorbunova, V., Klymchuk, V. (2020) The Psychological Consequences of the Holodomor in Ukraine. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, 7(2), 33–68. <https://doi.org/10.21226/ewjus609>
- Gorden, C. (2011). Time is on my side: The intergenerational transmission of unmoored trauma and its impact on agency, narrative, and time. *Contemporary Psychoanalysis*, 47(3), 364–385. <https://doi.org/10.1080/00107530.2011.10746464>
- Gordon, Ch. (1976). Development of evaluated role identities. *Annual Review of Sociology*, 2, 405–433.
- Greenberg, J. (2007). Trauma and Transmission: Echoes of the Missing Past in Dora Bruder. *Studies in 20th & 21st Century Literature*: 31(2), Article 4, 351–377. <https://doi.org/10.4148/2334-4415.1657>
- Gudaïtė, G., Stein, M. (Eds.) (2014). *Confronting Cultural Trauma: Jungian Approaches to Understanding and Healing*. New Orleans [La.]: Spring Journal Books.
- Gump, J. P. (2010). Reality matters: The shadow of trauma on African American subjectivity. *Psychoanalytic Psychology*, 27(1), 42–54.
- Guthery, L. S. (2016). *Exploration of intergenerational transmission of trauma in Holocaust survivors*. Theses, Dissertations, and Projects. Paper 1692.
- Haken, H. (1977). *Synergetics. An Introduction. Nonequilibrium Phase Transitions and Self-Organization in Physics, Chemistry and Biology*. Berlin, Heidelberg, New York: Springer.
- Halas, E. (2010). Time and memory: A cultural perspective. *Trames. Journal of the Humanities and Social Sciences*, 14(4), 307–322. <https://doi.org/10.3176/tr.2010.4.02>
- Halloran, M. J. (2019). African American Health and Post Traumatic Slave Syndrome : A Terror Management Theory Account. *Journal of Black Studies*, 50, (1), 45–65. <https://doi.org/10.1177/0021934718803>
- Hamburger, A., Hancheva, C. & Volkan, V. D. (Eds.) (2021). *Social Trauma – An Interdisciplinary Textbook*. Springer Nature Switzerland AG. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-47817-9>
- Haney, C., Banks, W. C. & Zimbardo, P. G. (1973). A study of prisoners and guards in a simulated prison. *Naval Research Review*. 30, 4–17.
- Hanif, S., Ullah, I. (2018). War Trauma, Collective Memory, and Cultural Productions in Conflict Zones: Kashmir in Focus. *SAGE Open*, 8(3). <https://doi.org/10.1177/2158244018800912>
- Harris, J. (2020). An inheritance of terror: Postmemory and transgenerational transmission of trauma in second generation Jews after the Holocaust. *American Journal of Psychoanalysis*, 80, 69–84 <https://doi.org/10.1057/s11231-020-09233-3>
- Harsin, J. (2015). Regimes of Posttruth, Postpolitics, and Attention Economies. *Communication, Culture and Critique*, 8(2), 327–333. <https://doi.org/10.1111/cccr.12097>
- Harvey Stout, J. (2002). *The Human Handbook* (Collective Unconscious), The world's premier personal development website. Retrieved from <http://www.trans4mind.com/jamesharveystout/coll-unc.htm>
- Hashimoto, A. (2015). *The Long Defeat: Cultural Trauma, Memory, and Identity in Japan*. Oxford: Oxford University Press.
- Hawton, K., Harriss, L., Simkin, S., Juszcak, E., Appleby, L., McDonnell, R., Amos, T., Kiernan, K. & Parrott, H. (2000). Effect of death of Diana, princess of Wales on suicide and deliberate self-harm. *The British Journal of Psychiatry*, 177, 463–466. <https://doi.org/10.1192/bjp.177.5.463>

- Heinsohn, G. (2003). *Söhne und Weltmacht. Terror im Aufstieg und Fall der Nationen*. Zürich: Orell Füssli.
- Hellinger, B. (1994). *Ordnungen der Liebe. Ein Kursbuch*. Heidelberg: Carl-Auer-Systeme Verlag.
- Hellinger, B. (2004). *Rachel weint um ihre Kinder. Familien-Stellen mit Überlebenden des Holocaust in Israel*. Freiburg: Herder.
- Hensel, J. M., Ruiz, C., Finney, C. & Dewa, C. S. (2015). Meta-Analysis of Risk Factors for Secondary Traumatic Stress in Therapeutic Work With Trauma Victims. *Journal of Traumatic Stress*, 28(2), 83–91. <https://doi.org/10.1002/jts.21998>
- Herb, G. H., Kaplan, D. H. (Eds.) (2017). *Scaling Identities: Nationalism and Territoriality*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Hilberg, R. (1993). *Perpetrators, victims, bystanders: the Jewish catastrophe, 1933–1945*. New York: Harper Collins.
- Hill, J. S., Lau, M. Y. & Sue, D. W. (2010). Integrating trauma psychology and cultural psychology: Indigenous perspectives on theory, research, and practice. *Traumatology*, 16(4), 39– 47. <https://doi.org/10.1177/1534765610388303>
- Hinton, D. E., Hinton, A. L. (Eds.) (2014). *Genocide and Mass Violence: Memory, Symptom, and Recovery*. New York: Cambridge University Press.
- Hirsch, M. (2012). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. Columbia University Press.
- Hirschberger, G. (2018). Collective Trauma and the Social Construction of Meaning. *Frontiers in Psychology*. 10(9), 1441. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01441>
- Hite, K. (2011). Historical Memory. In B. Badie; D. Berg-Schlusser; L. Morlino (Eds.), *International Encyclopedia of Political Science* (pp. 1078–1082). Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications.
- Hitler, A. (1925). *Mein Kampf, Band 1*. München: Franz Eher Nachfahren.
- Horney, K. (1937). *The Neurotic Personality of Our Time*. New York: Norton.
- Hutchison, E. (2016). *Affective Communities in World Politics: Collective Emotions after Trauma*. New York: Cambridge University Press.
- Hübl, T., Avritt, J. J. (2020). *Healing Collective Trauma: a Process for Integrating Our Intergenerational and Cultural Wounds*. Boulder: Sounds True.
- Hudgins, M. K. (2002). *Experiential treatment of PTSD: The therapeutic spiral model*. New York: Springer.
- Hudgins, K., Durost, S. W. (2022). *Experiential Therapy from Trauma to Post-traumatic Growth: Therapeutic Spiral Model Psychodrama*. Singapore: Springer Nature.
- Hudgins, K., Toscani, F. (Eds.) Foreword by A. Blatner. (2013). *Healing world trauma with the Therapeutic Spiral Model: psychodramatic stories from the frontlines*. London & Philadelphia. Jessica Kingsley.
- Igreja, V., Baines, E. (2019). Social Trauma and Recovery: Emergent Themes. In R. R. Grinker, S. C. Lubkemann, C. B. Steiner, and E. Gonçalves. (Eds.). *A Companion to the Anthropology of Africa, First Edition* (pp. 249–270). John Wiley & Sons, Inc. <https://doi.org/10.1002/9781119251521.ch11>
- Jacoby, R. (1975). *Social Amnesia: A Critique of Conformist Psychology from Adler to Laing*. Boston: Beacon Press.
- Jacoby, R. (2011). *Bloodlust: On the Roots of Violence from Cain and Abel to the Present*. New York, NY: Free Press.

- Jakob, L. (2020). *Echoes of Trauma and Shame in German Families: The Post-World War II Generations*. Bloomington: Indiana University Press.
- James, J. (1983). Cultural Consciousness: The Challenge to TA. *Transactional Analysis Journal*, 13(4), 207–16.
- Jameson, F. (1981). *The Political Unconscious: Narrative as Socially Symbolic Act*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Jaspers, K. (1961). *The Question of German Guilt*. New York: Capricorn.
- Jernigan, M. M., Daniel, J. H. (2011). Racial Trauma in the Lives of Black Children and Adolescents: Challenges and Clinical Implications. *Journal of Child & Adolescent Trauma*, 4, 123–141. <https://doi.org/10.1080/19361521.2011.574678>
- Johnson, E. B. (2022). Intergenerational Trauma and PTSD: Historic Wounds Necessitate Treatment Based on Individual Culture. *Journal of European Psychology Students*, 13(1), 7–17. <http://doi.org/10.5334/jeps.570>
- Jones, P. (2015) Trauma and dramatherapy: dreams, play and the social construction of culture. *South African Theatre Journal*, 28(1), 4–16, <https://doi.org/10.1080/10137548.2015.1011897>
- Jordanova, K. (2012). Transmission of traumatic experiences in the families of war survivors from Bosnia and Herzegovina. *Suvremene Teme: međunarodni časopis za društvene i humanističke znanosti*, 5(1), 52–60.
- Jung, C. G. (1944). *Psychologie und Alchemie*. Zürich: Rascher.
- Jung, C. G. (1945), 'Werden die Seelen Frieden finden?' (Interview von Peter Schmid), *Die Weltwoche*, 11.5.1945.
- Kahane-Nissenbaum, M. C., (2011). Exploring Intergenerational Transmission of Trauma in Third Generation Holocaust Survivors. *Doctorate in Social Work (DSW) Dissertations*, 16. Retrieved from http://repository.upenn.edu/edissertations_sp2/16
- Kahanoff, M. (2017). Collective Trauma, Recognition and Reconciliation in the Israeli-Palestinian Conflict. In Y. Meital and P. Rayman (Eds.), *Recognition as Key for Reconciliation: Israel, Palestine, and Beyond* (pp. 59–92). Leiden; Boston: Koninklijke Brill NV.
- Kahn, S., Denov, M. (2022). Transgenerational trauma in Rwandan genocidal rape survivors and their children: A culturally enhanced bioecological approach. *Transcultural Psychiatry*, 59(6) 727–739. <https://doi.org/10.1177/13634615221080231>
- Kalayjian, A., Weisberg, M. (2002). Generational Impact of Mass Trauma: Post Ottoman Turkish Genocide of the Armenians. In J. S. Pivens, D. Boyd, H. W. Lawton (Eds.), *Jihad and Sacred Vengeance* (pp. 254–279). New York: Writers Club Press.
- Kalinowska, M. (2012). Monuments of memory: defensive mechanisms of the collective psyche and their manifestation in the memorialization process. *Journal of Analytical Psychology*, 57, 425–444. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5922.2012.01984.x>
- Kalpokas, I. (2019). *A Political Theory of Post-Truth*. Cham: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-97713-3>
- Kansteiner, W., Weilnböck, H. (2010). Against the concept of cultural trauma. In A. Erll; A. Nünning (Eds.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* (pp. 229–240), Berlin, New York: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110207262.4.229>
- Karenian, H., Livaditis, M., Karenian, S., Zafiriadis, K., Bochtsou, V. & Xenitidis, K. (2010). Collective trauma transmission and traumatic reactions among descendants of

Armenian refugees. *International journal of social psychiatry*, 57(4), 327–337.

<https://doi.org/10.1177/0020764009354840>

Karpman, S. B. (1968). Fairy tales and script drama analysis. *Transactional Analysis Bulletin*, 7(26), 39–43.

Karpman, S. B. (2019). Script Drama Analysis II. *International Journal of Transactional Analysis Research & Practice*, 10(1), 21–39. <https://doi.org/10.29044/v10i1p21>

Kazlauskas, E., Gailiene, D., Vaskeliene, I. & Skeryte-Kazlauskienė, M. (2017). Inter-generational Transmission of Resilience? Sense of Coherence Is Associated between Lithuanian Survivors of Political Violence and Their Adult Offspring. *Frontiers in Psychology*, 8:1677. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.01677>

Keilson, H. (1979). *Sequentielle traumatisierung bei Kindern. Deskriptiv-klinische und quantitativ-statistische follow-up Untersuchung zum Schicksal der juedischen Kriegswaisen in den Niederlanden*. Stuttgart, Germany: Enke.

Kellermann, P., Hudgins, M. K. (Eds.) (2000). *Psychodrama for Trauma Survivors: Acting Out Your Pain*. London: Jessica Kingsley.

Kellermann, N. P. F. (2001). Transmission of Holocaust Trauma – An Integrative View. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*: 64(3), 256–267.

<https://doi.org/10.1521/psyc.64.3.256.18464>

Kellermann, P. F. (2007). *Sociodrama and Collective Trauma*. London: Jessica Kingsley.

Kellermann, N. P. F. (2009). *Holocaust Trauma: Psychological Effects and Treatment*. New York: iUniverse.

Kellermann, N. P. (2013). Epigenetic Transmission of Holocaust Trauma: Can Nightmares Be Inherited? *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 50(1), 33–39.

Kernberg, O. F. (1998). *Ideology, conflict and leadership in groups and organizations*. New Haven, Conn.: Yale University Press.

Kernberg, O. F. (2020). Malignant Narcissism and Large Group Regression, *The Psychoanalytic Quarterly*, 89(1), 1–24. <https://doi.org/10.1080/00332828.2020.1685342>

Kiel, L. D., Elliott, E. W. (eds). (2001). *Chaos Theory in the Social Sciences: Foundations and Applications*. University of Michigan Press.

Kim, S.-H. (2016). Science and Technology: National Identity, Self-reliance, Technocracy and Biopolitics. In P. Corner, J.-H. Lim (Eds.) *The Palgrave Handbook of Mass Dictatorship* (pp. 81–97). London: Palgrave Macmillan.

Kinzie, J. D. (2001). Psychotherapy for massively traumatized refugees: the therapist variable. *American Journal of Psychotherapy*, 55(4), 475–490.

<https://doi.org/10.1176/appi.psychotherapy.2001.55.4.475>

Kirmayer, L. J., Gone, J. P. & Moses, J. (2014). Rethinking Historical Trauma. *Transcultural Psychiatry*, 51(3), 299–319. <https://doi.org/10.1177/1363461514536358>

Kirmayer, L. J., Lemelson, R. & Barad, M. (Eds.). (2007). *Understanding Trauma: Integrating Biological, Clinical, and Cultural perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511500008>

Kizilhan, J. I., Noll-Hussong, M. & Wenzel, T. (2022). Transgenerational Transmission of Trauma across Three Generations of Alevi Kurds. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(1), 81. <https://doi.org/10.3390/ijerph19010081>

Kizilhan, J., Wenzel, T. (2020). Concepts of Transgenerational and Genocidal Trauma and the Survivors of ISIS Terror in Yazidi Communities and Treatment Possibilities. *International Journal of Mental Health & Psychiatry*, 6:1.

- Klarić, M., Kvesić, A., Mandić, V., Petrov, B. & Frančišković, T. (2013). Secondary traumatisation and systemic traumatic stress. *Psychiatria Danubina*, 1(1), 29–36.
- Koh, E., Takeshima, T. (2020). The Long-Term Effects of Japan's Traumatic Experience in the Second World War and Its Implications for Peace in Northeast Asia. *New England Journal of Public Policy*, 32: 2, 5. Retrieved from <https://scholarworks.umb.edu/nejpp/vol32/iss2/5>
- Koh, E. (2021). The Healing of Historical Collective Trauma. *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*, 15(1), 115–133. <https://doi.org/10.5038/1911-9933.15.1.1776>
- Kohut, H. (1985). *Self Psychology and the Humanities: Reflections on a New Psychoanalytic Approach*. New York: W. W. Norton.
- Kozioł, C. A. (2016). *Individual and Collective Trauma: The Fort McMurray Fire*. London, Ontario.
- König, U., Reimann, C. (2018). *Closing a gap in conflict transformation: Understanding collective and transgenerational trauma*. Retrieved from <https://www.ximpulse.ch/wp-content/uploads/1806CollectiveTrauma.pdf>
- Krahn, E. (2011). Lifespan and Intergenerational Legacies of Soviet Oppression: An Autoethnography of Mennonite Women and their Adult Children. *Journal of Mennonite Studies*, 29, 21–43.
- Krahn, E. (2013). Transcending the “Black Raven”: An Autoethnographic and Intergenerational Exploration of Stalinist Oppression. *Qualitative Sociology Review* 9(3), 46–73. <https://doi.org/10.18778/1733-8077.9.3.04>
- Kroeger, A. E. (2017). *Dialogue as a Foundation for Development: Syrian Collective Trauma and Memory, Actor Mapping, and Perspectives on Syria*. Ph.D. Dissertation. Norman, Oklahoma.
- Kustermans, J., Sauer, T. & Segaeert, B. (Eds.) (2021). *A Requiem for Peacebuilding?* Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan.
- LaCapra, D. (1996). *Representing the Holocaust: History, Theory, Trauma*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- LaCapra, D. (2001). *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore and London: John Hopkins University Press.
- Le Bon, G. (1898). *Psychologie du Socialisme*. Paris : Félix Alcan, éditeur.
- Leisey, T., Lewis, P. (2016). *Historical Trauma, Power, and an Argument for Collective Healing Practices*. Boston, MA: The Heller School for Social Policy and Management, Brandeis University.
- Lehrner, A., Yehuda, R. (2018). Cultural trauma and epigenetic inheritance. *Development and Psychopathology*, 30(5), 1763–1777. <https://doi.org/10.1017/s0954579418001153>
- Lemkin, R. (1946). Genocide. *American Scholar*, 15(2), 227–230.
- Lerner, A. B., (2022a). *From the Ashes of History: Collective Trauma and the Making of International Politics*. New York, online edn, Oxford Academic. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197623589.001.0001>
- Lerner, A. B. (2022b). Pathological nationalism? The legacy of crowd psychology in international theory. *International Affairs*, 98(3), 995–1012. <https://doi.org/10.1093/ia/iia020>
- Leveton, E. (Ed.) (2010). *Healing Collective Trauma Using Sociodrama and Drama Therapy*. New York: Springer.
- Lev-Wiesel, R. (2007). Intergenerational transmission of trauma across three generations: A preliminary study. *Qualitative Social Work*, 6(1), 75–94. <https://doi.org/10.1177/1473325007074167>

Levy, D., Sznajder N. (2005). The Politics of Commemoration: The Holocaust, Memory and Trauma. In G. Delanty (Ed.), *Handbook of Contemporary European Social Theory* (pp. 289–297). London and New York: Routledge.

Lewin, K. (1948). *Resolving Social Conflicts, Selected Papers on Group Dynamics* (1935–1946). New York: Harper and Brothers.

Lewis, T. O. G., Barreto, M. & Doyle, D. M. (2023) Stigma, identity and support in social relationships of transgender people throughout transition: A qualitative analysis of multiple perspectives. *Journal of Social Issues*, 79, 108–128. <https://doi.org/10.1111/josi.12521>

Lim, J.-H. (2021). Triple Victimhood: On the Mnemonic Confluence of the Holocaust, Stalinist Crime, and Colonial Genocide. *Journal of Genocide Research*, 23(1), 105–126, <https://doi.org/10.1080/14623528.2020.1750822>

Lim, J.-H. (2016). Victimhood. In P. Corner, J.-H. Lim (Eds.) *The Palgrave Handbook of Mass Dictatorship* (pp. 427–440). London: Palgrave Macmillan.

List of genocides. From Wikipedia, the free encyclopedia. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_genocides

Liu, S. Y., Lim, S. (2020). Collective Trauma and Mental Health Hospitalization Rates Among Children in New York State, 1999–2013: Age, Period, and Cohort Effects. *Journal of Traumatic Stress*, 33(5), 824–834. <https://doi.org/10.1002/jts.22449>

Lorenz, E. N. (1963). Deterministic non-periodic flow. *Journal of the Atmospheric Sciences*. 20(2), 130–141.

Lorenz, K. (1963). *Das sogenannte Böse. Zur Naturgeschichte der Aggression*. Wien: Dr. G. Borothea-Schoeler Verlag.

Lyons, B. J., Pek, S. & Wessel, J. L. (2017). Toward a “Sunlit Path”: Stigma Identity Management as a Source of Localized Social Change through Interaction. *The Academy of Management Review*, 42(4), 618–636. <http://www.jstor.org/stable/26394992>

Mac Ginty, R. (2011). *International Peacebuilding and Local Resistance: Hybrid Forms of Peace*. United Kingdom: Palgrave Macmillan.

Mandelbrot, B. B. (2004). *Fractals and Chaos. The Mandelbrot Set and Beyond*. New York: Springer.

Mandri, F. G. 2006. *Guarding Cultural Memory: Afro-Cuban Women in Literature and the Arts*. Charlottesville. University of Virginia Press.

Mangassarian, S. L. (2016). 100 Years of Trauma: the Armenian Genocide and Inter-generational Cultural Trauma, *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 25(4), 371–381. <https://doi.org/10.1080/10926771.2015.1121191>

Mann, T. (1947). *Deutschland und die Deutschen*. Stockholm: Bermann-Fischer.

Martelloni, G., Patti, F. & Bardi, U. (2018). *Pattern Analysis of World Conflicts over the past 600 years*. arXiv: 1812.08071v4. <https://doi.org/10.48550/arXiv.1812.08071>

Maruyama, M. (1963). The Ideology and Dynamics of Japanese Fascism. In I. Morris (Ed.) *Thought and Behavior in Modern Japanese Politics* (pp. 25–83). Oxford University Press.

Massaro, G., Altavilla, D., Aceto, P., Pellicano, G. R., Lucarelli, G., Luciani, M. & Lai, C. (2018). Neurophysiological Correlates of Collective Trauma Recall in 2009 L’Aquila Earthquake Survivors. *Journal of traumatic stress*, 31(5), 687–697. <https://doi.org/10.1002/jts.22334>

Masson, F., Harms-Smith, L. (2019). Colonisation as collective trauma: Fundamental perspectives for social work. In T. Kleibl, R. Lutz, N. Noyoo, B. Bunk, A. Dittmann,

B. Seepamore (Eds.), *The Routledge Handbook of Postcolonial social work* (Chapter one). London: Routledge.

Matoba, K. (2022). 'Measuring' Collective Trauma: a Quantum Social Science Approach. *Integrative Psychological and Behavioral Science*. <https://doi.org/10.1007/s12124-022-09696-2>

Mattingly, D. (2018). *'Idle, Drunk and Good-for-Nothing': The Rank-and-File Perpetrators of 1932-1933 Famine in Ukraine and Their Representation in Cultural Memory* (Doctoral thesis). <https://doi.org/10.17863/CAM.38324>

Mattingly, D. (2019). No Novel for Ordinary Men? Representation of the Rank-and-File Perpetrators of the Holodomor in Ukrainian Novels. *Euxeinos: Governance and Culture in the Black Sea Region*, 9, 12–39. <https://doi.org/10.17863/CAM.50438>

Matz, D., Vogel, E. B., Mattar, S. & Montenegro, H. (2015). Interrupting Intergenerational Trauma: Children of Holocaust Survivors and the Third Reich. *Journal of Phenomenological Psychology*, 46(2), 185–205. <https://doi.org/10.1163/15691624-12341295>

Maxwell, K. (2014). Historicizing historical trauma theory: Troubling the transgenerational transmission paradigm. *Transcultural psychiatry*, 51(3), 407–435. <https://doi.org/10.1177/1363461514531317>

May, L., Hoffman, S. (1992). *Collective Responsibility: Five Decades of Debate in Theoretical and Applied Ethics*. New York: Rowman & Littlefield.

Mažulytė-Rašytinė, E. (2017). *Long-term consequences of historical family trauma: psychological resilience of the offspring*. Summary of Doctoral Dissertation. Vilnius University.

McWilliams, N. (2010). Paranoia and political leadership. *Psychoanalytic Review*, 97(2), 239–261. <https://doi.org/10.1521/prev.2010.97.2.239>

Mead, M. (1928). *Coming of Age in Samoa. A Psychological Study of Primitive Youth for Western Civilisation*. New York: W. Morrow & Company

Merchant, J. (2020). Healing cultural trauma and its application to the Router programme. *Analytical Psychology*, 65(4), 719–739. <https://doi.org/10.1111/1468-5922.12616>

Mims, S., Higginbottom, L. & Reid, O. (2001). *Post Traumatic Slavery Disorder*. Dorchester, MA: Pyramid Bulders Inc.

Moeller van den Bruck, A. (1923). *Das Dritte Reich*. Berlin: Ring Verlag.

Molnos, A. (1998). *A psychotherapist's harvest*. Retrieved from <http://fox.klte.hu/~keresofi/psych/psychthr.html>

Money-Kyrle, R. (1978). *The Collected Papers of Roger Money-Kyrle* / Edited by D. Meltzer & E. O'Shaughnessy. Strath Tay, Perthshire: Clunie Press.

Moos, M. (2015). *Breaking the Silence: Voices of the British Children of Refugees from Nazism*. London: Rowman & Littlefield.

[Moreno (anonym)] (1924). *Das Stegreiftheater*. Berlin; Potsdam: Kiepenheuer Verlag.

Moreno, J. L. (1977). *Psychodrama, First Volume*, 5th edn. New York: Beacon House.

Moreno, J. L. (1953). *Who Shall Survive? Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama*. Beacon, New York: Beacon House Inc.

Morgan, L. H. (1877). *Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization*. London: MacMillan and Company.

Moscovici, S. (1998). Social Consciousness and Its History. *Culture & Psychology*, 4(3), 411–429. <https://doi.org/10.1177/1354067X9800400306>

Moscovici, S. (1981). *L'Âge des foules : un traité historique de psychologie des masses*. Paris : Fayard.

Moscovici, S. (1988). *La Machine à faire les dieux*. Paris : Librairie Arthème Fayard.

- Moya, N. (2021). Reconciliation through Restorative Justice in Post-Apartheid South Africa. *Academia Letters*, Article 3902. <https://doi.org/10.20935/AL3902>
- Mucci, C. (2013). *Beyond Individual and Collective Trauma: Intergenerational Transmission, Psychoanalytic Treatment, and the Dynamics of Forgiveness*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429472411>
- Mussolini, B. (1932). *La dottrina del Fascismo. Con una storia del movimento fascista di Gioacchino Volpe, Treves-Treccani-Tumminelli*. Milano.
- Myhra, L. L. (2011). "It runs in the family": Intergenerational transmission of historical trauma among urban American Indians and Alaska Natives in culturally specific sobriety maintenance programs. *American Indian Alaska Native Mental Health Research*, 18(2), 17–40.
- Neal, A. G. (2005). *National Trauma and Collective Memory: Extraordinary Events in the American Experience*. Armonk, NY: Sharpe.
- Nguyen, S. T. (2013). The Effect of Trauma Transmission: Psychosocial Development of Second-Generation Southeast Asian American College Students. *Journal of the Student Personnel Association at Indiana University*, 35–44. Retrieved from <https://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/jiuspa/article/view/3672>
- Nimmo, A., Huggard, P. (2013). A Systematic Review of the Measurement of Compassion fatigue, Vicarious Trauma, and Secondary Traumatic Stress in Physicians. *Australasian Journal of Disaster and Trauma Studies*, 2013(1), 37–44.
- Nora, P. (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. Representations, No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory (Spring, 1989), 7–24.
- O'Loughlin, M. & Charles, M. (Eds.) (2014). *Fragments of Trauma and the Social Production of Suffering: Trauma, History, and Memory*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Odrowaz-Coates, A. (2019). Intergenerational Transgressions in Re-living War and the Uncertainty of Displacement: A Privilege or a Curse for the Third Generation. *Kultura i Edukacja*, 2(124), 55–70. <https://doi.org/10.15804/kie.2019.02.04>
- Paez, D. R., Liu, J. H.-F. (2011). Collective memory of conflicts. In D. Bar-Tal (Ed.), *Intergroup conflicts and their resolution: A social psychological perspective* (pp. 105–124). New York: Psychology Press.
- Palazzoli, M. S., Boscolo, L., Cecchin, G. F. & Prata, G. (1977). Family rituals: A powerful tool in family therapy. *Family Process*, 16, 445–453.
- Paulse, J., Lazarus, S. (2010). Colonisation, apartheid and historical trauma as risks for male violence: Report on proceedings of symposium. *African Safety Promotion Journal*, 8(1), 49–61.
- Pazderka, H., Brown, M. R. G., Agyapong, V. I. O., Greenshaw, A. J., McDonald-Harker, C. B., Noble, S., Mankowski, M., Lee, B., Drolet, J. L., Omeje, J., Brett-MacLean, P., Kitching, D. T. & Silverstone, P. H. (2021). Collective Trauma and Mental Health in Adolescents: A Retrospective Cohort Study of the Effects of Retraumatisation. *Frontiers in Psychiatry*, 12:682041. <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2021.682041>
- Payne, B. K., Vuletich, H. A. & Brown-Iannuzzi, J. L. (2019). Historical roots of implicit bias in slavery. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*, 116(24), 11693–11698. <https://doi.org/10.1073/pnas.1818816116>
- Pedović, I., Hedrih, V. (2019). Social trauma and emotional attachment. *Facta Universitatis, Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History*, 18(1), 27–37. <https://doi.org/10.22190/FUPSPH1901027P>
- Peddle, N. (2015). *Trauma and the Palestinian Nakba*. MA dissertation. Middle East and Islamic Studies.

- Pick, T. M. (2001). The myth of the trauma/the trauma of the myth: Myths as mediators of some long-term effects of war trauma. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 7(3), 201–226. https://doi.org/10.1207/S15327949PAC0703b_2
- Pinchevski, A. (2011). Archive, Media, Trauma. In M. Neiger, O. Meyers, E. Zandberg (Eds.), *On Media Memory: Collective Memory in a New Media Age* (pp. 253–264). Houndmills: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230307070_19
- Pinchevski, A. (2012). The Audiovisual Unconscious: Media and Trauma in the Video Archive for Holocaust Testimonies. *Critical Inquiry* 39(1), 142–166. <https://doi.org/10.1086/668053>
- Pisano, N. G. (2013). *Granddaughters of the Holocaust: Never Forgetting What They Didn't Experience*. Brighton, MA: Academic Studies Press.
- Platt, K. M. F., Brandenberger, D. (Eds.) (2005). *Epic Revisionism: Russian History and Literature as Stalinist Propaganda*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.
- Prager, J. (2008). Healing from History: Psychoanalytic Considerations on Traumatic Pasts and Social Repair. *European journal of social theory*, 11(3), 405–420.
- Prager, J. (2011). Danger and deformation: A social theory of trauma part I: Contemporary psychoanalysis, contemporary social theory, and healthy selves. *American Imago*, 68(3), 425–448.
- Prager, J. (2015). Danger and deformation: A social theory of trauma part II: Disrupting the intergenerational transmission of trauma, recovering humanity, and repairing generations. *American Imago*, 72(2), 133–155. <https://doi.org/10.1353/aim.2015.0008>
- Pressley-Sanon, T. (2011). Acting Out: Performing memory of enslavement in Ouidah, Benin Republic. *Journal of Pan African Studies*, 4(5), 57–80.
- Propper, R. E., Stickgold, R., Keeley, R. & Christman, S. D. (2007). Is television traumatic?: Dreams, stress, and media exposure in the aftermath of September 11, 2001. *Psychological Science*, 18(4), 334–340. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2007.01900.x>
- Quinn, D. M., Earnshaw, V. A. (2013). Concealable Stigmatized Identities and Psychological Well-Being. *Social and Personality Psychology Compass*, 7(1), 40–51. <https://doi.org/10.1111/spc3.12005>
- Ralph, N., Hamaguchi, K. & Cox, M. (2006). Transgenerational trauma, suicide and healing from sexual abuse in the Kimberley region, Australia. *Pimatisiwin: A Journal of Aboriginal and Indigenous Community Health*, 4(2), 118–136.
- Rao, J. M. (2021). The lasting impact of colonial trauma in India: Links to Hindu nationalism. *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 18(4), 345–362. <https://doi.org/10.1002/aps.1692>
- Reich, W. (1933). *Massenpsychologie des Faschismus. Zur Sexualökonomie der politische Reaktion und zur proletarischen Sexualpolitik*. Kopenhagen, Prag, Zürich: Verlag für Sexualpolitik.
- Reimann, C., König, U. (2017). *Collective Trauma and Resilience. Key Concepts in Transforming War-related Identities*. Comment on: Austin, B., Fischer, M. (Eds.). (2017). *Transforming War-related Identities*. Berghof Handbook Dialogue Series No. 11, Berlin: Berghof Foundation.
- Rice, C. A., Benson, J. F. (2005). Hungering for revenge: The Irish famine, the troubles and shaming cycles, and their role in group therapy in Northern Ireland. *Group Analysis*, 38(2), 219–235. <https://doi.org/10.1177/0533316405052380>
- Robins, R. S. (Ed.) (1977). *Psychopathology and Political Leadership*. New Orleans: Tulane University Press.

- Robinson, W. P. (Ed.) (1996). *Social Groups and Identities: Developing the Legacy of Henri Tajfel*. Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Rosenberg, A. (1930). *Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit*. München: Hoheneichen.
- Rüsen, J. (2001). Krise, trauma, identität. In J. Rüsen (Ed.), *Zerbrechende Zeit. Über den Sinn der Geschichte* (pp. 145–179). Köln: Böhlau Verlag.
- Rüsen, J. (2014). Sinn und Widersinn der Geschichte—Einige Überlegungen zur Kontur der Geschichtsphilosophie. In R. Langthaler; M. Hofer (Eds.), *Geschichtsphilosophie. Stellenwert und Aufgaben in der Gegenwart. Wiener Jahrbuch für Philosophie* (Vol. 46, pp. 9–26).
- Rüsen, J. (2019). Historisierung des Holocaust. Sinnprobleme einer historischen Erfahrung. In E. Kobylinska-Dehe, P. Dybel, L. M. Hermanns (Eds.), *Im Schatten von Krieg und Holocaust. Psychoanalyse in Polen im polnisch-deutschjüdischen Kontext* (pp. 25–34). Gießen: Psychosozial Verlag.
- Saad, Lydia (2017). Gallup Vault: Diana's Death Was Personal for Many. Gallup, August 30 2017. Retrieved from <https://news.gallup.com/vault/217355/gallup-vault-diana-death-personal.aspx>
- Saito, H. (2006). Reiterated Commemoration: Hiroshima as National Trauma. *Sociological Theory*, 24(4), 353–376. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9558.2006.00295.x>
- Salzman, M. D., Halloran, M. J. (2004). Cultural trauma and recovery: Cultural meaning, self-esteem and the re-construction of the cultural anxiety-buffer. In J. Greenberg, S. L. Koole, T. Pyszczynski (Eds.), *Handbook of Experimental Existential Psychology* (pp. 231–246). Guilford Press.
- Sandole, D. (2010). *Peacebuilding* (War and Conflict in the Modern World). Cambridge, UK: Polity Press.
- Sangalang, C. C., Vang, C. (2017). Intergenerational Trauma in Refugee Families: A Systematic Review. *Journal of Immigrant and Minority Health*, 19(3), 745–754. <https://doi.org/10.1007/s10903-016-0499-7>
- Saul, J. (2022). *Collective Trauma, Collective Healing: Promoting Community Resilience in the Aftermath of Disaster*. New York: Routledge.
- Schild, S., Dalenberg, C. J. (2016) Information Deprivation Trauma: Definition, Assessment, and Interventions. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 25(8), 873–889, <https://doi.org/10.1080/10926771.2016.1145162>
- Schirch, L. (2013). *Conflict Assessment and Peacebuilding Planning: Toward a Participatory Approach to Human Security*. Boulder, CO.: Kumarian Press.
- Schlitz, M. M., Vieten, C. & Miller, E. M. (2010). Worldview transformation and the development of social consciousness. *Journal of Consciousness Studies*, 17, 18–36.
- Schori-Eyal, N., Halperin, E. & Bar-Tal, D. (2014). Three layers of collective victimhood: effects of multileveled victimhood on intergroup conflicts in the Israeli–Arab context. *Journal of Applied Social Psychology*, 44(12), 778–794. <https://doi.org/10.1111/jasp.12268>
- Schori-Eyal, N., Klar, Y., Roccas, S. & McNeill, A. (2017). The Shadows of the Past: Effects of Historical Group Trauma on Current Intergroup Conflicts. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 43, (4): 538–554. <https://doi.org/10.1177/0146167216689063>
- Schützenberger, A. A. (2007). *Psychogénéalogie. Guérir les blessures familiales et se retrouver soi*. Paris : Payot.
- Seery, M. D., Silver, R. C., Holman, E. A., Ence, W. A. & Chu, T. Q. (2008). Expressing thoughts and feelings following a collective trauma: Immediate responses to 9/11

- predict negative outcomes in a national sample. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 76(4), 657–667. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.76.4.657>
- Seligman, M. E. P. (1972). Learned Helplessness. *Annual Review of Medicine*, 23(1), 407–412. <https://doi.org/10.1146/annurev.me.23.020172.002203>
- Shamai, M. (2016). *Systemic Interventions for Collective and National Trauma: Theory, Practice*. New York: Routledge, Taylor & Francis Group. <https://doi.org/10.4324/9781315709154>
- Sheldrake, R. (1988). *The presence of the past: morphic resonance and the habits of nature*. London: Crown.
- Sherwood, J. (2015). Intergenerational trauma isn't just another determinant of Indigenous Peoples' health. *Journal of Ethics in Mental Health*, 1, 1–7.
- Shust, O. (2022). The connection between collective historical trauma and the war in Ukraine. In *Актуальність та особливості наукових досліджень в умовах воєнного стану: збірник тез Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції з нагоди відзначення Дня науки – 2022 в Україні* (с. 256–259). Київ: ДНДІ МВС України.
- Sigal, J. J., Weinfeld, M. (1989). *Trauma and Rebirth: Intergenerational Effects of the Holocaust*. New York: Praeger.
- Sighele, S. (1891). *La folla delinquente*. Torino etc. : Fratelli Bocca.
- Simons, G. (2023) The politics of collective memory and intergenerational transmission: Victory Day in Ural Newspaper coverage. *Cogent Social Sciences*, 9(2), <https://doi.org/10.1080/23311886.2023.2281051>
- Singh, A. (2005). *The Group Unconscious: A Synthesis Paper*. Retrieved from <http://www.johnniemoore.com/blog/archives/synthesis.pdf>
- Smith, M. E. (2016). *Investigating “Collective Trauma”*. Paper given at the International Studies Association annual conference Atlanta, March 16, 2016. Retrieved from <https://static1.squarespace.com/static/6061d7475c073362ff604346/t/606c33187e0a38322737238e/1617703705321/Investigating+Collective+Trauma+-+Margaret+Smith.pdf>
- Smith, S., (2017). *Post Traumatic Slave Syndrome and Mental Health Service Use of African American: A Systemic Interpretation*. A Dissertation for the Degree of Doctor of Philosophy. University of Akron.
- Solkoff, N. (1981). Children of survivors of the Nazi Holocaust: A critical review of the literature. *American Journal of Orthopsychiatry*, 51(1), 29–42. <https://doi.org/10.1111/j.1939-0025.1981.tb01345.x>
- Somasundaram, D. (2014) Addressing collective trauma: conceptualisations and interventions. *Intervention*, 12: 43–60.
- Sotero, M. (2006). A Conceptual Model of Historical Trauma: Implications for Public Health Practice and Research. *Journal of Health Disparities Research*, 1(1), 93–108.
- Stanley, B. L., Zanin, A. C., Avalos, B. L., Tracy, S. J. & Town, S. (2021). Collective Emotion During Collective Trauma: A Metaphor Analysis of the COVID-19 Pandemic. *Qualitative Health Research*, 31(10), 1890–1903. <https://doi.org/10.1177/10497323211011589>
- Steiner, C. M. (1981). *The Other Side of Power: How to Become Powerful without Being Power-Hungry*. New York, NY: Grove Press.
- St. Just, Anngwyn (2012). *Trauma: Time, Space and Fractals*. CreateSpace Independent Publishing Platform.
- St. Just, Anngwyn (2019). *Trauma: Time Space and Fractals II*. Independently published.
- Stepanova, E. (2008). *Terrorism in Asymmetrical Conflict: Ideological and Structural Aspects*. Oxford: Oxford University Press.

- Subica, A. M., Link, B. G. (2022). Cultural trauma as a fundamental cause of health disparities. *Social Science & Medicine*, 292: 114574. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2021.114574>
- Suedfeld, P. (1997). Reactions to Societal Trauma: Distress and/or Eustress. *Political Psychology*, 18(4), 849–861. <https://doi.org/10.1111/0162-895X.00082>
- Szepietowska, E. M., Zawadzka, E. & Filipiak, S. (2022). Symptoms of Post-Traumatic Stress Disorder and the Sense of Gains and Losses during the COVID-19 Pandemic: An International Study. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 19(6): 3504. <https://doi.org/10.3390/ijerph19063504>
- Sztompka, P. (2000). Cultural Trauma: The Other Face of Social Change. *The European Journal of Social Theory*, 3(4), 449–466. <https://doi.org/10.1177/136843100003004004>
- Tajfel, H., Turner, J. C. (2004). The Social Identity Theory of Intergroup Behavior. In J. T. Jost; J. Sidanius (Eds.), *Political psychology: Key readings* (pp. 276–293). Psychology Press. <https://doi.org/10.4324/9780203505984-16>
- Talbot, M. (2011). *The Holographic Universe: The Revolutionary Theory of Reality*. Scranton, PA, USA: Harper Perennial.
- Tangney, J., Wagner, P., Fletcher, C. & Gramzow, R. (1992). Shamed into anger? The relation of shame and guilt to anger and self-reported aggression. *Journal of Personality and Social Psychology*, 62(4), 669–675. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.62.4.669>
- Tanin, O., Yohan, E. (1973). *Militarism and Fascism in Japan*. Westport Connecticut: Greenwood Press.
- Tcholokian, L. A., Khapova, S. N., van de Loo, E. & Lehman, R. (2019). Collective Traumas and the Development of Leader Values: A Currently Omitted, but Increasingly Urgent, Research Area. *Frontiers in Psychology*, 3(10):1009. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.01009>
- Thoene, U., Alonso, R. G. & Bernal, C. A. B. (2020). Memory and Trauma: Soldier Victims in the Colombian Armed Conflict. *SAGE Open*, 10(3). <https://doi.org/10.1177/2158244020940696>
- Thomas, B. St., Johnson, P. & Sheffield, M. (2023). *Collective Trauma and Human Suffering: Energizing Systemic Change through Collective Healing Action*. Cognella, Inc.
- Tint, B. S. (2012). Trauma, Intergenerational transmission of. In *The Encyclopedia of Peace Psychology*. <https://doi.org/10.1002/9780470672532.wbepp284>
- To, N. M. L. (2014). *The Intergenerational Transmission of Trauma Through Distributed, Mediated Visions of Memory in 2nd Generation Canadian Chinese Experience*. PhD thesis. Goldsmiths, University of London.
- Toft, M. D. (2003). *The Geography of Ethnic Violence: Identity, Interests, and the Indivisibility of Territory*. Princeton University Press.
- Tudor, H. (1972). *Political Myth*. New York: Praeger.
- Tuller, L. (2020). *Understanding Psychological and Collective Trauma Related To Neighborhood Violence*. PhD thesis. Northeastern University.
- Ulsamer, B. (2005). *The Healing Power of the Past*. Nevada City, Calif.: Underwood Books.
- Updegraff, J. A., Silver, R. C. & Holman, E. A. (2008). Searching for and finding meaning in collective trauma: results from a national longitudinal study of the 9/11 terrorist attacks. *Journal of Personality and Social Psychology*, 95(3), 709–722. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.95.3.709>
- van den Akker, R., Gibbons, A. & Vermeulen, T. (Eds.) (2017). *Metamodernism: Historicity, Affect, and Depth after Postmodernism*. Rowman & Littlefield.

- van der Poel, S. (2019). Memory crisis: The Shoah within a collective European memory. *Journal of European Studies*, 49(3–4), 267–281. <https://doi.org/10.1177/0047244119859180>
- van Kampenhout, D. (2008). *The Tears of the Ancestors: Victims and Perpetrators in the Tribal Soul*. Phoenix, AZ: Zeig, Tucker and Theisen.
- Vila Zeka, J. (2015). Cyprus: From an Argued Past to a Shared Future. *European Journal of Sustainable Development*, 4, 2, 141–154. <https://doi.org/10.14207/ejsd.2015.v4n2p141>
- Volkan, V. D. (1997). *Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Volkan, V. D. (2001). Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity. *Group Analysis*, 34(1), 79–97. <https://doi.org/10.1177/05333160122077730>
- Volkan, V. D. (2008). Trauma, Identity and Search for a Solution in Cyprus. *Insight Turkey*, 10(4), 95–110.
- Volkan, V. D. (2013). Large-group-psychology in its own right: Large-group identity and peacemaking. *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 10, 210–246.
- Volkan, V. D. (2018). *Immigrants and refugees: Trauma, perennial mourning, prejudice, and border psychology*. London: Routledge.
- Volkan, V. D., Ast, G. & Greer, Jr., W. F. (2002). *Third Reich in the Unconscious: Transgenerational Transmission and Its Consequences*. New York, London: Brunner-Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203717974>
- Walls, M. L., Whitbeck, L. B. (2012). Advantages of stress process approaches for measuring historical trauma. *The American journal of drug and alcohol abuse*, 38(5), 416–420. <https://doi.org/10.3109/00952990.2012.694524>
- Walters, J. A., Morgado, P., Kilander, G., Khabarova, L., Molotkova, N., Decamous, G. & Cadle, B. (2011). The psychological and social consequences of trauma and race relations on the Australian Indigenous people. *International Journal of the Humanities*, 9(8), 149–164.
- Weber, C. D. (Ed.) (2015). *Social Memory and War Narratives: Transmitted Trauma among Children of Vietnam War Veterans*. New York: Palgrave Macmillan US.
- Weber, G. (Hrsg.) (2000). *Praxis des Familien-Stellens. Beiträge zu Systemischen Lösungen nach Bert Hellinger*. Heidelberg: Carl-Auer-Systeme Verlag.
- Wells, L., Jr. (1992). Feedback, the Group Unconscious, and the Unstated Effects of Experimental Methods. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 28(1), 46–53.
- Wesley-Esquimaux, C. C., Smolewski, M. (2004). *Historic Trauma and Aboriginal Healing*. Research report, Aboriginal Healing Foundation, Ottawa, ON.
- Whitbeck, L. B., Adams, G. W., Hoyt, D. R. & Chen, X. (2004). Conceptualizing and measuring historical trauma among American Indian people. *American journal of community psychology*, 33(3–4), 119–130. <https://doi.org/10.1023/B:AJCP.0000027000.77357.31>
- Wiener, R., Adderley, D. & Kirk, K. (Eds.) (2011). *Sociodrama in a Changing World: An anthology of international developments*. Raleigh, NC: www.lulu.com
- Wiesel, Elie (1986). Acceptance Speech. The Nobel Peace Prize 1986. Retrieved from <https://www.nobelprize.org/prizes/peace/1986/wiesel/acceptance-speech/>
- Wilson, J. P., So-Kum Tang, C. C. (Eds.) (2007). *Cross-Cultural Assessment of Psychological Trauma and PTSD*. New York, NY: Springer Publ.
- Wiseman, H., Barber, J. P. (2008). *Echoes of the Trauma: Relational Themes and Emotions in Children of Holocaust Survivors*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511500053>

Wiseman, H., Metzl, E. & Barber, J. P. (2006). Anger, guilt, and intergenerational communication of trauma in the interpersonal narratives of second generation Holocaust survivors. *American Journal of Orthopsychiatry*, 76(2), 176–185.

<https://doi.org/10.1037/0002-9432.76.2.176>

Włodarczyk, A., Basabea, N., Páez, D., Amutioa, A., Garcíac, F. E., Reyes, C. & Villagrán, L. (2016). Positive effects of communal coping in the aftermath of a collective trauma: The case of the 2010 Chilean earthquake. *European Journal of Education and Psychology*, 9(1), 9–19. <https://doi.org/10.1016/j.ejeps.2015.08.001>

Wohl, M. J. A., Van Bavel, J. J. (2011). Is identifying with a historically victimized group good or bad for your health? Transgenerational post-traumatic stress and collective victimization. *European Journal of Social Psychology*. 41(7), 818–824.

<https://doi.org/10.1002/ejsp.844>

Womack, Sh. (2016). I Know I Can't: The Negative Effects of Post Traumatic Slave Syndrome's on the well-being of African American college students. *The Vermont Connection*, 37, (1). Retrieved from <http://scholarworks.uvm.edu/tvc/vol37/iss1/15>

Wundt, W. (1911). *Probleme der Völkerpsychologie*. Wiegandt, Leipzig.

Yanagizawa-Drott, D. (2014). Propaganda and Conflict: Evidence from the Rwandan Genocide. *The Quarterly Journal of Economics*, 129(4), 1947–1994.

<https://doi.org/10.1093/qje/qju020>

Yadin, E., Foa, E. (2007). Cognitive Behavioral Treatments for Posttraumatic Stress Disorder. In L. Kirmayer, R. Lemelson, & M. Barad (Eds.), *Understanding Trauma: Integrating Biological, Clinical, and Cultural Perspectives* (pp. 178-193). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511500008.013>

Yehuda, R., Lehrner, A. (2018). Intergenerational transmission of trauma effects: putative role of epigenetic mechanisms. *World Psychiatry*, 17(3), 243–257.

<https://doi.org/10.1002/wps.20568>

Yoon, P. K. (2014). *Psychic Collapse and Traumatic Defense: How the Mind Mediates Trauma Living in the Body*. CUNY Academic Works. Retrieved from

https://academicworks.cuny.edu/gc_etds/398

Zasiekina, L., Hordovska, T. & Kozihora, M. (2020). Understanding language and speech in the voice of collective trauma. *Psycholinguistics in a Modern World*, 15, 84–88.

<https://doi.org/10.31470/2706-7904-2020-15-84-88>

Zasiekina, L., Leshem, B., Hordovska, T., Leshem, N. & Pat-Horenczyk, R. (2021). Forgotten Stories of Women: Intergenerational Transmission of Trauma of Holodomor and Holocaust Survivors' Offspring. *East European Journal of Psycholinguistics*, 8(1), 137–158. <https://doi.org/10.29038/eejpl.2021.8.1.zas>

Zhukova, E. (2016). From ontological security to cultural trauma: The case of Chernobyl in Belarus and Ukraine. *Acta Sociologica*, 59(4), 332–346.

<https://doi.org/10.1177/0001699316658697>

Zylicz, P., Poleszak, L. (2005). Naturalistic conception of collective guilt. *Humboldt Journal of Social Relations*, 29(2), 185–206. <http://www.jstor.org/stable/23262801>

Показчик імен

- Абуладзе, Тенгіз 120
Аврїтт, Джулі (Avritt, J. J.) 261
Агєєва, Віра 87
Аджемоглу, Дарон (Acemoglu, D.) 242, 274, 275
Адорно, Теодор (Adorno, T. W.) 198
Аєпа Осєневич 145
Айдін, Сіано (Aydin, C.) 211, 261
Александр, Джеффрі (Alexander, J. C.) 16, 22, 23, 228
Александр Македонський 84, 89
Алчевська, Христина 92
Альфонс де Бурбон 223
Аменхотеп IV Ехнатон 86
Аннан, Кофі (Annan, K.) 9
Андерсон, Пол (Anderson, P. W. S.) 126
Андерсон, Рональд (Anderson, R.) 264
Андрій Боголюбський 145
Аракчєєв, Олексій 197
Арендт, Ханна (Arendt, H.) 94, 113–115, 119, 248
Арістотель 253, 256
Аронсон, Елліот (Aronson E.) 223
Ассман, Алейда (Assmann, A.) 17, 72
Ассман, Ян (Assmann, J.) 17
Афонін, Едуард 230, 230

Байон, Хуан Антоніо (Bayona, J. A.) 126
Бак, Пер (Bak, P.) 18
Бакєро, Рафаєль Перєс (Baquero, R. P.) 11, 14
Бандєра, Степан 82
Бандурка, Олександр 230
Бар-Он, Дєн (Bar-On, D.) 263
Бараягвіза, Жан-Боско (Barayagwiza, J. B.) 49
Баришполєць, Олексій 34
Батий 146
Бєзо, Брєнт (Bezo, B.) 155
Бєзпалий, Іван 235
Бєй, Майкл (Bay, M. B.) 134
Бєйлї, Кєннєт (Bailey, K. D.) 57
Бємерікі, Валєрі (Bemeriki, V.) 49
Бєнкс, Ієн (Banks, I.) 248
Бєнксі (Banksy) 257

Бєнсєн, Джарлат (Benson, J. F.) 231
Бєрія, Лаврєнтій 123
Бєрн, Ерік (Berne, E.) 62, 210
Бєхтєрєв, Володимир 45, 51
Бієн, Вільфрєд (Bion, W. R.) 15, 53, 210, 215
Блатнєр, Адам (Blatner, A.) 267
Бозормєні-Надь, Іван (Boszormenyi-Nagy, I.) 16, 54, 55, 114
Бойко, Анатолій 155
Боровик, Артєм 202
Бєуєн, Мюррєй (Bowen, M.) 263
Брєдбєрі, Рєй (Bradbury, R.) 86
Брєйв Хєарт, Марія (Brave Heart, M. Y. H.) 23, 73, 137, 230, 278
Брєхунєнко, Віктор 79–82
Бріз, Елізабєт (Breese, E. B.) 15
Брєдський, Йосип 92
Броз Тіто, Йосип (Broz Tito, J.) 133, 273
Брудзинський, Вєслав (Brudziński, W.) 182
Брєуєллов, Карл 126, 257

Вайнфєльд, Мортон (Weinfeld, M.) 176
Ван Кампєнхаут, Даан (van Kampenho-ut, D.) 263
Василєнко, Вадим 10
Васютинський, Вадим 113, 194
Вєрнадський, Володимир 50
Візєль, Елі (Wiesel, E.) 190
Вієнєр, Рєн (Wiener, R.) 6, 267
Вигєвський, Іван 80, 148, 234, 235, 269
Винницька, Ярина 61
Винничєнко, Володимир 144, 236
Вознєсєнська, Олєна 36, 257
Волкан, Вамик (Volkan, V. D.) 14, 17, 205, 218, 219, 223, 231, 233
Волєшина, Лариса 117
Вольтєр, Франсуа (Voltaire, F. M. Arouet) 124
Вудро Вільсєн, Томас (Woodrow Wilson, T.) 197

Гай Юлій Цєзар 131, 195
Гайслєр, Фрідєль (Geisler, F.) 5, 267, 268
Гамбургєр, Андреас (Hamburger A.) 11, 14
Ганді, Індіра 132

- Гантінгтон, Семюел (Huntington, S. P.) 71, 95, 232, 242
 Гарвуд, Альфред (Garwood, A.) 176
 Гарібальді, Джузеппе (Garibaldi, G.) 82
 Геббельс, Йозеф (Goebbels, P. J.) 37
 Гегель, Георг Фрідріх (Hegel, G. W. F.) 284
 Генсбур, Шарлотта (Gainsbourg, C. L.) 259
 Герострат 75, 76
 Гібб, Джек (Gibb, J. R.) 210
 Гізен, Бернхард (Giesen, B.) 15
 Гімmlер, Генріх (Himmler, H. L.) 114, 123, 197, 198, 250
 Гітлер, Адольф (Hitler, A.) 37, 78, 107, 109, 119, 120, 123, 152, 159, 197, 198, 200, 243, 244, 247, 250
 Гловчевський, Міхал (Głowczewski, M.) 194
 Гнатенко, Петро 68
 Гободо-Мадікізела, Пумла (Gobodo-Madikizela, P.) 73, 221, 231
 Голец де Завала, Агнешка (Golec de Zaval, A. G.) 194
 Гонта, Іван 149
 Горбунова, Вікторія 155, 228
 Гордон, Чед (Gordon, Ch.) 61
 Горні, Карен (Horney, K.) 199
 Грицак, Ярослав 283
 Грушевський, Михайло 236
 Гудайте, Гражина (Gudaitė, G.) 260
 Гундорова, Тамара 10
 Гьормар, Франк (Görmar, F.) 267, 268
- Данієлі, Яель (Danieli, Y.) 220
 Данило Галицький 82
 ДеГрю, Джой (DeGruy, J.) 23, 178, 179, 278
 Девлет Герай 238
 Ден Сяопін 282
 Джакомуччі, Скотт (Giacomucci, S.) 265, 266
 Джебе-нойон 146
 Джеймсон, Фредрик (Jameson, F.) 50
 Джонсон, Хайрам (Johnson, H. W.) 33
 Дзефіреллі, Франко (Zeffirelli, F.) 256
 Джонс, Гарет (Jones, G. R. V.) 159
 Діана, принцеса Уельська (Diana, Princess of Wales) 132, 133
 Дмитро Донської 81
 Дольто, Француза (Dolto, F.) 56
 Достоевський, Федір 88, 91, 92
- Дорн, Фред (Dorn, F.) 6
 Дугін, Олександр 104
 Дудаєв, Джохар 239
 Дюрост, Стівен (Durost, S. W.) 266
 Дюрренматт, Фрідріх (Dürrenmatt, F.) 184
- Еддерлі, Діана (Adderley, D.) 6, 267
 Ерман, Рон (Eyerma, R.) 16, 23, 136, 178, 228, 278
 Ейкен, Джордж (Aiken, G.) 21
 Ейнштейн, Альберт (Einstein, A.) 14
 Екман, Пол (Ekman, P.) 34
 Еко, Умберто (Eco, U.) 109
 Енгельс, Фрідріх (Engels, F.) 100
 Еріксон, Кай (Erikson, K. T.) 22, 125
- Єгуда, Рейчел (Yehuda, R.) 222
 Єжов, Микола 123
- Жак де Моле (Jacques de Molay) 132, 223
 Жанна д'Арк (Jeanne d'Arc) 132
- Залізник, Максим 149
 Засєкіна, Лариса 155
 Захаров, Марк 96
 Зеленін, Всеволод 34, 76
 Зеленський, Володимир 201
 Зімбардо, Філіп (Zimbardo, P. G.) 184, 194
- Іван III 106, 107, 141, 142
 Іван IV Грозний 81, 106, 141
 Івасюк, Володимир 133
 Ігор Святославич 253
 Ільїн, Іван 104
 Інокентій IV 82
 Іоанн Павло II 101, 259
 Іскандер, Фазіль 94, 118
 Ісус Христос 114
- Калиновська, Малгожата (Kalinowska, M.) 210
 Калігула 198
 Карл XII 148
 Карнабуччі, Карен (Carnabucci, K.) 264
 Карпенко, Зіновія 231
 Карпман, Стівен (Karpman, S. B.) 183, 185, 189
 Карут, Кеті (Caruth, C.) 10
 Касьянов, Георгій 75

- Катерина II 81, 93, 149
 Качинський, Лех (Kaczyński, L. A.) 239
 Качоровський, Ришард (Kaczorowski, R.) 239
 Кейлсон, Ганс (Keilson, H.) 226
 Келлерманн, Пітер (Kellermann, N. P. F.) 5, 6, 176, 222, 265–267
 Кемерон, Джеймс (Cameron, J. F.) 127
 Кініллі, Урсула (König, U.) 221
 Кеннеді, Джон (Kennedy, J. F.) 132, 134, 138
 Кернберг, Отто (Kernberg, O. F.) 15, 193, 194, 199
 Кінг, Мартін Лютер (King, M. L.) 132
 Кініллі, Томас (Keneally, T. M.) 174
 Кірк, Кейт (Kirk, K.) 6, 267
 Кісь, Оксана 10, 155
 Климчук, Віталій 13, 155, 228
 Ключевський, Василь 145
 Когут, Хайнц (Kohut, H.) 67
 Козелецький, Юзеф (Kozielecki, J.) 196
 Конашевич-Сагайдачний, Петро 82, 234
 Конт, Огюст (Comte, A.) 56
 Кончінг, Енді (Conching, A. K. S.) 222
 Костюшко, Тадеуш (Kościuszko, A. T. B.) 82
 Кох, Ейджен (Koh, E.) 261
 Кочубейник, Ольга 16, 66
 Кречетников, Михайло 149
 Кулеба, Дмитро 44, 46
 Кукієр, Роза (Cukier, R.) 6, 68, 219
- Лазар Хребелянович 223
 ЛаКапра, Домінік (LaCapra, D.) 10, 11
 Ларошфуко, Франсуа де (La Rochefoucauld, F. De) 56
 Лебон, Гюстав (Le Bon, G.) 35, 51, 95, 97, 98, 184
 Левін, Курт (Lewin, K.) 56
 Леветон, Ева (Leveton, E.) 265, 267
 Лейсі, Тай (Leisey, T.) 73
 Лемкін, Рафал (Lemkin, R.) 10, 11, 135, 144, 154, 156
 Ленін, Володимир 81, 100, 133, 198
 Лернер, Адам (Lehrner, A.) 275
 Лернер, Емі (Lehrner, A.) 222
 Ле Руа, Едуар (Le Roy, E. L. E. J.) 50
 Лім, Джі-Хюн (Lim, J.-H.) 129, 178, 246, 283
 Лінкольн, Авраам (Lincoln, A.) 132
 Литвиненко Олександр 131, 202
 Лоренц, Конрад (Lorenz, K.) 195
- Луїс, Клайв (Lewis, C. S.) 116
 Лумумба, Патріс (Lumumba, P. É.) 132
 Луцій Корнелій Сулла 195
 Льюса, Маріо Варгас (Llosa, J. M. P. V.) 182
 Льюїс, Фінісія (Lewis, P.) 73
 Людовік XVI 132
- Маггі, Стефанія (Maggi, S.) 25, 155
 Магомет 286
 Мазепа, Іван 82, 148, 269
 Мак-Вільямс, Ненсі (McWilliams, N.) 199
 Макіавеллі, Нікколо (Machiavelli, N. di B. dei) 190, 204
 Мандрі, Флора Гонсалес (Mandri, F. G.) 175
 Мані-Кьорл, Роджер (Money-Kyrle, R.) 15, 187, 198, 199
 Манн, Томас (Mann, T.) 121
 Маннергейм, Карл Густав (Mannerheim, C. G. E.) 24
 Мао Цзедун 105, 133, 143, 198, 203
 Мараєв, Владлен 109
 Марія-Антуанетта 132
 Марія Стюарт 132
 Мартинов, Андрій 230
 Маршалл, Джордж (Marshall, Jr., G. C.) 277
 Маслюк, Андрій 155, 229
 Маттінглі, Дарія (Mattingly, D.) 156, 188
 Меллер, ван ден Брук Артур (Moeller van den Bruck) 77
 Менглі I Герай 142
 Меншиков, Олександр 148
 Местр, Жозеф де (Comte de Maistre, J.-M.) 246
 Мід, Маргарет (Mead, M.) 85
 Мілгрем, Стенлі (Milgram S.) 184, 194
 Міхнік, Адам (Michnik, A.) 112
 Миколай II 198
 Мищик, Юрій 155
 Молнош, Анжела (Molnos, A.) 53
 Морган, Льюїс (Morgan, L. H.) 89
 Морено, Зерка (Moreno, Z. T.) 265
 Морено, Якоб (Moreno, J. L.) 51, 52, 53, 56, 114, 241, 264, 265, 266, 285
 Московичі, Серж (Moscovici, S.) 50, 52, 98, 184
 Мстислав Андрійович 145
 Мстислав Мстиславович Удатний 146
 Мстислав Романович Старий 146
 Муравйов, Михайло 150

Муссоліні, Беніто (Mussolini, B.) 77
Муччі, Клара (Mucci, C.) 221

Навуходоносор II 137
Нагорна, Лариса 72
Найдьонов, Михайло 199
Найдьонова, Любов 73, 155, 199
Наор, Яков (Naor, Y.) 6, 219, 265, 268
Наполеон I Бонапарт (Napoléon I Bonaparte) 226
Нахімана, Фердинанд (Nahimana, F.) 49
Неру, Джавахарлал 7
Немцов, Борис 132
Нгезе, Хасан (Ngeze, H.) 49
Ніцше, Фрідріх (Nietzsche, F. W.) 83
Новодворська, Валерія 202
Нора, П'єр (Nora, P.) 71

Обама, Барак (Obama, B. H.) 278
Огієнко, Віталій 10, 16, 155
Оксанен, Софі (Oksanen, S.-E.) 159
Олександр II 132, 247
Олександр Невський 81
Олексій Михайлович 147
О'Локлін, Майкл (O'Loughlin, M.) 73
Орвелл, Джордж (Orwell, G.) 42, 44
Орлов, Юрій 11
Ортіс, Фернандо (Fernando Ortiz, F.) 84
Осама бен Ладен 130
Островський, Юхим 104
Острозький, Костянтин 82, 234

Павло I 197
Павловський Гліб 104
Палагнюк, Чак (Palahniuk, C. M.) 251
Панок, Віталій 154, 261
Пападопулос, Ренос (Papadopoulos, R. K.) 182
Пауелл, Джон Веслі (Powell, J. W.) 83
Петлюра, Симон 82, 236
Петро I 81, 88, 89, 148, 269
Пікассо, Пабло (Picasso, P. R.) 257
Пінкер, Стівен (Pinker, S.) 19
Піночет, Аугусто (Pinochet Ugarte, A. J. R.) 129, 272
Піонтковський, Андрій 103, 201
Пітер, Лоуренс (Peter, L. J.) 270
Пліній Молодший 126

Плохій, Сергій 144, 283
Пол Пот 101
Політковська, Анна 202
Почепцов, Георгій 34, 46, 47
Прагер, Джеффрі (Prager, J.) 15, 260
Пресслі-Санон, Тоні (Pressley-Sanon, T.) 180
Проханов, Олександр 105
Путін, Володимир 42, 104, 105, 107, 109, 116, 118, 120, 131, 198, 201–203, 207, 238, 243, 244, 250, 273
Пушкін, Олександр 91

Райс, Сесіл (Rice, C. A.) 231
Райх, Вільгельм (Reich, W.) 52, 98, 112, 193, 241
Рао, Джіоті (Rao, J. M.) 280
Рева, Ірина 129, 155, 283
Рейман, Кордула (Reimann, C.) 221
Ремарк, Еріх Марія (Remarque, E. M.) 230
Робінсон, Джеймс (Robinson, J. A.) 242, 274, 275
Розенберг, Альфред (Rosenberg, A.) 77
Руджіу, Жорж (Ruggiu, G.) 49
Рюзен, Йорн (Rüsen, J.) 18, 73, 192, 209
Рюрик Ростиславич 145

Сагайдачний *див.* Конашевич-Сагайдачний
Селігман, Мартін (Seligman, M. E. P.) 39
Сергейцев, Тимофій 111
Сі Цзіньпін 203
Сігал, Джон (Sigal, J. J.) 176
Сігеле, Сципіон (Sighele, S.) 51, 52, 97, 184
Сікорський, Владислав (Sikorski, W. E.) 239
Сінг, Алок (Singh, A.) 51
Симоненко, Василь 133
Скоропадський, Павло 236
Слюсаревський, Микола 50, 162
Смажовський, Войцех (Smarzowski, W.) 191
Смелсер, Ніл (Smelser, N. J.) 15
Снайдер, Тімоті (Snyder, T.) 283
Сол, Джек (Saul, J.) 261
Солженіцин, Олександр 92
Спілберг, Стівен (Spielberg, S.) 174
Стайн, Мюррей (Stein, M.) 260
Сталін, Йосип 78, 81, 107, 123, 133, 138, 151, 152, 158, 198, 203
Старченко, Наталя 147
Стасюк, Олеся 159, 229

- Столипін, Петро 247
 Стус, Василь 133
 Ст. Джаст, Аннгвін (St. Just, Anngwyn) 55
 Субедей-богатур 146
 Сурков, Владислав 104
 Суший, Олена 16, 162
- Таджфел, Генрі (Tajfel, H.) 62
 Тайєр, Занета (Thayer, Z.) 222
 Талеб, Нассім (Taleb, N. N.) 19
 Тальков, Ігор 93
 Таранець, Сергій 155
 Татенко, Віталій 283
 Тейяр де Шарден, П'єр (Teilhard de Chardin, P.) 50
 Тернер, Вільям (Turner, J. M. W.) 126
 Тернер, Джон (Turner, J. C.) 62
 Титаренко, Тетяна 13
 Тишков, Валерій 104
 Тінт, Барбара (Tint, B. S.) 218
 Томпсон, Ева (Thompson, E. M.) 91
 Тоскані, Франческа (Toscani, F.) 265, 266
 Трубецької, Микола 88
- Ульянов, Олександр 198
- Федорович, Юлія (Fedorovych, Y.) 155
 Фен Сяоган 126
 Фергюсон, Ніл (Ferguson, N. C. D.) 55
 Флуд, Крістофер (Flood, C.) 76
 Фоулкс, С. Г. (Foulkes, S. H.) 53
 Франкл, Віктор (Frankl, V. E.) 172
 Фреско, Жак (Fresco, J.) 284
 Фройд, Анна (Freud, A.) 210
 Фройд, Зігмунд (Freud, S.) 10, 14, 15, 51, 52, 88, 90, 98, 184, 195, 210
 Фромм, Еріх (Fromm, E.) 52, 98, 187, 200, 245–248
 Фромм, М. Жерар (Fromm, M. G.) 220
 Фукуяма, Френсіс (Fukuyama, F.) 283
 Функенштайн, Амос (Funkenstein, A.) 72
- Хадгінс, Кейт (Hudgins, K.) 265, 266
 Хайманн, Паула (Heimann, P.) 53
 Хайнзон, Гуннар (Heinsohn, G.) 102
 Хайт, Кетрін (Hite, K.) 71, 72
 Хантер, Керміт (Hunter, K. H.) 137
 Ханчева, Камелія (Hancheva, C.) 14
- Хара, Віктор (Jara Martínez, V. L.) 129
 Харві Стаут, Джеймс (Harvey Stout, J.) 53
 Хеллінгер, Берт (Hellinger, B.) 263
 Хірчбергер, Гілард (Hirschberger, G.) 13, 16
 Хмельницький, Богдан 82, 110, 147, 148, 235, 237, 269
 Хмельницький, Юрій 80, 148
 Хрущов, Микита 80
 Хюбл, Томас (Hübl, T.) 261
- Чарльз, Мерилін (Charles, M.) 73
 Чемберлін, Вільям Генрі (Chamberlin, W. H.) 159
 Черчилль, Вінстон (Churchill, W. L. S.) 43, 200, 203, 243
 Чиж, Володимир 197
 Чингісхан 90, 146
 Чорновіл, В'ячеслав 132
- Шайгородський, Юрій 77
 Шамай, Міхал (Shamai, M.) 263
 Шварц, Євгеній 96
 Шевченко, Тарас 149
 Шеклі, Роберт (Sheckley, R.) 33
 Шекспір, Вільям (Shakespeare, W.) 256
 Шеллі, Мєрі (Shelley, M.) 41
 Шортіно, Джузеппе (Sciortino, G.) 16
 Шоу, Бернард (Shaw, G. B.) 161
 Штайнмаєр, Франк-Вальтер (Steinmeier, F.-W.) 167
 Штомпка, Пйотр (Sztompka, P.) 16, 23, 229
 Штрайхер, Юліус (Streicher, J.) 49
 Шутценбергер, Анна (Schützenberger, A. A.) 16, 17, 54–56, 58, 219, 222, 223, 226, 231
- Щедровицький, Петро 104
- Юнг, Карл Густав (Jung, C. G.) 50–52, 76, 112, 122
- Якобі, Рассел (Jacoby, R.) 75, 90
 Яковлев, Петро 148
 Янагізава-Дротт, Девід (Yanagizawa-Drott, D.) 36
 Янукович, Віктор 163
 Яремчук, Оксана 73
 Ярослав Мудрий 87
 Ясперс, Карл (Jaspers, K. T.) 112, 122

Предметний покажчик

- Автентичність групи 25, 61, 174, 211, 213, 238
Автократія 120, 203, 245
Автоматизуючий конформізм 98
Автономізація влади 196
Автономія групова 80, 138, 211, 213, 215
— національна, етнічна 65, 66, 80, 137, 139, 147, 149, 249, 273, 281
Авторитаризм 98, 101, 194, 198, 199, 270, 271, 278
Авторитарна особистість 198
Агресивність (*вимір*) 8, 69, 70, 163, 168, 169, 184, 217, 276, 215, 276
Аксіодрама 257, 267, 268, 270
Активність (*вимір*) 8, 26, 28, 69, 70, 162–164, 166, 168, 169, 215, 217, 276, 277
Акультурація 83
Аль-Каїда 130, 233, 281
Анексія 21, 80, 87, 106, 107, 138, 141, 142, 147, 149, 152, 153, 161, 164, 166, 207, 235, 238, 243, 273, 274
Антигітлерівська коаліція 100, 200, 239, 277
Антисемітизм 102, 104, 108, 114
Апартеїд 27, 136, 177, 220
Арттерапія 257, 264
Архетип 51, 52
Атрибути групові 62, 99, 196, 211, 213, 214
- Безпека
— інформаційна 44, 47, 48, 49
— кібербезпека 47, 48
— міжнародна, колективна 20, 40, 41, 48, 105, 120, 239, 241, 242, 259, 283
— юридична 48
Бібліодрама 257, 267
Бібліокластія 85–87, 89
Бібліотерапія 257
Більшовизм 79, 95, 105, 122, 150, 154, 239, 240, 247–249, 284
Більшовицький переворот 78, 129, 150
- «Велика брехня» 37, 41, 159
«Великі дані» (Big Data) 47
- В'єтнамський синдром 134, 186
Вивчена безпорадність 39, 228
Вживання (survival) 25, 48, 67, 142, 172, 176, 228, 265
— ті, що вижили (survivor) 9, 26, 125, 135, 155, 170, 176, 205, 218–225, 240, 268
Відновлення (recovery) 12, 13, 15, 25, 27, 162, 169, 173, 265, 266
Відродження (rebirth) 143, 176, 214
Відповідальність колективна (групова) 93, 99, 112–114, 118–120, 184, 202,
Війна ідентичностей 66–68
— інформаційна *див.* Інформаційна війна
— кібервійна 34
— холодна 33, 79, 178, 241, 243, 272, 283
Віктимність (victimhood) 25, 85, 178, 183, 184
Віктімблеймінг 188
Вірусність інформації 224
Воєнний злочин 39, 40, 49, 78, 97, 122, 160, 206, 243
Воєнні злочинці 32, 33, 123, 171, 173, 201, 258
Волонтерський рух 21, 28, 165
«Вороги народу» 63, 98, 197, 216, 250
Вторинна травматизація 192, 224–226
— травмівний стрес 225, 226
- Газлайтинг 40
Геноцид
— вірмен 90, 135, 160, 177, 192, 220, 259
— індіанців 135, 139, 186
— в Камбоджі 220, 240, 244
— в Османській імперії 90, 135, 177, 259
— в Руанді 36, 49, 112, 135, 204, 244, 258
Героїчний епос 57, 174, 212, 251–255
Гібридна війна 42, 167, 198, 201, 235, 236, 268, 283
Голографічний ефект 55, 56
Голодомор 11, 27–32, 43, 75, 80, 111, 128, 129, 142, 151, 154–161, 164, 166, 174, 177, 187, 188, 207, 209, 217, 225, 228, 229, 258, 259, 268

- Голокост 9, 10, 18, 26, 30, 31, 90, 113, 135, 154, 155, 157, 158, 160, 174, 176–178, 192, 206, 220, 222, 226, 240, 258, 259, 261, 263, 265, 268, 278, 279
- Гордість 25, 29, 62, 67, 187, 196, 199, 204, 268, 269
- «Група базових передумов» 15, 210
- Група-як-ціле 51, 55, 62
- Групова динаміка 56, 208, 210, 266
- Групова ідентичність 54, 61–63, 65, 68, 74, 194, 211–213,
- Групова свідомість 32, 50, 51, 53, 59, 60, 184, 209, 215
- Групове імаго 62, 213
- Групове несвідоме 13, 27, 31, 50–60, 62, 68, 69, 116, 143, 151, 153, 187, 206, 209, 215, 216, 219, 223, 225, 227, 256, 269
- Групові емоції, почуття 24, 68
- Групові межі, кордони, границі 12, 24, 57, 212, 214
- Групові настановлення 54, 55
- Групові стереотипи та упередження 21, 25, 45, 53, 54, 59, 92, 170, 179, 212, 218, 230, 266
- ГУЛАГ 107, 111
- Гуманізм 190, 254
- Гумор 29
- Дегуманізація 192, 262
- Дезінформація 34, 37–39, 41, 42, 44, 46, 48, 49
- Демілітаризація 249, 279
- Деміфологізація 250
- Демократія 40, 96, 132, 200, 203, 234, 242–244, 246, 247, 270, 171, 275–277, 279, 281, 283
- Денацифікація 99, 108, 123, 142, 177, 192, 249, 277, 242
- Деперсоніфікація 25
- Депортація 137, 138, 175, 180, 181, 217, 238, 246
- африканців 136, 281
- дітей 86, 111, 135, 172, 181
- індіанців 137
- кримських татар 80, 139, 149, 153, 238
- народів в СРСР 100, 110, 129, 137, 181, 187, 272
- українців 138, 150, 152, 153, 172
- Депресивність 70, 74, 253, 277, 176
- Деспотія 122, 136, 141, 147, 200, 242
- Дефензивність 210
- Диктатор 120, 131, 182, 195, 198, 271, 272, 273
- Диктатура 25, 63, 98, 101, 115, 120, 129, 133, 143, 188, 194, 195, 199, 203, 243, 245, 247, 271, 273, 274, 276, 277, 280, 282, 283
- Дискримінація 23, 108, 133, 175, 180, 181
- Джихадизм 130
- Драматерапія 257, 264, 365, 267
- «Драматичний трикутник» 182, 183, 185, 189
- Експансія 71, 84, 86, 90, 91, 93, 102, 104, 109, 110, 172, 188, 197, 255, 277
- Експірієнтальний підхід 264, 265, 266
- Еллінізм 85, 286
- Ентропія соціальна 20, 57, 58, 61, 142, 240
- Епігенетичні механізми 221, 222, 227, 229
- «Ерозія влади» 196
- Ескалація агресії 121, 142, 168, 204, 243
- Ескалація конфлікту 33, 171, 184, 204, 274
- Етатизм 95
- Етнічні меншини 36, 90, 110, 135, 136, 258, 278
- Етноцентризм 63
- Етноцид 108, 109, 111, 138, 142, 151, 172
- «Євромайдан» 40, 154, 255
- Єретики 86, 98, 255, 259
- Життєстійкість 25, 26, 174, 257, 265, 279
- Замовчування 27, 29, 34, 43, 75, 154, 179, 222
- Захисні механізми 13, 25, 29, 35, 54, 116, 187, 188, 192, 205, 206, 209, 210, 215–217, 225, 250
- — витіснення 75, 205, 210, 216, 217
- — заперечення 131, 177, 192, 205, 216, 217

- — приєднання до агресора 188, 216, 217
- — проєктивної ідентифікації 108, 115, 118, 177, 216, 217
- — проєкції 131, 216, 217
- — раціоналізації 216, 217
- — регресії 128, 216, 217
- — сублимації 29, 215–217
- Злочини колективні 86, 95, 134, 189, 190, 249, 278
- воєнні *див.* Воєнний злочин
- масові 95, 112, 119
- політичні 40, 197, 267
- серійні 96
- Злоякісна агресія 197, 198, 200
- «Злоякісний демографічний пріоритет молоді» 102
- Знецінювання 158, 207
- Зомбування 103, 194
- Ідентичність
 - громадянська 61, 66
 - групи 55, 62, 65, 66, 73, 76, 142, 211, 213, 275
 - *групова див.* Групова ідентичність
 - етнічна 61, 66, 149
 - історична 83
 - мілітарна 66
 - національна 67, 69, 72, 91, 108, 267
 - політична 61
 - рольова 61
 - соціальна 62
 - спільнотна 73
 - стигматизована 66
 - таврована 66
 - цивілізаційна 68, 71, 286, 287
- Ідеологія
 - «гібридна» 103–105
 - комуністична 92, 101, 143
 - політична 77
 - релігійна 86, 101, 102, 233
 - тоталітарна *див.* Тоталітарна ідеологія
- Ізоляціонізм 197
- Імперіалізм 25, 79, 94, 105, 109, 136, 177, 270, 272
- Індоктринація 99
- Інституції
 - громадські 196, 260
 - демократичні 61, 74, 75, 278
 - державні 47, 105, 279
 - екстрактивні 274, 275
 - ідеологічні 99
 - інклюзивні 275
 - міжнародні 46, 119, 120, 200, 242, 244, 275
 - політичні 176, 280
 - суспільні 221
- Інформаційна війна 10, 33, 34, 36, 37, 43, 44, 48, 60, 117, 148, 157, 162, 261
- Інформаційна контузія 35
- Інформаційна травма 24, 33–37, 39, 42, 43, 127, 224, 261, 262
- Інформаційне зараження 26, 224
- Інформаційний імунітет 46
- «Ісламська Держава» 37, 102, 130, 233, 281
- Історизація 18, 192
- Історична пам'ять 7, 10, 12, 17, 32, 43, 69, 71–74, 78, 82–84, 87, 107, 138–140, 143, 144, 147, 150, 158, 174, 178, 202, 212, 214, 219, 227, 240, 259, 283
- Історична провина 99, 121, 193
- «Історична усвідомленість» 18
- Історичний вимір колективної травми 227
- Історичний наратив 18, 25, 72
- Історія групи 57, 74, 221
- Казкодрама 267
- Карикатура політична 29, 30, 252
- Картина світу *групова* 35, 38, 44, 74, 98, 105, 108, 213, 215–217, 228, 257, 262, 275
 - — міфологічна 78, 213, 217, 218
 - — пропагандистська 39, 121
- Катарсис 29, 252, 256, 264, 267
- Катастрофи екологічні 21, 30, 125, 126, 171
 - соціальні 129
 - техногенні *див.* Техногенні катастрофи
- Каяття, покаяння 33, 116, 120, 122, 123, 177, 187, 237, 250, 253, 254, 268, 278
- Когнітивна асиметрія 54, 55
- Когнітивний дисонанс 37, 39, 44
- Когнітивно-поведінкова терапія (КПТ) 261, 262

- Колективізація 30, 31, 63, 150, 156
 Колективна психіка 29, 34, 39, 50, 72, 75, 124, 140, 148, 151, 177, 210, 211, 117, 231, 256, 259
 Колективна свідомість 50, 72, 121, 207, 216
 Колективне несвідоме 50–53, 76
 Колоніалізм 79, 91, 93, 105, 136, 177, 178, 220
 Комплекс жертви 150, 154, 174, 275, 279
 Комунізм 79, 81, 93, 95, 100, 103, 111, 178, 220, 240, 248, 249
 Комунікативні технології 262
 Корупція 40, 120, 174, 200, 248
 «Критична самоорганізація» 21
 Кровна помста 114
 Ксенофобія 25, 66, 95, 105, 262, 268, 284
 Культ особи 98, 123, 196, 203
 Культурна антропологія 9, 50, 229
 Культурна травма 10, 15, 16, 23, 73, 83, 87, 89, 154, 155, 156, 178, 228, 260, 265
 Легітимація агресора 243, 244
 Ліга Націй 100, 119, 242
 Лінгвоцид 109, 149
 «Майдан» 117, 162–164, 166, 236
 Маоїзм 95, 101, 240, 282
 Масова психологія 47, 97–99, 103, 127, 184, 186
 Мегаломанія 187
 Медіатравма 27, 36
 Медіапропаганда 36
 Менталітет 55, 61, 68–70, 74, 115, 141, 143, 150, 174, 282
 Меншовартість 67, 74, 88, 89, 91, 92, 150, 161, 174, 183, 184, 187, 200, 213, 218, 253
 Метаболізм психологічний 59
 Метамоdernізм 9, 190, 286
 Методи дії 263–267
 Мистецтво 30, 57, 72, 75, 89, 92, 126, 132, 133, 149, 151, 187, 215, 220, 227, 252–257
 Міжнародні воєнні трибунали 32, 48, 100, 110, 123, 250, 258, 259
 — — — Нюрнберзький 32, 49, 100, 123, 135, 242, 249, 258
 — — — Токійський 258
 — — — щодо колишньої Югославії 258
 — — — щодо Руанди 49, 135, 258
 Міжпоколінна травма 23, 218, 222
 Місіонерство 85, 86
 Міфи, міфологія 52, 62, 71, 72, 74, 76–83, 96, 106, 187, 212, 213, 220, 229, 251–254, 267
 Міфодрама 257, 260, 267, 269, 270
 Миробудівництво (peacebuilding) 262
 Миролюбність (*вимір*) 8, 26, 69, 70, 89, 163, 168, 169, 215, 217, 276
 Мнемотехнології 211, 261
 Модернізм 190, 286
 «Можемо повторити!» 78, 107, 111
 «Москва – третій Рим» 79, 104, 106, 256, 257
 Московсько-українська війна 234, 235
 Мультикультуралізм 84
 Навіювання 45
 Нарцисизм груповий (колективний) 67, 187, 193, 194, 199, 218
 — групи 25, 62
 — злоякісний 15, 199
 — національний 194
 «Нарцисизм малих розбіжностей» 90
 Насильство (violence) 15, 17, 19, 25, 42, 43, 48, 73, 96, 101, 102, 165, 183, 187, 218, 221, 223, 229, 231, 245, 259, 275, 278
 — домашнє 244
 — етнічне 63, 66, 136
 — інформаційне 150
 — політичне 25, 129
 — психологічне 117, 254
 — структурне 265
 «Насильство споріднених спільнот» 90
 Наслідки колективної травми
 — — — біологічні 229
 — — — клінічні 22, 23, 221, 230, 279
 — — — культурні 155, 228, 229
 НАТО 48, 74, 188, 238
 Натовп 35, 45, 51, 52, 86, 95, 97, 98, 113, 184, 194, 204
 Націєтворення 64, 72, 154, 283, 286

- Націоналізм 81, 91, 92, 95, 101, 102, 133, 151, 248, 280
Націонал-соціалізм 37, 79, 102, 108, 249
Національний характер 68, 70, 140, 160, 195, 212, 219, 253–255, 274, 276
Невротичне прагнення до влади 199
Неонацизм 108
Ноосфера 50
Небезпека 66, 95, 96, 126, 172, 199, 200, 246, 264, 276
«Незрима лояльність» (сімейна) 16, 54, 55, 114
Нейролінгвістичне програмування 34
Некрофілія 198, 200
Ненависть 29, 177, 187, 190, 194, 208, 255
— міжнаціональна 36, 66, 103, 115, 238
Несвідоме
— групове *див.* Групове несвідоме
— історичне 52
— колективне *див.* Колективне несвідоме
— міжособистісне 53
— політичне 50, 53
— соціальне 52, 53, 159
«Ніколи знову!» 79, 107
Новинна залежність 45
«Новоросія» 104, 236

Образ ворога 25, 35, 54, 92, 227
«Обрана травма» 17, 218, 231
ОБСЄ 48, 242
Окультурування травми 173, 215, 255, 257
ООН 10, 38, 40, 48, 100, 105, 119, 181, 201, 242, 244, 262, 279, 286
ОРДЛО 42, 117, 166, 207, 273

Пам'ять колективна (групова) 12, 57, 71–73, 75, 77, 126, 140, 155, 178, 210–212, 224, 226, 237, 258, 261
— археологічна 139
— історична *див.* Історична пам'ять
— культурна 10, 17, 71, 72
Пандемія 20, 24, 127, 128, 224, 267, 270, 280, 283
Паралельний процес 56–61, 205, 209, 253, 256
Паралельний світ 49, 60, 130
Паранояльність 15, 199

Пасивність (*вимір*) 8, 26, 28, 29, 31, 69, 70, 160, 162, 163, 166, 169, 215, 217, 276
Патопсихологія соціальна 94, 97
— політична 197
Патосоціологія 94, 97, 201
Переваги комплекс 89, 184
«Победобесіє» 107
Подвійні стандарти 39–41, 190
Покаяння *див.* Каяття
Політичні міфи 76, 77, 78, 106
Поле 53, 54, 263
— знаюче 54
— морфічне (морфогенетичне) 54
— інформаційне 45, 227
Політика пам'яті 72, 75
Постмодернізм 10, 190, 286
Постправа 44, 46, 49, 190, 218
Посттравматичне зростання 13, 164, 174, 265, 266, 274, 275
Посттравматичне суспільство 270
Посттравматичний рабський розлад 178
Посттравматичний рабський синдром, ПТРС 178, 179
Посттравматичний стресовий розлад, ПТСР 23, 134, 171, 178, 179, 186, 226
«Потенційна яма» 39, 159, 166, 228
Примирення 15, 16, 180, 191, 221, 237, 238, 253, 256, 262
Принцип активності 27, 28, 30, 31, 157, 161, 166, 169, 171–173, 182, 250, 274
Принцип значущості 26, 27, 30, 31, 157, 166, 172, 173, 224, 249, 274
Принцип переживання 25, 29–31, 158, 172, 173, 175, 250, 175
Принцип справедливості 27, 28, 30–32, 142, 153, 157, 166, 169, 172, 239, 249, 256, 258, 259, 274
Провина колективна (групова) 112, 113, 116, 121, 122
Прощення (*forgiveness*) 221, 237, 250
Психоаналіз 10, 14
— груповий 53, 210
— юнґіанський 260
Психобіографія 197
Психодрама 52, 263, 264, 265, 266, 268
Психопатологія 193, 197, 198, 200, 241, 245

- Психотехнології 34, 43, 188
 Путінізм 96, 101, 103–105, 108, 109, 120, 201, 240, 245, 247–249
- Рабство 27, 136, 140, 141, 175, 178–181, 186, 189, 214, 217, 220, 233, 245, 271, 278, 280, 281
- Рада Безпеки ООН 40, 100, 105, 242, 244, 286
- Радянсько-українська війна 150, 235
- Расизм 23, 74, 86, 95, 99, 100, 101, 108, 132, 136, 177, 179, 186, 220, 261, 278
- Рашизм 104, 108, 109
- Реваншизм 33, 59, 104, 250, 256, 274–277, 281
- Резильєнтність *див.* Життєстійкість
- Релігія 14, 17, 22, 53, 66, 77, 86, 87, 95, 101–103, 130, 135, 199, 212, 216, 254, 255, 262, 279
- Репресії політичні 30, 59, 100, 101, 129, 133, 147, 149, 150–153, 158, 163, 180, 187, 188, 220, 246, 246, 259, 272, 283
- Ресентимент 184, 250, 275–277
- Реституція 113
- Ритуалізація травми 13, 25, 30, 31, 59, 75, 151, 152, 172, 173, 251–253, 258, 279
- «Робоча група» 210
- Розкуркулювання 30, 63, 150
- «Розстріляне відродження» 89, 151
- «Російський нацизм» 105, 108–110, 172, 202, 248
- «Російський світ» *див.* «Русский мір»
- «Російський фашизм» 103–105, 108, 109, 216, 248
- Російськомовні 66, 92, 109, 110, 273
- Російсько-українська війна 10, 20, 29–32, 37, 39, 42–44, 60, 67, 70, 79, 83, 86, 87, 89, 93, 107, 111, 112, 115, 117, 119, 123, 136, 141, 142, 160–175, 177, 180, 181, 191–193, 204, 206, 207, 209, 225, 233–236, 241, 249, 251, 259, 268, 273, 283, 284
- Русифікація 85, 104, 109, 110, 154
- Русофобія 115, 127
- «Русский мір» 7, 8, 60, 79, 94, 103–105, 109, 110, 187, 249
- Рятівники 174, 182, 183, 185, 188, 189, 191, 183
- Садизм 198, 200
- Самоорганізованої критичності теорія 18, 20, 21, 57, 240
- Символи групові 211, 212
- «Синдром предків», «синдром сімейних повторень» 16, 17, 54, 231, 232
- Синергетична група 51, 58
- Сингулярність 19, 20
- Системний сімейний підхід 54, 263, 264
- Скінхеди 107
- Смисл 12, 13, 15, 16, 24, 67, 76, 84, 102, 172, 204, 212, 267, 268, 275
- Соціалізм 77, 79, 95, 188, 243
- Соціальна амнезія 75, 119
- Соціальна динаміка 18, 20, 22, 56–58, 61, 68, 74, 124, 128, 129, 175, 188, 191, 195, 197, 258, 270, 274
- статика 56, 56, 188, 197, 274
- Соціальна селекція 142, 197, 246, 247
- Соціетальна психіка 50, 55
- Соціодрама 5, 6, 53, 264, 266–268
- історична 267, 269
- кризи 266, 257, 268
- культурна (culture-drama) 267
- нарративна (narradrama) 267
- політична 266, 268
- розмаїття 266, 268
- Спів-несвідоме 52, 53
- Стагнація політична, економічна 143, 282
- суспільна 162, 166, 270, 275
- Сталінізм 93, 95, 100, 101, 103, 105, 107, 109, 123, 129, 240, 248, 260
- Стигматизація 35
- Стійкість (resilience) *див.* Життєстійкість
- Страждання 190, 220, 230, 253
- Страх 29, 36, 127, 128, 159, 170, 177, 184, 187–189, 198, 218, 228, 256, 267, 270
- втрати ідентичності, руйнування самоощінок 68, 250
- колективний, суспільний 35, 43, 44, 59, 116, 127, 161, 162, 164, 237, 266
- Суб'єктність групова 61, 79, 80, 85, 138, 139, 140, 142, 146, 147, 149, 150, 172, 211, 213–215, 234, 269
- «Теле» 52, 53

- Теорія хаосу 18, 19
Територіальний вимір колективної травми 225
Тероризм 17, 39, 47, 48, 56, 68, 74, 95, 96, 101, 103, 105, 130, 131, 152, 165, 171, 172, 204, 233, 242, 243, 255, 284, 288
— етнічний 101
— інформаційний 34
— ісламістський 102, 103
Техногенні катастрофи 21, 126, 261
Тиранія 203, 243–245
Тоталітаризм 25, 59, 63, 68, 77, 86, 131, 133, 174, 194, 195–199, 203, 245, 246, 248, 254, 270–272, 274, 282, 283
— ідеологічний 94, 95, 96, 99, 100, 101, 103, 281
Тоталітарна ідеологія 47, 74, 77, 94–99, 101, 107, 187, 241
Травма
— агресора 31, 116, 123, 133, 144, 177, 178, 185, 186, 192, 193, 216, 250, 275, 279, 286
— вікарна (емпатійна) 226
— глядача 226
— інтергенераційна *див.* Міжпоколінна травма
— інформаційна *див.* Інформаційна травма
— колоніальна 10, 139, 150, 154, 280
— колонізатора 178
— кріпацтва 179
— культурна (культуральна) *див.* Культурна травма
— масова 22, 24, 42, 221, 224, 270
— міжпоколінна *див.* Міжпоколінна травма
— національна 23, 132, 263, 280
— «обрана» *див.* «Обрана травма»
— расова 23, 179, 261, 278
— свідка 170, 226
— слухача 226
— соціальна 11, 14, 15, 18, 22, 280
— співучасника 188, 216
— спостерігача 185
— трансгенераційна *див.* Міжпоколінна травма
Трагедія (*жанр*) 253, 256, 157
Трансгенерація 221, 228, 229
Трансгресія 223, 225
Транскультурація 84
Третій Рейх 37, 77, 93, 106, 114, 115, 135, 143, 152, 213, 250, 256, 277
«Третій Рим», *див.* «Москва – Третій Рим»
Умиротворення 77, 119, 200, 242–244
Упередження 21, 25, 45, 53, 54, 59, 92, 179, 212, 218
Фашизм 25, 86, 98, 100, 101, 107, 108, 109, 115, 198, 199, 203, 248
— італійський 77
— російський *див.* «Російський фашизм»
«Фігура» і «фон» 128, 191, 192, 231–233
Фрактал, фрактальність 18, 50, 55, 56, 58, 65, 74, 195, 200, 206, 231, 258
Фрустрація соціальна 35, 127, 228
Фундаменталізм релігійний 86, 101–103, 255, 280, 284
ХАМАС 68, 91, 103, 130, 233, 281
Хезболла 130, 281
Холодна війна 33, 79, 116, 178, 187, 241, 243, 272, 282, 283
Циклічність (*травм*) 140, 184, 217, 230–240, 260, 262, 276, 280
Цінності групові 9, 12, 13, 24, 25, 55, 57, 61, 66, 68, 83, 94, 211–215, 228, 242, 262, 266, 275
демократичні 201
європейські, загальнолюдські 52, 167
культурні 84
національні 81, 175
політичні 120
суспільні 72, 77, 270
тоталітарні 246
Шаріат 280
Шовінізм 77, 92, 93, 115, 118, 123, 172
— великодержавний 104, 105, 216, 245
Язичництво 86, 87

Pavlo P. Gornostai

**Psychology of Collective Traumas: monograph. –
Kropyvnytskyi: IMEX-Ltd, 2023 (in Ukrainian)**

Summary

The monograph highlights the main patterns, principles and other aspects of psychology of collective traumas. The result of the author's analysis of the collective traumas' problem can be characterized as a politico-historico-psychological theory of collective traumas. The main research paradigms are social psychology and its areas, such as historical psychology and political psychology.

The methodological research framework includes the principles of collective trauma gravity and the model of positioning of social group's relation to the collective trauma, which is based on dichotomies: activity–passivity and peace-loving–aggressiveness. This enables to explore many aspects of the functioning of social groups that experienced collective traumas. The author suggests four principles of collective trauma gravity: significance principle, justice principle, activity principle, and emotional experience principle. The degree of traumatization and the level of healing from its consequences depend on the efficiency of these principles. One of the author's concepts is the psychology of information trauma, which can be considered both as an independent phenomenon and as a component of the development of any collective trauma and its spreading in space and time. The problem of information traumas is closely related to the problem of information security and the crisis of the information society, which has been called “the post-truth concept”.

Collective trauma is a phenomenon of the social psyche, especially, of group unconscious that contains the unprocessed traumatic experience of social groups. One the forms of representation of collective trauma in group unconscious are parallel processes that manifest the course of traumatization as the unhealthy psychological metabolism and various manifestations of group psychological defenses. The phenomena of group identity, the mentality of social groups, and collective (historical) memory are analyzed from the standpoint of the group psyche. In particular, historical traumas are interpreted as breakings in the continuity of the group's historical memory. The book analyzes the most prevalent political myths, primarily related to Ukrainian history, and their connection with historical traumas. Collective trauma is also considered in the cultural context, namely, it is found out how intercultural interaction causes the emergence of cultural trauma and how it is related to intergroup aggression and the politics of colonialism. Important attention is given to the problem of totalitarian ideologies (especially, the hybrid ideology of Putinism) and their role in triggering wars, genocide, international terrorism, and other destructive forms of intergroup interaction, which caused numerous collective traumas in history.

The monograph analyzes a large number of collective traumas in human history, in particular – in Ukrainian history. The historical traumas of Ukraine in different historical periods are analyzed. The greatest attention is focused on the crucial collective traumas of Ukrainian history: the trauma of the Holodomor genocide and the trauma of the Russia-Ukraine war. Various aspects of trauma were studied, in particular, the role of the informational blockade of Holodomor as a factor of secondary collective traumatization (informational and psychological genocide). The model of social group's relation to collective trauma was used to clarify the social dynamics of Russia-Ukraine war trauma and the peculiarities of traumatization at each of its stages. In the analysis of traumatic intergroup interaction, different group roles of participants' interaction are considered. The specific group aggressor's traumas, the phenomenon of which is not studied well enough in psychology, are analyzed.

The book highlights the problem of transgenerational transmission of the social groups' traumatic experience, which is traditional for the topic of collective traumas. This research area is supplemented by the author's concepts: the group's defensive behavior in situations of collective traumatization, which is based on the model of social group's relation to the collective trauma, and the cyclic recurrence of historical traumas. These concepts add new data concerning the patterns of formation and spreading of collective traumas in society to the known concepts and theories of collective traumas.

An important direction in the topic of collective traumas is the problem of overcoming the consequences of traumatization, and healing individuals and social groups. The book presents a wide historical overview of social practices developed by mankind for overcoming the consequences of traumatization, and various psychological, psychotherapeutic, and other methods and tools for working with traumatized individuals and groups. Special attention is given to action methods, in particular – psychodrama and sociodrama, which, among other methods, have very large resources specifically for working with collective traumas and their immediate and long-term consequences in several generations. The model of the social group's relation to the collective trauma is used for the comparative characterization of trauma coping strategies and post-traumatic experiences of different societies in human history.

In addition to specific scientific problems related to collective traumas, the author raises many issues related to politics, diplomacy, social practice, public opinion, and other important areas of modern human society. Their solution will foster the prevention of conflicts between global social groups and the improvement of international security principles. These steps will help stop the spreading of collective traumas in the societies.

Author's e-mail address: **pavelgorn13@gmail.com**

Contents

Preface.....	5
Introduction: history from “the undefeated”	7
Section 1. Collective Trauma as a Problem of Social Sciences	9
1.1. The interdisciplinary nature of the collective traumas’ problem.....	9
1.2. Theories, concepts, and models of traumatic social interaction	13
1.3. Category framework of collective traumas: justification and system analysis	21
1.4. Collective trauma and its consequences: the gravity principles	26
1.5. Information trauma and information war	33
1.6. The post-truth era and the problem of information security	44
Section 2. Collective Traumas as Phenomena of Group Psyche in the Paradigm of Political Psychology	51
2.1. Concepts of group unconscious as a theoretical basis for the psychology of collective traumas	51
2.2. Social dynamics of the traumatized group as a parallel process	56
2.3. Collective traumas, group identity and mentality	61
2.4. Historical memory, historical traumas, and historical political mythology	71
2.5. Intergroup conflicts and cultures’ wars	83
2.6. Totalitarian ideologies from the viewpoint of pathosociology and social pathopsychology	94
2.7. The phenomenon of Putinism as a hybrid ideology and politics	103
2.8. Collective guilt and collective responsibility	112
Section 3. Collective Traumas in the Paradigm of Historical Psychology	124
3.1. Collective traumas in human history, their types and peculiarities	124
3.2. Collective traumas incompatible with life	138
3.3. Historical traumas of Ukraine	144
3.4. The trauma of the Holodomor (1932–1933): the double genocide	154
3.5. The Revolution of Dignity and the Russia-Ukraine War (2013–202?) as a systemic collective trauma	161

3.6. Collective traumas caused by oppressive or lethal discrimination against groups	175
3.7. Aggressors, victims, accomplices, rescuers, and observers in intergroup interaction	182
3.8. The role of historical figures in the social dynamics of collective traumas	193
Section 4. Genesis of Collective Traumas	204
4.1. The course of collective traumatization	204
4.2. Group's defensive behavior in the situation of traumatization	210
4.3. Intergenerational transmission of traumatic experience: phenomenology and regularities	218
4.4. Socio-psychological mechanisms of transgression and transgeneration of trauma	223
4.5. Cyclical patterns of historical traumas	230
Section 5. Overcoming the Consequences of Collective Traumas ...	241
5.1. The sick society syndrome and the problem of its recovery	241
5.2. Social practices of collective traumas healing: historical overview ...	251
5.3. Methods of psychological aid to the victims of collective traumas ...	259
5.4. Trauma coping strategies and post-traumatic society	270
Conclusions: from post-traumatic societies to trauma-free civilization ...	284
List of cited and recommended literature	289
Index of names	320
Subject index	325
Summary (<i>in English</i>)	332
Contents (<i>in English</i>)	334

Наукове видання

Горностай Павло Петрович

Психологія колективних травм монографія

Українською мовою

Книга друкується в авторській редакції

В оформленні обкладинки використано
фрагмент картини Пабло Пікассо «Герніка» (1937) та
фрагмент фото розбомбленого Маріупольського театру
(агентство “Reuters”, 2022)

Комп’ютерна верстка: *Павло Горностай*
Переклади англійською (Summary, Contents): *Валерій Сабіров*
Дизайн обкладинки: *Поліна Грім*

Підпис до видання 30.11.2023. Формат: 60х84/16.
Умовн. друк. арк. 23,19.

Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України

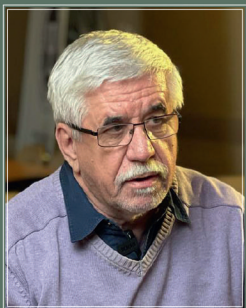
м. Київ, вул. Андріївська, 15.

Тел./факс (044) 425-24-08

E-mail: recept@ispp.org.ua

Сайт: <https://ispp.org.ua>

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000 р.
25006, м. Кропивницький, вул. Декабристів, 29.
Тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05
E-mail: marketing@imex.net

Павло Горностай —

фахівець у галузі психології та психотерапії особистості та соціальної психології, доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки 2019 року. Павло Горностай є сертифікованим фахівцем та тренером у галузі психодрами, має великий досвід індивідуальної та групової психотерапії, соціодрами, консультування, супервізії та навчальних семінарів для психотерапевтів та психологів-консультантів. Він нагороджений нагрудними знаками «Відмінник освіти України» (1999), «За наукові та освітні досягнення» (2014), почесними грамотами НАПН України (2004) та Кабінету Міністрів України (2017), медалями «Народна шана українським науковцям 1918-2018», «Володимир Роменець» (2019) та «Ушинський К. Д.» (2020).

Павло Горностай має близько 270 наукових публікацій, серед яких книги: «Теорія та практика психологічного консультування: Проблемний підхід» (1995), «Психологічне консультування: Ситуаційні завдання» (1996) (обидві у співавторстві із С. В. Васьковською), «Психологія особистості: Словник довідник» (2001) (співредактор Т.М. Титаренко), «Особистість та роль: Рольовий підхід у соціальній психології особистості» (2007), «Консультативна психологія: Теорія та практика проблемного підходу» (2018). Він науковий редактор кількох колективних монографій, співзасновник та головний редактор журналу «Психодрама та сучасна психотерапія».

